Dominik Mandić

HRVATI I SRBI
DVA STARA RAZLIČITA NARODA

Knjiga (»Hrvati i Srbi, dva stara, različita naroda«) Dominika Mandića (Lise kod Širokoga Brijega, danas Ličtica, 1898 – Chicago, 1973), doživjela je u inozemstvu dva izdanja (Rim 1971, Chicago 1980) i veliku popularnost. U domovini je, poput brojnih drugih Mandićevih knjiga, desetljećima bila na crnim listama, kao djelo političkoga emigranta, iako je Mandić napustio domovinu još 1939, a za vrijeme rata djelatno se zalagao za sve ratne žrtve, bez obzira na njihovu nacionalnu, vjersku i ideološku pripadnost.

Nakladni zavod Matice hrvatske objavljuje sada u cijelosti Mandićevu komparativnu povijesnu sintezu »Hrvati i Srbi, dva stara, različita naroda«, kako bi se naši čitatelji mogli upoznati s tim »zabranjenim voćem«, iako se ne može složiti sa svim Mandićevim stajalištima i ocjenama. Djelo je pisano s jasno izraženom namjerom razlučivanja ta dva naroda od njihova doseljenja u krajeve koje danas nastavaju, pa do kraja II. svjetskoga rata. Tako se Mandić svojom studijom opire unifikatorskim i unitarističkim nastojanjima, kojima je prvenstveno svrha bila ukinuće hrvatskoga nacionalnog bića. Pisano na temelju opsežne literature i vlastitih istraživanja, Mandićevo djelo, bez obzira na moguće prijepore, nedvojbeno zavređuje pozornost.

NAKLADNI ZAVOD
MATICE HRVATSKE

HRVATSKE POVJESNICE

Urednik
DUBRAVKO HORVATIĆ

ISBN 86-401-0081-0

DOMINIK MANDIĆ

HRVATI I SRBI
DVA STARA RAZLIČITA NARODA

NAKLADNI ZAVOD MATICE HRVATSKE
ZAGREB 1990.

KNJIŽNICA MEDVEŠČAK
ZAGREB 3
P249
94(497,5)
MAN.D
G

DOMINIK MANDIĆ I NJEGOVO DJELO

Kada će se jednom, nadamo se uskoro, pisati sustavna povijest hrvatske historiografije, pred njezinim će se autorima pojaviti zadaća ocjenjivanja mnogih zaboravljenih, zanemarenih, prešućivanih ili jednostavno nevrednovanih povjesničara. Neki poslenici ove znanosti umrli su mladi i neafirmirani, druge je pregazilo vrijeme, treće je samozatajni rad prekrio velom anonimnosti. Bilo je i takvih kojima okolnosti nisu išle na ruku, koji su daleko od domovine izgubili vezu s maticom, ili je pak politika na njih bacila anatemu, osudivši ih na »damnatio memoriae«, zabranu uspomene.

Dominik Mandić pripada ovim potonjima. Iako u znanstvenim krugovima nije bio zanemaren ni zaboravljen, šira javnost o njemu zna malo ili ništa. Stupanj njegove prisutnosti na tiskanim stranicama i u svijesti ljudi obrnuto je srazmjeran njegovoj vlastitoj produkciji pisane riječi: Mandić je za sobom ostavio trideset i jednu knjigu uz još 227 različitih bibliografskih jedinica.[1]

Sve one nisu, dakako, ni znanstvene ni historiografske, pa ipak je njegov opus dostatno velik i vrijedan da Mandiću osigura mjesto u razvoju hrvatske povijesne znanosti. Zbog čega mu je onda to pravo do sada bilo krnjeno?

Andrija Mandić, kako mu je glasilo krsno ime, rođen je 2. prosinca 1889. u selu Lise kod Širokog Brijega. Školovanje je započeo u zavičaju, pohađajući gimnaziju u Širokom Brijegu i Mostaru. Ušavši u franjevački red 1906. uzeo je ime Dominik. Za svećenika se zaredio 1912. u Švicarskoj.

Studirati je započeo u Franjevačkoj bogosloviji u Mostaru, a nastavio u Švicarskoj, u Fribourgu, gdje je 1921. stekao doktorat teologije za povijesnu grupu. Time je njegov životni put svećenika i povjesničara bio određen.

---

[1] Podaci o Mandićevu znanstvenom radu i životu preuzeti su iz knjige dr. Andrije Nikića: »Fra Dominik Mandić, istaknuti hercegovački franjevac i povjesničar«, Mostar 1981. U tamo navedenoj bibliografiji nedostaje drugo izdanje knjige »Hrvati i Srbi, dva stara, različita naroda«, Ziral, Chicago 1980.

Sve do kraja tridesetih godina obavljao je razne dužnosti u Franjevačkoj provinciji u Mostaru, da bi napokon bio ravnatelj gimnazije u Širokom Brijegu.

S održavanjem kapitula franjevačkog reda u Assisiju 1939. započinje njegov boravak u inozemstvu, što će se, zasigurno mimo Mandićevih očekivanja, pretvoriti u trajnu odsutnost iz domovine. Na kapitulu je bio izabran za generalnog definitora, na kojoj je dužnosti ostao u Rimu sve do 1951.

Tada je imenovan vizitatorom Hercegovačkog franjevačkog komesarijata u Sjedinjenim Američkim Državama, gdje je uskoro preuzeo dužnost kustoda, odnosno komisara. Nakon 1955. nije više imao funkcija u franjevačkom redu, ali je gotovo stalno bio predsjednikom Saveza hrvatskih svećenika u Sjevernoj Americi.

Do smrti 23. kolovoza 1973. živio je u samostanu sv. Ante u Chicagu, posvetivši se uglavnom povijesti.

Kao intelektualac i istaknuti franjevac, Mandić nije mogao biti nepolitičan. Bio je jedan od suosnivača Hrvatske pučke stranke, u čijim su redovima bili mnogi istaknuti svećenici (npr. don Frane Bulić), ali koja po svojim političkim i socijalnim opredjeljenjima nije bila klerikalna, kao što se još nedavno o njoj običavalo suditi.[2] Mandić je bio i jedan od pokretača »Narodne slobode«, glasila stranke, a nakon smrti fra Didaka Buntića, »oca Hercegovine« naslijedio ga je u njezinu vodstvu.

Hrvatska pučka stranka bila je napose utjecajna među Hrvatima u Bosni i Hercegovini, a isticala se svojim socijalnim radom među siromašnim stanovništvom. Upravo na tom polju Mandić je razvio znatnu djelatnost. Bio je suosnivač i prvi predsjednik »Okružnog potrošačkog saveza« za opskrbu sirotinje, a 1924. osnovao je radničko društvo u mostarskom ugljenokopu. Na sličan je način organizirao radnike i u rudniku boksita kraj Širokog Brijega, te proveo uspješan štrajk za povišenje rudarskih plaća. Vodio je stalnu brigu o sadiocima duhana, zalažući se za njihova veća prava i kod samog kralja Aleksandra. Predanim socijalnim radom, u što valja ubrojiti i osnivanje Hrvatske katoličke štedionice, dosljedno je nastavio djelatnost svog velikog prethodnika fra Didaka Buntića.

O političkoj djelatnosti Mandićevoj znamo izravno malo. Možemo ga prosuđivati prema stavovima njegove stranke, što su bili projugoslavenski. Prema postupcima možemo ga prosuđivati tek u ratnom razdoblju, pogotovo nakon što je Italija zauzela dijelove Jugoslavije i otamo odvela velik broj zarobljenika.

Zauzimajući visok položaj u franjevačkom redu, u kojemu je bio i generalni ekonom, Mandić je raspolagao sredstvima i mogućnostima da ugroženim zemljacima pruži pomoć. Nije se pri tome obzirao na politička opredjeljenja zarobljenika, a pred njemačkim je progonima spasio i određen broj komunista koje su Nijemci namjeravali otpremiti u Dachau. Zbog bolje je organizacije stvorio i posebni odbor za brigu o zarobljenicima iz Slovenije, Hrvatske i Crne Gore.

Sačuvala su se i izvješća što ih je Mandić iz slobodnog i neutralnog Vatikana slao izbjegličkoj jugoslavenskoj vladi, odnosno istaknutim odbjeglim političarima.[3] Izvještaje su i Britanci smatrali prilično točnima i objektivnima, a odražavali su tešku zbilju rata i međusobnih pokolja raznih političkih vojski. U svima njima, Mandić se ne priklanja nikome, nego dosljedno ističe potrebu za prekidom ubijanja i paleža, u kojima stradava nedužan narod, većinom nezaštićena djeca i žene.

Uvidjevši vrlo brzo po stvaranju Nezavisne države Hrvatske kakve pokolje vrše ustaške vlasti, u čiju su se službu stavili i neki svećenici, Mandić je poduzeo korake kako bi se to spriječilo. Već u srpnju 1941. pisao je nadbiskupu Stepincu neka se založi kod ustaških vlasti, koje se predstavljaju kao katoličke, da se spriječe nepravde i progoni, osobito oni upereni protiv Srba. Vrlo je vjerojatno da je sudjelovao i u sastavljanju uputa Vrhovne uprave franjevačkog reda o tome kako se trebaju vladati franjevci u Hrvatskoj.

U uputama se ističe da franjevci ne smiju biti članovi ustaškog pokreta, da ne smiju sudjelovati u suđenjima Srbima, u odborima za oduzimanje njihove imovine i raseljavanje, te da pred narodnim masama i državnim vlastima moraju zaštićivati Srbe i Židove. Uopće, franjevci se moraju posvetiti samo duhovnim i svećeničkim poslovima.

Mandić, međutim, nije bio protivnik ideje hrvatske državne samostalnosti, pa u tom smislu nije a priori odbacivao Nezavisnu državu Hrvatsku, nego se samo nije slagao s vladajućim sustavom. Moguće je da je s vremenom sve više gubio nadu u obnovljenu Jugoslaviju, pogotovu kada je vidio da će u njoj presudnu ulogu imati komunisti s kojima se nije mogao složiti.

Neposredno nakon završetka rata Mandić je preuzeo brigu o velikom broju izbjeglica, na isti način kako je to činio i u toku rata. Premalo je dokumenata i podataka iz tog razdoblja njegova života, a da bismo mogli točnije suditi o Mandićevim postupcima. Čini se da je ipak došao u nepomirljiv sukob s novim vlastima, što je odredilo njegov daljnji život.

Odlaskom u SAD Mandić započinje objavljivati članke u »Hrvatskoj reviji«, izbjegličkom časopisu čije je samo posjedovanje u Jugoslaviji moglo donijeti kaznu zatvora. Sadržaj njegovih priloga više nije bio važan: s obzirom na proskribiranog izdavača, čitaocima više nije bilo moguće susresti se s njegovim imenom, osim u rijetkim stručnim knjigama u kojima su prikazivana njegova mišljenja.

[2] Zahvaljujem na usmenim saopćenjima o radu stranke mr. Zlatku Matijeviću, koji o toj temi priprema disertaciju.

[3] Izvještaje je, uz komentar, objavio Lj. Boban u knjizi »Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943.«, Zagreb 1985, 199-249.

Slična je sudbima zadesila i njegove knjige. Bez obzira na nakladnika, i one su se mogle nabaviti samo rijetko i uz nemali rizik, pa su možda češće smatrane bibliofilskim vrijednostima, nego li stručnim djelima.

Mandić znanstvenik postao je tako žrtvom Mandića političara. Zbog svog kritičkog stava prema poslijeratnom političkom uređenju Jugoslavije spriječeno je njegovo sudjelovanje u razvitku povijesne znanosti u domovini. Pri tom nije bilo važno, kako to već biva, ono što je pisao, jer bi se u tom slučaju lako razlučilo što valja, a što se kao neobjektivno mora odbaciti. Mandić nije komunistima odricao baš svaku zaslugu, te je isticao da je u rješavanju nacionalnog pitanja nova Jugoslavija otišla dalje od stare, ozakonivši i Ustavom postojanje više naroda.

U poslijeratnom razdoblju priklonio se ipak separatističkom rješenju hrvatskog pitanja, a njegove ocjene ustaškog pokreta bivale su s vremenom obilježene sve većim simpatijama. Naposlijetku je to za njega bio hrvatski revolucionarni pokret, što se borio za državnu nezavisnost. O ratnom je razdoblju izbjegavao pisati, tako da o zločinima što ih je nekada tako oštro osuđivao više nije morao donositi sudove (iz čega se ne smije izvesti zaključak da ih je počeo odobravati). Bio je to zasigurno u stanovitoj mjeri i danak dijelu okoline u kojoj je stvarao.

U političkim prilikama, kakve su donedavna vladale u Jugoslaviji, bilo je tiskanje njegovih djela nezamislivo, bez obzira na temu i sadržaj. S oštrim riječima osude poslijeratnih vlasti, što do nas dopiru s političkih skupova, televizijskih ekrana, novinskih i knjižnih stranica, nužno se mijenjaju i kriteriji za prosudbu nečije nepoćudnosti. Mandić će se učiniti manje »strašnim« kada se objelodane njegova djela i učine dostupnima kritičkoj javnosti u zemlji.

Bez obzira na svoje političke stavove, Mandić je dijelio sudbinu svih izbjeglica, a napose izbjeglica – kulturnih djelatnika.

Povjesničari u Hrvatskoj s pravom se žale na uvjete u kojima rade: teško se dolazi do inozemnih, pa i domaćih knjiga i časopisa, tehnička je oprema kojom bi trebali raspolagati nedostatna, problem je otići na kakav simpozij ili savjetovanje izvan Jugoslavije, da se o dužim istraživanjima u stranim arhivima i ne govori. Sve su to objektivne prepreke što koče razvoj hrvatske historiografije.

U tom pogledu hrvatski povjesničari u inozemstvu, kao i stranci koji se bave našom prošlošću na nekom od stranih sveučilišta diljem svijeta, nalaze se u povoljnijem položaju. Redovito im na raspolaganju stoje bolje mogućnosti rada i veća novčana sredstva.

Pa ipak, prednost je historičara u domovini nenadoknadiva. Mogućnost međusobnog komuniciranja, diskusija, stalnog uzajamnog provjeravanja zaključaka, kritike – sve to stvara atmosferu u kojoj nastaju kvalitetni i trajni rezultati. Nemalu važnost ima i činjenica življenja na izvorištima povijesti,

u ambijentu u kojem se prošlost odvijala, suživljavanje s prirodom, naseljima, kulturnom baštinom. Osjećaj za duhovni i materijalni okoliš nužan je preduvjet historiografskog stvaranja istinske vrijednosti.

Prednost što je pri tom uživaju povjesničari u domovini nasuprot onima izvan nje osjeća se kada god uzmemo u ruke stranice napisane s onu stranu granice. Što je mjesto njihova nastanka udaljenije, što je njihov pisac duže odsutan iz kraja o kojemu piše, to se ta prednost jače ćuti i dokazuje.

Bolna je sudbina mnogih hrvatskih povjesničara da moraju stvarati daleko od domovine. Nije pri tome važno imaju li mogućnosti kadikad posjetiti stari kraj ili ne: povremeni susreti ne mogu nadoknaditi izgubljeno zajedništvo. Često se ističe teška sudbina emigranata – glumaca i pisaca. Povjesničarima nije nimalo lakše. S jedne strane, povijest njihova naroda u tuđini malo koga zanima. S druge pak, odvojeni od domovine, ne mogu slijediti u stopu razvitak znanosti kod kuće, pa sve više zaostaju i gube se najčešće u ponovnom raspravljanju po stotinu puta prodiskutiranih problema ili u obrani »vječnih istina«. Samo rijetki smognu snage izdići se iznad takve sudbine i pridonijeti nešto stvarno novo spoznajama struke.

Mandić je svakako pripadao ovim potonjima, istaknutim pojedincima čiji je rad bio od koristi ne samo kao transmisija povijesnih znanja našem iseljeništvu, nego i kao stvarni doprinos znanosti. Istodobno je ipak bio žrtvom svega onoga što pogađa iseljeničke povjesničare: u prvom redu slabljenja osjećaja za stvarnost i nedostatne kritičnosti.

Zbog toga u domaćim znanstvenim krugovima nužno nije mogao biti cijenjen onoliko koliko u iseljeništvu, gdje je slovio kao prvi čovjek hrvatske historiografije u dijaspori. U nekim je područjima ipak, kao u crkvenoj povijesti, stekao i u zemlji epitet »zaslužnog historičara« (Franjo Šanjek).

Mandićev je znanstveni rad bio raznolik. Nije se usredotočio na samo jedno razdoblje ili samo određenu vrstu problema, iako mu je, kao teologu, crkvena povijest uvijek bila najbliža.

Ona je obilježila i njegovo prvo znanstveno djelo, disertaciju »De protoregula Ordinis Fratrum Minorum« (Mostar 1923). Pripadnost franjevačkom redu odredila je i njegovo posebno zanimanje za povijest franjevaca, pogotovo u Bosni i Hercegovini, čemu je posvetio i neke od svojih najboljih stranica.[4]

Knjiga »Franjevačka Bosna« nezaobilazan je priručnik u pisanju bosanske crkvene, ali i svjetovne povijesti. Kako je Mandić niz godina proveo u Vatikanu, uz izvrsno opremljene knjižnice i prebogate crkvene arhive, iscrpio je iz tog vrela podataka mnogo dotada nepoznatoga.

---

[4] De legislatione antiqua Ordinis Fratrum Minorum. Legislatio franciscana 1210-1221, Mostar 1924; Hercegovački spomenici franjevačkog Reda iz turskog doba (Acta franciscana Hercegovinae), sv. I, godine 1463-1699, Mostar 1934; Franjevačka Bosna. Razvoj i uprava bosanske vikarije i provincije 1340-1735. Radovi Hrvatskog povijesnog instituta, sv. II, Rim 1968. Pored ovih knjiga, Mandić je o franjevcima napisao i niz priloga po časopisima i novinama.

Njegov je arhivski rad urodio i objavljivanjem važne povijesne građe. lako se pri izboru tema i izvora, kao i pri stvaranju zaključaka, često povodio više za političkim do li znanstvenim mjerilima, nastojeći u svakoj prilici dokazati npr. hrvatstvo Bosne i Hercegovine, izvorna građa što ju je u tu svrhu objelodanio ima prvorazredno značenje. Tu valja ubrojiti u prvom redu dva popisa katoličkog stanovništva iz 18. stoljeća, razdoblja što nam je i inače slabo poznato, a pogotovo sa stanovišta vjerske strukture u našim krajevima.[5]

Najistaknutije mjesto u Mandićevim historiografskim radovima zauzima nedvojbeno trotomna povijest Bosne i Hercegovine.[6] Pojedini njezini dijelovi imaju različitu vrijednost, a u historiografiji je najviše odjeka imala knjiga o Crkvi bosanskoj. Ona je i danas najopsežniji i najpotpuniji prikaz crkve bosanskih krstjana. Mandić se u svom radu nastavljao na istraživanja Franje Račkoga, nastojeći svog prethodnika dopuniti vlastitim opaskama i zaključcima.

Upravo je na primjeru te knjige moguće vrednovati Mandićevu metodološku i metodičku pripremljenost za historiografski rad, jer je bila ocjenjivana često i kritički od strane naših najboljih poznavalaca problematike. Cjelovitu je ocjenu knjige dao Jaroslav Šidak[7], a i Franjo Šanjek, koji se njome obilato koristi, upozorio je na neke Mandićeve pogreške u tumačenjima izvora.[8] Šidak je u ocjenjivanju bio mnogo oštriji od Šanjeka, pokazujući kako Mandić često krivo citira izvore i literaturu, te proizvoljno tumači i prevodi dokumente. Unatoč tome, zaključio je da je Mandićevo djelo najcjelovitiji prikaz »Crkve bosanske«, »pa mu već stoga pripada važno mjesto u cjelokupnoj literaturi o njoj«.[9]

Dosta veliku popularnost u nestručnim je krugovima uživala Mandićeva etnička povijest Bosne i Hecegovine. Ona je ujedno i najtendencioznije pisana njegova knjiga, sa svrhom da dokaže kako su Bosnu od doseljenja Slavena naseljavali isključivo Hrvati, dok se tek mnogo kasnije, i uglavnom posredno srbizira dio njenog stanovništva. Nije ovdje mjesto ni prilika opovrgavati Mandićeva tumačenja, niti smatramo da je to osobito potrebno. U historiografiji se danas uglavnom iskristaliziralo mišljenje da su Slaveni po doseljenju živjeli okupljeni u niz etnogenetskih jezgara, što nisu po svom značaju bile ni srpske, ni hrvatske. Tek s vremenom okupili su se oko ta dva najjača središta, dok su ostala nestala ili znatno oslabila.

[5] Chroati catholici Bosnae et Hercegovinae in descriptionibus annis 1743 et 1768 exaratis, Institutum chroatorum historicum, vol. I, Chicago – Roma 1962.

[6] Bosna i Hercegovina. Povijesno-kritička istraživanja, sv. I: Državna i vjerska pripadnost srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, Chicago 1960; sv. II: Bogomilska crkva bosanskih krstjana, Chicago 1962; sv. III: Etnička povijest Bosne i Hercegovine, Rim 1967.

[7] J. Šidak, Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu, Zagreb 1975, 336-343.

[8] F. Šanjek, Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku, Zagreb 1975; Isti, Crkva i kršćanstvo u Hrvata, sv. I, Zagreb 1988.

[9] I o Crkvi bosanskoj Mandić je napisao nekoliko priloga osim navedene knjige.

Treba ipak napomenuti da Mandić u takvim pogledima na etničku povijest Bosne nije bio osamljen. Svojatanja srednjovjekovnih Bosanaca bilo je i s jedne i s druge strane, s više ili manje opravdanja. Pristup kakav su Mandić i čitav niz hrvatskih i srpskih historičara primjenjivali u određivanju nacionalne pripadnosti u vrijeme kada nacija nije bilo, prebrojavanjem izvora što Bosance nazivaju Hrvatima ili Srbima, ne samo da nije znanstven, nego nas ne može dovesti ni do kakvog rješenja, jer jedni dokazi te vrste potiru druge.

No, i ova Mandićeva knjiga o Bosni može biti korisna zbog obilja skupljenog materijala i citiranih izvora i literature. Njezino istinsko znanstveno vrednovanje i analiza tek predstoje, pa bi svakako bilo poželjno i to djelo učiniti dostupnim javnosti. Tako bi se s nje mogao skinuti veo tajanstvenosti kojim je bila obavijena, a što joj je kod potencijalnih i stvarnih čitalaca, poput zabranjenog voća pribavljalo nekritično povjerenje.

Napokon, treba spomenuti i Mandićev rad na proučavanju hrvatskog ranog srednjovjekovlja.[10] Za tu Mandićevu djelatnost možemo na žalost reći da je označava sve ono loše što se i inače, ali u manjoj mjeri, opaža u drugim njegovim djelima. Svakom je istraživaču cilj rekonstruirati prošlost, ali Mandić u tome nije znao naći pravu mjeru. Manja je pogreška u tome što se pozivao na nepouzdane i drugorazredne izvore kada nije nalazio ništa bolje. On je, međutim, na temelju takvih izvora, a služeći se samo vlastitom maštom, stvorio sliku hrvatske povijesti u najranijem razdoblju. Izmislio je vladarske genealogije, izmislio godine vladanja pojedinih knezova i važnih događaja, nekritički ucrtavao u zemljopisne karte državne granice.

Koristeći se nedokazivim konstrukcijama, pisao je o postojanju izgubljenih hrvatskih kronika u kojima su opisivana važna zbivanja poput Duvanjskoga sabora 753. godine. Jednom izmišljen sadržaj knjige »Methodos«, tobože priručnika za upravu državom, postao je tako najstarijom knjigom ne samo na hrvatskom jeziku, nego uopće na jednom od slavenskih jezika. Na podacima te nepostojeće, izmišljene knjige, gradio je Mandić dobar dio svoje ranosrednjovjekovne hrvatske povijesti.

Na žalost, takve su pogreške sakrile i ponešto vrijednoga čak i u tim Mandićevim prilozima. Poslijeratna hrvatska historiografija nije se služila njegovim radovima zbog malog ili nimalog povjerenja što su ga uživali, pa je tako s prljavom vodom izbacila i pokoje dijete. Trebat će vremena da se brojne Mandićeve rasprave ponovno pažljivo pročitaju, pa da se razluči vrijedno od nevrijednoga.

Knjiga »Hrvati i Srbi, dva stara različita naroda« razlikuje se od ostalih Mandićevih ostvarenja. To nije analiza nekog problema ili iscrpna razradba

[10] Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti. Posebna izdanja Hrvatskog povijesnog instituta, sv. I, Rim 1963. U knjizi su objavljene dvadeset i četiri rasprave, od kojih trinaest po prvi puta, dok su druge, ranije objavljene, popravljene i proširene. Na temu ranoga srednjeg vijeka Mandić je objavio i knjigu »Crvena Hrvatska u svjetlu povijesnih izvora«, Hrvatski povijesni institut, knj. I, Chicago 1957 (drugo prošireno izdanje Rim 1972).

određene teme, čime se Mandić najčešće bavio, već djelo sintetskog značaja, u kojemu je autor sažeo rezultate svojih dugogodišnjih istraživanja, pružajući čitaocima vlastito viđenje povijesti Hrvata i Srba.

I ovo je djelo pisano s jasno izraženom namjerom razlučivanja dva naroda od najstarijeg razdoblja doseljenja kroz čitavu njihovu povijest. Autor se odlučio na dokazivanje ne samo kulturnih, političkih i društvenih razlika, već i na utvrđivanje različitih rasnih tipova Hrvata i Srba, pri čemu važno mjesto pridaje i svojoj teoriji o podrijetlu Vlaha. Ne treba posebno napominjati da je u takvim pokušajima u potpunosti napustio polje znanosti.

U ovoj se knjizi na najbolji način zrcali Mandićeva sudbina povjesničara u emigraciji. Upravo je ova knjiga najslabije povezana s rezultatima historiografije, postignutima u Jugoslaviji. Možda Mandić pred kraj života (knjiga je po prvi put tiskana 1971) nije više imao snage ni volje udubiti se pozornije u opsežnu literaturu koju je, ako je suditi prema njezinu popisu, ipak poznavao. Vjerojatnije je, doduše, da je unaprijed stvorio shemu u koju je uklapao samo ono što je odgovaralo njegovim stanovištima, zanemarujući ostale podatke i mišljenja.

Knjiga je, prema tome, prije politički pamflet, nego li historiografsko djelo. Tužni se položaj emigranta očituje i u tome što sebi i svojoj okolici nastoji dokazati nešto u što nitko već odavna ne sumnja: da Hrvati i Srbi nisu isti narod. Pišući predgovor prvom izdanju, u veljači 1970, Mandić je istakao da tadašnji ustav, istina, priznaje postojanje više naroda u Jugoslaviji, što je smatrao zaslugom komunista u odnosu na predratni režim, ali da se u praksi nacionalna prava krše. Pogotovo su pritisku Srba izloženi Hrvati, jer, dok za Slovence i Makedonce nitko više ne tvrdi da su Srbi, »ima uglednih učenjaka i vodećih političara u Jugoslaviji i u svijetu, koji još slijede zablude prvoga svjetskog rata, naime, da su Srbi, Hrvati i Crnogorci jedan te isti narod s jednim zajedničkim jezikom«.

Mandić je dugo nakon svog odlaska iz domovine još uvijek živio s nepromijenjenim političkim shvaćanjima međunacionalnih odnosa kakvi su vladali u predratnoj Jugoslaviji. Tada se postojanje Hrvata doista nijekalo u nastojanju da se stvori jedinstveni jugoslavenski – srpski narod. Nakon 1945. sličnih je misli moglo biti u glavama pojedinih preostalih nosilaca takve ideologije, ali se one u zemlji nisu smjele iznositi. Mandić to, međutim, nije mogao osjetiti u Rimu ili Chicagu, gdje se susretao s političkim duhovima stare Jugoslavije.

Tako je njegova knjiga nastala i kao pucanj u prazno.

Zbog čega je onda tiskati?

U posljednje vrijeme sve više sazrijeva potreba za komparativnim proučavanjem povijesti južnoslavenskih naroda, pa tako i one hrvatske i srpske. Dosadašnje su se sinteze uglavnom zadovoljavale paralelnim prikazivanjem jedne i druge, bez pokušaja uspoređivanja sličnosti i razlika. Dodirne su se

točke naglašavale ponekad iz ideoloških razloga, ali uglavnom samo onda kada se radilo o zajedničkoj borbi protiv nekog trećega.

Mandić je možda prvi koji je pokušao dvije povijesti usporediti. Istina, sa ciljem da ih razdvoji i dokaže razlike, a ne sličnosti. U metodološkom pogledu, zadržao se na razini događajnice, opisujući pojedina zbivanja, političke sukobe, državnopravnu povijest, pojedinačne činjenice kulturnog razvoja. Nije obraćao pažnju na društvene mijene u najširem smislu tog pojma, iako se upravo na tom polju mogu vršiti najbolja i jedina prava komparativna istraživanja. Valja mu ipak priznati autorstvo jedne originalne koncepcije, ma koliko se ne slagali s ponuđenim rješenjima i zaključcima.

Bi li bilo presmjelo reći da se svojom knjigom svrstao među začetnike hrvatsko-srpske komparatistike?

Svaki će pažljivi čitalac Mandićeve knjige sam moći ocijeniti što je u njoj neprihvatljivo i što je danak trenutnim političkim interesima. Smatramo ipak potrebnim upozoriti na Mandićevo tumačenje da je stvaranje Nezavisne države Hrvatske bila politička nužnost, te da su Hrvati ulagali nadčovječne žrtve za njeno održavanje, dok su, s druge strane, komunisti na vlast došli spletom međunarodnih okolnosti. Nadamo se da nije potrebno napose isticati kako se s tim mišljenjem ne možemo složiti, ali to ipak činimo zbog probuđenih strasti i prizivanih duhova, jer nam nije namjera ni cilj sudjelovati u ovoj seansi.

Vratimo se sada na početak, do pitanja o tome zbog čega je Mandić bio zaboravljen, zanemaren ili prešućen. Tome su bila tri glavna razloga: povijesna ga znanost nije prihvaćala zbog mnogih ishitrenih zaključaka i neutemeljenih konstrukcija, te neustaljene kvalitete metodičkih postupaka, što je budilo sumnju i u ono dobro i vrijedno; politika ga je odbacila i osudila kao protivnika sistema i suradnika emigrantskog tiska; javnost ga je zaboravila, jer se nije imala prilike upoznati s njegovim djelom. Oni laici kojima su njegove knjige ipak došle u ruku uglavnom su ga precjenjivali, kao i svako zabranjeno voće.

Zbog toga je najbolje što se može učiniti – objaviti njegova djela, bez ispravaka i brisanja, kako bi se svatko s njima mogao upoznati, a znanosti pružiti priliku da ih temeljito ocijeni i tako postavi na ono mjesto u razvojnoj liniji hrvatske historiografije koje im pripada. Na isti način valja omogućiti i ostalim hrvatskim povjesničarima u inozemstvu da svoje radove, ukoliko imaju stvarnu znanstvenu vrijednost, prikažu i u domovini.

Neven Budak

I.

NAJSTARIJE VIJESTI O HRVATIMA I SRBIMA

A. ISTOČNA I SJEVERNA PRADOMOVINA HRVATA

1. *Donska Hrvatska*

Hrvatsko ime u današnjem obliku prvi put se spominje na dvjema spomen-pločama na javnim zgradama u gradu Tanaisu na ušću Dona u Azovsko more, koje su bile pisane grčkim jezikom početkom 3. st. po Kristu. Prva ploča pisana je za tanaiskoga cara Sauromatesa (175-211. po Kr.). U njoj se spominje odličnik, sin Horvatov – »Choroáthou«[1]. Na drugoj ploči pisanoj g. 220. za vlade cara Reskuporida, sina Sauromatesova, među četiri tanaiska poglavara navodi se Horvat Sandarzijev – »Choroáthos Sandarsiou«[2]. Ako se u oba natpisa odbaci grčki nastavak »-os«, dobivamo čisto hrvatsko ime u starom kajkavskom izgovoru: »Horvat«[3].

Nastaje pitanje: kojega su podrijetla bili donski Hrvati i odakle su tamo došli? Iako to pitanje nije još u svim pojedinostima objašnjeno, sve nas upućuje, da su donski Hrvati bili iranskoga podrijetla. Od konca, naime, 1. do 3. st. po Kr. u državi Tanais, u području Dona, živjela su razna iranska plemena Sarmata, pa su i Hrvati, koji su tu živjeli, morali biti Iranci[4]. Nadalje, narodno ime Hrvat je iranskoga podrijetla. Prema ruskom iranologu Vsevolodu Milleru, ime Hrvat dolazi od iranske riječi »Hor-va(t)u«, u značenju: Sunčeva postelja, put[5]. M. Vasmer hrvatsko ime izvodi iz »Hu-urvata« =

[1] LATYSCHEV, II 262 (br. 445).
[2] LATYSCHEV, 237 (br. 430)
[3] PLINIJE STARIJI (oko 23-79. po Kr.), *Historia naturalis*, IV, 7, 19 među iranskim plemenima Sarmata na Donu navodi »Coitae« (gl. b. 40), koji se naziv u nekim rukopisima piše »Cortae«. Županić (292) nagađa, da su pod tim Plinijevim nazivom prepisivači iskrivili ime »Hrvati«, koje je u izvorniku moralo glasiti »Co[r]itae, Horvati«. Prema tome, hrvatsko bi se ime spominjalo već u 1. st. po Kristu.
[4] O iranskim plemenima u današnjoj jugoistočnoj Rusiji oko rijeke Dona, i o iranskom podrijetlu Hrvata, vidi: NIEDERLE, I 321-434; ROSTOVTZEEF; VASMER, I; HAUPTMANN; NAHTIGAL; SAKAČ, 313-340; DABO-PERANIĆ. Pregled teorija o hrvatskom imenu daje: ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata* 238-240.
[5] MILLER, 259 sl.

OKM

prijatelj, amicus[6]. I nazivi: kral, ban, župan, kako su se zvali stari upravnici Hrvata, iranskoga su podrijetla[7]. I vjera starih Hrvata nosila je iranske oznake: bog svjetla i tame, štovanje vatre, spaljivanje mrtvih, itd.[8] I hrvatske su riječi vjerskih pojmova iranske: Bog, vjera, žrtva, raj, vazam; vapiti, zazivati, gatati, itd.[9] Po iranskom načinu stari su Hrvati označavali bojama strane svijeta i zemalja, u kojima su stanovali. Bijela boja naznačivala je zapadnu stranu, crvena južnu, zelena istočnu, a crna sjevernu[10]. Odatle Bijela ili zapadna Hrvatska, Crvena ili južna Hrvatska, Zelena ili istočna Hrvatska. I stara hrvatska narodna umjetnost nosi oznake istočne i iranske, napose hrvatski troplet. I svoj narodni grb sa 64 crvene i bijele kocke Hrvati su donijeli iz Irana[11].

Donski su Hrvati, dakle, u starini morali doći iz Irana. Na kamenom natpisu kralja Darija I (522-486. prije Kr.) među 23 naroda, koji su mu se pokoravali, navodi se narod »Harauvat-iš«[12]. Perzijske svete knjige Avesta (Vendidad) zovu taj narod »Harahvaiti«. Pokrajina, u kojoj je taj narod živio, obuhvaćala je u ondašnjim vremenima: južnu polovinu današnjega Afganistana, cijeli Beludžistan i istočni dio današnjeg Irana (Perzije). U toj staroj pokrajini treba tražiti pradomovinu današnjih Hrvata[13].

2. *Zakarpatska Velika ili Bijela Hrvatska*

Od 3. do 7. st. ne posjedujemo pisanih izvora, koji bi govorili o Hrvatima. O njima počinju govoriti pisani izvori u 7, a posebno u 8, 9. i 10. st. Od tih izvora najznamenitije je djelo K. Porfirogeneta *O upravi carstvom*, napisano g. 948/52. U tom djelu car-povjesničar, na osnovi carskoga arhiva u Bizantu i hrvatske narodne predaje, na više mjesta govori o Hrvatima na Jadranu i onima iza Karpata. Tako u pogl. 31. Porfirogenet piše:

»Hrvati, koji sada stanuju u krajevima Dalmacije, potječu od nekrštenih Hrvata, zvanih 'Bijeli', koji stanuju s onu stranu Turske, blizu Franačke... Velika Hrvatska, zvana također Bijela, do danas nije krštena«[14].

Pod »Turskom« Porfirogenet misli na Madžarsku, jer su Madžari starinom potjecali iz Turkestana; pod »Franačkom« on ima u vidu istočnu franačku državu, koja je u 9. i 10. st. obuhvaćala današnje njemačke i austrijske zemlje. Prema tome, Porfirogenetova Velika ili Bijela Hrvatska protezala se

[6] VASMER, n. dj., 56.
[7] SAKAČ, *The Iranian Origins of the Croats*, 30-46; RP 195-201.
[8] PEISKER, 53-88; ŠUFFLAY, 109-114; PILAR, 1-86; SADNIK, 38-45.
[9] DVORNIK, *The Slavs*, 47-51.
[10] SAUSSURE, *Le système*, 235-297; ISTI, *L'origine des noms*, 23; SAKAČ, n. dj., 37-40.
[11] STRZYGOWSKI, 15-63, 156-181; DABO-PERANIĆ, n. dj., 21-24; MANDIĆ, *Hrvatski kockasti grb*, 639-652.
[12] NAKŠ i RUSTAM, 163; KÖNIG, 36 sl.; SAKAČ, *Iranische Herkunft*, 327-329. U nazivu »Harauvat-iš«, »iš« je iranski pluralni nastavak.
[13] SAKAČ, n. dj., 326-336.
[14] PORPHYROGENITUS, 31 (146 152).

je u 10. st. sjeverno od Ugarske, a istočno od tadašnje Njemačke, dotično današnjom Češko-Slovačkom i južnom Poljskom.

Porfirogenetove navode o zakarpatskoj Hrvatskoj i Hrvatima potvrduju i drugi njemu suvremeni i stariji pisci. Tako arapski putopisac Ibn Rustah, na osnovu putopisa Muslim *Al-Džarmi* (842/47), o sjevernim Hrvatima piše:

»Njihov vladar se kruni... Njegovo je sjedište u sredini Slavenske zemlje... On nosi naslov 'Vladar vladara', a zove se Svet Malik. On je moćniji nego subandž (župan), a subandž je njegov zamjenik... Grad, u kojemu on stanuje, zove se Držvab i oni imaju tu sajam tri dana svakoga mjeseca«[15].

To isto mjesto iz *Al-Džarmia* navodi i Kardizi, samo u kraćem obliku. On sjedište hrvatskoga kralja zove: »Džarawat«[16].

Priznati stručnjaci: Marquart[17], L. Niederle[18], L. Hauptmann[19] u arapskim izrazima »Držvab«, »Džarawat« i »Chordát« nalaze ime »Horvat«, Hrvat. Glavni grad Velike ili Bijele Hrvatske nalazio se je na mjestu današnjega Krakova, koje je još onda bilo poznato trgovačko središte.

Arapski putopisac Al-Mas'udi, u djelu *Murug at tanbit* g. 943. nabraja slavenske narode u srednjoj Europi: Srbe (Surbin), Moravljane (Morawa), Hrvate (Chorwatin) i Čehe (Cachin)[20]. O Velikoj Hrvatskoj on piše:

»Ovoj slavenskoj državi najbliža je država Al-Firag [Prag]... U blizini ove slavenske države leži država Turska [Madžara]. Ovaj je narod najljepši uzrastom, najbrojniji i najhrabriji među Slavenima«[21].

Hrvate sjeverno od Karpata spominju i drugi arapski pisci, a tako i perzijski geograf[22]. Oni glavni grad sjevernih Hrvata zovu: Irvab, Irvt, Chordad, tj. Hrvat[23].

Anglosaski kralj Alfred Veliki (871-901) u prijevodu Orozijeve *Povijesti svijeta*, opisujući narode srednje Europe ovako piše:

»Na istoku zemlje Moravske leži zemlja Visla, a na istoku od te je Dacija, gdje su ranije stanovali Goti. Na sjeveroistoku od Moravljana su Dalaminci, a na istoku od Dalaminaca su Hrvati (Horithi), a na sjever od Dalaminaca su Srbi (Surpe)«[24].

Stari ruski ljetopis *Povest' vremennyh let*, koji je nastao početkom 12. st. na osnovu starih ruskih kronika, tri puta spominje sjeverne Hrvate »Hrvate, Horvati«: prvi put govoreći o najstarijoj ruskoj povijesti; zatim pod g.

[15] MARQUART, 468; HAUPTMANN, 113.
[16] MARQUART, 468; HAUPTMANN, 113.
[17] MARQUART, 468 i 471 sl.
[18] NIEDERLE, II/1, Prag 1906, 296-271.
[19] HAUPTMANN, 111-120.
[20] MARQUART, 101 sl.; DVORNIK, *The making* 270 sl.
[21] MARQUART, 102; HAUPTMANN, 106. Oba pisca gornji navod drukčije shvaćaju nego mi.
[22] MARQUART, 471; MINORSKY, 159 428-30; DVORNIK, n. dj., 271 sl.
[23] HAUPTMANN, *Germanoslavica* 3 (1935) 534-40; NIEDERLE, 269-271
[24] BOSWORTH, 37; NIEDERLE, 263.

907. i 992.[25] Na osnovi reda, kojim ljetopis nabraja razna slavenska plemena na tim mjestima, L. Hauptmann je dokazao da ruski ljetopisac govori o Hrvatima u Maloj Poljskoj oko gornje Visle[26].

Listina iz g. 1086, koja opisuje granice tadašnje praške biskupije, spominje dvije skupine sjevernih Hrvata: »Chrouati et altera Chrowati«[27]. Iako se i danas među učenjacima raspravlja gdje su navedeni Hrvati stanovali g. 1086, nitko ipak ne niječe da su Hrvati uistinu tada živjeli sjeverno od Karpata. Naše je mišljenje da praška listina govori o češkim i malopoljskim Hrvatima. U starini hrvatski narodni prostor bio je jedinstven i prekinut. Kada se g. 626. jedan dio sjevernih Hrvata odselio na jug, većinom iz srednjega dijela hrvatskoga prostora, iz današnje sjeverne Moravske i Slovačke, u središnji hrvatski prostor doselila su se druga slavenska plemena. Tim je narodno tijelo sjevernih Hrvata bilo rascijepljeno i nastale su dvije hrvatske skupine: zapadna u Češkoj i istočna na Visli u Poljskoj. Da se Hrvata najviše odselilo na jug iz sjeverne Slovačke, govori nam velika sličnost između hrvatskoga i slovačkoga jezika, koji su između sebe daleko bliži nego s drugim slavenskim jezicima.

U zapadnom, češkom dijelu negdašnje Velike ili Bijele Hrvatske, u 9. i 10. st. vladala je hrvatska vojvodska obitelj Slavnik[28], od koje je potjecao i sv. Adalbert, apostol Poljaka[29]. I sv. Ludmila, baka sv. Wenceslava češkoga, bila je zapadna Hrvatica[30]. Kada je češki kralj Boleslav I. (935-967) oko g. 960. zavladao hrvatskim zapadnim zemljama, kojima su dotle vladali Slavnikovići, malo po malo hrvatsko je ime iščezlo i tamošnji su se Hrvati slili sa Česima, Moravcima i Slovacima[31].

Istočni Hrvati negdašnje Velike Hrvatske oko gornje Visle g. 999. došli su pod vlast poljskoga kralja Boleslava Hrabroga (992-1025)[32]. Od toga vremena i u tim krajevima nastupa polako polonizacija starih vislanskih Hrvata. Tamo se ipak hrvatsko ime i hrvatska svijest zadugo očuvala. Talijanski kartograf Allodi g. 1730. u svom atlasu na karti Europe ucrtao je na Jadranu »Kraljevstvo Hrvata« (»Re(g)no di Croazia«), a iznad Karpata »Bjelohrvate« (»Belocroati«) između Moravaca i Rumunja[33]. Doseljenici iz okolnih krajeva oko Krakova još početkom 20. st. registriraju se kod američkih vlasti kao Bijeli Hrvati: »Bielochorvats« (Cracovinians)«[34].

[25] LIHAČEV, *Povest' vremenny let'*, 14 23 84.
[26] HAUPTMANN, ZT 103-111.
[27] FRIEDRICH, 92; HAUPTMANN, ZT 88-93.
[28] COSMAS PRAGENSIS, I 27 (MGH SS, ns, II 49 sl.); DVORNIK, *The Slavs* 92-94 160-167; LOSERTH, LXV (1985); RUS.
[29] VOIGT; DVORNIK, n. dj. 335.
[30] EMLER, 127-134; NIEDERLE, 264; DVORNIK, n. dj., 343.
[31] MARQUART, 129-31; HAUPTMANN, 110 sl.; DVORNIK, n. dj., 92-94 98 205 sl. 230-235.
[32] MARQUART, 131-137; HAUPTMANN; DVORNIK, n. dj., 298-304; HANSEL.
[33] Allodijeva karta otisnuta je u *The Croatian Nation* 91.
[34] U. S. Senate: *Reports of the Immigration* 40 43 105.

3. Odnos zakarpatskih i donskih Hrvata

Da su zakarpatski Bijeli Hrvati istoga roda s donskim Hrvatima, govori nam njihovo narodno ime. Hrvatsko ime nije izvedeno od općega pojma, da bi moglo na raznim mjestima neovisno nastati, nego je specifično vlastito ime s određenim značenjem. Zbog toga, gdje god se spominju Hrvati, bilo na Donu, bilo za Karpatima, bilo na Jadranu ili drugdje, oni su pripadnici istoga naroda Hrvata, koje smo našli na Donu početkom 3. st. po Kr. Da su zakarpatski Hrvati došli iz područja Dona, govori nam i njihov naziv Bijeli ili zapadni Hrvati. Oni su »Bijeli« ili zapadni Hrvati prema južnim ili »Crvenim« Hrvatima, koji su ostali na Donu.

Iako nemamo izvora, koji bi nam to izričito svjedočili, sve nas upućuje, da je jedan dio donskih Hrvata za provale Huna u Europu (g. 375. po Kr.) bio povučen na zapad i dospio sjeverno od današnjih Karpata. Tu su se iranski Hrvati izmiješali s brojnim mjesnim slavenskim plemenima i od njih primili slavenski jezik. Međutim, nakon pada hunske velevlasti, Hrvati su zakarpatske Slavene državno organizirali i dali im svoje narodno ime. Prije provale Avara (oko g. 560) Bijeli ili zapadni Hrvati stvorili su s Antima veliku državu, koja se prostirala sjeverno od Karpata od gornje Labe do gornjega Dnjestra[35]. R. Heinzel dokazuje da se i gorje Karpati (starogermanske Hervarasage) prozvalo po Hrvatima: Harvata gorje, tj. Gorje Hrvata[36].

[35] NIEDERLE, 263-66; DVORNIK, *The Stars*. 277-297;
[36] HEINZEL, 499; DVORNIK, n. dj., 284 sl.

B. ISTOČNA I ZAPADNA PRADOMOVINA SRBA

1. Kavkaški i maloazijski Srbi

Povijesni izvori drugoga i slijedećih stoljeća spominju rimsku koloniju *Servitium*, nedaleko od današnje Bosanske Gradiške na Savi[37]. P. J. Šafarik i L. Niederle mislili su da je to mjesto dobilo ime po Srbima, i, prema tome, da su Srbi živjeli na Savi već početkom 2. st. po Kristu[38]. To bi bio najstariji spomen srpskoga imena u povijesti. Ali to ne može biti istinito. U rimskim izvorima nema nigdje nikakva spomena da bi u rimskoj državi od prvoga do četvrtog stoljeća živjela koja grana Srba ili Slavena uopće, po kojoj bi spomenuto mjesto moglo dobiti ime Servitium. Glagol »servire« i svi njegovi izvodi (servus, servitus, servitium, itd.) čisto je latinska riječ, pa ne treba tražiti slavenski korijen za nazive, koji su iz te riječi nastali. Latinski izraz »servitium« znači: posluga, opskrba, podmirivanje, pa i mjesto službe. Rimski grad u blizini današnje Bos. Gradiške dobio je ime Servitium, jer je tu u rimsko doba bila postaja i zapovjedništvo rimske savske flote, gdje je to riječno brodovlje bilo opskrbljivano sa svim, što je bilo potrebno za njegovo djelovanje[39].

Plinije Stariji (o. 23-79. po Kr.) u svojoj *Povijesti* spominje pleme Serbi[40], a Ptolomej sredinom 2. st. pleme Serboi[41]. Slovenski etnolog N. Županić prvi je upozorio, da se pod tim nazivima kriju praroditelji današnjih Srba. Županić smješta te stare Srbe na sjeverne padine kavkaških gora, jugoistočno od južnoga dijela Azovskoga mora. Po Županiću, Srbi na Kavkazu bili su autohtoni alarodijski narod, koji nije bio indoevropskoga podrijetla[42].

[37] »Praefectus classis primae Pannoniae, Servitii«, *Not. dign.* Oc. 32 55 (190). Gl. PTOLOMAEUS, II 15, 4; VIII 7, 7; *Tab. Peuting.*, VI 1; ANON. RAVENN., IV 19.

[38] ŠAFARIK, 278-281; NIEDERLE, II/1, 152 sl.

[39] Gl. gore b. 37.

[40] »A Cimmerio accolunt Maeotici, Vali, *Serbi*, Serrei, Szici, Gnissi; dein Tanain amnem gemino ore influentem incolunt Sarmatae, Medorum, ut ferunt, soboles, et ipsi in multa genera divisi, primi Sauromatae, Gynaecocratumenoe, Amazonum connubia; dein Naevazae, *Coitae*, Cizici, Messeniani, Costoboci, Zecetas, Zigae...«, PLINIUS SECUNDUS, *Nat. hist.*, VI, 7, 19, Gl. DIODORUS SICULUS, II 53.

[41] PTOLOMAEUS, V 9, 21.

Iako Plinijev i Ptolomejev naziv s tekstualne strane, u rukopisnoj predaji, nijesu bez svakoga prigovora, ipak ih ne treba dovoditi u sumnju. Prema tome, najstariji spomen Srba imamo iz sredine 2. st., dotično iz posljednje četvrti 1. st. po Kristu.

Iz Plinijeva i Ptolomejeva navoda sigurno je da navedeni Srbi nijesu bili Slaveni. Do 2. st. po Kr., naime, Slaveni nijesu bili stigli do Azovskoga mora i kavkaških gora. Mi se ipak sa Županićem ne možemo složiti da su Srbi urođeni starosjedioci na Kavkazu. U Epifanijevu popisu biskupija Bizantskoga carstva, koji je nastao u početku dinastije Heraklijevaca (610-717), spominje se u Bitiniji, u Maloj Aziji, biskupija Gordoserba (Gordosérbon)[43]. Taj naziv nije mogao nastati od Srba u Tesaliji, jer ti, po svoj prilici, nijesu bili ni stigli u Srbište u Tesaliji, kada je napisan Epifanijev popis biskupija[44]. Uz to nije sigurno da je car Justinijan II. preveo u Malu Aziju i Srbe iz Srbišta na rijeci Bistrici, kada je g. 688. preveo Slavene iz okolice Soluna u Bitiniju[45]. Srba je u Tesaliji bilo tako malo da svoju biskupiju nijesu imali prije g. 869,[46] pa nije nikako vjerojatno, da ih je g. 688. toliko prevedeno u Malu Aziju, da bi se u 7. st. po njima prozvala biskupija u Bitiniji. U svakom slučaju, Epifanijev popis nastao je prije III. Carigradskoga općega crkvenog sabora g. 680/81, pa gordoserbska biskupija nije mogla biti prozvana po Srbima, koje bi g. 688. Justinijan II. preveo u Malu Aziju.

Sâm naziv Gordoserboi govori nam da Srbi, koji se spominju u toj biskupiji, ne potječu s Balkana, nego iz grada Gordona i njegove okolice. Gordon (Gordion) bio je glavni grad Frigije, a nalazio se na desnoj strani rijeke Sangarios, nedaleko staroga grada Sarda[47]. Mi mislimo da tu treba tražiti pradomovinu Srba, koji su došli na Kavkaz, a odatle u srednju Europu. Prema tome, i značenje imena »Srb«, koje nije još utvrđeno[48], valja tražiti u starom sardskom jeziku ili današnjim jezicima ostatka starosjedilaca u Frigiji (Kurda i drugih).

I Plinije Stariji kavkaške Srbe ne broji među Irance (iranske Sarmate)[49], što nas upućuje da im drugdje tražimo početni rod.

[42] ŽUPANIĆ, 107-118; ISTI, *Srbi Plinija i Ptolomeja*, 555-89; ISTI, članak u ZT 291-296. Županićevo povezivanje kavkaških Srba s Hrvatima na Donu umjetno je i nategnuto. Kavkaški Srbi, gdje ih stavlja Županić, živjeli su daleko od tanajskih Hrvata i među njima je bilo više raznih plemena. Plinije uopće ne stavlja Srbe u istu etničku skupinu s tanajskim Sarmato-Irancima (gl. gore, b. 40).

[43] GELZER, *Ungedruckte ... Not. ep.*, 534.

[44] Epifanijev popis nastao je prvih godina dinastije Heraklijevaca (610-711), a svakako prije III. Carigradskoga crkvenoga sabora g. 680/81. Gl. GELZER, 532-542 538.

[45] OSTROGORSKY, 116 sl.

[46] Ta se biskupija prvi put spominje u *Notitia Basilii* (867-886), GELZER, n. dj., 554.

[47] RUGE, 1590.

[48] PORFIROGENET, 32, izvodio je ime »Srb« od latinskoga »*servus*« (rob), ali to nije ispravno. Razne teorije o imenu Srba, gl. ŽUPANIĆ, *Srbi Plinija i Ptolomeja*, 579-587.

[49] U današnjem kurdskom i turskom jeziku »*ser*« znači: glava, poglavar; a »*serb*«: stado, mnoštvo (JABA, 237; HONY, 312). Postoji također upadna sličnost u somatološkim osobinama i narodnom odijelu između Srba u Šumadiji i staroga urođenog pučanstva u nekim krajevima južne Turske i sjeverne Sirije.

Od 2. do 7. st. po Kr. nemamo nikakvih sigurnih povijesnih izvora koji bi govorili o Srbima. Franački ljetopisac Fredegar prvi je počeo govoriti o Srbima g. 631. Srbi su tada već bili slavizirani i stanovali su na istočnoj strani srednje Labe. Govoreći o ratu franačkoga kralja Dagoberta g. 631. sa Samonom, kraljem slavenskih Vinida, Fredegar piše:

»Vinidi upadaju u Turingiju i druge krajeve Franačkoga kraljevstva da pljačkaju. Također i Dervan, vojvoda Srba, koji su rodom Slaveni, a prije su potpadali pod Franačko kraljevstvo, prešao je sa svojima kraljevstvu Samonovu«[50].

Na Srbe se odnose i vijesti, koje Fredegar donosi g. 632. i 641. o Vinidima na granici Turingije[51]. Sjeverni Srbi ostali su neovisni od Franaka sve do prvih godina Karla Velikoga (768-814). Franački ljetopisac Einhard o njima piše g. 782:

»Srbi Slaveni, koji stanuju u mjestima između Labe i Sale, upali su u turinške i saske krajeve zbog pljačke«[52].

O sjevernim Srbima govore u 9. i 10. st. i arapski pisci[53] i anglosaski kralj Alfred[54]. Porfirogenet u djelu *O upravi carstvom* g. 948/52. piše:

»Srbi potječu od nekrštenih Srba, zvanih 'Bijeli' koji stanuju s one strane Turske [tj. Madžarske], u kraju, koji oni zovu Bojki [Bohemia, Češka]; njima je u susjedstvu i Franačka i Velika Hrvatska, ona nekrštena, koja se zove i 'Bijela'. Tamo su, dakle, ovi Srbi stanovali od starine«[55].

Porfirogenetov izraz »ap'archés« znači »od početka«, što bi govorilo da je na Labi, u današnjoj sjevernoj Češkoj, bila pradomovina Srba. Međutim, ime »Srb« je specifično narodno ime, pa gdje god se spominju Srbi, ti moraju biti istoga narodnog podrijetla sa Srbima na Kavkazu i u Maloj Aziji. Iz tih krajeva Srbi su morali doći na Labu. To je bilo tako davno da među Srbima desetog stoljeća nije više postojala predaja da potječu s istoka. Jedino u nazivu »bijeli«, tj. »zapadni«, kako su sebe nazivali polapski Srbi, sačuvana je nesvijesna predaja da dolaze s istoka ili juga: polapski Srbi su bili »zapadni«, jer je bilo i drugih Srba: »istočnih« ili »južnih«.

Franački ljetopisac Fredegar piše pod g. 631. da su polapski Srbi rodom Slaveni[56]. To znači da su se Srbi već prije te godine poslavenili i govorili jezi-

[50] »Winidi in Toringia et reliqous vastandum pagus in Francorum regnum inruunt; etiam et Dervanus dux gentis Surbiorum, que ex genere Sclavinorum erant et ad regnum Francorum iam olim aspeceserant, se ad regnum Samonem cum suis tradedit...«, FREDEGARUS, IV, 68 (MGH SS rer. Meroving., II, 155).

[51] FREDEGARUS, 75 (185); 87 (165).

[52] »Sorabi Sclavi, qui inter Albim et Salam interiacentes incolunt, in fines Thuringorum ac Saxonum, qui eis erant contermini, praedandi causa fuissent ingressi ...«, EINHARDUS, ad an. 782 (MGH SS, I, 163). Gl. EINHARDUS, *Fuldenses annales*, ad. an. 789 (350) te (387).

[53] MARQUART, 101-112; DVORNIK, n. dj., 270 sl.

[54] Gore b. 24.

[55] PORPHYROGENITUS, 32, red 1-7.

[56] Gore b. 50.

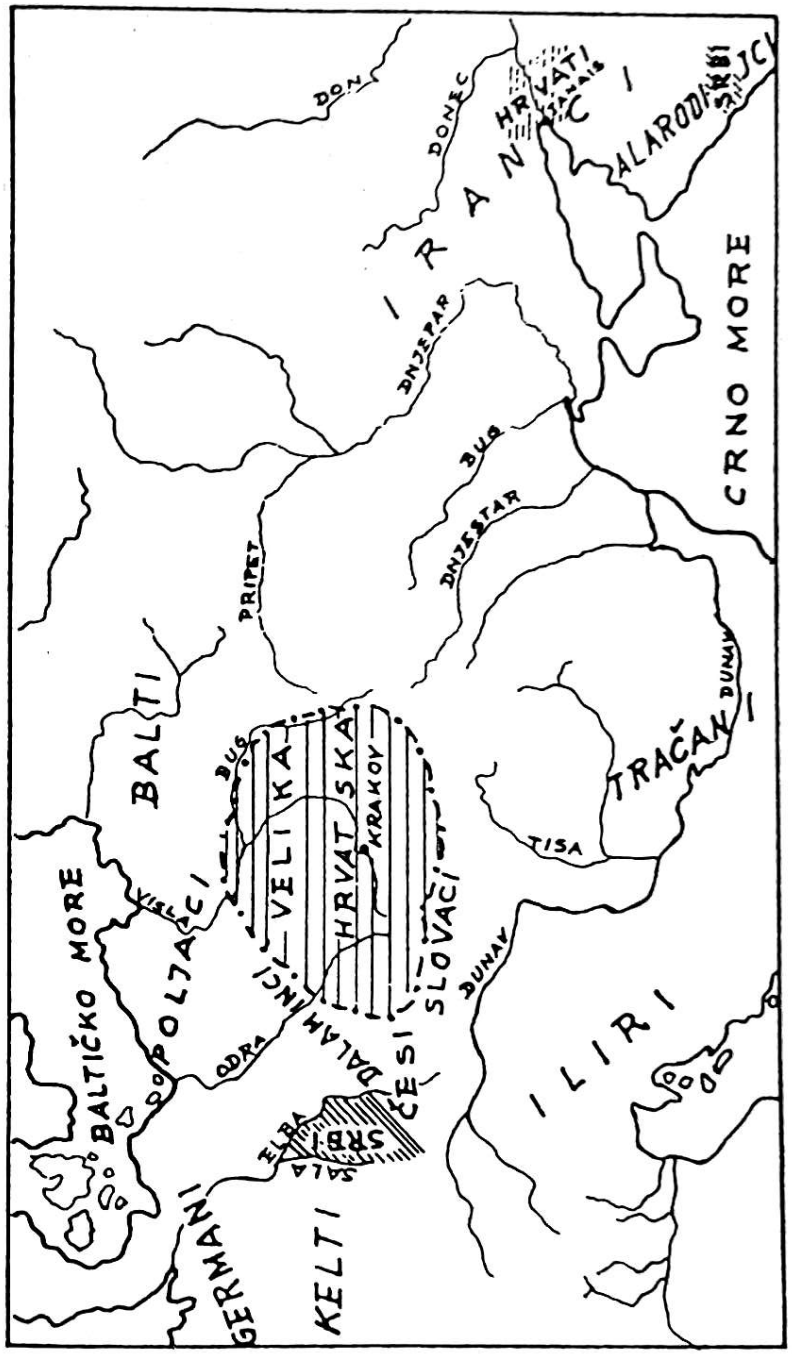

Istočna i sjeverna pradomovina Hrvata i Srba

kom zapadnih Slavena. Za to je trebalo više od jednoga stoljeća, pa dolazak Srba na Labu valja staviti najkasnije u drugu polovicu 5. st. po Kristu. Rimski pisac iz toga doba, Vibius Sequester piše: »Albis Suevos a Cervitiis (pariški kodeks: a Servitiis) dividit«. L. Niederle misli da se tu radi o Srbima[57], kojega smo i mi mišljenja. Po svoj prilici, vihor Huna (g. 375) bacio je Srbe s Kavkaza na Labu. Današnji Lužički Srbi su ostatak negdašnjih polapskih Srba.

[57] NIEDERLE, II/1, 35 sl. 152 sl. 280.

II.

PRVO DOSELJENJE SLAVENA U PODUNAVLJE I NA BALKAN

1. Postanak i pradomovina Slavena

Stara slavenska predaja, koju je zabilježio početkom 12. st. ruski ljetopisac Nestor, tvrdila je da je prastaro, početno sijelo Slavena bilo oko srednjega Dunava i njegovih pritoka Drave i Save[1]. Povjesničari 20. st. dokazali su da prasjedište Slavena treba tražiti u močvarnim i šumovitim krajevima na gornjem porječju rijeke Pripeta[2]. Međutim, noviji poljski i češki istraživači na osnovi arheoloških iskopina tvrde da se početna postojbina Slavena nalazila između Odre i Buga, posebno oko gornje Visle. Ti Slaveni bili bi nosioci lužičke kulture. Odatle su se Slaveni raširili na druge strane, poimence na istok i jug[3].

2. Dvije selidbe Slavena u Podunavlje i na Balkan

Gomile ljudstva, koje koncem 4. do početka 7. st. prodiru na desnu stranu Dunava, suvremeni bizantski pisci nazivaju »Skláboi« i »Sklabênoi«, a latinski povjesničari »Sclavi« i »Sclaveni«[4]. To ime prvi put spominje Pseudo-Cezarije početkom 5. st., govoreći o Slavenima na srednjem Dunavu[5]. Pod općim nazivom Slavena oni su do početka 7. st. zauzeli srednju Europu od Dunava do Bavarske i Alpa te cijeli Balkan, osim Bizanta i nekoliko tvrdih primorskih gradova uz Egejsko i Jadransko more. Narodna pak imena Hrvata i Srba na jugu u izvorima se pojavljuju tek u 9. st.[6].

Pitanje je sada da li su Hrvati i Srbi došli sa sjevera u zemlje, gdje ih nalazimo u 9. st. na jugu, kao izgrađeni narodi, tj. pod svojim vlastitim ime-

---

[1] *Povest' vremennyb let*, 11 i 23. Ta se predaja kod Hrvata sačuvala sve do novijega vremena. Zabilježio ju je Lj. Gaj u svom prvom djelcu: *Die Schlösser bei Krapina*, Karlovac 1826, 14-22.

[2] Gl. NIEDERLE , I/I, 3-33; ŠIŠIĆ, n. dj., 177-187; DVORNIK *The Making* 11-16.

[3] CZEKANOWSKI; KOZLOWSKI; HENZEL; UDALJCOV.

[4] O povijesnoj uporabi i značenju imena »Skláboi« i »Sklabênoi« i »Sclavi« i »Sclaveni« gl. NIEDERLE, II/2, 469-490; DÖLGER, 22-28; MORAVCSIK, 278.

[5] PSEUDO-CAESARIUS, II. 110 (PG 28, 985).

[6] DC 3 i 327 sl.

nom, sa svojim vlastitim vladarima i svojom vojnom snagom, poput Bugara g. 681. i Madžara g. 896, ili su se oni iskristalizirali kao plemena iz bezimenoga slavenskog mnoštva, poput Slovenaca?

Negda su povijesni pisci općenito mislili da su Hrvati i Srbi kao izgrađeni narodi došli na jug, ali od sredine prošloga stoljeća, pod utjecajem austrijskoga povjesničara E. Dümmlera[7], a napose hrvatskih učenjaka povjesničara F. Račkoga[8] i jezikoslovca V. Jagića[9], prevladalo je protivno mišljenje. Dümmler, Rački i Jagić dokazivali su, naime, da su svi južni Slaveni, kada su prešli Dunav blizu njegova ušća, bili jedan narod s jednim zajedničkim jezikom, koji se dijelio u tri narječja, a pripadao istočnoj grani slavenskih jezika. Negdje tijekom 7. ili početkom 8. st. u tom zajedničkom bezimenom slavenskom moru počele su se stvarati dvije plemenske jezgre: hrvatska u Dalmaciji između Cetine i Zrmanje, i srpska u Raškoj. Te jezgre svojom posebnom životnom snagom i borbenošću okupile su oko sebe susjedna slavenska plemena i na taj način stvorile dvije države: Hrvatsku i Rašku[10].

Poštujući znanstveni ugled Dümmlera, Račkoga i Jagića, povjesničari su donedavna općenito prihvaćali njihovo tumačenje o postanku Hrvata i Srba. Međutim, u novije vrijeme temeljitijim proučavanjem starih izvora o dolasku pojedinih slavenskih skupina u Podunavlje i na Balkan, sve više prevladava mišljenje da u povijesti južnih Slavena treba razlikovati dvije selidbe: prvu od konca 4. do početka 7. st., u kojoj je došlo na desnu obalu Dunava bezimeno slavensko mnoštvo, i drugu selidbu u 7. st., kada su došli na jug najprije Hrvati, pa Srbi i, napokon, Bugari kao izgrađeni narodi, koji su se tijekom vremena stopili sa Slavenima prve selidbe i osnovali svoje narodne države Hrvata, pa Srba i Bugara[11]. Jedino onaj dio južnih Slavena prve selidbe, koji je na skrajnjem sjeverozapadu ostao van hrvatske države pod vlašću Franaka i Nijemaca, čekao je duga stoljeća, da postane posebnim narodom Slovenaca.

3. Potkarpatski Slaveni kajkavci

Još prije propasti lužičke kulture oko g. 500. poslije Krista, jedan dio zakarpatskih Slavena morao je doći na lijevu obalu Dunava preko zapadnih obronaka Karpata između rijeke Morave i Vaga, tražeći povoljne poljoprivredne krajeve kao poljoprivrednici. Samo dugim boravkom u Podunavlju, otrgnućem od drugih Slavena visokim karpatskim gorama, može se rastumačiti kako je nastao kajkavski govor, kojemu nema srodna među zakarpatskim ni drugim slavenskim jezicima.

Kada su g. 375. mongolski Huni provalili u srednju Europu, nastao je veliki pokret naroda prema Rimskom carstvu da se sklone i nađu povoljnije uvjete života u bogatim rimskim pokrajinama. Stoljetni rimski obrambeni pojas na Dunavu (»limes danuvianus«) bio je probijen i razni su se narodi razlili po panonskim i noričkim provincijama u Alpama. Sv. Jeronim g. 409. piše:»Kada je probijena dunavska granica, ima 30 godina, ratuje se posred Rimskoga carstva od Crnoga mora do Julijskih Alpa«[12].

Prvi barbarski narodi, koji su prešli na desnu stranu srednjega Dunava, bili su germanski Goti i njima podložni Slaveni kajkavci. U početku su se naseljavali u rimskim provincijama Valeriji i Gornjoj Panoniji, a u drugim pokrajinama su pljačkali. Kada su Huni u zimi g. 394/95. prešli na desnu stranu Dunava, Goti i Slaveni kajkavci, koji su se tu bili već smjestili, priznali su hunsko gospodstvo. U to je Atila g. 441. zauzeo Donju Panoniju, Saviju i Norik, pa su se Slaveni kajkavci počeli i tamo naseljavati, no u znatno manjoj mjeri, nego u Valeriji i Gornjoj Panoniji. U tim su se, naime, pokrajinama bili bolje održale rimske ustanove i staro rimsko i ilirsko romanizirano pučanstvo. Naseljivanje Slavena kajkavaca nastavilo se u Saviji i Noriku i nakon propasti hunske države, za gotske uprave u ovim pokrajinama g. 489. do 555, jer su Slaveni kajkavci priznali vrhovništvo Gota i s njima surađivali. Ali najveći i konačni prijelaz potkarpatskih Slavena dogodio se u drugoj polovici 6. st. Naime, za velikoga gotskoga rata car Justinijan I. g. 546. dozvolio je germanskim Langobardima da se nasele u Panoniji i Noriku kao njegovi saveznici. Budući da su tada Gepidi držali Donju Panoniju istočno od Mursijskoga jezera, to dođe do rata između njih i Langobarda. Kako nijesu mogli svladati Gepide, Langobardi pozovu u pomoć turansko pleme Avara, koje je tada živjelo uz Crno more do lijeve obale Dunava. Avari se odazovu tome pozivu i g. 567. potpuno razbiju Gepide i zaposjednu njihovu zemlju od rijeke Alute (Oltü) do Maroša u Rumunjskoj i do Mursijskoga jezera ispod današnjega Osijeka (Mursia). Nelagodno se osjećajući uz svoje nove susjede i »prijatelje«, Langobardi g. 568. ostave svoje tadašnje sjedište i presele se u sjevernu Italiju, prepustivši ugovorom Panoniju i Norik Avarima.[13]. Budući da je Avara bilo malo, po Menandru († 602) samo 20.000[14], oni nijesu mogli zauzeti nego samo utvrđena mjesta, da tako mognu zemljom vladati kao gospodari. Naseljenje ispražnjene Gornje Panonije, Savije i noričkih pokrajina Avari prepuste potkarpatskim Slavenima

[7] DÜMMLER, 357-368.
[8] RAČKI, u *Književnik* 1 (Zagreb 1864) 36-77; ISTI, *Biela Hrvatska i Biela Srbija*, 141-189; ISTI, *Hrvatska prije XII vieka*, 63-140; 57 (1881) 102-149.
[9] Jagić je o tome pisao u raznim kritikama i osvrtima AfSPh, napose u članku *Ein Kapitel aus der Geschichte der südslawischen Sprachen*, AfSPh 17 (1895) 47-98.
[10] KLAIĆ, *Povijest Hrvata*, I. 25-38; ŠIŠIĆ, n. dj., 177-296 651- 654; ĆOROVIĆ; HNJ I.
[11] ŽUPANIĆ, *Bela Srbija*, 9 sl.; HAUPTMANN, u ZT 86-127; SKOK, *Konstantinova Srbica*, 252; GRÉGOIRE, 88-118; MORAVCSIK; JENKINS; LABUDA, 194-262; GRAFENAUER, 32 43 sl.; DVORNIK, u *Constantinus Porphyrogenitus, de adm. imperio. Commentary*, 93 ss.; MANDIĆ, *Crvena Hrvatska*, 246-262; RP 51-76.

[12] »Olim a mari Pontico usque ad Alpes Julias... per triginta annos fracto Danubii limite, in mediis Romani imperii regionibus pugnatur«, HIERONYMUS, *Ep. 123* (PL 22, c. 1058). Gl. Ep. 60 (600).
[13] PAULUS DIACONUS, *Historia Langob.*, II, 7 (MGH SS rer. Lang., 76). Gl. n. dj., s. 3 sl. i 9.
[14] MENANDER, *Fragmenta*, 48 (PG 113, 808).

kajkavcima: onima, koji su već bili prešli na desnu obalu Dunava, i onima, koji su do toga doba još ostali na lijevoj strani te rijeke. I jedni i drugi priznavali su vrhovništvo avarsko i pomagali ih u njihovim ratnim pothvatima. U to doba su potkarpatski Slaveni kajkavci potpuno ispraznili lijevu obalu Dunava i prepustili je svojim sjeverozapadnim slavenskim susjedima, koji su bili istoga roda i jezika, kao negdašnji prijatelji današnjih Slovaka.

Nakon langobardskoga ispražnjenja Gornje Panonije i Norika, Slaveni kajkavci brzo se raširiše do bavarskih granica i do južnih obronaka furlanskih Alpa. God. 595. i slijedeće već vode borbu s bavarskim vojvodom Tasilom[15], a tri godine kasnije prodru u Istru, gdje ih suzbije ravenatski egzarh Kalinik[16]. God. 600. papa Grgur Veliki žali se solinskom biskupu Maksimu zbog pogibli, koja prijeti Italiji od panonskih Slavena, koji preko Istre prodiru u Italiju[17]. God. 602. Slaveni s Avarima i Langobardima ponovno su teško oplijenili Istru, a slijedeće godine pomažu Langobardima osvajati gradove u današnjoj Lombardiji i Veneciji[18]. S prvim godinama 7. st. dovršeno je naseljenje potkarpatskih Slavena kajkavaca u Gornjoj Panoniji, Saviji i Noriku, od Dunava do Bavarske i do lombardskih ravnica u današnjoj Italiji. Njihovi potomci i danas govore kajkavski u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Sloveniji, jugoistočnoj Austriji i u jugozapadnoj Ugarskoj (Vindiši)[19].

4. Dolazak Slavena štokavskih ikavaca na Balkan

Oko g. 165-180. po Kr. germanski Goti preko zakarpatskih slavenskih zemalja stigli su na Crno More. Tu su osnovali jaku državu, kojoj su se pokoravala i razna plemena istočnih Slavena. Najkasnije početkom 3. st. pod vodstvom Gota, Slaveni, koji su potjecali iz južne Ukrajine, stigli su na lijevu obalu Dunava. Jezično su bili štokavci ikavci, kao i njihova braća Ukrajinci, od kojih su se odijelili slijedeći svoje gospodare Gote. Ovi su činili tako jak pritisak na rimsku pokrajinu Daciju sjeverno od Dunava, da je car Aurelije (270-275. po Kr.) bio prisiljen preseliti rimske legije i pučanstvo na desnu obalu Dunava i na toj rijeci utvrditi granicu Rimskoga carstva[20].

Nedugo nakon toga, Goti su se sa svojim rođacima Gepidima povukli na zapad, uz lijevu obalu Dunava, svojevoljno ili prisiljeni od istočnih Slavena i drugih naroda, koji nijesu priznavali gotsko gospodstvo. Goti su se naselili od rijeke Maroša do Vaga, a Gepidi od Maroša do Alute, zaposjednuvši i današnju Bačku, južno od crte povučene s ušća rijeke Maroša preko

[15] PAULUS DIACONUS, IV, 7 i 10 (118 i 120).
[16] GREGORIUS MAGNUS (MGH *Ep. II.* 154).
[17] »Et quidem de Sclavorum gente, quae vobis valde imminet, et affligor vehementer et conturbor... quia per Histriae aditum iam ad Italiam intrare coeperunt«, n. dj., II, 249.
[18] PAULUS DIACONUS, IV, 24 (125); 37 (128 sl.).
[19] O potkarpatskim Slavenima kajkavcima gl. MANDIĆ, *BiH* I 37-40; ALTÖLDY.
[20] O Gotima na Crnom moru i Slavenima u njihovu podaništvu gl. RÖSSLER, 77 ssl.; VASILJEV; VERNADSKY.

brežuljaka iznad Subotice na Dunav. U svojoj novoj domovini Goti su našli potkarpatske Slavene kajkavce i pokorili ih. S Gepidima su pak ostali Slaveni štokavci ikavci, koji su s Gotima prvi od Slavena bili došli na lijevu obalu Dunava. Ovi su se raširili po cijeloj gepidskoj državi, baveći se poljodjelstvom i pomažući svoje gospodare u ratnim pothvatima

Kada su oko g. 378. mongolski Huni pokorili Gote i Gepide u dunavskoj kotlini, pod njihovu vlast potpali su i Slaveni štokavski ikavci između Alute i Maroša, koji su dotle bili podložni Gepidima. Oko g. 441. Atila je zauzeo Srijem s glavnim gradom Sirmiumom, pa su Slaveni štokavski ikavci prešli Dunav i počeli se naseljavati u Donjoj Panoniji istočno od Mursijskoga jezera, koje se steralo južno od Osijeka preko Vinkovaca do utoka Bosuta u Savu. Nakon smrti Atiline, Gepidi i njihovi bivši podložni Slaveni i drugi narodi podigli su g. 454. ustanak i prisilili Hune, da se povuku u južnoistočne ruske stepe oko rijeke Dona[21].

Gepidi su opet zavladali svojim bivšim zemljama od Maroša do Alute, osvojivši i Donju Panoniju do Mursijskoga jezera. Za gepidske uprave u Srijemu, koja je trajala s nekim prekidima preko 100 godina, od g. 454. do 567, njihovi podanici Slaveni štokavski ikavci prešli su u veoma velikom broju na desnu obalu Dunava i gusto naselili Srijem od Mursijskoga jezera na istok. Suvremeni pisac Jordanes piše g. 551, da Slaveni stanuju u neprekidnom prostoru od Mursijskoga jezera do Novioduna na ušću Dunava[22]. Kako je u rimsko doba Donja Panonija obuhvaćala i bosansku Posavinu, istočno od razvoda rijeke Ukrine i Usore, te Mačvu do Kolubare, gepidski su Slaveni, štokavsko-ikavskoga govora, naselili i te krajeve istovremeno kada i Srijem, naime, između hunskoga osvojenja Sirmiuma g. 441. i propasti Gepida g. 567. U rimsko-bizantskoj Dalmaciji, od Drine do Istre, Slaveni štokavski ikavci naselili su se, kada su te krajeve, u službi Avara, zauzeli u vrijeme cara Foke (602-610) i prvih godina cara Heraklija I. (610-641)[23]. Politička granica između Dalmacije s jedne strane, Savije i Norika s druge strane, dijelila je štokavske ikavce od kajkavaca, a Drina ikavce na zapadu i ekavske štokavce na istoku. Te su granice stari Slaveni morali dogovorno urediti, ili su im tako odredili njihovi tadašnji gospodari.

5. Dolazak Slavena štokavskih ekavaca na Balkan

Kada su koncem 3. ili početkom 4. st. po Kristu Goti i njihovi rođaci Gepidi sa Slavenima ikavcima ostavili bivšu rimsku pokrajinu Daciju sjeverno od Dunava i preselili se zapadno od Alute, na njihova ispražnjena sjedišta naselili su se istočni Slaveni, koji su potjecali iz područja rijeke Dnjepra, a govorili su štokavskim narječjem ekavskoga govora, kao i njihovi ro-

[21] NIEDERLE, 102-148; MANDIĆ, *BiH* I, 40-42.
[22] JORDANES, *Getica*, 34 sl. (62).
[23] MANDIĆ, *BiH* I, 42-47.

daci u starim krajevima oko Dnjepra i njemu na istok. Ovi su Slaveni više stoljeća živjeli na lijevoj obali Dunava slobodni i samostalni, ne priznavajući tuđu vlast, ni gotsku, ni avarsku, a po svojoj prilici ni hunsku. Govoreći o etničkim prilikama prve polovice 6. st., suvremeni pisac Prokopije († o.562) o spomenutim Slavenima piše: »Slaveni i Anti... veliku većinu druge (lijeve) obale Dunava nastanjuju«[24].

Istočni Slaveni ekavci počinju provaljivati preko Dunava u rimsko-bizantsku državu prvih godina cara Justina I. (518-527). Te su provale bile osobito jake za cara Justinijana I. g. 533. do 545. God. 547. Slaveni ekavci dopiru sve do Drača. Svrha je ovih provala bila u početku pljačkanje, ali već od g. 550. istočni Slaveni ekavci počinju se stalno naseljavati na Balkanu. God. 589. oni osnivaju samostalnu slavensku državu na Peloponezu, koja se održala do g. 806. pod imenom Sklavinija. Posebno brojan priljev istočnih ekavskih Slavena južno od Dunava bio je izveden za unutarnjih smutnja i prijestolnih borba u Bizantskom carstvu za nevrijednoga cara Foke (602--610) i prvih godina cara Heraklija I. (610-641). Tada su istočni Slaveni ekavci naselili sve zemlje prefekture Ilirika do rijeke Drine[25], izuzevši primorske krajeve pokrajina Predolja (Praevalis) i Novoga Epira, koje su prije njih zaposjeli Avari i njihovi podanici Slaveni štokavski ikavci[26].

[24] PROCOPIUS, III, 14 (336).

[25] ENSSLIN, 697-706; ZLATARSKI, *Die Besiedlung der Balkanbalbinsel*, 358-75; VASMER, *Die Slaven in Griechenland*, 1-350; ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 236-265; MANDIĆ, *Migrations of the Slavs* 46--64.

[26] Slaveni štokavski ekavci nijesu bili podložni Avarima i prema tome nijesu s njima ratovali ni naseljavali Dalmaciju, ni primorske krajeve Predolja i Novoga Epira (gl. MANDIĆ, n. dj., 40-44).

III.

DOLAZAK HRVATA I SRBA NA JUG

A. DOLAZAK HRVATA NA JADRAN

Da Hrvati između Drave i Jadrana potječu od Hrvata iza Karpata, govore nam slijedeći dokazi:

1. Južni Hrvati nose isto narodno ime kao i sjeverni. Mi smo pak već naglasili da je ime »Hrvati« specifično ime s određenim značenjem, koje označuje jedan narod, koji potječe od istoga korijena, ma gdje se nalazili nosioci imena[1].

2. Oni isti razlozi, koji govore, da su istočni i sjeverni Hrvati bili iranskoga podrijetla, govore i za Hrvate na Jadranu. Poimence, južni Hrvati kao i sjeverni označivali su strane svijeta, svoj narodni prostor i dijelove svoje države bojama poput Iranaca. Tako imamo na Jadranu Bijele Hrvate i Bijelu Hrvatsku, Crvene Hrvate i Crvenu Hrvatsku, poput onih Hrvata za Karpatima i na Donu[2].

I mnogi pojedinačni nazivi rijeka i mjesta u južnim hrvatskim zemljama istovjetni su s nazivima na sjeveru. Tako: Odra, Cetina, Sana, Bistrica, Ilava, Rakitnica, Lisa, itd. Te nazive Hrvati su morali prenijeti sa sjevera na jug[3].

3. Državno uređenje južnih Hrvata na čelu s kraljem, banom i županima, slično je onome sjevernih Hrvata. I vjera, narodni običaji, narodna odjeća i umijeće južnih Hrvata nose iranske oznake, slično kao Hrvata na sjeveru[4].

4. K. Porfirogenet u djelu *O upravi carstvom*, napisanom g. 948/52, na osnovi gradiva u carskom arhivu u Bizantu i hrvatske narodne predaje, tri puta navodi, koristeći se s tri razna izvora, da su Hrvati došli na jug iz sjeverne Velike ili Bijele Hrvatske, gdje su u njegovo vrijeme živjeli »Bijeli Hrvati«, koji tada još nijesu bili kršteni[5].

---

[1] Gl. gore, s. 16.
[2] Gore, s. 16, b. 10 sl.
[3] ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 280.
[4] Gore, s. 15 sl.
[5] PORPHYROGENITUS, 30, red 60–75; 31, r. 3–5 i 83; 32, r. 5. sl. Gl. gore, s 18, b. 14.

5. I stare hrvatske kronike *Kraljevstvo Hrvata* i *Ljetopis* Popa Dukljanina, na osnovi hrvatske narodne predaje i starih zapisa tvrde, da su Hrvati, koje oni zovu Gotima, došli sa sjevera preko Panonije (Ugarske) i Templane[6] u Dalmaciju, koju su osvojili i tu se nastanili[7].

6. I splitski arhiđakon Toma (1201-1260) u svom znamenitom djelu *Historia salonitana* zabilježio je hrvatsku predaju o dolasku Hrvata na Jadran sa sjevera, iz Poljske i Češke. Njegovo je izvješće čišće i bliže hrvatskoj predaji iz vremena cara K. Porfirogeneta, nego ono u djelu *Kraljevstvo Hrvata* i u *Ljetopisu* Popa Dukljanina. Budući da Toma Arhiđakon nije poznavao Porfirogenetovo djelo, on se morao poslužiti nekim starim pisanim izvorom iz dalmatinskih pismohrana, koji je danas izgubljen. Toma ovako opisuje dolazak Hrvata na Jadran:

»Od poljskih strana, koji se nazivaju Lingonima, bilo je došlo s Totilom sedam ili osam plemenitih rodova. Kada su oni vidjeli da će hrvatska im zemlja biti prikladna za stanovanje, jer su u njoj ostali rijetki (rimski) koloni, zatraže je i dobiju od svoga vojvode... Narodi, koji se nazivaju Hrvatima... Mnogi ih nazivaju Gotima, a također Slavenima, prema osobini imena onih, koji su došli iz Poljske ili Češke«[8].

1. Kada su Hrvati došli na Jadran?

U 29. i 30. poglavlju djela O *upravi carstvom* Porfirogenet piše da su Avari zauzeli Salonu, glavni grad Dalmacije, dok su Hrvati još živjeli na sjeveru iza Karpata. Neko vrijeme poslije toga Hrvati su došli u Dalmaciju, zametnuli borbu s Avarima, istjerali ih iz Dalmacije i sami se u njoj nastanili[9]. Salona je sigurno bila slobodna g. 612, jer se iz te godine našao natpis opatice Ivane u solinskom groblju[10]. Prema istraživanjima F. Bulića, Avari su zauzeli Salonu g. 614-15.[11] Budući da su Avari, nakon zauzeća Salone, neko vrijeme gospodarili u Dalmaciji, iz toga valja zaključiti da Hrvati nijesu došli na Jadran prije g. 620. po prilici.

Nadalje, u 30. poglavlju Porfirogenet navodi da su Hrvati svladali Avare, protjerali ih iz Dalmacije i sami se tu nastanili za cara Heraklija I. (610--641). Po tome piscu, borba između Hrvata i Avara trajala je »nekoliko godina«[12]. Iz toga pak valja zaključiti da su Hrvati došli na Jadran svakako prije g. 635.

[6] Templana, tj. Terra templorum, kako se u 11. st. nazivala pečuhska biskupija (Quinque ecclesiae), između Dunava i Save.
[7] ŠIŠIĆ , *Letopis*, 293. sl. 384
[8] THOMAS ARCH., 7, 24–26; RISMONDO, 19.
[9] PORPHYROGENITUS, 29, r. 1–53; 30, r. 61–63
[10] CIL, III, br. 9551, BULIĆ, u BASD, 29 (1906) 13.
[11] BULIĆ, *Sull'anno*.
[12] Gl. dolje, s. 46.

K. Porfirogenet u 31. poglavlju O *upravi carstvom*[13] i splitski arhiđakon Toma u poglavlju 11. svoga djela *Historia salonitana*[14], ne poznajući jedan drugoga, zabilježili su da je za cara Heraklija I. († 11. II. 641) i pape Ivana IV. († 12. X. 642) bio pokršten određeni dio Hrvata i uspostavljena crkvena hijerarhija u Dalmaciji. To je bilo za hrvatskoga vladara Porge, koji je naslijedio svoga oca, vladara Hrvata, koji ih je doveo na Jadran i predvodio u borbama s Avarima. Dok su Hrvati svladali Avare, pokrstili se i bila zavedena hijerarhija u Dalmaciji, moralo je proći kojih 10 do 15 godina, što nam govori da su Hrvati došli na Jadran između g. 625. i 630.

Do istoga zaključka dovode nas neprijeporne vijesti u knjigama *Liber pontificalis* i *Historia Langobardorum* Pavla Đakona. U životopisu pape Ivana IV, rodom iz Dalmacije, piše da je on poslao opata Martina s velikim svotama novca, da u Istri i Dalmaciji otkupljuje kršćanske robove od pogana i da pokupi kosti mučenika i prenese u Rim[15]. Pavao Đakon je zabilježio, da su Slaveni (=Hrvati) g. 641-42. prešli u Italiju kod Siponta, da pomognu Bizantincima osloboditi srednju Italiju od Langobarda[16]. Iz jedne i druge vijesti valja izvesti da su već od nekoga vremena prije g. 641. Avari bili protjerani iz Dalmacije, da su se Hrvati već bili stalno naselili i da je u njihovoj zemlji nastao poredak i sigurnost života. Za to je trebalo, uključivši borbe s Avarima, svakako više od 10 godina.

Da približe odredimo vrijeme, kada su Hrvati došli na Jadran, imamo dva neprijeporna nadnevka: avarsko opsjedanje Bizanta g. 626. i vijest sv. Izidora Seviljskoga († 635) iz g. 627.

K. Porfirogenet zabilježio je, na osnovi podataka u carskom arhivu, da su Hrvati došli na jug i otpočeli borbu s Avarima na osnovi posebnoga pisanoga ugovora, koji je bio izdan u obliku »Carske zapovijedi« (Prostaksis)[17]. U tom službenom spisu Bizantinci su morali Hrvatima osigurati velike koristi, napose, da će im dati sve zemlje, koje oni oslobode od Avara. Jedino izvanredno velikim obećanjima Hrvati su se mogli nagovoriti da ostave svoju domovinu i krenu u nepoznatu zemlju u borbu s poznato jakim neprijateljem. Da tako velika obećanja učine Hrvatima, Bizantince je mogla prisiliti samo velika opasnost od Avara, koji su bili sklopili savez s Bugarima i Perzijancima i spremali se zauzeti prijestolni grad i uništiti Bizantsko carstvo.

Avarska vojska pod Bizantom brojila je 80.000 ratnika: Avara, Bugara i Slavena[18]. Prvi dio vojske stigao je do Dugoga zida 29. lipnja 626. Sâm napadaj na Bizant otpočeo je 31. srpnja 626. i vodio se svom žestinom pet dana. Avari su navaljivali na grad s pomoću velikoga broja ratnih sprava, pokret-

[13] Dolje, s. 70.
[14] Dolje, s. 70.
[15] *Liber pontificalis*, 330.
[16] PAULUS DIACONUS, 44 (MGH SS rer. Lang., 135; DC 276).
[17] PORPHYROGENITUS, 31 (red 17).
[18] GEORGIUS PISIDA, v. 403–412.

nih kornjača i ljestava, koje su bili sa sobom dopremili. Podigli su i 12 visokih pokretnih tvrđava. Ali nijesu uspjeli prodrijeti u grad. S tisuću jednodrvenih lađa Slaveni su pokušali prevesti Perzijance na europsku stranu Bizanta, ali je to bizantsko brodovlje osujetilo i uništilo slavensku flotu. U to je avarski kagan u noći između 4. i 5. kolovoza 626. zapalio logor i naglo se povukao u svoju zemlju[19], iako su Perzijanci s istočne strane i dalje ostali u ratnom stanju s Bizantincima[20].

Jednostrano i naglo napuštanje opsade Bizanta sa strane Avara, koji su još bili u punoj ratnoj snazi, ne može se rastumačiti drukčije, nego da su saznali da su u njihovu zemlju provalili opasni neprijatelji. To su morali biti Hrvati, koji su se starim rimskim cestama zapadnom Ugarskom spuštali prema današnjoj zapadnoj Hrvatskoj i Jadranu na osnovi ugovora s Bizantincima.

O tome imamo suvremenu vijest, koju je g. 627. zabilježio glasoviti seviljski biskup sv. Izidor u drugom izdanju svoje *Velike kronike*. On piše:

»Heraklije je vladao šesnaestu godinu, na početku koje su Slaveni oduzeli Rimljanima Grčku, Perzijanci Siriju, Egipat i mnoge druge pokrajine«[21].

U svom djelu *Etymologiae* Izidor Seviljski ovako opisuje svoju Grčku: »Grčka ima sedam pokrajina, od kojih je prva sa zapada Dalmacija, zatim Epir, pa Helada, pa Makedonija, zatim Ahaja i dvije pokrajine na moru, Kreta i Kikladski otoci«[22].

U navedenoj bilješci Izidora Seviljskoga nije se radilo o malom, pustolovnom zahvatu Slavena, kao što je bio onaj g. 623, kada su neki Slaveni s Peloponeza izveli napad na Kretu. Niti se radilo o napadu Avara i Slavena na Bizant g. 626, jer se brzo raznio glas po svemu tadašnjem Rimskom carstvu, kamo je spadala i Španjolska, o porazu Avara i o njima ovisnih slavenskih četa. Iz povijesnih pak izvora nije poznato da bi ikakav slavenski narod od g. 625. do 630. ratovao i osvajao zemlje takozvane »Grčke«, osim Hrvata. Prema tome, vijest Izidora Seviljskoga u drugom izdanju njegove *Velike kronike* može se odnositi samo na Hrvate, i to valja smatrati najstarijom suvremenom povijesnom vijesti, u kojoj je zabilježen dolazak Hrvata na Jadran.

Iz navedene vijesti Izidora Seviljskoga u vezi s pisanjem K. Porfirogeneta valja izvesti da su Bizantinci stvorili ugovor s Hrvatima, koji je bio zajamčen »Carskom zapovijedi« (Prostaksis), početkom šesnaeste godine cara Heraklija I. (5. X. 625 – 4. X. 626), tj. koncem jeseni g. 625. Brzo iza toga

[19] *Chronicon paschale*, I, 716–726; GEORGIUS PISIDA, v. 194–201; 403–412; SINCHELUS, *Homiliae*, 4-16; NICEPHORUS, 18; THEOPHANES, I, 315 sl.; BARIŠIĆ, 371–395.

[20] TEOPHANES, I, 316; GEORGIUS CEDRENUS, II, 729.

[21] »Eraclius dehinc sextum decimum agit imperii annum, cuius initio Sclavi Graeciam Romanis tulerunt, Persi Syriam et Aegyptum plurimasque provincias«, ISIDORUS, *Chronica maiora* (MGH AA XI, 479).

[22] »Graecia... sunt autem provinciae Graeciae septem: quarum prima ab occidente Dalmatia, inde Epirus, inde Ellas, inde Thessalia, inde Madedonia, inde Achaja, et duae in mari, Creta et Cyclades«, ISIDORUS, *Etymologiae*, XIV, 4, 7 sl. (PL 82, 505).

jedan dio Hrvata morao je prijeći zamrznutim koritom na desnu obalu Dunava, negdje oko utoka Vaga u tu rijeku, i zauzeti širi pojas Gornje Panonije, da osigura miran i nesmetan prijelaz glavnini Hrvata, kada pođe na jug. Spremajući se na Bizant, Avari su podcijenili prijelaz Hrvata na desnu stranu Dunava. Oni su mislili da je to neznatno proširenje Samonova ustanka protiv njih, koji je počeo još g. 623.[23] Ali, kada je glavnina Hrvata početkom srpnja g. 626, nakon što su se opskrbili ljetnom žetvom, prešla Dunav i počela prodirati prema jugu, vidjeli su opasnost toga pothvata. To je bio uzrok, po našemu mišljenju, da je avarski kagan prekinuo opsjedanje Bizanta i krenuo kući.

Međutim, prije nego je kagan mogao stići u Podunavlje, Hrvati su starim rimskim cestama već morali prijeći panonske ravnice i zaći duboko u tadašnju Dalmaciju. Kako nam sve govori, bila je želja bizantskih carskih predstavnika da Hrvati najprije prodru do mora i da potisnu Avare iz primorja »grčkih« obalskih pokrajina: Dalmacije, Predolja (Praevalis), Novoga i Staroga Epira. U čišćenju tih krajeva morali su potrošiti više od godinu dana, kako je zabilježeno na rubu u Codex sorianus *Velike kronike* Izidora Seviljskoga iz g. 743. Tu piše: »Heraklije je vladao osamnaeste godine (5. X. 627 – 4. X. 628), početkom koje su Slaveni oduzeli Rimljanima Grčku...«[24]. Iako su Hrvati ratovali kao saveznici Bizantinaca, oni su po sklopljenome ugovoru zauzimali zemlje za se i nijesu ih predavali u izravnu upravu Bizantincima, pa je Izidor Seviljski pravo zabilježio, da su Slaveni-Hrvati g. 626. do 628. oduzeli Rimljanima (=Bizantincima) pokrajine »Grčke«.

Franački ljetopisac Fredegar piše da su bizantski car Heraklije I. i franački kralj Dagobert, nakon što su izmijenili poslanstva, g. 629. sklopili savez protiv zajedničkih neprijatelja Avara[25]. Ovo nam govori, da su Avari g. 629. još bili u snazi i, prema tome, da su još trajale borbe Hrvata s njima.

Suvremeni bizantski pisac Georgije Pisida zabilježio je pod g. 629: »Avari ubijaju Slavene, da potom budu ubijani od Slavena, pa okrvavljeni međusobnim ubijanjem više ne mogu voditi zajedničku borbu protiv Bizantinaca«[26]. To nam govori da su se Slaveni kajkavci i štokavski ikavci, bivši avarski podanici u Panoniji i Dalmaciji, pod utjecajem hrvatske borbe, pobunili i pridružili Hrvatima u borbi protiv svojih starih gospodara Avara.

Zadnje borbe između Hrvata i Avara odigrale su se u Srijemu oko g. 635. U to vrijeme Srijem je bio otok, zatvoren sa sjeveroistoka Dunavom, a sa zapada Mursijskim jezerom, koje je nastalo razljevom rijeka Vuke i Bosuta u istočnoj Slavoniji[27]. God. 574. Justin II. (565-578) prepustio je Avarima polovicu Srijemskoga otoka. Drugu polovicu s gradom Sirmiumom oni

[23] FREDEGARUS, IV, 48 (MGH SS rer. merovig., II, 144); LABUDA, 93-124.

[24] »Heraclius dehinc 18 agit imperii annum, cuius initio Sclavi Graeciam Romanis tulerunt...«, ISIDORUS, *Chronica maior* (PL 83, 1056).

[25] FREDEGARUS, IV, 48, br. 62., 68 (144; 151 155).

[26] G. PISIDA, *Restitutio crucis*, v. 78-81 (158).

[27] Gl. MANDIĆ, *BiH*, I, 37-40

su osvojili g. 580-582. Odmah od početka, kada su, naime, dobili dio Srijemskoga otoka, Avari su počeli naseljavati zarobljene Romeje iz rimskih krajeva na Balkanu, poimence iz grčkih zemalja, da im obrađuju plodna srijemska polja i tim osiguraju prehranu žitom u njihovim trajnim ratovanjima. Solunski pisac djela *Čudesa sv. Dimitrija* zabilježio je: »Pošto je prošlo oko šezdeset i više godina, otkako su njihove očeve barbari bili zarobili, oni su tamo postali čitav jedan novi narod«. Solunski pisac na to nastavlja da su Avari oko g. 635. grčkom življu u Srijemskom otoku postavili starješinu Kuvera (Kuber), koji se pobunio protiv Avara, pa s grčkim potomcima i »drugim narodima« pet, šest puta zametnuo bitku s avarskim kaganom. Nakon što ga je dva puta hametom potukao, prisilio ga je da se povuče sa svojim Avarima u nutrašnje avarske zemlje sjeverno od Dunava. Nato je Kuver s potomcima grčkih zarobljenika prešao Dunav, i proputovavši današnjom Srbijom, naselio se u blizini Soluna[28].

Oko Kuvera, glavnoga junaka cijele povijesti, koji kasnije malda nije uništio grad Solun, pisac *Čudesa sv. Dimitrija* spleo je pobjedu nad Avarima. Ali on sâm je znao da Kuver sa srijemskim ratarima, koji nijesu bili navikli ratovanju, ne bi mogao pobijediti izvježbane avarske ratnike, pa je s Kuverom povezao »druge narode«, s pomoću kojih je Kuver više puta vodio borbu s Avarima, i nakon što ih je dva puta hametice potukao, prisilio ih je da se konačno povuku u nutrinu karpatskoga Podunavlja.

U stvari ovdje imamo zabilježene zadnje borbe Hrvata s Avarima, koje su oni vodili između Save i Dunava uz pomoć pobunjenih Slavena prve selidbe. Za vrijeme tih borba pobunio se i Kuver s potomcima grčkih zarobljenika. I nakon što su Hrvati u dvije bitke, u kojima su sudjelovali Slaveni prve selidbe, romanski ostaci iz bosanskih planina i Kuver s potomcima grčkih zarobljenika, Avare hametice potukli, ovi su bili prisiljeni povući se u sjeverno Podunavlje iznad rijeke Tise. Kuver je nato ostavio Srijem i zaputio se na jug prema Solunu[29].

Oko g. 635. završile su se, dakle, borbe Hrvata s Avarima. Oni su već dotle naselili zauzete zemlje, što im je car Heraklije I. potvrdio carskim dekretom, zvanim »Naređenje« (Keleusis)[30].

2. *Zemlje, koje su Hrvati naselili kod svoga dolaska na jug*

O zemljama, koje su Hrvati naselili kod svoga dolaska na Jadran, K. Porfirogenet u 30. poglavlju djela O *upravi carstvom*, na osnovi izvora u carskoj pismohrani i gradiva, koje je dobio od samih Hrvata, zabilježio je ovo:

[28] *Miracula S. Demetrii*, II, 5 (I, 212).
[29] O tome potanje gl. RP 230-33.
[30] PORPHYR., 31 (148, r. 19).

»Hrvati su pak stanovali u ono vrijeme s onu stranu Bavarske, gdje su danas Bjelohrvati. Jedan od njihovih rodova, naime, petero braće: Klukas, i Lobelos, i Kosences, i Muhlo, i Hrobatos, i dvije sestre: Tuga i Buga, odijelili su se od njih i došli su zajedno sa svojim narodom u Dalmaciju i našli su Avare u posjedu te zemlje. Pošto su neko vrijeme međusobno ratovali, pobijedili su Hrvati: neke su od Avara sasjekli, a ostale prisilili da im se pokore. Od tada su u toj pokrajini zavladali Hrvati...«

»Od Hrvata, koji su došli u Dalmaciju, odijelio se jedan dio i zavladao je Ilirikom i Panonijom«[31].

Porfirogenet jasno luči i po imenu navodi tri bivše rimsko-bizantske pokrajine, koje su Hrvati naselili, kada su došli na jug: Dalmaciju, Ilirik i Panoniju.

»Dalmacija je od starine«, veli Porfirogenet, »počinjala od granice Drača, tj. od Bara, i prostirala se do istarskih gora, a u širinu do rijeke Dunava«[32]. Po Porfirogenetu je, dakle, Dalmacija uz Jadransko more imala one granice, koje joj je dao car Dioklecijan g. 297. Ta je Dalmacija išla u širinu do bosanske Posavine, zapravo do crte povučene s planine Snježnika u Istri niz Kupu do Petrove Gore, odakle se savijala na planinu Grmeč u današnjoj Bosni, da se odatle preko Manjače, Tisovca i Borja-planine povrh Krivaje povije rijekom Drinjačom do njezina ušća u rijeku Drinu. Porfirogenet je sjevernu granicu Dalmacije pomakao do Dunava, jer Bizantinci u 7. st. nijesu imali organizirane uprave u panonskim pokrajinama, pa su sve zemlje tih negdašnjih pokrajina, koje su oni uvijek smatrali svojima, uključili u pokrajinu Dalmaciju.

Panoniju Porfirogenet više puta spominje u svojim djelima. U spisu O *upravi carstvom* on piše u pogl. 25. da su Goti zauzeli i držali Panoniju[33], a u pogl. 27. da su tu neko vrijeme živjeli Langobardi[34]. U djelu *O tematima*, pogl. 9, Porfirogenet spominje crkvenu eparhiju Panoniju u Srijemu između Dunava i Save[35]. Kada, dakle, Porfirogenet navodi, da su se Hrvati naselili u Panoniju, on misli na rimske pokrajine, koje je g. 297. ustanovio car Dioklecijan, od kojih su se prostirale sjeverno od Drave. Prva ili Gornja Panonija i Panonija Valerija. Od Drave i Dunava do bosanskih gora sa zapada je bila Savska Panonija, a istočno, Druga ili Donja Panonija[36].

Ilirik se početno zvala postojbina maloga plemena Ilira između rijeke Vojuše i Matisa (Mathis) u današnjoj Albaniji. Po tom plemenu, koje su Grci prvo upoznali, oni su nazvali sva njima srodna plemena. Kada su Rimljani zauzeli istočnu obalu Jadrana, oni su svoju veliku pokrajinu, koja se protezala od rijeke Matisa do Inna više Beča, nazvali pokrajinama Ilirik. Kod

[31] PORPHYR., 30 (142, r. 61-71, 75-77).
[32] N. dj., 30, (138, r. 8-11).
[33] N. dj., 25, (104, r. 24).
[34] N. dj., 27, (114, r. 30. sl.).
[35] PORPHYR., *De thematibus*, 93.
[36 i 37] MANDIĆ, C. *Hrvatska*, 80-125 ISTI, *BiH*, I, 19-23 RP, 69-73.

upravne razdiobe države g. 297, Dioklecijan je nazvao Ilirikom zemlje od Drine do Rodopskoga gorja i taj dio države učinio je jednom od četiri prefekture. Zemlje zapadno od Drine do srednjih Alpa ujedinio je u jedno niže upravno područje, koje je nazvao panonskom diocezom. Ta se obično nazivala Zapadni Ilirik.

Kada su barbari, napose Avari i Slaveni u 6. st. i početkom 7. st. razbili rimsko-bizantsku državnu organizaciju na Balkanu, Bizantinci napuštaju naziv Ilirika za zemlje negdašnje prefekture Ilirika i dioceze Zapadnoga Ilirika. Od toga doba prevladavaju nazivi: Helada, Ahaja, Makedonija, Dardanija, Mizija, Panonija, Dalmacija. Naziv Ilirika vraća se na staro, početno značenje: na zemlje između rijeke Vojuše i Matisa, proširene s primorskim gradovima bivše pokrajine Predolja. Te je krajeve Bizant početkom 9. st. ujedinio u jednu vojničko-upravnu jedinicu, koju je nazvao dračkim tematom po glavnom gradu Draču. Od toga doba Bizantinci zovu Ilirikom zemlje od planine Himare, južno od današnje Valone, do grada Budve niže Kotora[37]. Za potvrdu toga navodimo ova svjedočanstva:

Ravenatski pisac *Kosmografije* sredinom 7. st. piše: »U samom Iliriku, na drugoj strani uz Veliko more (= Jadran) nalaze se gradovi, naime: Valona, Absara, Drač, Plišt i Lješ«[38]. I prema Stjepanu Bizantskome, Ilirik se nalazi u primorju Epira i Predolja s glavnim gradom Dračom[39]. God. 787. na drugom Nicejskom saboru dračkoj metropolit Nikefor istovjetuje dračku pokrajinu s »ilirskim krajem«[40], a papa Nikola I. g. 860. Ilirik veže s Novim Epirom, od kojega Ilirik čini samo jedan dio[41]. Nikefor Brienij (oko 1080-1137) piše: »Drač je glavni grad Ilirika«[42]. I Ana Komnena g. 1148. Drač zove glavnim gradom Ilirika[43].

U ovom smislu i Porfirogenet shvaća i naziva Ilirik. U djelu *O tematima*, pogl. 1, Porfirogenet tvrdi da se Ilirik nalazi niže tema Makedonije[44]. U pogl. 9. istoga djela pripovijeda, da je car Konstantin Veliki svome sinu Konstanciju dao sve zemlje, počevši od Drača: Ilirik, Heladu, obližnje otoke i Kiklade[45]. U istom poglavlju, slijedeći Stjepana Bizantskoga, Porfirogenet veli da je Drač glavni grad Ilirika[46]. U pogl. 32. djela *O upravi carstvom* Porfirogenet piše da uz Jadransko more ostaci »Rimljana žive u Dalmaciji i Draču« (dračkom tematu)[47], a u pogl. 30. bilježi da je Bar, u današnjoj Crnoj Gori, zadnji utvrđeni grad dračkoga temata sa sjeverne strane[48]. Prema sve-

[38] »Item in ipso Illyrico ad aliam partem iuxta mare magnum sunt civitates, id est: Aulona, Absura, Dyrracchium, Plistum, Lissum«, RAVENNAS ANONYMUS, IV, 15, (206).
[39] STEPHANUS BYZANTIUS, 630.
[40] MANSI, XII, 992; AA I, 12 (br. 51).
[41] MANSI, XVI, 162; PL 119, 773, MGH, Ep, VI, 438.
[42] NICEPHORUS BRYENNIUS, III, 3 (102).
[43] ANNA COMNENA, I, 7 (I, 38).
[44] PORPHYR., *De thematibus* I (86, r. 62 sl.
[45] N. dj., 9 (94, r. 29 sl.)
[46] N. dj., 9 (93, r. 11).
[47] PORPHYR., 32 (152, red 24 sl.).
[48] N. dj., 39 (138, r. 8-11).

mu, dakle, Porfirogenetu je, kao i drugim bizantskim i latinskim piscima 7. do 12. st., Ilirik istovjetan s dračkim tematom, koji se prostirao jadranskim slijevom starih rimsko-bizantskih pokrajina: Predolja, Novoga i Staroga Epira od Budve do gore Himare, niže Valone u današnjoj Albaniji.

Porfirogenetove navode, da su Hrvati kod svoga dolaska na jug naselili Panoniju i Ilirik, potvrđuju slijedeći izvori:

Suvremeni ljetopisac sv. Izidor Seviljski zabilježio je g. 627. da su Slaveni (= Hrvati) oduzeli Rimljanima (= Bizantincima) Grčku, tj. Dalmaciju, Predolje, Epir i druge bizantske pokrajine[49].

Prastaro hrvatsko djelo *Methodos*, koje sadrži zaključke hrvatskoga sabora na Duvnu g. 753, nastalo je odmah iza toga sabora[50]. O prostiranju i raspodjeli tadašnje hrvatske države *Methodos* piše:

»...Zatim podijeli primorje u dvije oblasti: od mjesta Dalme, gdje je tada boravio kralj i držao se sabor, do Vinodola nazva Bijelom Hrvatskom, koja se naziva i Donjom Dalmacijom... Isto tako od istoga mjesta Dalme do grada Bambalone, koja se sada zove Drač, nazva Crvenom Hrvatskom, što se zove i Gornjom Dalmacijom«[51].

U djelu *Kraljevstvo Hrvata* to je ovako izraženo:

»Od Dalme do Valdemina (= Val-de-vino – Vinodol) prozva Hrvate Bile, što su Dalmatini Nižnji. I još od mista Dalme do Bandalona grada, ča se sada zove Drač, dotla prozva Gornju Dalmaciju«[52].

P. Skok utvrdio je, da su nazivi »Ba(m)balona« i »Ba(n)dalona« od prepisivača iskrivljeni nazivi grada Valone s romanskih članova »La«, La Valona[53]. Tako Valonu zove i arapski pisac Ibn Idris g. 1154.[54] Pisac djela *Kraljevstvo Hrvata* koncem 11. st. i Pop Dukljanin sredinom 12. st., kada se već bila zaboravila najjužnija granica negdašnje hrvatske države, a iskrivljeno ime grada Valone bilo im nerazumljivo, protumačili su da to mora biti grad Drač, jer se u njihovo vrijeme južna hrvatska država protezala do dračke oblasti. U djelu *Methodos* moralo je stajati da se je Crvena Hrvatska za Duvanjskoga sabora g. 753. protezala do Valone u današnjoj Albaniji.

U staroj hrvatskoj kronici, kojom su se koristili pisci djela *Kraljevstvo Hrvata* i Pop Dukljanin, o prostiranju početne hrvatske države bilo je zabilježeno:

»U tom Stroil, brat njegov, s vojskom svojom vaze kraljevstvo od Ilirije, a to jest sva zemlja, ča jest s ovu stranu Valdemije deri do Polonije... Sviolad, sin Stroilov... I bi kraljevstvo njegovo Bosna i Valdemin deri do Polonije, tako primorsko, kako i zagorsko kraljevstvo«[55].

[49] Gore, b. 21.
[50] Gl. RP, 145-193.
[51] ŠIŠIĆ, *Letopis*, 306.
[52] ŠIŠIĆ, n. dj., 399.
[53] SKOK, *Dolazak* 103 sl.
[54] AMARI – SCHIAPARELLI, 90 i 108.
[55] ŠIŠIĆ, n. dj., 386-388.

Pop Dukljanin je to ovako stilizirao:

»Bile su granice njegova kraljevstva od Vinodola do Polonije, obuhvaćajući kako primorske, tako i zagorske krajeve«[56].

P. Skok[57], F. Šišić[58] i drugi utvrdili su da se pod nazivom »Polonija« ima razumijevati stari grad Apollonia, koji su Slaveni u srednjem vijeku obično zvali Polina, a Albanci ga danas zovu Polani.

Navedeni, dakle, stari hrvatski izvor svjedoči nam, da se negdašnja hrvatska država protezala do bivšega rimskoga grada Apolonije, nedaleko od današnje Valone, koja je ležala na dnu Porfirogenetova Ilirika.

3. Negdašnji stanovnici u zemljama, koje su Hrvati naselili (g. 626)

Prvi tragovi čovjeka u hrvatskim zemljama potječu iz srednjeg razdoblja starijega kamenoga doba (srednji paleolit). God. 1899-1905. Dragutin Gorjanović-Kramberger otkrio je kod Krapine ostatke od desetak ljudskih lubanja, komade njihova oruđa i kosti raznih životinja, kojima su se ti ljudi hranili. Krapinski čovjek živio je u špiljama, poznavao je i upotrebljavao vatru, pravio je oruđe od tvrdoga kamena (kremena), hranio se lovom i sabiranjem plodova[59].

U novije vrijeme, u bosanskoj Posavini oko ušća Usore, srednje Ukrine i donje Bosne, otkriveno je više naselja suvremenika krapinskoga čovjeka. Slično su živjeli kao i taj, samo su stanove imali na brežuljcima, što nam govori da su stanovali pod šatorima pokrivenim životinjskim kožama[60].

Krapinski čovjek i njegovi suvremenici u Bosni živjeli su više desetaka tisuća godina prije Krista.

Negdje oko 5.000 godina prije Krista u Europi se ustalila umjerena klima. To je pogodovalo da se čovjek počeo baviti poljodjelstvom i stočarstvom. Čovjek još upotrebljava kremeno oruđe, ali već zna peći gnjilu i praviti zemljano posuđe. I kuće gradi od kamena i pečene zemlje. Ovo se vrijeme zove mlađe kameno doba (neolit).

Kako nam arheološke iskopine svjedoče, u dugim pretpovijesnim stoljećima u današnjim hrvatskim zemljama mnoge su ljudske kulture nastale, cvale i iščezle[61]. To nam govori, da su naše zemlje u pretpovijesno vrijeme bile više puta poplavljene od stranih osvajačkih naroda, koji su uništili kulture, koje su našli u zemlji, i donijeli nove kulturne osobine i dalje ih razvijali. Međutim, staro pučanstvo, koje su osvajači našli u zemlji, nije nigda bilo potpuno uništeno, nego se uvijek dio sačuvao u planinama i šumama. Ti bi

[56] »Fuerunt autem regni eius fines de Valdevino usque ad Poloniam, (includentes) tam maritimas, quam transmontanas regiones«, ŠIŠIĆ, n. dj., 3 (296).
[57] SKOK, *Zum Balkanlatein*, 176; ISTI; *Dolazak*, 103.
[58] ŠIŠIĆ, *Letopis*, 424.
[59] GORJANOVIĆ-KRAMBERGER; GAHS.
[60] BENAC, *Kulturna istorija BiH*, 7-21.
[61] MARKOTIĆ, 20-75; BENAC, *Studije*; Isti, *Kulturna istorija BiH*, 22-168.

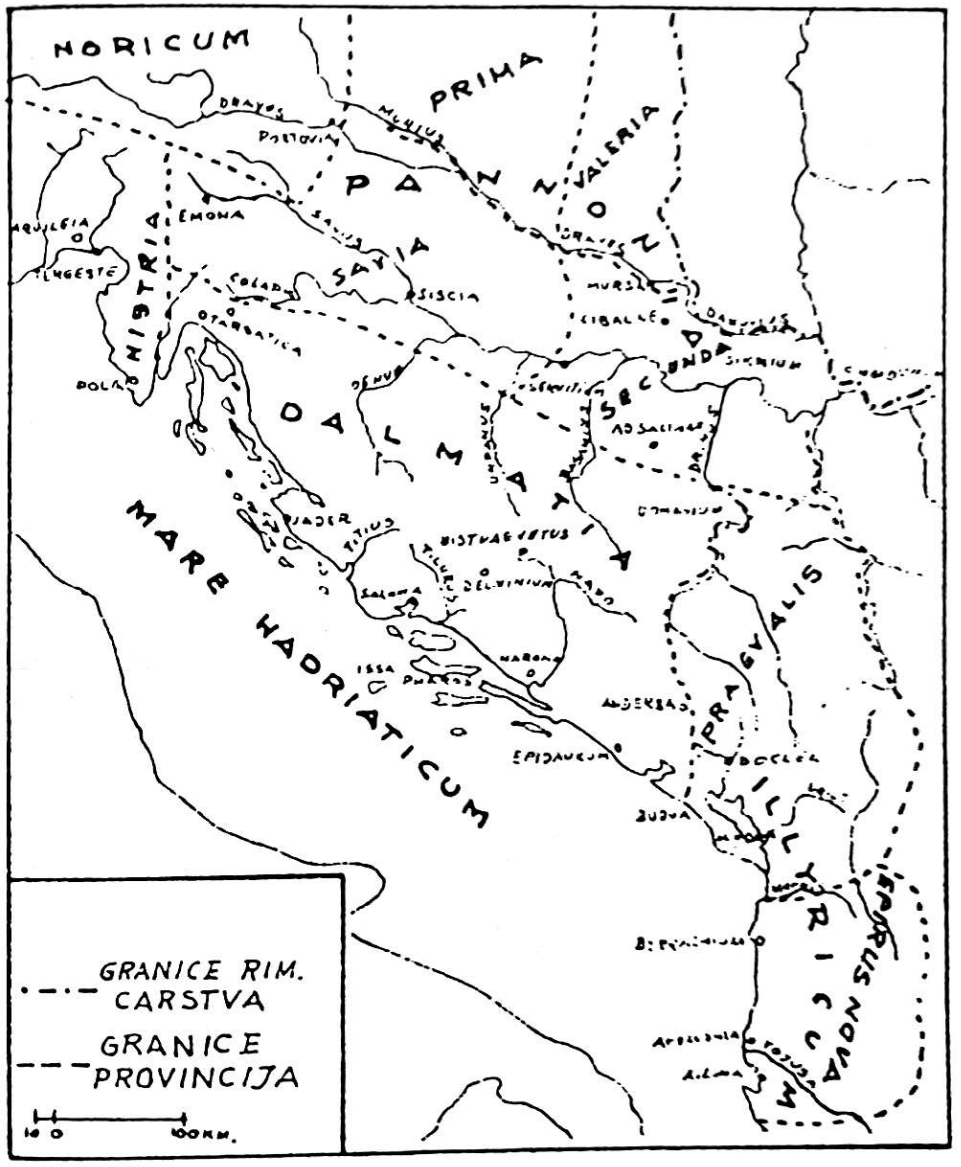

Rimsko-bizantske provincije prije dolaska Hrvata

se s vremenom s novim osvajačima stopili u jedno pod novim imenom u novoj kulturi. U hrvatskim zemljama osobito duboke tragove ostavili su od pretpovijesnih naroda Dinarci, Mediteranci i Iliri, a od povijesnih osvajača Rimljani.

Pradomovina Dinaraca bila je u Armeniji. Odatle je njih jedan dio negdje oko 4.000 godina prije Krista preko Male Azije prodro na Balkan i nastanio se u današnjim hrvatskim zemljama od Skadarskoga jezera do slovenskih gora. Jedan ogranak Dinaraca prodro je preko današnje Moravske do Šleske i preko Karpata do Ukrajine. Dinarci su se odlikovali posebno visokim stasom tijela[62].

Oko 3.000 godina prije Kr. iz sjeverne Afrike preko Sicilije i južne Italije doselili su se Mediteranci na otoke i u primorske krajeve Jadranskoga mora. Stasom su bili manji od Dinaraca, ali većega obujma glave. Od Mediteranaca potječu bogata nalazišta na Hvaru, Korčuli i Danilovu u Dalmaciji, te u Zelenoj Pećini i Lisičićima u Hercegovini[63].

Početkom drugoga tisućljeća prije Krista na Balkan su se doselili iz Azije Grci preko Sredozemnoga mora, a Tračani preko Bospora. Prvi su zaposjeli današnje grčke zemlje, a drugi istočni i srednji Balkan. Oko g. 1200. prije Krista sa sjevera su prodrla razna srodna indoeuropska plemena, koja će se kasnije prozvati Ilirima[64]. Oni su zaposjeli zemlje od Inna kod Beča do Grčke i od Alpa do rijeke Ibra i Vardara. Zaposjeli su i otoke na Jadranu, a jedan je dio njih prešao i na Apeninski poluotok. Iliri su našli u današnjim hrvatskim zemljama brojne ostatke starih naroda, osobito Dinaraca i Mediteranaca. S vremenom su se slili s njima u jedno pod ilirskim imenom, ali tako da je u današnjem hrvatskom dinarskom prostoru ostao u prevlasti dinarski tip, a na Jadranu mediteranski tip ljudi. Glasinačku kulturu (oko 1200-250. prije Kr.) valja pripisati Ilirima[65].

Od 4. do 2. st. prije Kr. Grci su osnovali brojne kolonije na otocima i u primorju Jadranskoga mora. Od tih su se posebno isticale: Hvaros (Starigrad na Hvaru), Tragurion (Trogir), Issa (Vis), Epidauros (Cavtat kod Dubrovnika), Sarsiteron kod Mostara[66].

God. 390. prije Kr. Kelti su opsjedali Rim. Malo kasnije preko sjeverne Italije prodrli su i u ilirsko područje na Jadranskom moru. Tu ih Strabo spominje g. 335. prije Kr.[67]. Prema istom piscu, Japudi, koji su stanovali u Lici i sjeverozapadnoj Bosni, bili su mješavina Kelta i Ilira[68]. To bi potvr-

[62] ZARNIK, 363.

[63] NOVAK, *Prethistorijski Hvar*; MARKOTIĆ, n. dj., 27-30; BENAC, *Kulturna istorija BiH*, 44-69; BATOVIĆ, *Stariji neolit*.

[64] O Ilirima i Iliriku gl.: ZIPPEL; THALLÓCZY, *Illyrisch-albanische Forschungen*; MANDIĆ, *C. Hrvatska*, 80-107; BENAC, *Simpozijum*.

[65] BENAC – ĆOVIĆ, *Glasinac*.

[66] BAUER, 128-150; NOVAK, *Kolonizatorsko djelovanje* 111-128; ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 73-86; LISIĆAR, *Crna Korkira*; RP, 19-31.

[67] STRABO, VII, 3, br. 8.

[68] STRABO, IV, 6, 10; VII, 5, 2; DIONIZIJE HALIKARNIJSKI, XVI; MAYER, 189-199.

divale i arheološke iskopine japudskih naselja u Jezerini i Ribiću kod Bihaća, gdje se na istom groblju nalaze lonci sa spaljenim tjelesima i grobovi sa cijelim kosturom[69].

Rimljani su došli u borbu s Ilirima g. 229. prije Kr. God. 155. rimski konzul Publije Kornelije Scipio Nazika prodro je preko Narone u nutrinu zemlje i osvojio Delminion, glavni grad ilirskih Dalmata na Hlibu, nedaleko današnjega Duvna. God. 118-17. Rimljani su zauzeli Salonu, primorski grad Dalmatâ. God. 80/79. prije Kr. rimski diktator Sula kod opće preuredbe rimske države osnovao je pokrajinu Ilirik, ali ta nije sezala duboko u nutarnje zemlje. Istom nakon ponovnih i teških borba od g. 50. prije Kr. do 9. po Kr. uspjelo je Rimljanima svladati slobodoljubive Ilire. Da ih održi u pokornosti, car August je g. 10. po Kr. u Iliriku proveo jaku vojničku organizaciju. Da olakša upravu, Ilirik je razdijelio na dva dijela: na Donji Ilirik ili Panoniju i na Gornji Ilirik ili Dalmaciju. Prva provincija obuhvaćala je ravničke krajeve od bosanskih gora do Inna kod Beča, a druga gorske krajeve od Petrove Gore i Borja-planine u Bosni do Jadranskoga mora. Uz to su August i njegovi nasljednici proveli gustu mrežu dobrih cesta i osnovali veliki broj rimskih vojničkih postaja i gradskih naseobina. Car Dioklecijan g. 297. po Kr. panonske krajeve razdijelio je na četiri pokrajine: Prvu ili Gornju Panoniju, Valeriju, Saviju i Drugu ili Donju Panoniju. Gornji Ilirik razdijelio je na dvoje: Dalmaciju je ograničio na prostor od Istre do Drine i Budve u Boki Kotorskoj, a istočnom dijelu od Drine do Ibra, Šar-planine i rijeke Drima, u današnjoj Albaniji, dao je ime Predolje (Praevalis). Kod konačne razdiobe Rimskoga carstva Dalmacija i panonske provincije bile su dodijeljene Zapadnom rimskom carstvu, a Predolje Istočnom rimskom carstvu. Tim je Drina, granica između Dalmacije i Predolja, postala razdiobna crta između dvije kulture i dva svijeta: između istoka i zapada.

Za nekoliko stoljeća vojničkim i kulturnim radom, te velikim gospodarskim blagostanjem Rimljani su uspjeli Ilire tako podčiniti da su prihvatili latinski jezik i počeli se nazivati Rimljanima[70].

4. Ostaci starih naroda u novoj domovini Hrvata

Za seobe naroda, posebno za avarskih pustošenja koncem 6. i početkom 7. st., u Panoniji i unutrašnjoj Dalmaciji rimsko-bizantska državna organizacija bila je potpuno uništena. Sve rimske naseobine i gradovi na ravničkim i otvorenim položajima propali su. Bogatiji i borbeniji ljudi opirali su se barbarskim provalnicima, a kada nijesu mogli izdržati, bježali su u jadransko primorje i odatle na otoke i u Italiju. Međutim obični svijet, potomci starih domaćih naroda, napose romanizirani Iliri, nijesu ostavljali svojih krajeva.

[69] BENAC, *Kulturna istorija BiH*, 161.

[70] O rimskoj vladavini u Dalmaciji gl.: CONS; SARIA, 22-59; MANDIĆ, *C. Hrvatska*, 108-132; ILIĆ, *Dalmatia*, 347-374; FERLUGA; MOCSY, 516-776; BENAC, *Kulturna istorija BiH*, 171-375.

nego su se na licu mjesta nastojali spasiti i zaštititi, kako su mogli bolje. Neki su se povlačili u rimska utvrđena mjesta, a drugi su bježali u šume i teško pristupačna brda i planine. U Panoniji i Dalmaciji od starine bilo je mnogo utvrda. Većinu tih je obnovio car Justinijan I. (527-565), a ne jednu je podigao nanovo, gdje je bilo zgodnije i korisnije. U djelu o građevinskom radu cara Justinijana Prokopije navodi preko 200 utvrda u samoj Dalmaciji[71].

Za hunskih i avarskih provala utvrde u Panoniji su odreda propale, ali ih se više sačuvalo u Dalmaciji, napose u primorskim krajevima. U izvornoj Marinijevoj listini, br. 78, imamo dokaz da se više »tvrđava, koje se nalaze više Salone« održalo sa svojim starokršćanskim pučanstvom sve do druge polovice 7. st.[72]. Toma Arhiđakon zabilježio je da je do njegovih vremena bila nauzgor crkva u Duvnu, koju je g. 518. posvetio kapuanski biskup German, putujući u Bizant[73]. To nam govori da su stari iliro-romanski kršćani upotrebljavali i sačuvali tu crkvu, sve dok se Hrvati nijesu pokrstili u nutrini zemlje između Miljacke i Prače u istočnoj Bosni. To znači da se u toj planinskoj visoravni dulje vremena živjeli romanski ostaci gotovo sami.

O brojnom preostalom romansko-kršćanskom pučanstvu u nutrini zemlje ima osobito dragocjenih podataka u starim hrvatskim ljetopisima. *Kraljevstvo Hrvata*, u poglavlju 9, navodeći riječi najstarijega hrvatskoga poznatoga djela *Methodos* iz g. 753, piše ovako:

»Tada krstjane... počeše po gorah i vrsih od gor i (po) tvrjah činiti, kako tko mogaše za shraniti se«[74].

U tvrđavama i gorskim skloništima ostali su starosjedioci sve, dok se Hrvati kao cjelina nijesu obratili na kršćanstvo. Govoreći o Duvanjskom saboru g. 753, *Kraljestvo Hrvata* ovako piše:

»I u to vrime bi učinjeno veselje veliko meju krstjani i svi oni, ki bihu u tvrjavah i u vrsih gorskih i ki tajahu se i krijahu se i ne povidahu se krstjane, očitovaše se, odvrg(nuvši) strah«[75].

Staroga ilirsko-romanskog pučanstva osobito se mnogo sačuvalo u dalmatinskim primorskim gradovima i otocima. Do dolaska Hrvata to je pučanstvo isključivo živjelo na jadranskim otocima. Izvorna Marinijeva listina, br. 78, svjedoči, da je u drugoj polovici 7. st. na otoku Mljetu živjelo brojno kršćansko romansko pučanstvo, koje je imalo više crkava[76]. Na osnovi gradiva u carskom arhivu Porfirogenet je zabilježio da je i romansko pučanstvo s kopna živjelo o privredi na otocima. Carski pisac posebno ističe, da se staro romansko pučanstvo sačuvalo u gradovima Kotoru, Dubrovniku, Splitu, Trogiru i Zadru, te na Kvarnerskim otocima Rabu, Krku i Osoru (zajedničko ime za Cres i Lošinj)[77].

[71] PROCOPIUS, IV, 4 (282-285).
[72] MARINI, 121, br. 78.
[73] THOMAS ARCH., 13 (39 sl.).
[74] *Kraljevstvo Hrvata*, 6 (390).
[75] *Kraljevstvo Hrvata*, 9 (395).
[76] Gore, b. 72.

5. *Stvaranje hrvatskih tipova*

Slavene prve selidbe, koje su našli u svojoj novoj domovini, Hrvati su smatrali svojom braćom. Oni su se odmah od početka pridružili Hrvatima u borbi protiv Avara[78]. I ostacima starih romaniziranih naroda, kao bivšim bizantskim podanicima, Hrvati su priznavali pravo na život u svojoj sredini. I ovi su Hrvate pomagali u borbi protiv Avara, svojih starih neprijatelja. S jednima i drugima, sa Slavenima prve selidbe i sa starim iliro-romanskim ostacima, Hrvati su već od početka prijateljevali i s njima sklapali ženidbe[79]. Iz ovih obiteljskih veza nastala su po tjelesnim osobinama tri osnovna tipa Hrvata: Hrvati Dinarci, Hrvati Mediteranci i Hrvati Panonci.

1) *Hrvati Dinarci.*

U središnjem gorovitom dijelu zemalja, koje su Hrvati naselili kod svoga dolaska na Jadran, razvio se dinarski tip Hrvata, koji je dosta udaljen od općega slavenskoga tipa. Hrvati Dinarci su ljudi visokoga uzrasta, prosječno 170-180 cm, duguljaste glave s kratkom obodnicom (dolikefalni s indeksom glave 80-95), crnih očiju i vlasi, crnjomanjaste boje lica. Hrvati Dinarci od srednjega vijeka žive u Lici, dalmatinskoj Zagori, zapadnoj i srednjoj Bosni, u Hercegovini i Crnoj Gori (sredovječna hrvatska Duklja). Svoje tjelesne osobine Hrvati Dinarci jednim dijelom donijeli su sa sobom sa sjevera, gdje su te osobine naslijedili od Slavena, koji su živjeli na području zakarpatskih Dinaraca. Drugi dio tjelesnih osobina baštinili su od pretpovijesnih Dinaraca, od kojih su se čuvali ostaci u ilirsko-romanskom pučanstvu, koje su Hrvati našli u svojoj domovini[80]. Treći dio dinarskih osobina razvio se na licu mjesta: životom u zdravim gorskim krajevima, mliječnom i biljnom hranom, te posebnom narodnom njegom djece[81]. Udio pojedinoga od ta tri čimbenika teško je izraziti u postocima. Ipak valja reći, da je udio mjesnih romaniziranih ostataka pretpovijesnih Dinaraca teško iznosio više od 20-30% prema Hrvatima. Na hrvatskom dinarskom prostoru, naime, pu-

[77] »Ostali Romani spasili su se u gradove uz more, i do sada vladaju njima. Ti su gradovi: Kotor, Hrausin, Aspalaton, Tetragurion, Diadora, Arbe, Vekla i Opsara«. Njihovi se stanovnici do danas zovu Romani, PORPHYR., 29 (124, red 49-53).
[78] Gl. gore. s. 43, b. 26.
[79] »... tunc inter eos pace composita, ceperunt Spalatenses (= Latini) cum Sclauis (= Chroatis) paulatim conuersari, commertiorum negocia exercere, connubia iungere, ac pacatos eos sibi et familiares reddere«, THOMAS ARCH., 10 (33).
[80] Gl. gore, s. 52 sl..
[81] Povoljnim prehrambenim i higijenskim prilikama može se povećavati visina ljudskoga tijela. Japanci su zadnjih 50 godina općenito porasli više cm, a Nizozemci u zadnjih 100 godina oko 10 cm. Oblik lubanje može se mijenjati raznim načinima njege i povijanja glave djece prvih godina života.

čanstvo latinskoga jezika spominje se zadnji put na Duvanjskom saboru g. 753.[82] Iz pisama pak Ivana X. i zapisnika crkvenoga sabora u Splitu 925. znamo da je već prije te godine katoličko pučanstvo po cijeloj hrvatskoj državi bilo prihvatilo staroslavensku službu Božju[83]. To nam veli da na području tadašnje Hrvatske nije bilo više pučanstva koje bi govorilo i željelo da se služba Božja vrši na latinskom jeziku. Ako stari romanski ostaci nigdje nijesu održali svoj romanski jezik, nego su se jezičko utopili u Hrvatima već prije početka 10. st., iz toga valja izvesti da su oni od početka bili u velikoj manjini prema Hrvatima.

U neprestanoj borbi za život u brdskim i krševitim krajevima u Hrvatima Dinarcima se razvilo više vrijednih odlika, među kojima se ističu: radinost, borbenost i fizička izdržljivost. Imaju i mana, napose su previše samovoljni i teško se podvrgavaju zajedničkim ciljevima i stezi. Također lako ostavljaju rodni kraj, tražeći drugdje bolji i povoljniji život.

2) *Hrvati Mediteranci.*

Mediteranski tip Hrvata stanuje u dalmatinskom primorju, na jadranskim otocima i u Istri. Hrvati Mediteranci su srednjega stasa, nešto niži od Hrvata Dinaraca; lubanju imaju dosta okruglu, kosu i oči crne, a boju lica zatvorenu. Hrvati Mediteranci su nastali stapanjem novodošlih Hrvata sa starosjediocima iliro-romanskim Mediterancima. To je stapanje započelo odmah kod dolaska Hrvata[84]. U primorskim romanskim gradovima, koji su stali pod upravom Bizanta i Venecije, stapanje se odvijalo cijelim srednjim vijekom. U primorskim pak krajevima hrvatske države i na otocima mediteranski tip Hrvata stvoren je već prije konca 9. st. Arapski pisac Ibn Al-Faqih zabilježio je oko g. 903. da se Slaveni (Hrvati) blizu mora razlikuju od drugih Slavena svojom smeđom i mrkom bojom tijela.[85]

U postanku mediteranskoga tipa Hrvata nijesu imali udjela Slaveni prve selidbe. Do dolaska Hrvata na Jadran g. 626. na otocima je živjelo isključivo staro ilirsko-romansko pučanstvo s prebjezima iz rimske Dalmacije i Panonije. Ovo je pučanstvo svojim brzim lađama priječilo Avarima i Slavenima prve selidbe, da ne obrađuju zemlju, i da se ne naseljuju u primorskim krajevima južno od Velebita, Dinare i Mosora[86].

[82] »Post haec Sphetopelek rex iussit christianis, qui latina utebantzur lingua, ut reverterentur unusquisque in locum suum... Igitur omnes congregati, tam latina quam sclavonica lingua qui loquebantur« POP DUKLJANIN, 9 (302 i 304).

[83] Gl. dolje, s. 92 sl.

[84] Gl. gore, b. 79.

[85] IBN AL FAQIH, 145; KMIETOWIZ, 369-373.

[86] »Tunc electi iuvenes armatis liburnis ceperunt per Dalmatiae litora discurrentes hostibus insidiari. Tantas enim cedes et preda(s) de ipsis cotidie faciebant, quod nullus Sclavorum erat ausus ad mare descendere«, THOMAS ARCH., 8 (29).

Jadransko more sa svojim vjetrovima i valovima ojačalo je u Hrvatima Mediterancima stare hrvatske odlike: smjelost i neustrašivost. Dosjetljivi su i snalažljivi; okretni i nadareni trgovačkim duhom. Od svih Hrvata oni najlakše ostavljaju vlastitu domovinu i traže u svijetu bolje životne prilike.

3) *Hrvati Panonci.*

U panonskim ravničkim predjelima za seobe naroda staro ilirsko-romansko pučanstvo bilo je uglavnom uništeno, ili je pobjeglo prema moru. Nakon što su Langobardi otišli u Italiju, a Avari se poslije g. 626. povukli sjeverno od Dunava, u Panoniji su ostali Slaveni kajkavci kao jedino i čisto slavensko pučanstvo. Kada su Hrvati zavladali Donjom Panonijom i panonskom Savijom, oni su se odmah počeli stapati s tamošnjim Slavenima kajkavcima. Iz toga je nastao treći tip Hrvata Panonaca: srednjega stasa, plave kose, crvenkaste boje lica i dosta velika opsega glave. U panonskim krajevima i Hrvati su, kao manjina, primili kajkavsko narječje, u koje su ipak unijeli mnoge osobine čakavskoga govora. Iako je za borbâ s Turcima od konca 15. do početka 18. st. u te krajeve došlo mnogo Hrvata Dinaraca i Mediteranaca, u starim panonskim krajevima održao se sve do danas vidno primjetljiv tip Hrvata Panonaca, koji su od svih Hrvata svojim tjelesnim i duševnim osobinama najbliže općem slavenskom tipu[87]. Blage su i mirne naravi, ali uporni u obrani svoga doma i svojih prava. Odlikuju se posebnom ljubavi prema domovini i snagom asimilacije stranaca.

[87] MANDIĆ, *BiH*, 47-48.

B. DOLAZAK SRBA NA BALKAN

1. Kada su Srbi došli na Balkan?

K. Porfirogenet u pogl. 31. djela *O upravi carstvom* piše da su Srbi došli na Balkan neko vrijeme poslije Hrvata[88]. U pogl. 32. navodi da je Car Heraklije I. Srbe, kada su došli u Bizantsko carstvo, uputio u tesalski temat i naselio ih u mjestu, koje se po njima prozvalo Srbište. Budući da je jedan dio tih Srba, nakon nekoga vremena, odlučio povratiti se u svoju staru domovinu, car im je to dopustio. Međutim, kada su prešli Dunav, pokaju se i preko stratega u Beogradu zamole cara, da im dadne drugu zemlju, u kojoj bi se naselili. Car naseli te Srbe južno od Beograda u današnjoj Srbiji[89].

Ni Porfirogenet, niti koji drugi izvor spominje da su Srbi učestvovali u borbama protiv Avara na Balkanu prije nego su ti bili protjerani preko Dunava. Srbi su morali doći na jug istom onda, kada su Hrvati potisnuli Avare preko Dunava i otvorili put, tako da su Srbi mogli bez borbe proći do Tesalije. To je moralo biti poslije g. 629, jer je suvremeni pisac Georgije Pisida zabilježio da su te godine još trajale borbe između Avara i njima podložnih Slavena, koji su se pridružili Hrvatima u borbama s Avarima[90]. Međutim, kada je godinu dvije po dolasku u Tesaliju jedan dio Srba bio na putu, vraćajući se u staru domovinu na Labi, u Beogradu je zapovijedao bizantski strateg. Taj je mogao doći u to mjesto tek onda, kada su Hrvati g. 635. oslobodili Srijem od Avara i protjerali ih sjeverno od Dunava, pomognuti od grčkih naseljenika u Srijemu i od pobunjenih Slavena, bivših podanika avarskih[91]. Iz svih navedenih podataka valja zaključiti da su Srbi došli na Balkan tijekom g. 635. ili 636. i da su se pokušali povratiti natrag g. 637. ili 638.

---

[88] »Ovi Hrvati pribjegli su romejskom caru Herakliju prije, nego su Srbi pribjegli istom romejskom caru Herakliju», PORPHYR., 31 (red 9 sl.).
[89] PORPHYR, n. dj., 32 (152, red 1-20).
[90] Gl. gore, b. 26.
[91] Gl. gore, s. 43 sl.

Po svojoj prilici, Bizantinci su pozvali Srbe u Bizantsko carstvo i u borbu protiv Avara g. 625, kada i Hrvate. Ali tada su polapski Srbi priznavali vrhovništvo franačkoga kralja Dagoberta I. (623-639), pa su im put na jug priječili moravsko-češki Slaveni kralja Samona, koji su bili u neprijateljstvu s Francima. Istom g. 631, kada je Dervan, poglavar polapskih Srba, priznao vrhovništvo Samonovo[92], Srbima je bio otvoren put prema Bizantu. Stvarno pak, Srbi su došli na Balkan najranije g. 635. ili 636, kada su Hrvati protjerali Avare na lijevu obalu Dunava i tim otvorili Srbima slobodan put do Tesalije.

2. *Koje su zemlje naselili Srbi kod svoga dolaska na Balkan?*

Kako je zabilježio K. Porfirogenet, car Heraklije I. uputio je Srbe, kada su došli na jug, u Tesaliju i naselio ih u mjestu, koje se po njima prozvalo Srbište. To se nalazilo u dolini rijeke Bistrice, zapadno od Soluna. Kada se manji dio Srba[93], nezadovoljan novim naseljem, htio povratiti u staru domovinu na Labi, carski namjesnik u Beogradu dao im je novo naselje na svom upravnom području južno od Beograda[94].

Tesalski Srbi više su stoljeća živjeli pod srpskim imenom, imali su i svoju srpsku eparhiju (biskupiju), ali su se tijekom vremena utopili u makedonskim Slavenima i u novije doba pogrčili. Srpsko ime i srpsku narodnost sačuvali su potomci onih Srba, koji su se htjeli povratiti na Labu i bili naseljeni u srednjem Balkanu.

Govoreći o najstarijoj povijesti Hrvata i Srba, Porfirogenet poznaje i opisuje dvije Srbije. Prvu Srbiju on spominje i granice joj opisuje u pogl. 30. djela O *upravi carstvom*, kada na osnovi nekoga starog izvora piše:

»Duklja se primiče utvrdama dračkoga temata: Lješu, Ulcinju i Baru, pa ide do Kotora, a u planinama se proteže do Srbije. Od grada Kotora počinje arhontija Travunja i pruža se do Dubrovnika, a u svojim planinama dotiče se Srbije. Od Dubrovnika, počinje arhontija Zahumljana i proteže se do rijeke Neretve; na morskoj strani graniči s Paganima (oblast Neretve), u planinama na sjeveru s Hrvatima (Bijelima), u planinama s čeone strane, sa Srbijom. Od rijeke Neretve počinje Paganija (Neretva) i pruža se do rijeke Cetine, a ima tri župe: Rastok, Makar i Dolje«[95].

Po ovom opisu Srbija se nalazila sjeverno od razvodnih planina rijeke Morače i Drine, a istočno od Durmitora i Pivskih planina. Te su se granice pokrivale s početnom Raškom. Tu istu Srbiju – povećanu sa župom Soli –

[92] Gore, s. 25, b. 50.

[93] Potomci tesalskih Srba g. 1020. imali su srpsku episkopiju sa 31 parohijom, dok su potomci onih Srba, koji su se htjeli povratiti na Labu, imali tada samo 15 parohija u svojoj episkopiji, GELZER, u BZ 1 (1892) 265 sl.; 2 (1893) 43-46.

[94] Gore, b. 89.

[95] PORPHYR., 30 (144, red 95-106).

Porfirogenet ima pred očima, kada u pogl. 32. piše: »U krštenoj Srbiji nastanjeni su gradovi: Destinik, Cernavuskej, Meguretus, Dresneik, Lesnik i Salines«[96].

O Srbiji s drugim opsegom i drugim granicama Porfirogenet govori, kada na koncu pogl. 30. piše: »Zemlja Hrvatska... na Cetini i Hlivnu graniči sa zemljom Srbijom«[97]. Taj opseg Porfirogenet daje Srbiji i onda, kada u pogl. 32-36. tvrdi da su Srbi u početku naselili Travunju, Zahumlje i Neretvu[98]. Granica ove druge Porfirogenetove Srbije zapadnije je za 150 km i dvostruko veća nego njegova prva Srbija, koja nije obuhvaćala Travunju, Zahumlje i Neretvu. Ove tri pokrajine prvotno su Hrvati naselili i one su pripadale Crvenoj ili južnoj Hrvatskoj[99]. God. 948, kad su u Hrvatskoj nastale unutranje smutnje zbog umorstva kralja Miroslava, srpski veliki župan Časlav zauzeo je Bosnu, Travunju, Zahumlje i Neretvu i tim proširio srpsku državu do Cetine i Hlivna. Porfirogenet je bio opsjednut mišlju, koju više puta naglasuje, da hrvatske i srpske zemlje pripadaju Bizantu i da ti narodi imaju priznavati vrhovništvo bizantskih careva. Pod utjecajem te misli, Porfirogenet je Neretvane, Zahumljane i Travunjane, koji su u njegovo vrijeme bili politički Srbi, tj. podanici srpskoga vladara, proglasio etničkim Srbima.[1]

Da Srbi u početku nijesu naselili Travunju, Zahumlje i Neretvu, dotično da se prvotna, etnička Srbija nije protezala do Cetine i Hlivna, nego da je imala one granice, koje je Porfirogenet opisao u pogl. 39. govoreći o prvoj Srbiji, dokazuju ovi razlozi:

1. Sâm Porfirogenet tvrdi na osnovi nekoga staroga izvora, koji je on prepisao, da su Hrvati kod svoga dolaska naselili Dalmaciju, Ilirik i Panoniju[2]. Predjeli, koji će se kasnije prozvati Travunja, Zahumlje i Neretva, činili su glavni dio jugoistočne Dalmacije. Sâm nam zdravi razum kaže da Hrvati nijesu išli naseljavati Ilirik u današnjoj Crnoj Gori i albanskom primorju do Valone, ako prije toga nijesu naselili jugoistočnu Dalmaciju, dotično krajeve buduće Neretve, Zahumlja i Travunje, i time osigurali jedinstvo svoga narodnoga i državnoga prostora. Kada su Hrvati g. 626. i 627. oslobodili Dalmaciju i Ilirik od Avara, i te krajeve sami naselili, oni nijesu mogli misliti na Srbe, da im ostave krajeve buduće Neretve, Zahumlja i Travunje, jer tada se nije znalo da li će uopće Srbi doći na jug. Te misli nije imao ni Bizant, koji je Srbe, kada su došli na Dunav, izravno preveo preko današnje Srbije u Tesaliju[3].

2. Porfirogenet je zabilježio da je car Heraklije I. sve Srbe, koji su došli na Balkan, smjestio u Srbištu u Tesaliji[4]. Njegov izraz »Ho tópos« može

[96] PORPHYR, 32 (160, red 149-151).

[97] N. dj., 30 (146, red 16 sl.).

[98] N. dj., 32-36 (152-164).

[99] Gl. gore, s. 45-49.

[1] O netočnosti navedenih Porfirogenetovih tvrdnja vidi: RP 226-243.

[2] Gore, s. 46, b. 31.

[3] Gore, s. 62, b. 88. sl.

[4] PORPHYR., 32 (152, red 1-20).

značiti jedno mjesto, logor, ili kraj. Ako u ovom širem značenju shvatimo Srbište i rečemo da su Srbi početno bili naseljeni u cijelom prodolju rijeke Bistrice, tu se nije moglo naseliti ni živjeti više od 7-8.000 duša, imajući u vidu onodobnu ekstenzivnu poljoprivredu. Od toga broja Srba manji dio[5], najviše 3-4.000 duša, vratio se je na Dunav i bio naseljen u srednjem Balkanu. Tako mali broj Srba nije mogao zaposjesti široke predjele od Kosova do Cetine i Hlivna, kojima su se prostirale Raška, Travunja, Zahumlje i Neretva.

3. Da je Porfirogenet od političkoga stanja u njegovo vrijeme stvorio etničke zaključke o početnom naseljenju Srba u Travunji, Zahumlju i Neretvi, govori nam činjenica da on nigdje ne tvrdi, da su Srbi naselili Duklju, koja u njegovo vrijeme nije pripadala srpskoj državi. Za cara Heraklija I. kod Bizantinaca je još bila jaka svijest o rimsko-bizantskim pokrajinama; uz to je postojala povoljnija mogućnost saobraćaja gustom cestovnom mrežom između mjesta u samoj pokrajini, nego s mjestima u drugoj pokrajini. Zato bi bizantski namjesnik, kada je Srbe naselio u sjevernom dijelu pokrajine Predolja, dao im i južni dio te pokrajine, budući Duklju, da im je htio dati primorske krajeve, a ne bi ih slao u drugu pokrajinu, Dalmaciju, koju su Hrvati naselili. Porfirogenet pak nigdje ne tvrdi da su se Srbi naselili ili stanovali u Duklji.

4. Da su Srbi u početku naselili samo prvu Porfirogenetovu Srbiju, koja će se kasnije prozvati Raška, to tvrde stari vjerodostojni izvori i hrvatski i srpski. Staro hrvatsko djelo *Methodos* iz g. 753. navodi da se od Dunava i Cetine do Valone u Albaniji prostirala Crvena ili južna Hrvatska, koje su bili dijelovi buduća Neretva, Zahumlje, Travunja i Duklja[6]. Granice prvotne Srbije *Methodos* ovako opisuje: »... od iste rijeke Drine prema istoku do Lipljana i Laba, koju naziva Raška«[7]. Stari srpski vladari dobro luče početnu, etničku Srbiju ili Rašku od tuđih, kasnije osvojenih zemalja. Etnička Srbija ili Raška, to je njihova »djedovina«, koja obuhvaća »sve srpske zemlje«, a Duklja (Zeta), Travunja, Zahumlje i Dalmacija (Neretva) su kasnije osvojene tuđe pokrajine, koje su bile pripojene početnoj, etničkoj Srbiji. Stefan Nemanja, praotac srpske kraljevske obitelji, u darovnici manastiru Hilandaru g. 1189/99. govori: »I v'zdvigoh' pogib'šuju svoju dedinu, i priobretoh' od' mor'ske zemle Zetu i s' gradovi, a od' Ar'banas' Pilot', a od' gr'č'ske zemlje Lab, s Liplanem'...«[8]. Njegov sin Stefan Prvovjenčani, srpski kralj, g. 1229. kiti se ovim naslovom: »Ven'čani pr'vi kral' v'se sr'pskije zemle, Dioklitije i Travunije i Dal'macije i Zahl'mije«[9].

[5] Gore, s. 63, b. 93.
[6] Gl. gore, s 49, b. 51-58.
[7] »...alteram vero ab eodem flumine Drina contra orientalem plagam usque ad Lapiam et Lab, quam Rassam vocavit«, POP DUKLJANIN, prema *Codex. Vat. lat. 6958, fol. 57r* u Vatikanskom arhivu.
[8] MS, 4 (br.9); OSpom 12 (br. 10).
[9] MS, n. dj., 11 (br 18); OSpom 18 (br. 16).

3. *Stvaranje tipa srednjovjekovnih Srba*

Početni, maloazijski tip Srba jako je preinačen na Labi. Tu su se Srbi stopili s brojnijim domaćim Slavenima i primili njihov zapadni slavenski jezik. Od tih Slavena, koji su se bili slili s ostacima starijega domaćega nordijskog pučanstva, polapski Srbi baštinili su neka svojstva nordijske rase[10].

U novoj domovini u srednjem Balkanu Srbi su našli Slavene prve selidbe štokavske ekavce[11]. Ovima su Srbi dali svoje narodno ime i državnu organizaciju, ali su se poput Bugara utopili u mnogobrojnijim Slavenima štokavskim ekavcima: izgubili su svoj zapadni slavenski govor i primili štokavsku ekavicu. Od tih Slavena doseljeni Srbi primili su velikim dijelom i tjelesne osobine. Na izgradnju narodnoga tipa srednjovječnih Srba utjecali su i ostaci staroga tračkoga i makedonskoga pučanstva, a ponešto i Grci, koji su se doseljavali u Rašku za dugoga bizantskoga gospodstva[12]. U Raškoj i u okolnim planinama do dolaska Srba sačuvao se osobito velik broj potomaka starih maurskih vojničkih veterana, ali sredovječni Srbi nijesu s njima sklapali ženidaba, kako ćemo kasnije vidjeti, jer su crnačke osobine Maurovlaha tada još bile istaknute i vidljive[13].

[10] Gl. gore, s. 25 sl.
[11] Gl. gore, s. 35.
[12] Dolje, s. 169-172.
[13] Gl. RP 515-567.

IV.

PREGLED HRVATSKE POVIJESTI U SREDNJEM VIJEKU

I) HRVATSKA ZA NARODNIH VLADARA

1. *Pokrštenje Hrvata i osnutak splitske metropolije*

Hrvati su prvi od svih slavenskih naroda primili krštenje. U svojoj staroj domovini sjeverno od Karpata oni su živjeli kao pogani[1], ali pokrštenje doseljenih Hrvata otpočelo je odmah nakon njihova doseljenja na Jadran g. 626, najprije privatnim djelovanjem kršćanskih ostataka staroga rimskog pučanstva, a onda službenim radom biskupa i svećenika.

Prva imenom poznata osoba, koja je radila oko pokrštenja Hrvata, bio je Ivan Ravenjanin. Njega je na poticaj ravenatskog egzarha Izacija, predstavnika bizantskoga cara Heraklija I. (610-641), u Dalmaciju poslao novoizabrani papa Ivan IV. (640-642), koji je i sâm bio rodom Dalmatinac. Ivanu Ravenjaninu uspjelo je za nekoliko mjeseci obratiti na kršćanstvo Porgu, novoga vrhovnog vladara Hrvata, i dobar dio velikaša i naroda između Cetine i Zrmanje, gdje je bilo naseljeno prvo hrvatsko pleme, kojim je izravno vladao Porga. Početkom g. 641. papa Ivan IV. posvetio je Ivana Ravenjanina za nadbiskupa nove splitke metropolije, na koju je papa prenio sva prava stare metropolije iz obližnje Salone.

Da se salonitanska metropolija uspostavi, tražile su tadašnje prilike kršćanstva na prostoru te stare metropolije. Do dolaska, naime, Hrvata, g. 626. kršćanstvo je na otocima i u nekim gradovima uz obalu ostalo netaknuto. Biskuplje u Zadru, Krku, Rabu i Osoru, preživjele su avarsko pustošenje Dalmacije i razorenje Salone[2]. Po tadašnjem općem crkvenom uređenju, za te biskupije valjalo je bez odgađanja stvoriti novo metropolitansko središte. Nadalje, sređenje crkvenih prilika u Dalmaciji i podignuće nove metropolije potrebno je bilo i zato, da se mogne sustavno pristupiti pokrštenju novodo-

[1] RP 112-116
[2] Gl. gore, s 55 sl.

šlih Hrvata, što je bilo na srcu i carstvu i papinstvu. O ranom osnutku splitske metropolije govore nam ovi vjerodostojni izvori:

K. Porfirogenet na osnovi gradiva u carskom arhivu piše:

»A car Heraklije poslavši poslanike dovede iz Rima vjerovjesnike i učinivši između njih nadbiskupa, biskupa, svećenike i đakone, dade krstiti Hrvate, a vladao je tada njima Porga«[3].

Toma Arhiđakon, koji nije poznavao Porfirogenetovo djelo, na osnovi gradiva u splitskom metropolitanskom arhivu, piše ovako:

»Uto je vrhovni svećenik (papa) poslao nekoga poslanika, imenom Ivana, rodom iz Ravene, koji je hodeći po Dalmaciji i Hrvatskoj, spasonosnim opomenama poučavao kršćane. U crkvi pak salonitanskoj od propasti (grada) nije bio ređen pastir. Tada, kada se kler sastao po običaju, svi su složno izabrali spomenutog Ivana. I on, primivši posvećenje od pape, kao dobri pastir povrati se svojim ovcama. Njemu je dano od Apostolske stolice da splitska crkva primi povlasticu sve časti, koju je starinom imala Salona«[4].

U *Historia salonitana maior* izričito se navodi da je papa Ivan IV. posvetio Ivana Ravenjanina za splitskog metropolita[5].

U izvorno sačuvanoj Marinijevoj listini, br. 142. iz druge polovice 7. st. izričito se spominje »notar svete crkve salonitanske«[6]. Ako je tada salonitansko-splitska crkva imala notare, imala je i svoga nadbiskupa metropolita i druge crkvene službenike.

God. 1958. kod službenoga pregleda kostiju sv. Dujma u splitskoj prvostolnoj crkvi, u starokršćanskom sarkofagu s reljefom Dobroga Pastira, otkriven je manji mramorni sarkofag, u kojemu se nalazila olovna škrinjica iz 4. st. s kostima sv. Dujma. Na poklopcu toga maloga unutrašnjeg sarkofaga uklesan je latinski natpis, koji glasi:

»Ovdje počiva tijelo blaženoga Dujma, solinskoga nadpastira, učenika sv. Petra, poglavara apostolskoga, preneseno iz Solina u Split od Ivana, nadpastira iste stolice«[7].

Sâm sa svojim svećenstvom i putem spomenutih starih i novoosnovanih biskupija u Dubrovniku i Kotoru Ivan Ravenjanin nastavio je rad na pokrštenju Hrvata. Biskupi u Zadru, Rabu, Osoru i Krku radili su na pokrštenju Hrvata u Zapadnom dijelu Bijele Hrvatske od Zrmanje do Raše u Istri. Na pokrštenju istarskih Hrvata, koji su živjeli van hrvatske države, rano su počeli raditi pastiri tadašnjih brojnih istarskih biskupija, koje su od reda bile preživjele vihor seobe naroda.

[3] PORPHYR., 31 (148, red 21-25)

[4] THOMAS ARHC., 11 (33)

[5] »Interea sumnus pontifex Joannes quartus misit quendam legatum, nomine Joannem, patria Ravenatem, qui partes Dalmatiae et Chroatiae peragrando, salutaribus monitis christicolas informaret... Joannes patria Ravenatus, consecratione suscepta a domino papa Joanne...« N. KLAIĆ, *Historia salonitana maior*, 94.

[6] »...notar(ius) s(an)c(t)ae eccl(esiae) salonitanae...« MARINI, 207 (br. 142).

[7] RP 17. Fotografski snimak natpisa, n. dj., s. 8/9, slika 4. Potanje vidi o osnutku splitske metropolije, n. dj., 77-108.

I u današnju sjeverozapadnu Bosnu, Duvno, Hlivno, Glamoč i dolinu Vrbasa, kršćanstvo je zarana došlo, jer su ti krajevi potpadali pod izravnu upravu hrvatskoga vladara Porge, koji je tamo imao svoja glavna vladarska dobra.

Na pokrštenju Hrvata u južnoj ili Crvenoj Hrvatskoj radio je sâm splitski nadbiskup Ivan Ravenjanin sa svojim splitskim svećenstvom, zatim biskupi novoosnovanih biskupija u Dubrovniku i Kotoru. Da je taj rad bio uspješan, govori nam rani osnutak stonske biskupije u Zahumlju kao i navod K. Porfirogeneta da su se u početku obratili na kršćanstvo Neretvani, od kojih se kasnije većina vratila u poganstvo.

I u panonskoj Hrvatskoj, između Gvozda i Drave, moralo se kršćanstvo zarana raširiti, dok su Hrvati u tim krajevima živjeli u državnoj i crkvenoj zajednici s jadranskim Hrvatima koji su se pokrstili četrdesetih godina 7. st. Budući da su panonski Hrvati pod konac toga stoljeća potpali pod vrhovništvo Avara, koji su se bili oporavili poslije poraza pretrpljena od novodošlih Hrvata, to je napredak kršćanstva u Slovinju jako zapeo. Ipak se i tamo kršćanstvo djelomično održalo u 8. i 9. st.[8].

2. *Hrvati i Bizant u 7. i 8. st.*

Kako vidimo iz djela K. Porfirogeneta, Bizantinci su trajno bili mišljenja da pod njihovo vrhovništvo pripadaju sve zemlje, kojima su negda vladali Rimljani, a kasnije bizantski carevi. Na osnovi toga oni su mislili i tvrdili da im Hrvati i Srbi imaju biti podložni i da su im to uvijek bili. Tako Porfirogenet u vezi s ratom bugarskoga kana Borisa Mihajla (853-869) piše: »Vladar Hrvata od početka, tj. od vlade cara Heraklija, podanički bio je podložan caru Romeja i nikada ne bijaše podložan vladaru Bugarske«[9]. Gotovo istim riječima to tvrdi i o Srbima, govoreći o borbama Simeona Velikoga u Srbiji[10]. Ta ista misao izražena je i u Porfirogenetovu djelu O *obredima*, gdje piše da se carska pisma njegova i njegova sina i suvladara Romana (949–959) imaju slati vladaru Hrvatske, vladaru Srba, vladaru Zahumlja itd. s natpisom: »Naredba kristoljubivih gospodara tome i tome vladaru, te i te oblasti«[11].

Međutim, Hrvati ni u početku ni kasnije nijesu nigda svoj odnos s Bizantom smatrali podaničkim, nego prijateljskim i savezničkim. Zemlje, koje su oslobodili od Avara, Hrvati nijesu predavali Bizantincima na upravu, nego su se u njima sami nastanili i njima neovisno upravljali po svom narodnom običajnom pravu. Hrvati nijesu nigda Bizantincima plaćali državne daće niti su vršili kakve podaničke obveze.

[8] O pokrštenju Hrvata, gl. RP 109-144.

[9] PORPHYR., 31 (150, red 59-62).

[10] N. dj., 32 (160, red 146-148).

[11] PORPHYR., *De caeremoniis*, I, 691, 8-13; Vlz, II, 78.

3. *Duvanjski sabor g. 753.*

Kod Slavena je bio stari običaj, da su svoje javne poslove rješavali na zajedničkim sastancima[12]. Taj su običaj Hrvati donijeli sa sjevera, i svaki put, kada bi trebalo što znamenitije riješiti, sazvao bi se opći narodni sabor, na koji su dolazili svi punoljetni članovi naroda. Kod Hrvata, koji su bili podijeljeni po plemenima i plemenskim samoupravnim državama, ovi su sabori bili jedno od najmoćnijih sredstava kojima se održavalo jedinstvo državno i narodno. Otkako su postali kršćanima, na državnim saborima rješavala bi se i razna crkvena pitanja, dotično crkveni bi sabori radili ujedno i o javnim, narodnim poslovima.

Jedan od najznamenitijih hrvatskih sabora starijega doba bio je onaj, što se održao u Duvnu g. 753. Na taj sabor papa Stjepan II. (752-757) poslao je kardinala Honorija i dva biskupa, a bizantski car Konstantin V. (741-775) svoje izaslanike Ivana Šutnika (Silentiarius) i Leona Carskoga (Leo Imperialis). Ova dva bili su bizantski stručnjaci za zapadna europska pitanja sredinom 8. st.[13]

Duvanjski sabor trajao je 12 dana. Najprije se rješavala razna crkvena pitanja, napose razgraničavanje starih i osnivanje novih biskupija. Zatim se uređivalo državne poslove: država se razdijelila na tri velika područja, a uredila se uprava, sudstvo i državni porezi. Do ovih vremena u hrvatskoj se državi upravljalo po starom hrvatskom običajnom pravu: na ovom su pak saboru za upravu i sudstvo usvojene mnoge napredne uredbe rimsko-bizantskoga prava.

Na osnovi starodrevnoga hrvatskoga djela *Methodos*, koje je još u njegovo vrijeme opstojalo, Pop Dukljanin ovako ukratko opisuje razdiobu hrvatske države, kako je bila uređena na Duvanjskom saboru:

»Potom prema sadržaju povelja, koje bijahu pročitane pred narodom, napiše [kralj Budimir] povelje, podijeli oblasti i krajeve svoga kraljevstva i njihove međe i granice ovako: po toku rijeka, koje teku s planina i utječu u more prema jugu, nazva Primorje; rijeke pak, koje teku s planina u sjevernom pravcu i utječu u veliku rijeku Dunav, nazva Surbija. Zatim podijeli primorje u dvije oblasti: od mjesta Duvna, gdje je tada boravio kralj i održao se sabor, do Vinodola nazva Bijelom Hrvatskom, koja se naziva i Donjom Dalmacijom... Isto tako od istoga mjesta Duvna do grada Bambalona, koji se sada zove Drač, nazva Crvenom Hrvatskom, koja se zove i Gornja Dalmacija... I Surbiju, koja se zove Zagorje, podijeli u dvije oblasti: jednu od velike rijeke Drine u pravcu zapada do planine Borove, koju, naime, nazva Bo-

[12] »...Kod njih se na zajedničkom zboru svršavaju kako povoljni, tako i nepovoljni javni poslovi...«, PROCOPIUS, III, 14; VIz, I, 25 sl.

[13] Gl. RP 166-168.

Hrvatske zemlje za vrijeme Duvanjskoga sabora g. 753.

snom, drugu pak od iste rijeke Drine u pravcu istoka do Lipnja i Laba, koju nazva Raškom«[14].

U gornjem opisu hrvatske države ne spominje se Panonska Hrvatska, jer je ta sredinom 8. st. živjela samostalnim životom pod vrhovništvom Avara.

Razdioba jadranskoga dijela hrvatske države na Bijelu [= zapadnu] i Crvenu [= južnu] Hrvatsku nije učinjena po granicama rimskih okruga, nego po bizantskoj razdiobi na Donju i Gornju Dalmaciju, koja je nastala u 6, 8. i 7. st., dok je zemljom upravljao ravenatski egzarhat[15].

Nešto malo prije Duvanjskoga sabora i Srbi su se pridružili hrvatskoj državi, po svojoj prilici iz bojazni pred vanjskim neprijateljima: Avarima ili Bugarima. To je bio uzrok da je na Duvanjskom saboru stvorena nova hrvatska državna jedinica, koja će biti dovoljno jaka da se i sama u potrebi brani. U tu jedinicu bili su uključeni hrvatski zagorski krajevi, koji su nazvani Bosnom, i srpske zemlje, koje su prozvane Raškom. Ovoj novoj jedinici hrvatske države dato je zajedničko ime Surbija, jer su Srbi činili glavni dio te hrvatske državne jedinice, a ta je poglavito bila i osnovana da se pojača obrana Srba od vanjskih neprijatelja. Ovo je jedini slučaj u povijesti Hrvata i Srba do g. 1918. da su oni negda živjeli u istoj državi.

4. *Borba Hrvata za Jadran*

Jadranski otoci čine jednu geopolitičku cjelinu s istočnom kopnenom obalom Jadranskoga mora. Oni to kopno nadopunjuju i zatvaraju.

Geološke osobine tla iste su na jadranskim otocima i u dalmatinskom kršu, a različite od onih na zapadnoj obali, u Italiji, koju od jadranskih otoka dijeli široki vodeni pojas mora. Stanovnici Italije, naviknuti na druge osobine tla, nigda nijesu bili voljni, niti su znali uspješno obrađivati krš dalmatinskih otoka. Ti geopolitički razlozi bili su uzrokom da je još od pretpovijesnih vremena na jadranskim otocima živjelo i radilo isto etničko stanovništvo, koje je stanovalo na istočnoj obali u dalmatinskom kršu[16].

U državnom pogledu jadranski su otoci obrambeni zid kopnene Dalmacije; vrata, kojima stanovnici te zemlje saobraćaju sa širokim svijetom.

Budući da su Hrvati g. 626. došli u Dalmaciju kao saveznici i prijatelji Bizanta, oni nijesu prelazili na otoke, koje su tada držali Bizantinci. I tako je hrvatsko naseljenje Dalmacije ostalo nedovršeno i hrvatska država bez zatvorene i čvrste granice cijelim Jadranom. Hrvatsko naseljenje jadranskih otoka izveli su Neretvani u drugoj polovici 7, tijekom 8. i početkom 9. st.

[14] POP DUKLJANIN, 9, (305-307).
[15] O Duvanjskom saboru gl. RP 145-193.
[16] Gl. gore, s. 53.

Neretvani su bili hrvatsko samoupravno pleme, koje se g. 626. naselilo uz jadransku obalu od Neretve do Cetine. Taj kraj bio je krševit i neplodan, pa su Neretvani, čim su se naravnim prirastom pomnožili, počeli navaljivati na romansko pučanstvo na jadranskim otocima i baviti se gusarstvom da na taj način dođu do potrebnih životnih sredstava. Kada su im to zabranjivali crkveni predstavnici, Neretvani su otpali od kršćanstva i povratili se na staro poganstvo. To je moralo biti koncem 7. st. Navale na otoke Neretvani su pojačali, kada je g. 751. nestalo ravenatskoga egzarhata, koji je dotle bar donekle zaštićivao Romane na jadranskim otocima[17]. Konačno su Neretvani staro pučanstvo s otoka protjerali ili uništili i sami se naselili na otoke srednjega Jadrana za borbâ između Hrvata i Bizanta g. 806-817. U tom razdoblju preneseno je središte i glavna snaga Neretvana s kopna na otoke. God. 830. u Mletke je došao predstavnik Neretvana »s otoka Neretve«[18], a g. 839. mletački dužd Petar Tradonik dolazi »na neretvanske otoke« da sklopi mir s Držakom, poglavarom Neretvana[19]. Na osnovi podataka u carskom arhivu, Porfirogenet je ovako ukratko opisao naseljenje otoka od Neretvana: »Romanski pak gradovi obrađivahu otoke i življahu od njih. Budući pak da su ih Pagani [= Neretvani] svakodnevno odvodili i ubijali, ostaviše otoke...«[20].

Neretvani su napadali i pljačkali ne samo one otoke, koje su sami naselili, nego i one u sjevernom Jadranu. I Romane na tim otocima oni su uništili, ili ih prisilili da se okupe i zatvore u mali broj utvrđenih gradića. Na ispražnjene zemlje naselili su se hrvatski seljaci s obližnjega kopna. God. 879. po savjetu cara Vasilija I. gradovi Osor, Krk i Rab počeli su plaćati danak Hrvatima za uživanje zemlje oko tih gradova[21]. To nam govori da su se Hrvati već od dulje vremena prije te godine bili stalno naselili na Kvarnerskim otocima i svu radnu zemlju smatrali svojom, za koju im Romani u gradovima imaju plaćati daću. Da je seljačko stanovništvo na Kvarnerskim otocima već koncem 9. st. bilo hrvatsko, govori nam i činjenica da je već prije g. 924. staroslavenska služba Božja bila općenito uvedena u biskupijama u Osoru (Cres i Lošinj), Krku i Rabu[22]. Ti krajevi od toga doba postaju glavno pozorište glagoljice, tu se najbogatije razvila glagoljska knjiga i tu su nastali najstariji glagoljski natpisi na hrvatskom jeziku, koji su se sačuvali do danas[23].

[17] O Neretvanima gl. Rp 376-389.
[18] »... missus Sclavorum de insula Narrentis...«, JOANNES DIACONUS, 110, DC 334.
[19] »...Deinde pertransiens ad Narrentanas insulas, cum Drosaico Marianorum iudice similiter fedus instituit«, JOANNES DIACONUS, 113; DC 335 sl.
[20] PORPHYR., 30 (146, red 20-123).
[21] N. dj., 30 (146, red 35-37).
[22] Vidi pismo pape Ivana X. g. 924. DC 188 sl. *Priručnik*, I, 215.
[23] Gl. dolje, b. 50.

Tijekom, dakle, 9. st. Hrvati su dovršili etničko naseljenje jadranskih otoka. Za državno ujedinjenje istih s maticom Hrvatskom vodit će se duge borbe s izmjeničnom srećom, ali nitko nije mogao nigda na Jadranu promijeniti etničku granicu, kakva je stvorena od 7. do 9. st.

5. *Hrvati priznaju vrhovništvo Karla Velikoga*

Na Božić g. 800. papa Leon III. u Rimu je okrunio Karla Velikoga carskom krunom i tim obnovio zapadno rimsko carstvo. To je izazvalo dubok utisak u svim europskim zemljama, pa i u Hrvatskoj. Hrvati su se još g. 799. borili protiv franačkoga proširenja u hrvatskim zemljama i kod Trsta su ubili furlandskoga vojvodu Erika[24]. Međutim, kada je papa obnovio Zapadno rimsko carstvo, na području kojega su živjeli i Hrvati i bili pripadnici zapadnoga kršćanstva, oni su odlučili priznati vrhovništvo novoga zapadnog cara Karla. Na donošenje te odluke morali su utjecati dalmatinski biskupi, koji su odobravali i pozdravili papin korak, kako se vidi iz poklonstvenoga izaslanstva bizantske Dalmacije, koje su predvodili vojvoda Pavao i zadarski biskup Donat[25]. Odluku Hrvata olakšao je svojim nastupom na vlast novi hrvatski vladar Borna (o. 802-821).

Hrvati su, kako mislimo, priznali vrhovnu vlast Karla Velikoga g. 803. Franački suvremeni ljetopisac Einhard piše da su u kolovozu g. 803. došli na franački državni zbor u Regensburgu: Zodan, knez Panonije, te mnogi Slaveni i Huni i priznali vrhovnu vlast Karla Velikoga[26]. Među tim Slavenima na prvom mjestu morali su biti Hrvati s istočne obale Jadrana. Einhard u životu Karla Velikoga piše da je Karlo proširio franačku vlast »na Istru, Liburniju i Dalmaciju, osim primorskih gradova, koje je prepustio bizantskom caru zbog prijateljstva i sklopljenoga mira« g. 810. i potvrđenoga g. 812[27]. S jakom mornaricom Bizant je g. 806. obnovio svoje gospodstvo na Jadranu[28]. Da još prije g. 805. nijesu bili priznali franačko vrhovništvo, ne bi mogli naći opravdanja da Hrvati g. 806-810. ostavljaju svoje stare prijatelje Bizantince, koji su tih godina putem svoje mornarice pokazali toliko životne i udarne snage.

Pojačana sila Bizanta na Jadranu, koja je prijetila da široke hrvatske krajeve na otocima i u primorju podvrgne svome gospodstvu, prisilila je jadranske Hrvate da se još jače oslone na Franačku. Ta je poštivala njihovu narodnu samoupravu i nije se miješala u hrvatske unutarnje poslove. Dapače, g. 817, kada je Franačka sklapala savez s bizantskim carem Lavom V. Armencem, car Ljudevit Pobožni nije htio utvrditi granice u Dalmaciji bez znanja i odobrenja Hrvata. Kako su zabilježili Einhard i pisac života cara Ljudevita, tada se vodila žestoka borba za granice »između Dalmatinaca, Rimljana i Slavena«[29]. Dalmatinci su Latini, stanovnici romanskih gradova od Istre do Boke Kotorske; Rimljani su Bizantinci, a Slaveni Hrvati. Na koncu je došlo do nagodbe, po svoj prilici na taj način da svatko zadrži ono što je stvarno posjedovao. I tako je stvorena nova granica između Bizanta i Hrvata na rijeci Drimu u današnjoj Albaniji, koja će dugo ostati razmeđna granica između hrvatske Duklje i bizantskoga dračkog temata.

God. 810, 812. i 817. u međunarodnim ugovorima između Zapadnoga i Istočnoga carstva Bizant se odrekao suverenosti nad zemljama jadranske Hrvatske.

Velika državna i narodna korist, koju su imali jadranski Hrvati od franačkoga vrhovništva, potakla je Bornu (o. 802-821), vladara jadranske Hrvatske, da se g. 818. stavio na stranu Franaka, koji su se borili protiv Ljudevita Posavskoga (810-823), vladara panonskih Hrvata, koji su tada živjeli neovisno od jadranske Hrvatske[30]. Ljudevita Posavskoga valja ubrojiti među velike i zaslužne hrvatske vladare. On se digao protiv moćnoga Franačkoga carstva u obrani svoga hrvatskog naroda. Svojim otporom, koji su nastavili drugi domaći vladari, a kasnije ih pomagali i vladari jadranske Hrvatske, Ljudevit je zaustavio prodiranje germanizacije na zapadnoj granici Panonske Hrvatske.

6. *Uspon i potpuna neovisnost Hrvatske*

Bornu su naslijedili njegovi sinovci Vladislav (821-o. 830) i Mislav (o. 830-845). Njih obojica, a osobito Mislav, vladali su Hrvatskom gotovo samostalno, jer je franačka sila bila oslabila uslijed unutarnjih neprilika i dinastičkih borba[31]. Kako su slab utjecaj imali Franci tada na jadransku Hrvatsku, govori nam činjenica da je Lotar, franački kralj Italije, g. 840. sklopio ugovor s Venecijom za obranu od napadaja »hrvatskih plemena« vojvode Mislava[32].

[24] EINHARDUS, ad an. 799. (MGH SS, I, 187); DC 300 sl.

[25] »Paulus, dux Jaderae, atque Donatus eiusdem civitatis episcopus, legati Dalmatarum, ad praesentiam imperatoris cum magnis donis (venerunt)«, EINHARDUS, ad an. 805 (MGH SS, I, 193); DC 310.

[26] EINHARDUS, ad an. 803 (MGH SS, I, 191); DC 305.

[27] »[Karolus] regnum Francorum ... nobiliter ampliavit ut poene duplum illi adiecerit... Histriam quoque et Liburniam atque Dadlmatiam, exceptis maritimis civitatibus, quas ob amicitiam et iunctum cum eo foedus constantinopolitanum impertorem habere permisit«, EINHARDUS, *Vita Caroli Magni*, 15 (MGH SS, II, 451); DC 315.

[28] »Classis a Niceforo imperatore, cui Niceta patricius praeerat, ad recuperandam Dalmatiam mittitur«, EINHARDUS, ad an. 806 (MGH SS, I, 193); DC 311. Gl. EINHARDUS ad an. 806, 809 i 810 (MGH SS, I, 194, 19698); DC 311-313.

[29] »[Imperator Hludovicus] misum suscepit Leonis, constantinopolitani imperatoris, nomine Niceforum. Legatio autem excepta amicitia et sotietate, erat de finibus Dalmatorum Romanorum et Slavorum...« (*Vita Hludovici imp.*, 27, MGH SS, II, 621); »... et quia res ad plurimos et Romanos et Slavos pertinebat, neque sine illorum praesentia finiri posse videbatur, illo decernenda fiffertur, missusque ad hoc cum Cadolane et praedicto legato in Dalmatiam Albgarius, Unrochi nepos«, EINHARDUS, ad an. 817 (MGH SS, I, 203); DC 317.

[30] EINHARDUS, ad an. 818-823 (MGH SS, I, 205-210); DC 320-328.

[31] ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 326-330; RP 351-355.

[32] »...cum navali exercitu contra generationes Sclavorum, inimicos scilicet vestros, in quo potuerimus solatium prestare debeamus absque ulla occasione«, MGH, Legum sectio II (III, 132).

Mislava je naslijedio po zakonu starješinstva Vladislavov sin Trpimir (o. 845-863). On je bio uman i moćan vladar. God. 847. vodio je pobjedonosan rat s »grčkim narodom i njihovim patricijem«, naime, s dalmatinskim Romanima, podanicima grčko-bizantskih careva, kojima je stajao na čelu carev namjesnik s počasnim nazivom patricij[33]. Oko g. 854. na Trpimira je navalio bugarski vladar Boris Mihajlo (852-889) na Drini, u Bosni, gdje je tada graničila hrvatska država s bugarskom Mačvom i Srijemom. Na osnovi nekoga izvora starijega od g. 927. o tome Porfirogenet ovako piše: »Mihajlo Boris, vladar Bugarske, pođe i zarati se na njih [jadranske Hrvate], ali ne mogavši ništa učiniti, sklopi s njima mir, obdarivši Hrvate i primivši uzdarje od Hrvata«[34].

Prvih godina svoje vladavine Trpimir je podigao benediktinski samostan u Rižinicama na potoku Rupotinu nedaleko vladarskoga dvorca pod Klisom[35]. Tim je Trpimir uveo u Hrvatsku benediktince, koji su u srednjem vijeku bili nosioci škola i znanja po svoj Europi, pa i u hrvatskim zemljama. U vezi s tim samostanom Trpimir je 4. ožujka 852. izdao darovnicu splitskoj metropoliji, koje se darovnice tekst sačuvao do danas. U njoj se prvi put u domaćim izvorima spominje ime hrvatskoga naroda i hrvatske države: »Trpimir vojvoda Hrvata... po cijeloj državi Hrvata«[36].

U navedenoj povelji Trpimir tvrdi da se splitska metropolija »proteže do Dunava i gotovo po svoj državi«[37]. Kako je poznato, od 6. st. pa do osnutka dubrovačke metropolije (997/8) i zagrebačke biskupije (1094) splitska se metropolija protezala od Raše u Istri do Drave i Dunava na sjeveru, te rijeke Drine i Budve na istoku[38]. Budući da je g. 852. hrvatska država bila prostranija nego splitska metropolija, to nam govori da je tada Duklja bila u hrvatskoj državi, koja nije spadala pod splitsku metropoliju.

Po hrvatskom starješinskom pravu Trpimira je imao naslijediti Domagoj, sin Trpimirova strica i predšasnika Mislava, koji je bio stariji od Trpimirovih sinova Petra, Zdeslava i Mutimira. Međutim, Trpimirovi sinovi, ugledajući se u franačke vladalačke kuće, htjeli su naslijediti svoga oca vladara (primogenitura). To je izazvalo ozbiljne borbe u hrvatskoj vladalačkoj kući. Na koncu je hrvatski sabor, koji se morao sazvati u tako važnom pitanju, odlučio da Domagoj (863-878) ima pravo na vojvodstvo, kao najstariji član hrvatske vladarske obitelji[39].

[33] »Cum enim Tripemirus, rex Scalovorum, iret contra gentem Graecorum et patricium eorum...«, MORIN, 307; KATIĆ, *Saksonac Gottschalk* 8, 15-21.
[34] PORPHYR, 31 (150, red 63-67).
[35] OSTOJIĆ, 299-305.
[36] »Ego... Trpimirus, dux Chroatorum... per totum regnum Chroatorum«, DC 3 sl. *Priručnik*, 193.
[37] »Sanctae salonitanae ecclesiae... quale est metropolis usque ad ripam Danubii et pene per totum regnum Chroatorum«, DC 4; *Priručnik*, 193.
[38] RP 77-108.
[39] N. dj., 351-355.

U prijestolnim borbama Domagoj je pogubio više svojih protivnika, medu njima, kako se čini, i Petra, najstarijega sina Trpimirova. God. 874. ili početkom 875. papa Ivan VIII. pisao je vojvodi Domagoju da ne ubija one, koji mu budu radili o glavi, nego da ih protjera iz domovine[40].

Unutarnje smutnje u hrvatskoj državi iskoristio je mletački dužd Urso Particijak (864-881) i s jakim brodovljem g. 865. udario na Hrvatsku. Iznenaden i nepripravan, Domagoj je zamolio obustavu neprijateljstva. To je dužd prihvatio i, uzevši taoce, vratio se u Veneciju. Kasnije je Domagoj jakom rukom uspostavio hrvatsko gospodstvo na Jadranu. U tim borbama on je svojom smjelošću i junaštvom toliko zla i jada zadao Mlečanima da ga je Ivan Đakon nazvao »najgorim hrvatskim vojvodom«[41].

Na početku Domagojeve vlade nastao je g. 863. rascjep istočne i zapadne crkve. Fociju se pridružio i splitski metropolit sa svojim podložnim biskupima Romanima, podložnicima Bizantskoga carstva. Hrvatske narod nije slijedio svoje biskupe, nego je htio da i dalje ostane u zapadnoj crkvi, kojoj je dotle pripadao. Još za živa pape Nikole I. († 867) za Hrvate je bila osnovana biskupija u Ninu, na čelu s »biskupom Hrvata«[42].

Nakon smrti Domagojeve, vlast preuzmu njegovi sinovi pod vrhovništvom najstarijega brata Iljka (876-878)[43]. U to se vrati iz Carigrada Zdeslav, drugi sin Trpimirov, koji je bio stariji od Iljka i po hrvatskom običajnom zakonu imao pravo na hrvatsko prijestolje. Zdeslava je pomagao Bizant i dalmatinski biskupi, ali ga je morao priznati vladarem i hrvatski državni sabor, koji je tom prigodom bio sazvan. Zdeslav (878-879) na to protjera sinove Domagojeve u inozemstvo[44].

Zdeslav, bizantski štićenik, prekinuo je svaku vezu s franačkom državom. S tim je svršilo 75. godišnje vrhovništvo franačkih careva nad Hrvatskom.

U to je umro biskup u Ninu, i Zdeslav nije dopustio da se bira novi biskup, nego je sve hrvatske krajeve ponovno povratio pod crkvenu vlast splitskoga metropolita i njemu podložnih biskupa. Tim su Hrvati bili silom rinuti u raskol s Rimom. To je izazvalo veliko nezadovoljstvo i nemire po svoj Hrvatskoj. Nezadovoljnici pozovu natrag izagnane sinove Domagojeve, kojima je tada bio glava Branimir. Ovaj u borbama ubije Zdeslava, na što hrvatski sabor prizna Branimira vojvodom Hrvata[45]. Branimir odmah prekinu svaku vezu s Bizantom, ali nije stupio u državne odnose ni sa Zapadnim car-

[40] »Domagoi. [S]i vero, quod absit, contra vitam tuam insidiantes reppereris, non mortis, sed temporalis exilii eos religacione castiga«, JOANNES VIII, *Registrum* MGH, Ep. VII, 296); *Priručnik*, 201.
[41] »Dehinc mortuo Domagoi Sclavorum pessimo duce...«. JOANNES DIACONUS, 123, DC 366.
[42] *Priručnik*, 199 sl.; BARADA, *Episcopus chroatensis*, 180 sl.; ŠIŠIĆ, *Pov. Hrvata*, 682.
[43] RP 355-358.
[44] »His diebus Sedesclavus, Tibimiri ex progenie, imperiali fultus praesidio Constantinopolim veniens, Sc(l)avorum ducatum arripuit filiosque Domogor(!) exilio trusis«, JOANNES DIACONUS, 125; DC 373.
[45] »His diebus quidam Sclavus, nomine Brenamir interfecto Sedesc(l)avo ipsius ducatum usurpavit«, JOANNES DIACONUS, 126; DC 374.

stvom. Tim je Hrvatska postala samostalna i nezavisna država od svake strane vlasti.

Branimir (879-892), odmah nakon svoga nastupa, prekine crkvene odnose s dalmatinskim raskolnim biskupima, i pobrinu se da je za novoga biskupa u Ninu bio izabran svećenik Teodozije. I Branimir i Teodozije o novom razvoju crkvenih prilika pismeno su izvijestili papu Ivana VIII. (872-882). Ovaj, obradovan, na Spasovo, 21. svibnja 879, služeći sv. misu nad grobom sv. Petra, podiže ruke k nebu i blagoslovi vojvodu Branimira, sav hrvatski narod i cijelu njegovu zemlju[46].

Govoreći o uređenju odnosa između Hrvata i bizantske Dalmacije, Porfirogenet je ovo zabilježio na koncu 30. poglavlja *O upravi carstvom:*

»Romejski pak gradovi obrađivahu otoke i življahu od njih. A budući da su ih Pagani [= Neretvani] svakodnevno odvodili i ubijali, ostaviše otoke, želeći na kopnu obrađivati zemlju. U tom ih pak sprječavahu Hrvati, jer ne davahu njima danak, već sve što danas daju Slavenima [= Hrvatima], to davahu strategu... Slavni ovaj car Vasilije naredi da sve što se davalo strategu podaju Slavenima [= Hrvatima], da u miru žive s njima... I odonda su svi ti gradovi tributarni Slavenima [= Hrvatima] i plaćaju im danak, i to grad Split 200 zlatnika, grad Trogir 100, grad Zadar 110, grad Osor 100, grad Rab 100, grad Krk 100, tako da je zajedno 710 zlatnika, osim vina i drugih različitih stvari, koja su podavanja veća nego novčana«[47].

Ovo naređenje car Vasilije I. morao je izdati, kada Hrvati nijesu priznavali bizantsko vrhovništvo, a car nije bio u stanju silom zaštititi svoje podanike. To je bilo samo poslije g. 879, kada je Hrvatskom zavladao Branimir, a car Vasilije se zapleo u teške borbe s Arapima.

Za Branimira su Hrvati, posebno samoupravni Neretvani, vodili duge i uspješne borbe s Mlečanima da osiguraju svoje gospodstvo na Jadranu. To je potaklo Mlečane da su g. 880. i 888. sklapali ugovore s franačkim carevima za zajedničku obranu od »slavenskoga [hrvatskoga] naroda, naših i vaših neprijatelja«[48]. Slijedeći primjer dalmatinskih gradova, Mlečani su, po svoj prilici u ovo doba (o. 880), počeli plaćati Neretvanima godišnji danak za slobodnu plovidbu po Jadranskom moru[49].

Zadnjih godina vojvode Branimira, naime, nakon progona učenika sv. Metoda iz Moravske g. 885, u Hrvatsku je došlo staroslavensko bogoslužje (glagoljica), koje će u daljnjim stoljećima imati neprocjenjivu vrijednost u vjerskom, kulturnom i narodnom životu Hrvata[50].

[46] »Nam in die Ascensionis Domini inter sacra missarum sollempnia super sacrum altare beati Petri apostoli celebrantes elevatis sursum manibus benediximus tibi et omni populo tuo omnique terre tue...«, JOANNES VIII, *Registrum*, 152, *Priručnik*, 203.

[47] PORPHYR., 30 (146, red 120-138).

[48] MGH Leges, sec. II (II, 144).

[49] JOANNES DIACONUS, 149 153 159; MANDIĆ,*Grgur VII*, 318.

[50] JELIĆ; RITIG; MILČETIĆ; V. ŠTEFANIĆ; N. KLAIĆ; *Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva*, 225-281; TADIN, *La Glagolite (»Glagoljica«)*, 293-329; MANDIĆ, *BiH*, III, 47-50.

Branimira je naslijedio po pravu starješinstva Mutimir (892-o.910), treći sin vojvode Trpimira. Od svoga prethodnika on je naslijedio jaku i potpuno samostalnu državu Hrvata. U povelji od 23. rujna 892, kojom je na državnom saboru potvrdio darovanje svoga oca Trpimira splitskoj metropoliji, Mutimir ističe da je on »Božjom milošću vojvoda Hrvata«. On je bio okružen dvorskom svitom po franačkom uzoru: dvorski župan, župan mačonoša, ž. konjušnik, ž. posteljnik, ž. peharnik, ž. komornik i dva njegova zamjenika, ž. štitonoša, župani dvorskih dobara u Hlivnu i Klisu, dva župana vojvotkinje, predstojnik benediktinskih samostana i drugi odličnici[51].

Zadnjih godina vojvode Branimira i prvih godina Mutimirovih u panonskoj Hrvatskoj vladao je knez Braslav (o. 880-900). On je priznao vrhovništvo franačkih careva i tim prekinuo vezu s jadranskom Hrvatskom. Njemu je g. 896. car Arnulf predao u feud prekodravsku Panoniju s gradom na Blatnom jezeru, da te krajeve brani od Madžara, koji su se te godine doselili u potkarpatske nizine na lijevoj obali Dunava. Braslav je u borbama poginuo, a panonski Hrvati pred madžarskom pogibli povratili su se u državnu vezu s jadranskim Hrvatima[52].

7. Stvaranje hrvatske kulture zapadnoga smjera

Hrvati, iako su došli na jug na poziv Bizanta, nastanili su se zapadno od Drine, u zemljama Zapadnoga rimskoga carstva i zapadne kulture[53]. Tijekom cijeloga srednjega vijeka na obalama Dalmacije održalo se nekoliko romanskih gradova, u kojima se čuvala i njegovala stara rimska kultura[54]. U susjedstvu tih gradova i pod njihovim utjecajem Hrvati su razvijali svoju narodnu kulturu u zapadnom smjeru.

U izgradnji kulture i duhovnih osobina svakoga naroda, pa i Hrvata, vjera je bila najjači čimbenik. Hrvati su primili kršćanstvo iz Rima. Među njima su od početka djelovali biskupi i svećenici rimske patrijaršije sa zapadnom kulturom i odgojem[55]. Širokim narodnim slojevima vjerska pouka mogla se davati samo na narodnom hrvatskom jeziku. Ono što je papa Stjepan V. g. 885. pisao moravskom knezu Svatopluku, vrijedilo je i za Hrvate u onim najstarijim vremenima:

»Što se tiče pouke priprostoga naroda, koji ne zna latinski, da mu se evanđelje i poslanice rastumače od ljudi, koji su vješti narodnom govoru, i dopuštamo i potičemo, i da se što češće čini, opominjemo«[56].

[51] »Placuit mihi Muncimiro, diuino munere tuuatus Croatorum dux, residenter paterno solio, diuino spiramine, communi consilio cum meis cunctis fidelibus et primatis populi...« DC 15; CDKo, 23.

[52] ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 396 sl.

[53] Gl. gore, s. 45-50.

[54] Gore, s. 57, b. 77.

[55] Gore, s. 69-73.

[56] »Quod ad simplicis populi et non intelligentis aedificationem attinet, si evangelii vel apostoli expositio ab eruditis lingua annuncietur, et largimur et exhortamur et ut frequentissime fiat monemus«, MGH Ep. VII, 357; RegPont I, 3407 (2649). Slično u naputku legatu Dominiku g. 885/6. (MGH Ep. VII, 333).

I tako su zapadni svećenici, koji su radili među Hrvatima, već od početka bili prisiljeni učiti hrvatski jezik, stvarati kršćanske i duhovne pojmove na hrvatskom jeziku, prevoditi pojedine odlomke Sv. pisma i sastavljati hrvatske propovijedi i druge pouke. Tim su udareni osnovi hrvatskoga crkvenog jezika, a ujedno hrvatskoga književnog pisanja uopće. Neki hrvatski umniji i poduzetniji svećenik, najkasnije početkom 9. st., sakupio je, dotjerao i izdao nedjeljne poslanice i evanđelja u posebnoj zbirci, kojom se poslužila i sv. braća Ćiril i Metod u svom prijevodu[57]. Izdanje hrvatskoga evanđelistara bilo je prvo pisano djelo na hrvatskom jeziku i na slavenskim jezicima uopće. Od konca 9. st., kada su Hrvati prigrlili staroslavensku službu Božju, hrvatski glagoljaši razvijaju bogatu hrvatsku glagoljašku književnost na osnovi Vulgate, rimske liturgije i zapadne crkvene hagiografije i književnosti[58].

Jezik, kojim su Hrvati govorili sa strancima, bio je latinski. Taj je jezik hrvatski diplomatski jezik od dolaska Hrvata na Jadran sve do g. 1847. Na tom jeziku hrvatski su vladari i javni službenici pisali sve svoje povelje, osim onih na hrvatskom narodnom jeziku[59]. Svoje običajno, narodno pravo Hrvati su zarana obogatili ustanovama i odredbama rimskoga prava. Duh »pravice«, koji je danas jako razvijen kod Hrvata, baština je rimskoga prava i zapadne kršćanske kulture.

I društveni i državni život Hrvata razvio se je pod utjecajem zapada, napose franačkoga vladarskog dvora i franačkoga feudalizma. S franačkim vrhovništvom dolaze u Hrvatsku benediktinci, koji su kod Hrvata, kao i kod svih zapadnih naroda, najviše pridonijeli očuvanju i razvoju rimsko-zapadne kulture. I razvoj obrta u Hrvatsku je dolazio sa zapada, kamo se uglavnom kretala i hrvatska izvozna i uvozna trgovina.

Među Hrvatima nijesu nigda djelovali bizantski svećenici ni monasi. Hrvati nijesu poznavali grčki jezik, niti su se izravno koristili tekovinama bizantske kulture. S Bizantom su Hrvati imali samo površinske doticaje preko svojih vladara i po kojega pokrajinskoga vojvode. Široki narodni krugovi nijesu nigda osjećali jači utjecaj bizantske kulture.

Ukratko: Hrvati su kod svoga dolaska na jug stupili u kolo zapadnih kršćanskih naroda. Svoj su narodni i državni život i svoju hrvatsku kulturu razvijali pod utjecajem zapadne kršćanske crkve i zapadnih naroda. Prema tome, Hrvati su po svom duhu i odgoju izrazito zapadni narod[60].

[57] Gl. RP 394-400.
[58] Gore, s. 86, b. 50.
[59] RP 255-265.
[60] O tom pitanju gl. RP 210-216; 390-422.

8. *Hrvatska postaje kraljevinom (g. 923)*

Hrvatskoga vojvodu Mutimira naslijedio je njegov sin Tomislav (o. 910-929). On je bio sposoban, dalekovidan i hrabar vladar. Istina, Tomislav je od svojih prethodnika naslijedio urođenu i jaku državu Hrvatsku. Ali vanjske prilike nametale su mu razne i teške zadaće, koje je on svaki put sretno i povoljno riješio po hrvatski narod. Na sjeveru su novodošli Madžari često upadali i pljačkali Panonsku Hrvatsku. Tomislav se junački suprotstavio provalnicima, više ih puta potukao i hrvatsku granicu prema Ugrima utvrdio na Dravi i Dunavu[61]. Na istoku je bugarski kan Simeon Veliki vodio duge borbe s Bizantskim carstvom. Htio je sebi podvrći i državu Srba, prvih susjeda Hrvatima s istoka. Iako su Hrvati od starine bili prijatelji Bugara[62], Tomislav je svaki put Srbe prijateljski primio i zaštitio, kada bi prebjegli u hrvatsku državu pred Simeonom Velikim[63]. Tomislavu je napose bilo na srcu da osigura vlast Hrvata na Jadranskom moru. Za to mu se pružila prilika, a da nikomu ne učini silu i nepravdu. Naime, u jeseni g. 922. bugarski vladar Simeon po drugi put opsjeo je Bizant i odlučio ga zauzeti. U toj pogibli, da se i Hrvati ne bi pridružili Bugarima, bizantski car Roman Lakapenus odlučio je hrvatskoga vojvodu Tomislava odlikovati kraljevskim znakovima i povjeriti mu upravu dalmatinskoga temata[64]. Carsko odlikovanje Tomislav je rado primio, jer je tim Hrvatska međunarodno bila priznata kao potpuno samostalna i suverena država. U jeseni g. 923. Tomislav je bio okrunjen za kralja Hrvatske krunom poslanom iz Bizanta, na hrvatskom narodnom saboru, po svoj prilici na Duvanjskom polju, koje se nalazilo u sredini njegove države[65].

Da bi povezao bizantsku Dalmaciju s Hrvatskom i uspostavio vjersko jedinstvo u vezi s Rimom na cijelom svom upravnom području, kralj Tomislav, u sporazumu sa splitskim nadbiskupom Ivanom, odluči sazvati crkveni sabor u Splitu. Na molbu obojice, papa Ivan X. poslao je na sabor svoje poklisare, jakinskoga biskupa Ivana i palestrinskoga biskupa Leona. Pismo Tomislavu papa je ovako naslovio: »Dragom sinu Tomislavu, kralju Hrvata, i Mihajlu, uzvišenom vojvodi Humljana, svim županima, svim svećenicima i svemu narodu u Hrvatskoj i Dalmaciji«[66]. To je prvi put, da jedan nosilac

[61] »Regnante Thomislavo Ungarinorum rex nomine Attila promovit exercitum, ut debellaret eum. Rex autem Thomislavus, fortis iuvenis et robostus bellator, plurima bella cum eo commisit et semper eum in fugam convertit«, POP DUKLJANIN, 12 (309).
[62] Caeperuntque se uttique populi valde inter se diligere, id est Gothi, qui et Sclavi, et Vulgari... «. N. dj., pogl. 5 (298).
[63] PORPHYR., 32 (156 i 158).
[64] »Tempore Joannis pape sanctissimi, consulatu peragente in provincia Croatorum et Dalmatiarum finibus Tamisclao rege«, uvodne riječi zapisnika splitskoga sabora g. 925, DC 187. N. KLAIĆ, *Historia salonitana maior*, 98; CDko, 32, b. 1.
[65] RP 204-209.
[66] »Joannes episcopus servus servorum Dei, dilecto filio Tamisclao, regi Crovatorum, et Michaeli, excellentissimo duci Chulmorum... et omnibus zupanis, cunctisque sacerdotibus et universo populo per Sclavoniam et Dalmatiam commorantibus, delectissimis filiis nostaris«, Papa Ivan X. g. 924. N. KLAIĆ, 96; CDKo, 34.

javne međunarodne vlasti hrvatskoga vladara zove »kraljem Hrvata« (»rex Croatorum«), čime priznaje da je tada Hrvatska bila po međunarodnim poimanjima potpuno nezavisna, suverena država. U navedenom pismu papa naređuje da glavni predmet rasprava na crkvenom saboru bude uspostava latinskoga jezika u službi Božjoj među Hrvatima.

U pismu nadbiskupu Ivanu i njegovim podložnim biskupima papa se čudi da tolike godine nijesu imali veze s općom rimskom crkvom. Kori ih što se njihovom šutnjom i nemarom »Metodijeva nauka«, tj. staroslavenska služba Božja, raširila po svim hrvatskim krajevima i traži da se opet uspostavi svukuda latinski jezik rimske crkve[67]. U to, naime, doba Rim je smatrao, da je latinski jezik simbol i jamstvo crkvenoga jedinstva, pa je svim silama nastojao potisnuti upotrebu narodnih jezika u bogoslužju. Tomislav je morao voditi računa o tom stavu Rima, ako je htio da Hrvati i dalje ostanu zapadni kršćanski narod u vezi s rimskom kršćanskom crkvom, kao što su bili od svoga krštenja do tih vremena.

Na saboru je stvoren zaključak (10. točka) da biskupi ubuduće ne rede svećenike sa slavenskim jezikom, niti dopuštaju da svećenici vrše službu Božju na slavenskom jeziku. Međutim je dodano, svakako na traženje kralja Tomislava i hrvatskoga biskupa Grgura, da svaki pojedini biskup, koji nema latinskih svećenika, može s papinim odobrenjem, dopustiti slavenskim svećenicima vršiti službu Božju[68]. Tim je neupravno potvrđeno tadašnje stvarno stanje, jer biskupi od reda nijesu imali latinskih svećenika, koji bi mogli zamijeniti glagoljaške svećenike po brojnim župama i crkvama u hrvatskim zemljama.

Kako razabiremo iz 12. zaključka, kralj Tomislav i hrvatski velikaši tražili su da hrvatski biskup Grgur Ninski vrši biskupsku službu po svim hrvatskim zemljama, kao što je radio i prije sabora[69]. Naravno, u vidu, da bi hrvatski biskup i dalje redio i vodio brigu o svećenicima glagoljašima kao i do tada.

Na drugom crkvenom saboru u Splitu g. 928, na koji je došao papinski legat biskup Madalbert na svom povratku iz Bugarske, o upotrebi slavenskoga jezika nije bilo govora, ali je zaključeno da se ninska biskupija ukine, a Grgur da izabere jednu od ispražnjenih biskupija: skradinsku, duvanjsku ili sisačku. Madalbert je proveo ujedinjenje bugarske crkve s Rimom, iako je ta isključivo upotrebljavala slavenski jezik u službi Božjoj. Po svoj prilici,

[67] N. KLAIĆ, 95 sl; CDKo, 29 sl. - Dalmatinski biskupi nijesu bili izravno krivi, što se među Hrvatima g. 870-924. raširilo staroslavensko bogoslužje. Hrvati tada nijesu priznavali jurisdikciju dalmatinskih biskupa, koji su bili u raskolu s Rimom. Duhovnu brigu o Hrvatima tih vremena vodili su »biskupi Hrvata« u Ninu.

[68] »Ut nullus episcopus nostre provintie audeat in quolibet gradu sclavinica lingua promovere (et) tam in clericatu et monachatu Deo deservire. Nec in sua ecclesia sinat eum missas facere, preter si necessitatem sacerdotum haberent per supplicationem a romano pontifice licentiam eis sacerdotalis ministerii tribuatur«, zaključak splitskoga sabora g. 925. N. KLAIĆ, 101; CDKo, 32.

[69] N. KLAIĆ, 101; CDKo, 32.

Madalbert je u ime papino, pitanje liturgijskoga jezika skinuo s dnevnoga reda, a kralj Tomislav pristao da ninska biskupija bude ukinuta. Za tri godine od zadnjega crkvenoga sabora Tomislav se uvjerio da ninska biskupija s prostorom po svim hrvatskim zemljama onemogućuje crkveno jedinstvo u državi i da biskup Grgur nije u stanju sam vršiti biskupsku dužnost po svim hrvatskim zemljama, koju je dužnost prije vršilo jedanaest biskupa. Potvrđujući zaključke drugoga splitskog sabora, papa Leo VI. odredio je da ninski biskup Grgur preuzme samo skradinsku biskupiju[70].

Dok je Simeon Veliki vršio priprave da bude okrunjen za cara Bugara i Grka od papinskoga legata Madalberta, odluči se navaliti na Hrvate i pokoriti ih, da bi se tako njegova država prigodom krunidbe protezala od Crnoga do Jadranskoga mora. Simeonu je bilo krivo što je Tomislav zaštićivao Srbe, koji su pred njim bježali u Hrvatsku, a pribojavao se da bi hrvatski kralj mogao pomagati bizantskoga cara u konačnom napadu Bugara na Bizant. U rano proljeće g. 927. Simeon posla na Hrvate jaku vojsku pod zapovjedništvom vojskovođe Alogobotura. Ovoga dočeka kralj Tomislav u istočnim bosanskim planinama, zavede u gorske tjesnace i potuče do nogu tako da je sva bugarska vojska bila sasječena[71]. To je bilo 27. svibnja 927. Kada je to čuo car Simeon, udari ga srčana kap. Na to papin legat okruni Simeonova sina Petra za cara Bugara (927-969) i posredova da je došlo do mira s Hrvatima[72].

Svladavši Bugare i sklopivši s njima povoljan mir, Hrvatska se popela pod vladom svoga prvoga kralja Tomislava na vrhunac svoje moći i snage: bila je u to vrijeme najmoćnija država u cijeloj jugoistočnoj Europi.

9. *Prvi nasljednici kralja Tomislava*

Tomislava je naslijedio njegov mlađi brat Trpimir II. (o. 929-935), a ovoga sin mu Krešimir I. (o. 935-944). Ovaj je ostavio iza sebe dva sina: Miroslava i Krešimira II. Po hrvatskom običajnom pravu, kraljevi sinovi imali su razdijeliti državu i njom upravljati pod vrhovništvom najstarijega brata. Međutim, Miroslav (944-948) je prigrabio svu vlast u zemlji i nije dao nikakva udjela svome bratu Krešimiru II. U zaštitu mlađega brata ustao je prvi doglavnik hrvatskoga kralja, ban Pribina. U nemirima, koji su zbog toga nastali, Pribina je ubio kralja Miroslava, na što su, kako je Porfirogenet zabilježio, »nastale u zemlji svađe i veliki razdor«[73]. To je iskoristio veliki srpski župan Časlav, pa je, po svoj prilici na poziv nezadovoljnika, zauzeo Travuniju, Zahumlje, Neretvu, Bosnu i tri sjeveroistočne župe Bijele Hrvatske[74].

[70] N. KLAIĆ, 103-106; CDKo, 37-39.

[71] »U to, dakle, vrijeme isti Bugari umidu u Hrvatsku pod vodstvom Alogobotura da ratuju, ali budu tamo svi sasječeni od Hrvata«, PORPHYR. 32 (158, red 126129).

[72] RP 214-225.

[73] PORPHYR., 31 (150, r. 75-82).

[74] MANDIĆ, *BiH*, I, 211 sl.

Kako je car K. Porfirogenet (911-959) zabilježio, vojna snaga Hrvatske za kralja Krešimira I. bila je 100.000 pješaka, 60.000 konjanika, 80 velikih i preko 100 manjih lađa[75]. Toliku vojnu snagu Hrvatska je imala, jer je kod Hrvata svaki odrasli muškarac bio obvezan na ratnu dužnost za obranu domovine. Hrvatska flota, koju je g. 870. vojvoda Domagoj doveo pod Bari u južnoj Italiji, morala je biti dosta jaka, kada je mogla prepriječiti Arapima opskrbu s mora i prisiliti grad da se preda[76]. I činjenica da su Hrvati cijelo 9. i 10. st. gospodarili Jadranom i Veneciju prisilili da im plaća danak, govori nam da je hrvatska flota u to vrijeme bila znatna.

Oko g. 960, kada je srpski župan Časlav poginuo u borbama s Madžarima, hrvatski kralj Krešimir II. (948-969) oslobodio je od Srba župe Bijele Hrvatske i »cijelu Bosnu«, a Predimir, neposredni vladar Duklje, »cijelu Crvenu Hrvatsku«, dakle Travunju, Zahumlje i Neretvu[77].

10. *Hrvatska u vrtlogu bizantsko-bugarskih borba na Balkanu*

Krešimira II. naslijedio je njegov sin Stjepan Držislav (969-995). Za njegova vladanja nastale su teške borbe između bugarskoga cara Samuela (976-1014) i Bizanta. Nakon pobjede g. 986. kod Trajanovih vrata Samuel je zauzeo cijeli srednji i istočni Balkan do Tracije[78]. U toj pogibli bizantski carevi Vasilije II. (976-1025) i njegov brat Konstantin VIII. (976-1028), da osiguraju prijateljstvo Hrvata, predali su u vlast hrvatskoga kralja Stjepana Držislava bizantsku Dalmaciju i poslali mu kraljevske znakove da bude okrunjen za kralja Hrvatske i Dalmacije. Ovaj put bizantski carevi predali su Hrvatima Dalmaciju u puni posjed, pa Stjepan Držislav od tada nosi naslov »kralj Hrvatske i Dalmacije«, tj. suvereni vladar ne samo Hrvatske nego i Dalmacije[79].

God. 989. car Samuel osvojio je bizantski drački temat s glavnim gradom Dračem. Samuelu je bilo krivo na Hrvate, što su stupili u prijateljske veze s Bizantom, pa je g. 990. ili slijedeće navalio na Vladimira, samouprav-noga vladara Crvene Hrvatske, svladao ga i odveo u ropstvo. Domalo ga oženi sa svojom kćeri Teodorom Kosarom i preda mu Crvenu Hrvatsku na upravu pod bugarskim vrhovništvom[80]. Samuel prodre i u zapadnu Hrvatsku sve do Zadra, tj. do grada Nina, gdje se nalazila prijestolnica hrvatskoga

[75] »Kršćanska Hrvatska ima do 60.000 konjaništva, a do 100.000 pješadije i sagena do 80 i kondura do 100. Na sagenama ima po 40, na kondurama po 20, a na manjim kondurama po 10 ljudi«, PORPHYR., 31 (150, red 71-74).

[76] Gl. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 374-350.

[77] »Predimirus autem... cepti totam Croatiam Rubeam... Cresimirus autem praedaverunt Uscople et Luca et Pleva... Deinde Cresimirus cepit totam Bosnam«, POP DUKLJANIN, 28. sl. (323 sl.)

[78] ZLATARSKI, *Istorija b'lgarskata d'ržava* I/2, 633-743; ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 464-483.

[79] »Ab isto Dircislao ceteri successores eius reges Dalmatiae et Croatiae appellati sunt. Recipiebant enim regiae dignitatis insignia ab imperatoribus constantinopolitanis et dicebantur eorum eparhi sive patritii. Habebant namque ex successione suae originis patrum et proavorum dominium regni Dalmatiae et Croatiae«, THOMAS ARCH., 13 (39).

[80] Gl. gore, b. 78.

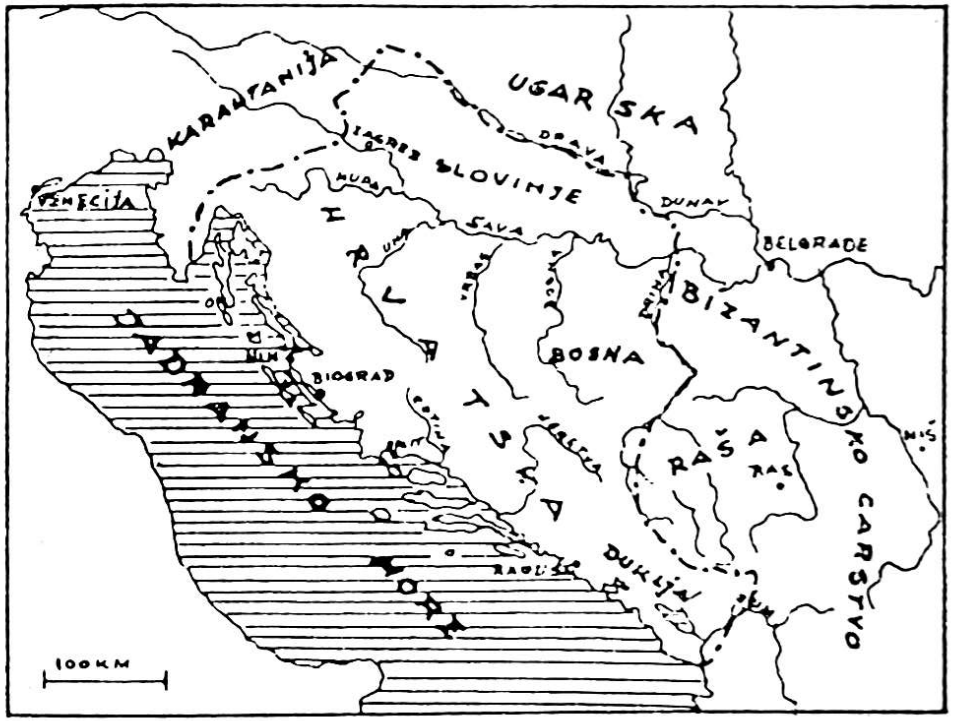

Hrvatska za kralja Tomislava

kralja Stjepana Držislava, ali ga nije mogao zauzeti. Kada se Samuel preko Bosne i Raške povratio u Makedoniju, Stjepan Držislav uspostavio je hrvatsku vlast u cijeloj Bijeloj Hrvatskoj[81].

Stjepan Držislav ostavio je tri sina: Svetoslava Suronju, Krešimira III. i Gojislava. Budući da je Svetoslav Suronja (995-997) bio prigrabio svu vlast u svoje ruke proti hrvatskom običajnom pravu, došlo je do nemira i borba u državi, u kojima su mlađa braća uz pomoć većine hrvatskih velikaša protjerali Svetoslava i zavladali državom[82]. Nemire je iskoristio mletački dužd Petar II. Orseolo. God. 996. otkazao je plaćanje uobičajenoga danka Hrvatima za slobodnu plovidbu Jadranskim morem, a dvije godine kasnije (998) prisilio je Kvarnerske otoke i primorske gradove u Dalmaciji do Splita da priznaju njegovo gospodstvo kao namjesnika bizantskih careva[83].

U to je bizantski car Vasilije II. pobijedio Bugare i zauzeo sve zemlje, koje su oni držali, među njima Bosnu i pokrajine Crvene Hrvatske[84]. Na rijeci Cetini, gdje je bila granica zapadne ili Bijele Hrvatske, Krešimir III. (o. 997-1030) sa svojim bratom Gojislavom dočekao je cara: prikazao mu darove i od njega bio obdaren i odlikovan carskim počastima[85]. God. 1024, kada su u Veneciji nastale bune protiv bizantskih štićenika Orseola, Vasilije II. preuzeo je izravno upravu bivše bizantske Dalmacije.

Krešimira III. naslijedio je njegov sin Stjepan I. (1030-o.1056). Za njegove vlade Dobroslav, kojega bizantski izvori zovu Stjepan Vojislav, potomak stare hrvatske vladalačke obitelji u Duklji, podigao je g. 1036. ustanak u Duklji i Raškoj. Nakon prvoga neuspjeha, u drugom ustanku g. 1040-42. Bizantince je protjerao iz zemlje[86]. U tim borbama Dobroslava je morao pomagati hrvatski kralj Stjepan I, jer je Dobroslav nakon pobjede priznao vrhovništvo hrvatskoga kralja, kao što su to priznavali i njegovi roditelji i praroditelji. U vezi s tim, dukljanske biskupije su se povratile pod hrvatsku metropoliju u Splitu, pa je između g. 1040. i 1050. bila ukinuta dubrovačka metropolija[87].

Za vrijeme drugoga ustanka vojvode Dobroslava bizantski car Mihajlo IV. Paflagonac (1035-1041) bio je prisiljen bizantsku Dalmaciju predati hrvatskomu kralju Stepanu I. Suvremeni pisac sv. Petar Damianus svjedoči da je osorska biskupija na Cresu i Lošinju prije g. 1042. bila »u kraljevstvu Hrvata«[88]. Mletački izvori spominju da se tih godina »Zadar predao hrvatskom kralju«[89]. Međutim, mletačkom duždu Dominiku Kontariniju uspjelo je g. 1050. Zadar ponovno osvojiti[90].

Za Stjepana I. bila je uspostavljena ninska biskupija, koje se nosilac nazivao »biskup Hrvata«. Taj je bio poglavar kraljevske kancelarije[91].

[81] »Pertransivit imperator [Samuel] sic devastando tam maritimas quam montanas regiones usque Jadram; postea per Bosnam et Rassam reversus est in locum suum«, POP DUKLJANIN, 36 (333). Gl. RP 269-271.

[82] »Sclavorum etiam regis frater Surigna nomine aderat, qui condam fraterno dolo deceptus regni amiserat diadema«, JOANNES DIACONUS, 158; DC 427. Gl. BARADA, *Dinastičko pitanje*, 157-199.

[83] JOANNES DIACONUS, 153 155-160; DANDOLO, 197-199; DC 414-428.

[84] »Igitur post mortem Vladislavi imperatoris Bulgariae, Basilius imperator, congregato magno exercitu et navium multitudine, caepit debellare terram obtinuitque totam Bulgariam, Rassam et Bosnam tamque Dalmatiam omnesque maritimas regiones usque in finibus inferioris Dalmatiae«, POP DUKLJANIN, 38 (344).

[85] CEDRENUS, 476; DC 432; ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 480-82.

[86] POP DUKLJANIN, 37 sl. (342-345); MANDIĆ, *C. Hrvatska*, 208-218.

[87] RP 266-283.

[88] DC 443.

[89] SANUDO, 150; ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 488, b. 54.

[90] DC 444.

[91] BARADA, *Episcopus chroatensis*, 186 sl. 200-209.

11. *Posljednji hrvatski narodni kraljevi*

Stjepana I. naslijedio je njegov sin Petar Krešimir IV. (o. 1056-1074). Svojim umom i diplomatskom sposobnošću on je proširio hrvatsku državu i uspostavio one granice, koje je ona imala za svoga prvoga i najvećega kralja Tomislava, a da nije ni s kim vodio ratova. Odmah na početku svoje vladavine, njemu su slabi bizantski carevi, Teodora (1054-1056) ili Mihajlo VI. Stratiotik (1056-1057), predali u vlast bizantsku Dalmaciju. Tim je Krešimir došao u posjed Zadra i drugih krajeva, koje su Mlečani bili oteli njegovu ocu Stjepanu I. Zato se Petar Krešimir u svojim najstarijim sačuvanim poveljama iz g. 1060. naziva »kralj Hrvatske i Dalmacije« ili »kralj Hrvata i Dalmatinaca«[92]. I papa Aleksandar II. g. 1063. zove gá »kralj Dalmacijâ«, tj. Donje i Gornje Dalmacije, kako se tada nazivalo zemlje od Raše u Istri do Drima u današnjoj Albaniji[93].

Petar Krešimir bio je dobar i pobožan čovjek. Posebno se brinuo, da se ojača vjerski i ćudoredni život u narodu. Osnovao je biskupije u Biogradu na moru (prije g. 1060), u Vrhbosni (o. 1060) i u Trogiru (g. 1063)[94]. Podigao je više samostana i bogato obdarivao i one, koji su bili već prije podignuti.

Budući da nije imao djece, a njegov bratić Stjepan dopao teške i neizlječive bolesti, Petar Krešimir g. 1067. ili slijedeće napravio je sporazum sa Zvonimirom, samostalnim banom Slovinja ili panonske Hrvatske, koji je bio potomak sporedne grane Trpimirovića. Zvonimir je priklonio svoju banovinu matici Hrvatskoj, a Petar Krešimir uzeo je Zvonimira za svoga pomoćnika na dvoru[95].

U darovnici samostanu Sv. Krševana u Zadru g. 1069. Krešimir sa zadovoljstvom naglasuje, da mu je »svemoćni Bog proširio kraljevstvo na suhoj zemlji i na moru«, a Jadran zove »svojim dalmatinskim morem«. Krešimir je tada bio okružen svojim »županima, knezovima, banovima i kapelanima«[96].

[92] »Regnante Cresimiro, rege Chroatorum et Dalmatiarum«, DC 51; CDKo, 89; itd.

[93] »(Alexander) episcopis et regi Dalmatiarum«, DC 205; CDKo, 95.

[94] DC 51-54 449-455; MANDIĆ, *BiH*, I, 457-463.

[95] Gl. gore, s. 97, b. 82.

[96] »Ego Cresimirus, diuina gratia largiente Chroatie atque Dalmatie iura gubernans... in nostro nonensi cenaculo residens una cum nostris iupanis, comitibus atque banis, capellanis etiam nostre regalis aule... quia Deus omnipotens terra marique nostrum prolongauit regnum decreuimus... nostram propriam insulam in nostro dalmatico mari sitam, que vocatur Mauni... (donare) ut eam habeat et possideat in eternum«, DC 72 sl.; CDKo, 113.

Tu su bili: ban Hrvatske, ban Bosne, Zvonimir, ban Slavonije i Mihajlo, ban Duklje.

Za kraljevanja Petra Krešimira održana su u Hrvatskoj tri crkvena sabora: u proljeće i u jesen g. 1060. te u jeseni 1063[97]. Na proljetnom saboru 1060. u Splitu bilo je doneseno više odredaba u duhu crkvenih reforma, koje su tada pape provodili. Prema Tomi Arhiđakonu, na jesenskom saboru 1060, kada je legat Teuzo proglasio papinsko odobrenje splitskih zaključaka o glagoljici, bile su sve crkve glagoljaških svećenika zatvorene, i oni su s velikom žalošću prestali vršiti službu Božju po svoj Hrvatskoj[98]. Lj. Hauptmann[99] i F. Šišić [1], potpuno vjerujući Tominu pričanju, optužuju Petra Krešimira da je stao uz romansku stranku i vodio nehrvatsku politiku. Međutim, mi znamo iz zapisnika splitskoga sabora g. 925, da se hrvatski kralj i velikaši nijesu slagali s nekim saborskim zaključcima, ali nijesu mogli prepriječiti da biskupi i papinski legati ne donesu njima nepovoljne zaključke[2]. Taj slučaj mogao je biti i g. 1060. s Petrom Krešimirom.

Tomino pričanje moglo je biti istinito u dalmatinskim romanskim gradovima i u bližnjoj okolici, gdje je bilo latinskih svećenika, koji su mogli zamijeniti svećenike glagoljaše. Ali u čisto hrvatskim krajevima, gdje nije bilo latinskih svećenika, koji su mogli zamijeniti svećenike glagoljaše, nijedan savjestan čovjek, posebno biskup i papa, nije mogao zatvoriti sve crkve i zabraniti glagoljaškim svećenicima vršiti službu Božju, jer bi time ukinuli nužno javno bogoštovanje u cijelom jednom narodu.

Tvrdnju Tome Arhiđakona o općoj zabrani službe Božje na staroslavenskom jeziku pobija sâm papa Aleksandar II, koji piše da je na splitskom saboru bilo zabranjeno ubuduće rediti hrvatske svećenike, koji ne nauče latinski[3]. U saborskom zaključku, dakle, nije bilo govora da se zabrani vršiti službu onim svećenicima, koji su već prije toga bili ređeni.

Da se Petra Krešimira i kralja Zvonimira ne smije optuživati zbog nehrvatske politike u pitanju glagoljice, govori nam na prvom mjestu činjenica što ne postoji nikakav dokument koji bi tvrdio da su ti vladari državnom silom iskorjenjivali glagoljicu. Drugo, g. 1077, dakle, u prvoj godini svoga kraljevanja, kralj Zvonimir dolazi na Krk, obdaruje kraljevskom zemljom benediktinski glagoljaški samostan Sv. Lucije u Baški, što je opat Držiha ovjekovječio u glagoljskom natpisu u crkvi (Baščanska ploča)[4]. Ti su benediktinci mirno i zakonito glagoljali ne samo za Zvonimirova posjeta, nego i u nedavnoj prošlosti za kralja Petra Krešimira. God. 1089, kada je papa Klement III. osnovao barsku metropoliju, on joj je podvrgao »sve samostane Dalmatina (s latinskim jezikom), Grka (bizantske liturgije s grčkim jezikom) i Slavena (sa staroslavenskim jezikom)«[5]. Ti glagoljaški samostani nijesu bili osnovani zadnjih godina, nego su postojali i zakonito vršili službu Božju na staroslavenskom jeziku i u nedavnim vremenima, kada je Crvena Hrvatska bila podložna hrvatskom kralju Petru Krešimiru IV.

Mi smo veoma siromašni sa službenim izvorima iz ovoga doba, hrvatskim i rimskim, o upotrebi glagoljice u službi Božjoj. Sve nam ipak govori da je još za Petra Krešimira, a najkasnije za Dmitra Zvonimira, bila ukinuta ili znatno ublažena odredba splitskoga sabora, koju je potvrdio papa Aleksandar II. g. 1063.

Kralj Slavac (1074-1075). Koncem g. 1073. ili početkom 1074. umro je Petar Krešimir bez djece. Prije smrti on je daljnjemu rođaku Zvonimiru podijelio naslov »vojvoda Hrvata« (dux Croatorum)[6] i tim ga izričito označio za svoga nasljednika. Međutim, na državnom izbornom saboru većina prisutnih bila je protivna Zvonimiru, jer nije potjecao iz glavnoga dijela hrvatske kraljevine, iz jadranskih zemalja, nego iz sjeverne Slavonije, pa ga nijesu smatrali »svojim«. Za kralja je bio izabran Slavac, moćni vojvoda Neretve, i okrunjen koncem g. 1074. On se oslanjao na široke narodne slojeve i niži kler, koji je bio protivan crkvenim reformama i latinskom jeziku u bogoslužju. S izborom nijesu bili zadovoljni romanski gradovi, ni zapadni dio jadranske Hrvatske. Ovi su pozvali u pomoć normanskoga grofa Amika iz Amalfija, koji je u proljeće 1075. zaposjeo romanske i hrvatske gradove od Zadra do Splita. Amiko je u tom napadu izdajom ili prijevarom zarobio i odveo hrvatskoga kralja Slavca[7].

S izborom Slavca nije bio zadovoljan ni Mihajlo, ban Duklje, pa je južne hrvatske krajeve otrgnuo od hrvatske države i proglasio se samostalnim vladarem[8].

Amikov zahvat u Dalmaciji uznemirio je i Mlečane. Oni su vidjeli da će za njihovu slobodnu trgovinu biti velika opasnost, ako Normani iz južne Italije zadrže uporišta i na istočnoj strani Jadrana. Zbog toga je mletački dužd Dominik Silvije početkom veljače g. 1076, kada je većina Normana bila otišla na zimovanje u južnu Italiju, isplovio s jakim mletačkim brodovljem i prisilio priore i biskupe romanskih gradova od Zadra do Splita, da mu polože zakletvu vjernosti i da se pod najtežim kaznama obvežu, da ubuduće ne će nigda dovoditi Normane ni druge strance u Dalmaciju. Ugovor o tome sa

[97] RP 285-302.

[98] »Denique cum hoc statutum sinodali fuisset sententia promulgatum et apostolica auctoritate firmatum, omnes sacerdotes Sclavorum magno sunt merore confecti. Omnes quippe eorum ecclesie clause fuerunt; ipsi a consuetis officiis siluerunt«, THOMAS ARCH., 16 (49).

[99] HAUPTMANN, *Koje su sile hrvatske povijesti*, 185 sl.

[1] ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 648 sl.

[2] Gl. gore, s. 92, b. 69.

[3] »Sclavos, nisi latinas litteras didicerint, ad sacros ordines promoveri... sub excommunicationis vinculo amodo omnimodo prohibemus«, *Priručnik*, 237; CDKo, 96.

[4] ŠTEFANIĆ, *Opatija sv. Lucije u Baški*, 1-24; ISTI, u *Slovo*, 74; HAMM, *Datiranje*, 39 52-56; MANDIĆ, *BiH*, III, 47-50.

[5] »... et omnia monasteria tam Dalmatinorum quam Graecorum atque Sclauorum«, AA I, 21 (br. 68)

[6] Dolje, s. 104, b. 11.

[7] N. KLAIĆ, *Problem Slavca*, 96-136; KARAMAN, *O nekim pitanjima*, 257-289; RP 358-366.

[8] Gl. MANDIĆ, *C. Hrvatska*, 55-65; ISTI, *BiH*, I, 214-217 336-339.

zakletvom potpisali su 8. veljače 1076. u Splitu priori i ugledni građani Splita, Trogira, Zadra i Biograda na moru. Taj su ugovor odobrili i potvrdili splitski nadbiskup Lovro, ninski biskup Firmin, Ivan, opat benediktinskoga samostana Sv. Bartolomeja, te Prestancije, biskup Biograda na moru[9]. Nadbiskup Lovro bio je veliki prijatelj kralja Petra Krešimira i vojvode Zvonimira. Svi drugi crkveni dostojanstvenici su iz čisto hrvatskih gradova i mjesta. To nam govori, da su među glavnim krivcima dovođenja Normana u Dalmaciju g. 1075. bili hrvatski prvaci, svjetovni i crkveni, s područja između rijeke Krke i Zrmanje, koji su bili nezadovoljni s izborom Slavca za kralja Hrvata.

U dinastičke borbe u Hrvatskoj umiješao se i novi papa Grgur VII. (1073-1085) na osnovi svoje teorije o apostolskoj kraljevskoj vlasti papinstva, kojemu bi Krist povjerio brigu i nad zemaljskim kraljevstvima na dobro i spas kršćanstva. Papa je u Hrvatsku poslao svoga legata Gerarda, nadbiskupa u Sipontu, koji je u studenome g. 1075. održao crkveni sabor u Splitu. U povelji, koju je Gerard izdao na tom saboru benediktinskom samostanu Sv. Krševana u Zadru, legat je spomenuo, da je to bilo »u vrijeme oluje, u kojoj je grof Amiko zarobio hrvatskoga kralja«[10]. Naravno, Gerard je morao s biskupima i hrvatskim velikašima povesti govora i o novom hrvatskom kralju, jer se crkvene reforme u tadašnjim prilikama nijesu mogle provesti bez suradnje svjetovne vlasti.

Nakon dugih dogovora papa je početkom jeseni g. 1076. poslao u Hrvatsku legata opata Gebizona i biskupa Fulkoina. Ovi su na svetkovinu Materinstva Božjega, 9. listopada 1076, na Solinskom polju kod Splita svečano okrunili hrvatskoga vojvodu Dmitra Zvonimira (1076-1089) za kralja »Hrvata i Dalmatinaca«, »jednodušnim izborom svega klera i naroda«, na općem hrvatskom saboru, koji se održao dan prije, na svetkovinu sv. Dimitrija, zaštitnika novoga kralja[11]. Kako vidimo iz Zvonimirove darovnice splitskoj nadbiskupiji, koju je kralj izdao na dan svoje krunidbe, Zvonimirovoj krunidbi prisustvovali su i položili mu zakletvu vjernosti splitski nadbiskup Lovro, zadarski biskup Stjepan, hrvatski biskup (Petar), rapski biskup Grgur, biogradski biskup Prestancije, osorski biskup Bazilije, ninski biskup Firmin, trogirski biskup Ivan i Dabro, opat Sv. Stjepana u Splitu[12].

[9] Ugovor donose: TAFEL-THOMAS, I, 41-43; *Priručnik*, 264 sl.

[10] »Ea tempestate, qua comes Amicus regem Croatie cepit«, DC 99; *Priručnik*, 263.

[11] »Ego Demetrius, qui et Suinimir noncupor, Dei gratia Chroatie Dalmatieque dux, a te domne Gebizo, ex apostolice sedis legatione domni nosti pape Gregorii potestatem obtinens, in salonitana basilica sancti Petri sinodali et concordi totius cleri et populi electione de Chroatorum Dalmatinorumque regni regimine per uexillum, ensem, sceptrum et coronam investitus atque constitutus rex...«, FABRE-DUCHESNE 356; DC 103; *Priručnik* 268; BAUMAN.

[12] »Ego quidem Suinimir, Chroatorum atque Dalmatinorum rex, residente in regno meo... do et confirmo eidem domino archiepiscopo (Laurentio)... ecclesiam sancti Georgii de Putalo... Acta sunt hec in presencia horum seruorum Dei, uidelicet Stephani episcopi Jadertini, (Petri) episcopi Chroatensis, Gregorii episcopi Arbensis, Prestancii episcopi Belgradensis, Basilii episcopi Absarensis, Formini episcopi Nonensis, Johannis episcopi Traguriensis et Dabri abbatis sancti Stephani; nec non comitum et baronum... ubi fuit fidelium maxima congregatio«, DC 106; CDKo, 141 sl.

Ovo nam govori, da je Grgur VII. između 8. veljače i 9. listopada 1076. prisilio Mlečane da mirnim putem vrate Hrvatskoj Kvarnerske otoke i one gradove na istočnoj obali Jadrana, koje su oni bili zaposjeli početkom veljače te godine. Papa je, naime, samo mogao dalmatinske građane i biskupe riješiti obveze položene zakletve vjernosti mletačkom duždu i ovlastiti ih da polože zakletvu vjernosti hrvatskom kralju Dmitru Zvonimiru[13].

Za svega Zvonimirova vladanja Hrvatska je mirno posjedovala Kvarnerske otoke i cijelu istočnu obalu Jadrana. God. 1077. Zvonimir je osobno posjetio otok Krk i obdario benediktinski samostan Sv. Lucije u Baški[14].

Koncem g. 1081, ili početkom 1082. u benediktinskom samostanu u Osoru, sastavljen je formular pohvala (laudes), u kojima se uz papu i cara također slavi hrvatski kralj Zvonimir[15]. God. 1079. papa Grgur VII. zaštitio je Zvonimirovu vlast u današnjem Hrvatskom primorju protiv korutanskoga vojvode Vecelina[16].

U poljičkom dodatku ljetopisa *Kraljevstvo Hrvata* o vremenima kralja Zvonimira piše: »Za dobroga kralja Zvonimira biše vesela sva zemlja, jer biše puna i urešena svakoga dobra, i gradovi puni srebra i zlata... i biše veće vridna ureha na ženah i mladih ljudih, i na konjih, ner je sada sve imanje«[17].

Prema starijim izvorima, kralj Zvonimir umro je naravnom smrću. Poljički dodatak *Kraljevstva Hrvata*, koji je nastao koncem 13. ili početkom 14. st., tvrdi da su Hrvati ubili kralja Zvonimira, jer je tražio da Hrvati pođu na križarsku vojnu po želji pape[18].

Nakon smrti Zvonimirove, hrvatski državni sabor izabrao je za kralja Stjepana II. (1089-1090), bolesnoga bratića kralja Petra Krešimira IV. On je nakon kratkoga vremena preminuo[19]. S njim je izumrla stara hrvatska narodna dinastija, koja je Hrvatskom vladala punih 460 godina.

[13] MANDIĆ, *Grgur VII*, 313-325.

[14] Gore, s. 102, b. 4.

[15] »Memento etiam Domine... famuli tui regi(s) nostri... «, V. NOVAK, u RIZ, 48.

[16] Gl. *Priručnik*, 273 sl.; CDKo, 171.

[17] ŠIŠIĆ, *Letopis*, 412.

[18] ŠIŠIĆ, n. dj., 412-416. – O pitanju smrti kralja Zvonimira gl. RADOJČIĆ, *Legenda*; GUNJAČA, 205-324; N. KLAIĆ, *Izvori*, 58-63; ISTA, *Problem Zvonimirove smrti*, 271-288; ISTA, *O legendarnoj smrti kralja Zvonimira*, 229-270; JADRIJEVIĆ.

[19] DC 148-152; *Priručnik*, 286-288; ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 591-595.

II) HRVATSKA ZA STRANIH VLADARA

1. *Mali ljudi u velikim vremenima*

Nakon izumrijeća narodne dinastije hrvatski narodni sabor imao je pravo i dužnost izabrati novoga kralja, koji bi osnovao novu hrvatsku narodnu dinastiju. Međutim, u tim velikim i odsudnim vremenima Hrvati nijesu imali na čelu velike dalekovidne ljude. Mjesto da se dogovore i slože, više je tadašnjih hrvatskih prvaka sebično i uporno tražilo da oni postanu kraljevima. Na saboru i u zemlji stvorile su se stranke, koje su se između sebe ljuto progonile i uništavale. Opisujući političke prilike u hrvatskom kraljevstvu nakon smrti kralja Zvonimira i kratke vlade Stjepana II. splitski arhiđakon Toma na osnovi starih izvora ovako piše:

»Nastade velika nesloga među svim prvacima kraljevstva. I kako je pojedinačno čas ovaj, čas onaj iz želje za kraljevanjem prisvajao za se vlast u zemlji, nastale su bezbrojne otimačine, pljačke, umorstva i svakakvi zločini. Jedan je naime drugoga dnevno progonio, napadao i ubijao«[1].

Jednu od jačih i brojnih stranaka vodila je Jelena, udovica pokojnoga kralja Zvonimira. Uz nju su pristajali velikaši Slovinja (panonske Hrvatske), sjeverno od Gvozda, a po svojoj prilici i oni iz zapadne jadranske Hrvatske, koji su još za kralja Slavca bili za Zvonimira i njegovu obitelj[2]. Ovi su htjeli da hrvatskim kraljem postane Ladislav I, brat Zvonimirove udovice Jelene. I tako na poziv svoje sestre Ladislav je sredinom g. 1091. pošao u Hrvatsku, tobože, jer »mu ta pripada po vladalačkom pravu kao baština«[3]. Panonski

[1] »Cepit itaque inter omnes regni proceres magna discordia suboriri. Et cum diuisim modo hic, modo ille regnandi ambitione sibi terre dominium uendicaret, innumerabiles rapine, predationes, cedes... emerserunt. Alter enim alterum insequi, inuadere, trucidare cotidie non cessabat«, THOMAS ARCH., 17 (57); RISMONDO, 33.

[2] Gl. gore, s. 102 sl.

[3] »quia secundum regalem iustitiam, sibi competebat haereditas: quoniam quidem rex Zolomerus in primo gradu affinitatis eidem attinebat, et heredem non habuit«, THUROCZ, 56 (130). – Ova je tvrdnja neispravna, jer po hrvatskom narodnom pravu ženske nijesu imale pravo na prijestolje.

Hrvati su ga primili prijateljski. Dopro je do neke hrvatske luke na Jadranu, sjeverno od Krke. Odatle je odaslao poslanstvo papi Urbanu II, po svojoj prilici tražeći papinsko odobrenje da postane kraljem Hrvatske i Dalmacije. Po tom poslanstvu pisao je i montekasinskom opatu Oderiziju, u kojem piše da mu je sada susjed, jer »je stekao gotovo cijelu Slavoniju [= Hrvatsku]«[4]. Iz ovoga valja zaključiti da je Ladislav dopro do Jadranskoga mora[5] i tim postao susjedom talijanskih zemalja, kao i to da mu se Slavonija (Hrvatska) predala svojevoljno, a ne da bi je oružjem osvojio.

U jesen g. 1091. stigao je u Ugarsku Teuzo, legat pape Urbana II.[6] Nakon njegova posjeta Ladislav I. prešao je na stranu protupape Klementa III. To nam govori da papa Urban II. nije odobrio da Ladislav postane kraljem Hrvatske i Dalmacije.

Ladislav je napustio uže kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije, ali je u Slovinju između Save i Drave postavio kraljem svoga sinovca Almoša (1091-1095) u znak, da ne misli pripajati Ugarskoj stečene hrvatske zemlje[7]. Da prekosavske zemlje i crkveno odcijepi od primorske Hrvatske, Ladislav je g. 1904. osnovao biskupiju u Zagrebu, koju je podvrgao ostrogonskoj nadbiskupiji[8].

U vezi s Ladislavovim pohodom u jadransku Hrvatsku, stanovništvo bivše bizantske Dalmacije pozvalo je Mlečane da im se predadu. S odobrenjem Bizanta dužd Vital Falier (1084-1096) zaposjeo je g. 1092. romanske gradove u Dalmaciji[9].

U navedenim nedaćama jedan dio hrvatskih velikaša sastao se na krnji sabor i izabrao za hrvatskoga kralja Petra, kojega, po svojoj prilici, valja istovjetovati s Petrom Svačićem, banom kralja Zvonimira[10]. U to je nakon smrti Ladislava I. u Ugarskoj zasjeo na prijestolje poduzetni kralj Koloman (1095-1116). Na poziv svojih pristaša Koloman u proljeće g. 1097. pođe na jadransku Hrvatsku. Na sjevernom podnožju Gvozda dočekao ga je hrvatski kralj Petar s nedovoljnim snagama nesložnih Hrvata. U bitci je kralj Petar poginuo, a Koloman je bez daljnjega otpora stigao do mora[11].

[4] »... vicinis enim iam agere poteris, quia Sclavoniam jam fere totam acquisivi«, pismo kralja Ladislava I. opatu Oderiziju, *Priručnik*, 316. Ladislav piše, da je »stekao«, dakle, nije oružjem osvojio Hrvatsku. Tako tumači taj izraz i madžarski učenjak Fraknói, 9.

[5] TOMA ARHIĐAKON, 17 (57), tvrdi da se Ladislav povratio u Ugarsku prije nego je dopro do mora. Ali tada Ladislav ne bi bio »susjed« talijanskim zemljama i opatu Oderiziju.

[6] RegPont I², 5540 (4147), 5620 (4207), 5633 (4215).

[7] »Tempore quo Uladislaus Pannoniarum rex, Chroatie inuadens regnum domnum Almum, suum nepotem, in illo statuit regem«, povelja zadarskoga priora Draga g. 1092, DC 154 (128); V. NOVAK, *Zadarski kartular*, 251 (13).

[8] MHEZ I, 45; DC 158 (130); CDKo, 202 (162).

[9] »Vitalis Phaledro dux approbatur anno Domini millesimo octuagesimo quarto..., qui, augusti ortacione... legatos Constantinopolim misit ut iurisdiciones Dalmacie et Chroacie, sibi ab incolis traditas, optineret, quam constantinopolitano imperio pertinere noverat...«, DANDOLO, 217.

[10] Gl. *Supetarski kartular*, 231.

[11] »Ladislao autem migrato regnavit post eum filius Geichae regis, Kalomannus... Iste quoque in regnum Dalmatiae misso exercitu occidi fecit regem Petrum, qui Hungaris in montibus, qui Gozd dicitur, occurrens est devictus in montibus memoratis et occisus... Sedes enim huius regis et solium in Tenen erat civitate«, SIMON DE KÉZA, 182; DC 481. Slično DANDOLO, 224.

2. *Dogovorna nagodba. Drugarska kraljevstva*

Koloman se povratio u Ugarsku da brani svoje sjeverne posjede, ali je g. 1099. bio do nogu potučen od Kumana i Rusa. To je ohrabrilo Hrvate, pa su se okupili i s oružjem u ruci stigli na Dravu. Koloman je bio prisiljen s Hrvatima pregovarati.

1. *Dogovorna nagodba (Pacta conventa)*

Na kraju trogirskoga rukopisa *Salonitanske povijesti* Tome Arhiđakona napisan je sredovječnom rukom zapis, koji počinje: »Qualiter et cum quo pacto dederunt se Croates regi Hungarie« (Kako i pod kojom su nagodbom Hrvati primili kralja Ugarske)[12]. Među povjesničarima se raspravlja da li je taj zapis izvoran, dapače, da li su Hrvati napravili nagodbu s Kolomanom, prije nego su ga g. 1102. okrunili u Biogradu na moru?

»Qualiter« nema oblik onodobnoga službenog dokumenta, pa ne može biti govora da je to doslovni prijepis učinjenoga ugovora. Kako se iz samoga zapisa vidi, to je kratak sadržaj, spomen o tome kako je došlo i pod kojom nagodbom su Hrvati primili Kolomana za kralja Hrvata. »Qualiter« je autentični izvadak iz službenoga dokumenta, koji je bio izdan nakon što su se Hrvati g. 1102. nagodili s Kolomanom. Taj izvadak napisan je u trogirski rukopis tek u 14. st.[13]

Da su Hrvati uistinu s Kolomanom sklopili pisanu *Nagodbu*, govore nam ovi dokazi:

1. Najprvo, trogirski »Qualiter«, protiv istinosti kojega nitko nije iznio valjanih prigovora.

2. Toma Arhiđakon, koji navodi da je kralj Koloman sa svakim romanskim gradom u Dalmaciji (g. 1105) sklopio pismeni ugovor, prije nego su ga ti gradovi priznali kraljem. U tim ugovorima Koloman je zajamčio svakomu gradsku samoupravu i oslobodio ih od kraljevskih poreza[14]. Ako je Koloman s pojedinim gradovima sklapao pismene ugovore i davao razne iznimne sloboštine, to više je morao biti sklon g. 1102. sklopiti pismenu nagodbu s predstavnicima jednoga kraljevstva, koje je želio dobiti.

3. Da je Koloman s Hrvatima napravio državno-pravni ugovor prije krunidbe g. 1102, imamo neprijeporan dokaz u ugovoru, koji je Koloman 25. svibnja 1107. sklopio s gradom Trogirom, protiv autentičnosti kojega

[12] *Priručnik*, I/1, 527, Faksimil, n. dj., 460/61.

[13] *Priručnik*, 459-526; TOMAŠIĆ; DEÉR; N. KLAIĆ, *Tzv. »pacta conventa«*; ISTA, u HZ 9 (1956) 83-100; 10 (1957) 209-220; 13 (1960) 303-318; O. MANDIĆ.

[14] THOMAS ARCH., 17 (59 sl);RISMONDO, 33 sl. – Ugovor kralja Kolomana s dalmatinskim gradovima g. 1105. spominje više isprava iz prve četvrti 12. st. (CDC, II, 30 37 54 393). Tako i A. Dandolo u svojoj *Kronici*, 228 sl.

ugovora nema opravdanih prigovora[15]. U tom ugovoru Koloman se obvezuje da ne će biti na teret Trogiranima s ukonačivanjem svojim ni svoje pratnje, »kada dođem k vama, da se okrunim, ili da s vama raspravim poslove kraljevstva«[16]. Ako on u trogirskoj povelji g. 1107, a tako i u onima u Splitu i Zadru[17], govori o svom dolasku na krunidbu, to nam govori da je ovaj stavak opetovanje i prijepis iz *Nagodbe*, koju je Koloman sklopio s Hrvatima prije svoje krunidbe g. 1102. Također, govoriti o kraljevu dolasku na državne sabore, da raspravlja o poslovima kraljevsta, imao je punoga smisla samo u nagodbi s Hrvatima.

2. *Drugarska kraljevstva (Regna socia)*

Kako se iz navedenoga stava trogirskoga ugovora vidi, glavne točke *Nagodbe* kralja Kolomana s Hrvatima g. 1102. bile su ove:

1. Koloman ne će ujedinjavati kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije s Kraljevinom Ugarskom, nego će te ostati zasebne, neovisne kraljevine, svaka sa svojom posebnom krunom, kojima će se Koloman posebno kruniti. Ako Koloman g. 1107. govori o svom dolasku na krunidbu, to nam govori, da se on g. 1102. obvezao da će i njegovi nasljednici dolaziti u Hrvatsku i tu se kruniti hrvatskom krunom, da tim posvjedoče hrvatsku nezavisnost od kraljevsta Ugarske. U dokaz da je Hrvatska s Dalmacijom posebno kraljevstvo, različito i jednako Ugarskoj, kralj će ubuduće nositi naslov: »Kralja Ugarske, Hrvatske i Dalmacije«[18].

2. Koloman se obvezao, da će on i njegovi nasljednici od vremena na vrijeme dolaziti u Hrvatsku i na hrvatskim državnim saborima rješavati hrvatske državne poslove. U Hrvatskoj su od starine državni sabori bili nosioci zakonodavne vlasti i u njima su se rješavali glavni državni poslovi[19]. Hrvatski kraljevi, naime, bili su ustavni vladari, a ne samodršci, kao u Bizantu i Ugarskoj do tih vremena. Koloman se obvezao da će se i ubuduće u Hrvatskoj upravljati ustavno u sporazumu s hrvatskim državnim saborom.

3. Koloman je, nadalje, pripadnicima dvanaest starih hrvatskih plemena, koji su tada predstavljali hrvatski politički narod, potvrdio mirno uživanje njihovih drevnih plemenskih baština; ni oni, ni njihovi ljudi neće kralju plaćati nikakvih dažbina[20].

4. Po starom hrvatskom običajnom pravu, svaki punoljetni i zdravi Hrvat bio je obvezan poći u rat za obranu svoje hrvatske domovine. God. 1102. predstavnici hrvatskih plemena obvezali su se da će svako pleme, u slučaju obrambenoga rata i drugih kraljevih zemalja, poslati kralju u pomoć najmanje po deset oružanih konjanika, koji će na hrvatskom prostoru do Drave ići o svom trošku, a preko Drave o kraljevu trošku. I u domovini i van Hrvatske hrvatske će čete ratovati pod hrvatskom zastavom i u posebnom sastavu hrvatske vojske (exercitur croaticus). U izvorno sačuvanoj darovnici Bele III. g. 1193. krčki knez Bartul II. obvezao se da će pomagati kralja unutar hrvatske države sa deset konjanika, a izvan države sa četiri konjanika, i to svaki put »kada hrvatska vojska bude od kralja općenito sazvana na vojnu«[21].

5. Dogovornom nagodbom g. 1102. granica hrvatske države utvrđena je od Jadranskoga mora do Drave. Hrvati su tražili da Koloman uzme u kraljevski naslov: »kralj Hrvatske i Dalmacije«, da se tim naglasi hrvatsko pravo na bivšu bizantsku Dalmaciju, koju su tada držali Mlečani. Te su krajeve Hrvati smatrali sastavnim dijelom jedinstvenoga hrvatskoga kraljevstva, kako se vidi iz ugovora s romanskim gradovima u Dalmaciji g. 1105-1107, gdje je govor samo o jednom kraljevstvu i jednom hrvatskom saboru[22]. Kako se vidi iz navoda u 4. točci, panonska Hrvatska ili Slovinje bila je uključena u jedinstvenu državu Hrvatsku. Hrvatska granica na Dravi i Dunavu od sada će se često spominjati u kasnijim državnim izvorima[23]. To je istaknuto i u kraljevu naslovu, gdje se pod Dalmacijom razumijevaju zemlje bivše bizantske Dalmacije, a pod Hrvatskom sve druge hrvatske zemlje od Jadrana do Drave i Dunava.

Dogovornom nagodbom g. 1102. Hrvatska je sačuvala sve osobine samostalne, suverene države: svoj državni prostor, svoju hrvatsku krunu, svoj zakonodavni državni sabor, svoju vojsku i svoje financije. S kraljevinom Ugarskom Hrvati nijesu stupili ni u kakvu vezu, osim kraljeve osobe, ali se i taj morao posebno kruniti hrvatskom, a posebno ugarskom krunom. Po učinjenom ugovoru g. 1102. Hrvatska i Ugarska postale su dvije drugarske kraljevine (regna socia). Iako su, dakle, tadašnji hrvatski velikaši svojim su-

---

[15] KOSTRENČIĆ; N. KLAIĆ, *O autentičnosti*, 77-87.

[16] »Ego Colomanus rex Ungarie, Croatie atque Dalmatie, iuro... mihi et filio meo aut successoribus meis tributarii non sitis... Cum autem ad vos coronandus aut vobiscum regni negotia tractaturus aduenero, nemini ciuium vis infertur domorum suarum, nisi quem dilectio vestra susceperit«, CDC II, 19; CDH II, 45. sl.

[17] »Anno incarnationis domini nostri Jesu Christi, millesimo centesimo secundo. Ego Collomannus dei gratia rex Ungarie, Croatie atque Dalmatie. Saluo habito consilio, postquam coronatus fui Belgradi supra mare...«, Koloman kralj podjeljuje kraljevsku slobodu samostanu Sv. Marije u Zadru, CDC II, 9; V. NOVAK, *Zadarski kartular*, 256. – O krunjenju kralja Kolomana hrvatskom krunom g. 1102. gl. *Priručnik*, I/1, 528-562.

[18] Gl. gore, b. 16 i 17, te dolje, b. 32 i 33.

[19] Dolje, s. 114 sl.

[20] »Quod omnes predicti [de XII tribubus Chroacie] teneant suas possessiones ac bona cum omnibus suis pacifice et quiete. Et quod non teneatur aliqua predictarum generacio nec eorum homines soluere censum seu tributum regie maiestati prephate, nisi tantum teneantur predicto domino regi quando aliquis inuaderet sua confinia... adminus cum X equitum armigerum de qualibet generacione predictarum suis expensis usque ad flumen Draue, inde uersus Hungariam ad expensas domini regis...«, *Pacta conventa*, *Priručnik*, I/1, 528.

[21] »Quod prenominatur comes in exercitu serenitatis nostre infra limites regni cum decem loricis... nobis asistat. Extra regnum vero cum quatuor loricis nobis seruiat... in quo exercitus chroaticus ex precepto regio uniuersaliter ad exercitum fuerit convocatus«, CDC II, 262; CDH II, 292 sl.

[22] Gl. gore, b. 16-21.

[23] CDC II, 185; III, 100 258 278 321 341 346 360 369 itd.

parništvom i neslogom skrivili da je Hrvatska izgubila kraljeve svoje narodne krvi, oni su ipak sačuvali suverenost hrvatske države i njezino jedinstvo od Jadrana do Drave i Dunava.

Dogovorna nagodba bila je pravi međunarodni ugovor između dvije samostalne, suverene države: Ugarske i Hrvatske; prvu je zastupao kralj Koloman I, a drugu predstavnici dvanaest hrvatskih plemena.

Velik je nedostatak *Dogovorne nagodbe* bio taj što Hrvati nijesu izričito pridržali hrvatskom saboru pravo izbora hrvatskoga bana i kraljevskih zamjenika u Hrvatskoj. Budući da o tome nije bilo ništa utvrđeno u *Nagodbi*, Arpadovići su zarana počeli imenovati i Madžare za hrvatske banove, što je bilo štetno za hrvatsku državnu samoupravu i nezavisnost.

3. *Hrvatski sabori nosioci i čuvari hrvatske državnosti*

Kod samoupravnog uređenja hrvatske države po plemenima i pokrajinama, od najstarijih vremena hrvatsko narodno i državno jedinstvo najjače se je očitovalo i dolazilo do izražaja na hrvatskim državnim saborima. Kada su Hrvati g. 1102. hrvatsku krunu počeli davati vladarima, koji su vladali i drugim narodima, hrvatski su sabori i prema tim kraljevima i njihovim narodima postali čuvari i nosioci hrvatske državnosti. Od toga doba na hrvatskim saborima stvaraju se zakoni i odluke o upravi državom i njezinoj odbrani od vanjskih neprijatelja; donose se imovinska, pravna i sudska konačna rješenja; napose, sabor bdije nad čuvanjem hrvatskih državnih prava.

Prema starim hrvatskim običajima, hrvatskim saborima predsjedao je hrvatski vrhovni vladar. Tako je bilo određeno i u *Dogovornoj nagodbi* g. 1102, pa je Koloman više puta dolazio u Hrvatsku i tom prigodom održavao hrvatske sabore[24]. Međutim, njegovi nasljednici Arpadovići zarana su počeli prepuštati svojim zamjenicima, članovima kraljevske kuće ili hrvatskim banovima da sazivlju i predsjedaju hrvatskim saborima. Sve do 16. st. zakoni doneseni na hrvatskim državnim saborima dobivali su zakonodavnu moć odmah na saboru, bez naknadnoga odobrenja kraljeva[25]. Na općem saboru čitave Slavonije u Zagrebu g. 1273. od kojega se sabora sačuvao zapisnik do danas, saborske zaključke potvrdio je svojim pečatom hrvatski ban Matej, koji je saboru predsjedao[26].

Javni život i u plemenskim pokrajinama, županama i obiteljskim zadrugama kod Hrvata se od starine odvijao na zbornim sastancima i dogovorima. Članovi i predstavnici užih skupova odlazili su na zborove viših jedinica, napokon na opći hrvatski državni sabor[27].

[24] Iz izvora je poznato da je kralj Koloman boravio u Hrvatskoj i održavao hrvatske sabore g. 1102. 1105, 1108, 1111, CDC II, 9 15 19 22-24.
[25] DABINOVIĆ, 124-130 345-348.
[26] KLAIĆ, *Hrv. sabori*, 255 sl.
[27] DABINOVIĆ, 243-245 353-355.

Za kralja Petra Krešimira IV. i Zvonimira hrvatski gradovi Biograd na moru i Šibenik postali su slobodni kraljevski gradovi, iznimljeni ispod vlasti mjesnih župana. Iza tatarskoga pustošenja g. 1241/42. s kraljevskim poveljama nastalo je više slobodnih gradova i u unutrašnjosti zemlje, posebno između Save i Drave. Ti su se gradovi upravljali po vlastitim statutima, a na hrvatske sabore slali su svoje predstavnike[28].

U 13. st., ako ne i prije, u jadranskoj Hrvatskoj počele su se stvarati samoupravne jedinice i među seljačkim svijetom. Budući da pripadnici tih općina nijesu poznavali drugih jezika, nego samo hrvatski, u tim su općinama nastali zakonici na hrvatskom jeziku. Tako *Vinodolski zakon* iz g. 1288; zatim zakoni poljički, krčki, kastavski itd.[29] U tim zakonima sačuvano je staro hrvatsko običajno pravo: društveno, posjedovno i sudbeno[30]. Ti su hrvatski zakoni najstarije pravno blago na slavenskim jezicima.

I Madžari su od Hrvata primili običaj održavanja državnih sabora, kojima su ograničili kraljevsku vlast. Kod Madžara je održavanje tih sabora ozakonjeno *Zlatnom bulom* Andrije II. g. 1222.[31]

4. *Hrvatski kraljevi Arpadovići (1102-1301)*

Nade, koje su Hrvati polagali u Kolomana I, kada su ga g. 1102. izabrali i okrunili za svoga kralja, ostvarile su se. On je uspostavio mir i red u zemlji. God. 1105. oslobodio je otoke i primorske gradove negdašnje bizantske Dalmacije od Mlečana i ponovno ih pridružio hrvatskom kraljevstu[32]. Što su Hrvati posebno cijenili, bilo je to da su Koloman i njegovi prvi nasljednici poštivali hrvatsko plemensko uređenje i samoupravu; da su hrvatskom državom upravljali neovisno od Ugarske preko hrvatskoga bana ili kraljeva namjesnika u dogovoru i prema zaključcima hrvatskih državnih sabora, koji su se često sastajali. Još za svoga života, Koloman je dao okruniti hrvatskom krunom svoga sina Stjepana II. (1116-1131)[33]. I daljnji Arpadovići krunili su se hrvatskom krunom do tatarskoga pustošenja 1241.[34]

[28] LOPAŠIĆ, *Hrvatski urbari;* TKALČIĆ, 1-3; BARADA, *Hrvatski vlasteoski feudalizam;* SCHMID, 81 sl; DEÉR.
[29] *Hrvatski pisani zakoni;* STROHAL; KADLEC; KOS, *Pet istarskih razvoda.*
[30] DABINOVIĆ, 444-481; LANOVIĆ, 167-242.
[31] *Zlatna bula,* 139; CDC III, 461; DABINOVIĆ, 126-130 243-245 343-352.
[32] »Anno incarnacionis domini nostri Jesu Christi M.C.V. indicatione (X) III regnante piissimo Colomagno Ungarie, Chroatie et Dalmatie, primo anno quo triumphaliter Jaderam ingressus est... per Colomagnum sanctissimum regem pax terre et mari est reddita«, svjedočanstvo Većenege, opatice Sv. Marije u Zadru g. 1105, CDC II, 15; V. NOVAK, *Zadarski kartular,* 258. – »Anno incarnationis Domini nostri Jesu Christi millesimo CV post victoriam et pacis praemia, Jaderae introitus, a Deo concessa, proprio sumptu hanc turrim sanctae Mariae, Vngariae, D(al)mat(iae [et] Chroa)tiae construi et erigi iussit rex Collomannus«, kameni natpis na zvoniku Sv. Marije u Zadru, V. NOVAK, *Zadarski kartular,* 64. Faksimil natpisa na kraju toga djela.
[33] »Colomanno Ungarie, Dalmatie et Chroatie almo regi, uita et uictoria. Stephano clarissimo regi nostro, uita et uictoria«, Zapis Lauda iz g. 1113/4. u suvremenom Zadarskom evanđelistaru, V. NOVAK, *Neiskorišćavana kategorija,* 59.
[34] KLAIĆ, *Regnum Croatiae et Dalmatiae;* ISTI, *O krunisanju ugarskih Arpadovića.* – I danas se čuvaju u Zagrebu i Budimpešti srebrni novci, koje je g. 1220. do 1226. kovao upravitelj hrvatskoga kraljevstva Bela s natpisom: »Bela Rex«, RÉTHY, I, 260 (br. 243-245); RENDEO, *Prvi hrvatski novci,* 49 51 sl. i 59.

Ljubav i privrženost Hrvata prema Arpadovićima porasla je, kada su oni s Hrvatima nastojali obraniti cjelokupnost hrvatske države od vanjskih neprijatelja, najprije od Mlečana, koji su g. 1115. počeli ponovno osvajati otoke i primorske gradove hrvatske države[35], a zatim od Bizantinaca, koji su za ugarskih nasljednih borba zauzeli razne hrvatske krajeve. God. 1164/65. car Emanuel Komnenac (1143-1180) zauzeo je cijelu jadransku Hrvatsku do Gvozda, uključivo s Bosnom, i podvrgao ih bizantskoj upravi: zemlje od Gvozda do Neretve nazvao je »vojvodstvo Dalmacije i Hrvatske«, a one od Neretve do Drima »Vojvodina Dalmacija i Diokleja«[36]. Čim je car Emanuel ispustio dušu, Hrvati su se riješili bizantskoga gospodstva i ujedinili sve zemlje od Neretve do Drave u hrvatsku državu. Hrvatski herceg Andrija (1197-1204), g. 1198. hrvatskoj državi povratio je i Zahumlje od Neretve do Dubrovnika[37].

Bela III. Arpadović (1172-1196) počeo je u Hrvatskoj uvoditi zapadni feudalizam i darivanjem državnih posjeda, odličjâ i unosnih položaja pridobivao je pojedine Hrvate da mu budu privrženi i vjerni. To su nastavili i budući kraljevi, koji su vladali Hrvatskom sve do propasti Habsburgovaca g. 1918.

Bizantsko gospodstvo u jadranskoj Hrvatskoj g. 1165-80. imalo je nepovoljnih posljedica po upravno jedinstvo hrvatske države, jer je za toga zaposjednuća hrvatski ban upravljao samo zemljama od Gvozda do Drave i za to područje sazivao hrvatske sabore. Kada je bila oslobođena jadranska Hrvatska, imenovan je posebni ban za hrvatske primorske krajeve, koji je sazivao posebne sabore za svoje područje. Tako se obično nastavilo i kasnije, što je slabilo hrvatsko državno jedinstvo[38]. Od toga doba unutar hrvatske države ponovno oživljuje pojam negdašnjega »Slovinja«, koje se za hrvatskoga vojvode Kolomana (1126-1241) počelo nazivati »kraljevstvo Slavonije«[39].

5. *Hrvatska za Anžuvinaca i Sigismunda Luksemburškoga (1301-1437)*

Za vlade zadnjih slabih Arpadovića, Ladislava IV. Kumanca (1272--1290) i Andrije Mlečanina (1290-1301) sposobni i poduzetni primorski ban Pavao I. Šubić jadransku Hrvatsku podigao je gotovo do potpune samostalnosti. Njemu je g. 1292. napuljski kralj Karlo II. u ime svoga sina Karla Martela, koji se smatrao zakonitim nasljednikom hrvatsko-ugarskoga kraljevstva, darovao čitavu Hrvatsku od Modruše do Huma uključivo u nasljedno pravo[40]. God. 1293. Andrija Mletački darovao je Pavlu i njegovim potomcima hrvatsko-dalmatinsku banovinu i bansko dostojanstvo s nasljednim pravom[41]. God. 1299. Pavao je postao »gospodar Bosne«[42]. Tim su bribirski knezovi Šubići ujedinili u svojim rukama hrvatske zemlje od Dubrovnika do Gvozda, te od Modruše do Drine, koje su zemlje opsegom bile prostranije nego hrvatska država za nekih hrvatskih kraljeva.

Ban Pavao, iako je zemljom vladao kao neovisni gospodar, nije smatrao mogućim da sebe proglasi kraljem Hrvatske. To Hrvati općenito ne bi prihvatili, jer je tada kod Hrvata već bila jako razvijena svijest »prava«, legitimnoga nastupa na prijestolje. To bi također dovelo do potpunoga odcijepa »Slavonije«, gdje su se Babonići bili razvili isto tako u jake i gotovo nezavisne hrvatske velikaše. Zato je ban Pavao, kada su u Ugarskoj nastale bune protiv Andrije Mlečanina, poslao u Napulj svoga brata Jurja, koji je u kolovozu g. 1300. doveo u Hrvatsku mladoga kraljevića Karla Roberta, unuka Marije, kćeri ugarsko-hrvatskoga kralja Stjepana V. U dugim borbama, u kojima su ugarski velikaši krunili razne kraljeve, Karlo I. Robert iznio je konačnu pobjedu uz pomoć Hrvata i bio općenito priznat i konačno okrunjen g. 1310.[43].

Ban Pavao Šubić spada među najveće Hrvate za stranih kraljeva. Umro je g. 1312. i svoju državu ostavio u nasljedstvo najstarijemu sinu Mladenu II. (1312-1322). Ovaj je bio naobražen i hrabar čovjek, ali nagao i silovit. Svojim postupkom stvorio je nezadovoljstvo u zemlji, što je iskoristio kralj Karlo I. da ojača kraljevsku vlast u Hrvatskoj. Pobunjenicima, kojima se pridružio i Mladenov mlađi brat Pavao II, kralj je poslao u pomoć slavonskoga bana Ivana Babonića. Ti su Mladena pobijedili kod Blizne, nedaleko od Klisa, na što je Karlo I. Mladena odveo u Ugarsku kao sužnja[44]. Na to je Karlo I. ujedinio sve hrvatske zemlje u jedno i posvetio ih upravi zajedničkoga bana Ivana Babonića[45].

Karlo I. (1301-1342) i njegaov sin Ludovik I. (1342-1382) nastojali su u Ugarskoj i Hrvatskoj ojačati kraljevsku vlast i središnju upravu po francuskim i napuljskim uzorima. U Hrvatskoj su to nastojali izvesti putem hrvatskih sabora, koje su često sazivali, negda za sve hrvatske zemlje, a negda napose za primorske i slavonske krajeve. Međutim, među Hrvatima nijesu mogli nigda skršiti i iskorijeniti težnje za samoupravom i neovisnošću. Iza pada Mladena Šubića primorskim hrvatskim zemljama zavladali su vojvode Neli-

[35] DANDOLO, 230; ŠIŠIĆ, *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića*, I, 30-37.
[36] Gl. Jo. CINNAMUS, V, 17 (248 sl.); ŠUFFLAY, *Hrvatska i zadnja pregnuća;* JIREČEK-RADONIĆ, I, 186; ŠIŠIĆ, n. dj., 64-88; MANDIĆ, *BiH*, I, 217-221 345-350.
[37] »Post felicem et gloriosissimum victoriose dominationis illustrissimi Andree tercii regis Bele filii triumphum... atque post habitam tam Chulme quam Rasse laudabilem victoriam... «, darovnica hercega Andrije samostanu Sv. Krševana u Zadru 6. V. 1198, CDC II, 296. Nadalje gl. KLAIĆ, *O hercegu Andriji,* 200-222; MANDIĆ, n. dj., 350-358.
[38] KLAIĆ, *Hrvatski bani;* ISTI, *Hrvatski hercezi,* 128-218.
[39] Gl. CDC III, 258 i 415; IV, 2 sl. 13, itd.
[40] »... de Chroacia et Dalmacia, quantum scilicet protenditur a finibus comitatus de Chelum usque Segniam, Gazecham et Modrussiam« CDC VII, 104 sl.
[41] CDC VII, 163 sl. – KLAIĆ, *Bribirski knezovi,* 54-61 96-98.
[42] »Nos Paulus banus Coruacie, Dalmacie et dominus Bosne«, CDC VII, 331; KLAIĆ, n. dj., 67-70.
[43] KLAIĆ, n. dj., 72-76; ŠIŠIĆ, *Pregled,* 199 204 sl.
[44] KLAIĆ, n. dj., 99-139; BARADA, *Vrijeme smrti,* 167-171
[45] CDC IX, 78; KLAIĆ, *Povijest Hrvata,* II/1, 39-51.

pići i njima vladali gotovo neovisno. Kada je g. 1345. Nelipiće skršio Ludovik I, najviše s pomoću bosanskoga bana Stjepana II. Kotromanića, zastavu hrvatske samouprave podizat će Paližne, braća Horvati, a napose bosanski ban, pa kralj Tvrtko I. (1353-1391), koji je bio potpora svim hrvatskim otpornicima i nastojao ujediniti hrvatske zemlje pod vodstvom Bosne[46].

Velika je zasluga Ludovika I. za Hrvatsku bila što je u dvogodišnjem ratu potukao Veneciju i prisilio je na mir u Zadru (18. veljače 1358), u kojemu su Mlečani povratili Hrvatskoj sve otoke i gradove »od polovice Kvarnera do međaša grada Drača«[47], a dužd se odrekao naslova »vojvoda Dalmacije i Hrvatske«. Tim je hrvatsko kraljevstvo bilo obnovljeno od Istre do Kotora i od Jadranskoga mora do Drave i Dunava.

Centralističku politiku u Ugarskoj i Hrvatskoj nastavili su i kraljica Marija (1382-1395), kći kralja Ludovika I, i njen muž Sigismund Luksemburški (1387-1437). Kada se nakon poraza kod Nikopolja (g. 1396) zametnuo trag kralju Sigismundu, hrvatski velikaši proglase kraljem Ladislava Anžuvinca, sina Karla II. Dračkoga. Iako se Sigismund preko Carigrada i Dubrovnika vratio u kraljevinu, hrvatski nezadovoljnici na čelu s velikim vojvodom Hrvojem Hrvatinićem pozovu Ladislava u Dalmaciju[48]. Tu se okupe i neki ugarski nezadovoljnici, pa u Zadru g. 1403. okrune Ladislava za kralja. Nakon tri mjeseca Ladislav se povrati u Napulj, povjerivši upravu Hrvatske i Dalmacije hercegu Hrvoju kao svome namjesniku. Kada se Hrvoje pomirio sa Sigismundom, Ladislav g. 1409. sramotno proda Mlečanima grad Zadar, Vranu i otok Pag, kao i svoja prava na Dalmaciju za 100.000 dukata[49]. Tim se Mletačka republika nakon 400-godišnje borbe stalno ugnijezdi u zemljama jadranske Hrvatske, u kojima će ona svoj posjed proširivati i držati sve do svoje propasti g. 1797.[50]

6. *Kraljevi iz raznih dinastija u Hrvatskoj (1437-1526)*

Porazom Srba na Kosovu g. 1389. zaprijetila je slobodi i jedinstvu hrvatskih zemalja nova velika pogibelj: turska sila. Pokušaj Sigismundov da tursko prodiranje zaustavi propao je krivnjom Srba za poraz kod Niko-polja g. 1396[51]. Daljnje vrijeme svoga dugoga vladanja Sigismund je trošio u brigama za zapadno-rimsko carstvo i u borbama s bosanskim kraljevima, te hrvatskim i ugarskim velikašima, koji su se otimali središnjoj kraljevoj vlasti.

[46] KLAIĆ, *Hrvatski sabori*, 257-260; ISTI, *Rodoslovlje knezova Nelipića;* ŠIŠIĆ, *Pregled*, 206-210; MANDIĆ, *BiH*, I, 265-86.
[47] »Dux et comunitas Veneciarum... renunciaverunt... toti Dalmacie a medietate scilicet Quarnerii usque ad confines Duracii... specialiter civitatibus None, Jadre, Scardone, Sibenici, Tragurii, Spaleti et Ragusii...« *Listine*, III, 369.
[48] ŠIŠIĆ, *Hrvoje Vukčić.*
[49] *Listine*, V, 181-199.
[50] *Listine;* LJUBIĆ, *Commissiones;* G. NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, I-II.
[51] ŠIŠIĆ, *Bitka kod Nikopolja.*

Njegov nasljednik Albert Habsburški (1438-1439), muž Sigismundove kćeri Jelisave, brzo je umro od kuge u ratu s Turcima. I njegov nasljednik Vladislav I. Jagelović (1440-44), poginuo je u izgubljenoj bitci s Turcima kod Varne[52]. Naslijedio ga je Vladislav V. (1445-57), malodobni sin Alberta Habsburškoga. Za njegove malodobnosti ugarskim i hrvatskim kraljevstvom upravljao je Janko Hunyadi, koji je mnogo učinio za obranu kraljevstva od Turaka. Od hrvatskih velikaša tada su se isticali hrvatski banovi Frankopani i Talovci. Zbog očevih zasluga ugarski i hrvatski sabori izabrali su za kralja Matijaša Korvina (1458-1490), sina Janka Hunyadija. Kod svoje krunidbe kralj Matijaš zakleo se da će čuvati državno uređenje, prava i sloboštine kraljevstva Dalmacije, Hrvatske i Slavonije[53]. Matijaš je uspostavio propali ugled kraljev i mnogo se trudio oko podizanja nižega plemstva i seljačkoga svijeta. Učinio je nepopravljivu pogrešku, što nije na vrijeme pritekao u pomoć Bosni, koja je g. 1463. pala u turske ruke. Njegov ratni zahvat koncem te godine imao je samo djelomični uspjeh: oslobođenje bosanske Posavine i osnutak Jajačke i Srebreničke banovine[54]. U osvojenoj Bosni Hrvati bogomili listom su prešli na islam, a s vremenom i veći dio Hrvata katolika. Ovi su postali zagrijani širitelji islama i od sada su se poznatom hrvatskom hrabrošću i upornošću svim silama borili da sve hrvatske zemlje osvoje, prevedu na islam i okupe oko bosanskoga sandžaka, zatim pašaluka[55].

Da se obrane od Turske, na hrvatskom saboru u Zdencima g. 1478. stvoren je prvi zakon o općem ustanku za obranu Hrvatske u 16 članaka. U njima je bilo određeno kako će se i na koji način provoditi opći ustanak na poziv bana. Ovomu je uz bok imao stati »kapetan kraljevstva«, koji će se posebno brinuti za obranu domovine i s banom zapovijedati hrvatskom vojskom[56]. Na hrvatskom saboru na polju pred gradom Zagrebom g. 1481. osobno je prisustvovao i kralj Matijaš.

Pod utjecajem humanizma i renesanse za kralja Matijaša Hrvatska je i kulturno znatno napredovala. Između drugoga, g. 1482. bila je u Kosinju, u Lici, osnovana prva tiskara na slavenskom jugu, u kojoj je g. 1483. tiskan crkveni *Misal* na hrvatskom jeziku glagoljskim slovima[57].

Vladislava II. Jagelovića (1490-1516) hrvatski sabor nije htio za dvije godine priznati kraljem, jer su Madžari u krunidbenoj zavjernici bili stavili: »Kraljevina Ugarska s drugim podložnim joj kraljevinama i pokrajinama«. Hrvati su Vladislava priznali istom onda, kada je taj g. 1492. ispravio krunidbenu povelju i stavio: »Kraljevstvo Ugarske s drugim kraljevinama, nai-

[52] HUBER, *Die Kriege;* HALECKI.
[53] FESSLER, 552 sl.
[54] ŠIŠIĆ, *Pregled*, 232-235; THALLÓCZY-ŠUFFLAY, *Povijest Jajca.*
[55] MANDIĆ, *BiH*, I, 151-171; III, 150-217.
[56] KLAIĆ, *Hrvatski sabori*, 264 sl.; KUKULJEVIĆ, *Jura regni Croatiae*, I, 208.
[57] BOŠNJAK, 297-310; KULUNDŽIĆ, *Problem najstarije štamparije*, br. 1-2; ISTI, *Kosinj.*

me, Dalmacijom, Hrvatskom i Slavonijom, te krajevima Transilvanije i njoj (Ugarskoj) podložnim pokrajinama«[58].

God. 1493. bosanski sandžak Jakub-paša provalio je u Hrvatsku i Kranjsku s jakom vojskom domaćih bosanskih Hrvata muslimana, potpomognut četama rumelijskoga paše. Na povratku Hrvati su Jakuba dočekali na Krbavskom polju pod gradom Krbavom (današnja Udbina). U ljutoj borbi, koja je trajala čitavi dan, 9. rujna 1493, s jednakom hrabrošću i upornošću borili su se sinovi istoga hrvatskog naroda, razdijeljeni vjerom i državnom pripadnošću. Krivnjom neiskusnoga bana Emerika Derenčina[59], vojska slobodne Hrvatske bila je hametom potučena. Polje je prekrilo preko 9.000 junačkih boraca[60]. Nešto mladi hrvatski suvremeni ljetopisac fra Ivan Tomašić piše da je to bio »početak razaranja hrvatskoga kraljevstva, u kojemu je poginuo cvijet svega hrvatskoga plemstva«[61].

[58] »Quod... regnum Ungariae cum caeteris regnis, scilicet Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae, et partibus Transsylvanis ac provinciis sibi subiectis ...«, KUKULJEVIĆ, *Jura regni Croatiae*, III, 9; ŠULEK, *Naše pravice*, II, 408-432.

[59] Imre Derenčin (Derencsényi), rodom Madžar, g. 1492/3. bio je ban Dalmacije, Hrvatske i cijele Slavonije.

[60] OLESNICKI, *Bezimeni turski ljetopisac*, 210-219; ISTI, *Bošnjak Hadum Jakub*, 123-160; MANDIĆ, *BiH*, III, 246.

[61] »Hec est prima destructio regni Coruatie, ibique tota nobilitas corruit Coruatie anno salutis 1493«, TOMAŠIĆ, *Chronicon*, 23. sl. Suvremeni glagoljaš Martinac zabilježio je na kraju *Novaljskoga brevijara*: »I tagda načeše cviliti rodivšije i vdovi mnoge i proči ini, i bist skrb velija na vseh živućih v stranah sih, jakaše ne bist od vremena Tatarov i Gotov i Atelja nečastivih«, KLAIĆ, *Povijest Hrvata*, II/3, 193.

III) SAMOSTALNE HRVATSKE DRŽAVE

1. *Crvena ili južna Hrvatska*

Kako je K. Porfirogenet zabilježio u svom djelu *O upravi Carstvom*, Hrvati su kod svoga dolaska na jug g. 626. naselili tadašnju Dalmaciju, Panoniju i Ilirik, dakle, uz Jadransko more sve zemlje od Istre do Valone u današnjoj Albaniji[1]. Ti su krajevi na Duvanjskom saboru g. 753. bili razdijeljeni na dvije hrvatske samoupravne jedinice: Bijelu [= zapadnu] Hrvatsku od rijeke Raše u Istri do rijeke Cetine u današnjoj Dalmaciji, te Crvenu [= južnu] Hrvatsku od Cetine do Valone i gorja Himare u današnjoj Albaniji[2].

Crvena Hrvatska bila je na Duvanjskom saboru razdijeljena na samoupravne pokrajine: Neretvu, Zahumlje, Travunju, Duklju i Ilirik[3]. Od tada ove pokrajine činile su jednu državnu cjelinu, manje više između sebe povezanu, koja je priznavala vrhovništvo općega hrvatskoga vojvode, pa kralja u Bijeloj Hrvatskoj. Već prema sposobnosti pokrajinskih vladara i utjecaju vanjskih prilika, pojedine su se pokrajine jače isticale i samostalnije nastupale. Koncem 8. st. Neretva se razvila u jaku pomorsku silu, koja je tijekom 9. i 10. st. više puta samostalno vodila pomorske borbe s Venecijom i prisilila je na plaćanje danka za slobodnu plovidbu Jadranskim morem[4]. U borbama s Bizantom g. 806-817. Hrvati su izgubili Ilirik, pa je krajna južna hrvatska granica bila utvrđena na rijeci Drimu u današnjoj Albaniji[5]. U prvoj četvrti 10. st. posebno se razvilo Zahumlje. Njezin vojvoda Mihajlo Vuševukčić bio je najugledniji hrvatski velikaš uz kralja Tomislava[6]. Početkom druge polovice 10. st. vodstvo Crvene Hrvatske preuzimlje Duklja, koja se prostirala uz more od Kotora do Drima. Tu se razvila hrvatska pokrajinska dinastija, koje se poglavar službeno nazivao ban ili vojvoda, a narod ga nazivao

[1] Gl. gore, s. 45 sl.
[2] Gore, s. 73-76
[3] Gore, s. 46-50 62 sl.
[4] Gore, s. 86, b. 49.
[5] Gore, s. 80.
[6] Gl. gore, s. 91, b. 66.

»kralj«, prema starom hrvatskom običaju[7]. Vladimir, član te domaće dukljanske dinastije, vladao je Crvenom Hrvatskom početkom zadnje četvrti 10. st. Budući da je Stjepan Držislav, opći hrvatski kralj, stupio u prijateljstvo s Bizantskim carstvom, bugarski car Samuel g. 990. ili slijedeće navalio je na Crvenu Hrvatsku i zarobio vojvodu Vladimira. Domalo ga je oženio svojom kćerkom Teodorom-Kosarom i predao mu Crvenu Hrvatsku na upravu pod bugarskim vrhovništvom[8].

God. 1018, kada je Vasilije II. uništio bugarsko carstvo, Bizantinci su zavladali svim zemljama, koje su dotle držali Bugari, naime cijelom Bugarskom, Srbijom, Bosnom i Crvenom Hrvatskom do rijeke Cetine[9]. Nakon smrti bizantskoga cara Romana III. Argira († 11. IV. 1034) Dobroslav, sin kneza Dragomira, strica dukljanskoga vladara sv. Vladimira, pobunio je protiv Bizantinaca Hrvate u Crvenoj Hrvatskoj i Srbe u Raškoj. Nakon prvoga neuspjeha, Dobroslav, kojega bizantski izvori zovu Stjepan Vojislav, u drugom ustanku 1040-1042. protjerao je Bizantince i sâm zavladao zemljom[10].

Dobroslava je naslijedio njegov sin Mihala (o. 1046-1081), kojega bizantski izvori zovu »vladar onih, koji se zovu Hrvati«[11]. On je, kao i njegov otac Dobroslav, priznavao vrhovništvo hrvatskih kraljeva Stjepana I. i Petra Krešimira IV. Ali g. 1074. nije priznao izbor Slavca za hrvatskoga kralja, pa je Duklju odcijepio od Hrvatske i osamostalio. God. 1077. Mihala je dobio kraljevski naslov i krunu od bizantskoga cara Nikifora Brienija[12]. Tim je osnovao novo hrvatsko kraljevstvo u Crvenoj ili južnoj Hrvatskoj. Budući da je u državi bilo čimbenika, koji nijesu odobravali cijepanje jedinstvene hrvatske kraljevine, Mihala je dao napisati ljetopis *Kraljevstvo Hrvata*, u kojemu je ljetopisac dokazivao da je prvotno središte stare hrvatske države bilo u Duklji, prema tome Mihala je samo obnovio staro zakonito stanje[13].

Da svoju državu učvrsti i crkveno osamostali, Mihala se obrati na papu Grgura VII, moleći ga da mu pošalje zastavu sv. Petra, a biskupu u Baru metropolitanski plašt. U pismu 9. siječnja 1078. papa Mihalu zove »kraljem Slavena [= Hrvata]«, ali mu odgovara da će on »čast tvoga kraljevstva priznati« darom zastave i dopustom uporabe metropolitanskoga plašta, kada sasluša zainteresirane stranke i stvar kanonski ispita[14]. Daljnji razvoj ovoga pitanja nije nam poznat, samo znamo da Grgur VII. nije udovoljio molbi kralja Mi-

[7] RP 182 sl.; ŠTEDIMLIJA, *Prilozi* 82 sl.
[8 9 10] Gl. gore, s. 96 sl.
[11] « οἱ κατά τήν Βουλγαρίαν προέχοντες ἀξιοῦσι τόν Μιχαηλᾶν ἀρχηγόν όντα τηνικαῦτα τῶν εἰρημένων Χρωβάτων τήν οἴκησιν τε ἐν Δεκατέροις καί Πραπάτοις ποιούμενον καί χώραν οὐκ ὀλίγην ἐφ ἑαυτόν ἔχοντα ἐπαρῆξαι αὐτοῖς καί συνεργῆσαι, ὅοῦναί τε αὐτοῖς τόν υἱόν αὐτοῦ, ὡς ἄν αὐτόν βασιλέα Βουλγαρίας ἀνακηρύξωσι ... », IOANNES SCYLITZA CUROPALATA, II, 715; PROKIĆ, 37.
[12] MANDIĆ, *C. Hrvatska*, 52-61.
[13] Gl. MANDIĆ, n. dj., 55-59; RP 463-466
[14] »Gregorius episcopus... Michaeli Sclauorum regi«, MANSI, XX, 246; FARLATI, III, 150 DC 211; RegPont, I², 561 (3799).

hale. Tek kralju Bodinu (1081-1101), sinu i drugom nasljedniku kralja Mihale, uspjelo je od protupape Klementa III. Viberta dobiti metropolitanski plašt za barskoga nadbiskupa i papinsko priznanje dukljanskoga kraljevstva[15].

Prvih godina svoje vladavine Bodin je oslobodio Rašku od Bizanta i tu postavio za velike župane svoja dva dvorjanika, Vukana i Marka, dukljanske Hrvate, starinom iz Ribnice kod današnje Podgorice[16]. Ovo je bilo sudbonosno za budućnost hrvatske Duklje. Kada je, naime, iza Bodinove smrti Duklja oslabila uslijed borba u kraljevskoj obitelji, raški župani počeli su se miješati u Duklju, koju su smatrali svojom starom domovinom, dok nije Stefan Nemanja, praunuk Bodinova dvorjanika Marka, g. 1189. potpuno uklonio dukljansku kraljevsku obitelj i sâm zavladao tom starom hrvatskom zemljom[17].

Hrvatsko pučanstvo Crvene Hrvatske bilo je od starine katoličko, rimskoga obreda, služeći se djelomično latinskim jezikom, a djelomično glagoljicom. I Stefan Nemanja i njegova braća Stracimir i Miroslav, kada su postali vladarima u Crvenoj Hrvatskoj, priznavali su vrhovništvo Rima. 25. studenoga 1189. papa Klement III. Nemanji i njegovoj braći preporučio je Bernarda, novoga dubrovačkoga nadbiskupa, kao katolicima[18]. I *Miroslavovo evanđelje*, koje je devedesetih godina 12. st. napisao zahumski đakon Grigorij i posvetio »knezju velikoslavnomu Miroslavu sinu Zavidinu«, bratu Nemanjinu, napisano je prema propisima rimske liturgije i za vjernike Katoličke crkve. Taj evanđelistar pisan je hrvatskom ćirilicom (bosančicom) u njezinu početnom razvoju, na osnovi hrvatske recenzije staroslavenskih glagoljskih knjiga[19]. I najstariji sin Nemanjin, Vukan, i njegov sin Đuro, kraljevi Duklje, bili su dobri katolici[20]. Bizantski obred u zemlje Crvene Hrvatske počeo je uvoditi arhiepiskop Sava, najmlađi sin Stefana Nemanje, kada je g. 1219. osnovao pravoslavne episkopije u Stonu za Zahumlje i Travunju, a u Prevlaci u Boki Kotorskoj za Duklju[21]. Budući da je domaće pučanstvo bilo ustrajno u starom rimskom obredu, srpski su kraljevi, napose Uroš I. (1242-1276) i njegov sin Uroš II. Milutin (1282-1321) upotrebljavali i silu da domaće katoličko pučanstvo prevedu na pravoslavlje: katoličke biskupe progonili su iz biskupija, ili nijesu dopuštali da se rede, katoličke su župe i samostane oduzimali i u njih smještali pravoslavne svećenike i kaluđere. God. 1345. papa Klement VI. (1342-1352) tražio je od kralja Stefana Dušana, da povrati »samostane, crkve, otoke, i sela, koje su neki kraljevi Raške, tvoji predšasnici, u svoje vrijeme preoteli i ti ih sada držiš zaposjednu-

[15] MARKOVIĆ, *Dukljansko-barska metropolija*; RP 278 sl.
[16] Gl. dolje, s. 176, b. 42 - Narodno i povijesno ime »Podgorica« Titini komunisti samovoljno su promijenili u naziv »Titograd«.
[17] Dolje, s. 180, b. 63.
[18] »Dilectis filiis, nobilibus viris Megajupano, Straschimiro et Mirosclabo«, CDC II, 238.
[19] MANDIĆ, *BiH*, I, 368-72; RP 416-419.
[20] MANDIĆ, *C. Hrvatska*, 318-321.
[21] JIREČEK-RADONIĆ, III, 75 s. 195; ĆOROVIĆ, 223-226 230 sl.

te«[22]. Taj je pritisak prestao, kada je nakon Dušanove smrti domaća hrvatska obitelj Balšića oslobodila Duklju od srpskoga gospodstva i uspostavila domaću upravu. Balšići (1360-1421) povratili su se u krilo Katoličke crkve[23]. Crnojevići (1439-1496), koji su vladali u Zeti, brdskom dijelu negdašnje Duklje, bili su pravoslavni, ali su bili snošljivi prema katolicima i održavali su veze s Rimom i Venecijom[24]. Kada su Turci zauzeli Hercegovinu g. 1482. i Zetu g. 1496, u današnjoj Crnoj Gori katolici su bili brojni u svim krajevima, osobito u primorju od Budve do Bojane, zatim u nikšićkoj krajini, te između rijeka Zete i Morače. Još g. 1610. bila su katolička glavna stara dukljanska plemena Bijelopavlovića, Pipera, Bratonožića i polovica Kuća[25]. Tijekom 17. st., uslijed manjka katoličkih svećenika i neprijateljstva Turske, koja je tada vodila ogorčene ratove sa zapadnim katoličkim zemljama, katolicizam je gotovo iščezao u Crnoj Gori. Jedan dio prešao je na islam, a većina na pravoslavlje[26]. Stari Hrvati katolici oko Bara i u primorskim krajevima listom su prešli na islam nakon neuspjeloga ustanka g. 1648.[27]

Nakon smrti zadnjega Crnojevića, Skender-bega, koji je vladao Crnom Gorom od g. 1513-1529, kao turski sandžak-beg, u crnogorskim brdima stvorila se narodna teokratska uprava na čelu s cetinjskim episkopom. Do g. 1696. vladali su cetinjski episkopi iz raznih plemena, a od g. 1696-1851. iz bratstva Petrovića Njegoša[28].

Na Badnju večer g. 1709. na poticaj episkopa Danila I. (1696-1737) pravoslavni Crnogorci »očistili« su crnogorska brda od muslimana: jedan su dio pobili, a drugi se spasio bijegom u hercegovački, bosanski i skadarski sandžakat[29].

God. 1851. Danilo II. rastavio je državnu od crkvene vlasti i osnovao nasljednu kneževsku porodicu Petrovića Njegoša, koja je g. 1910. Crnu Goru proglasila kraljevinom[30]. Nakon prvoga svjetskoga rata Crna Gora bila je uklopljena u državu Srba, Hrvata i Slovenaca.

Uza sve političke i vjerske promjene u Crnoj Gori, kako se nazivlje sredovječna hrvatska Duklja od polovice 15. st.[31], nije nigda bila prekinuta hrvatska predaja, niti se u stanovništvu utrnula svijest o njegovu hrvatskom podrijetlu. Osim neznatnih iznimaka, u kršne krajeve Crne Gore nije se nigda doseljivao strani narodni živalj, nego su tu stalno živjeli potomci negdašnjih dukljanskih Hrvata Dinaraca, koji i danas govore hrvatskim ijekavskim govorom s jakom primjesom hrvatske čakavštine i čakavskim naglaskom[32].

I podjela Crne Gore na plemena i njihove uredbe hrvatskoga su podrijetla. I u mjesnim imenima, narodnim običajima i predaji sačuvala se uspomena na Hrvate i Crvenu Hrvatsku[33]. Kada je turski putopisac Evlija Čelebija g. 1664. došao u današnji crnogorski kraj Pivu među pravoslavne Crnogorce, navodi, da su tu živjeli »čisti, pravi Hrvati«[34].

Kada su crnogorski muslimani za pokolja g. 1709. i za proširenja Crne Gore u 19. st. bježali u Bosnu i Sandžak, nosili su sa sobom hrvatsko ime i to su davali svojim obiteljima i mjestima, gdje bi se nastanili. Tako: Hrvati, Hrvići, Hrve, Hrvačići, Arvati, Arvatovići; Hrvacka, Hrvati, Hrvatsko Brdo, itd.[35].

U Carigradu se predstavnik Crnogoraca nazivao »Hrvatbaša«[36]. Književniku Adolfu Veberu g. 1885. rekla je jedna Crnogorka u Carigradu: »Ovdje svi, bili vlasi, bili katolici, ne zovu sebe drugačije nego Hrvati. Pa to je ime od starine«[37]. To potvrđuje i ruski povjesničar M. M. Filipov[38]. U službenom dokumentu g. 1863. izdanom u Carigradu spominje se: »Dimitrije Vicković, poglavar Hrvata u Zupcima [Crna Gora]«[39].

Potiskivanje hrvatskoga imena i srbiziranje Crne Gore počinje u 17. st. putem pravoslavne crkve. Ali to nije imalo jačega uspjeha do sredine 19. st. Pravi apostol srpstva u Crnoj Gori bio je vladika Petar II. Njegoš (1830-1851). Pod jakim utjecajem srpske propagande Ilije Garašanina i Vuka Stefanovića Karadžića, Njegoš je spjevao svoje veliko pjesničko djelo *Gorski vijenac*[40]. To djelo, koje je hvalospjev srpskom pravoslavlju, najviše je pridonijelo posrbljenju crnogorske inteligencije. Međutim, u širokim narodnim slojevima živjela je jaka narodna podsvijest, koja im je govorila da oni nijesu Srbi. To je prisililo stvaraoce druge Jugoslavije da su državnim ustavom stvorili crnogorsku republiku i priznali da su Crnogorci narod, koji je različit od drugih naroda u Jugoslaviji.

[22] »... monasteria, ecclesias, insulas ac villas... nonnulli reges Rassie predecessores tui... suis temporibus occuparunt et tu nunc ea occupas et detines occupata«, CDC XI, 179; VMH I, 215.
[23] AA 242 466; GELCICH, *La Zedda*; MANDIĆ, *C. Hrvatska*, 321.
[24] TOMIĆ, *Crnojevići i Crna Gora* (1479-1528).
[25] RAČKI, *Izvještaj barskoga nadbiskupa*, 50-156.
[26] DRAGANOVIĆ, *Massenübertritte*, 14-24; MANDIĆ, *BiH* III, 163-178 201-203 456-467.
[27] »Li christiani d'Antiavari... per non perder la vita e la robba, hanno professato la setta Mahomettana vedendo l'occisione de 74 christiani per ribelli et traditori«, PANDŽIĆ, *De Donato Jelić*, OFM, 8, b. 5.
[28] HNJ II, 159-174 1252-84; CLISSOLD, 75-81.
[29] BOŠNJANIN, *Hrvati i Herceg-Bosna*, 12 sl.; *Croatia sacra* 4 (1943) 210 sl. Istrebljenje muslimana u Crnoj Gori g. 1709.
[30] CLISSOLD, 84, sl.
[31] Gl. MANDIĆ, *C. Hrvatska*, 316.
[32] IVIĆ; VAN DEN BERK; MANDIĆ, *BiH* III, 58-61 361 sl.
[33] ŠTEDIMLIJA, *Crvena Hrvatska;* ISTI, *Tragom Popa Dukljanina*, 347 sl.
[34] EVLIJA ČELEBIJA, *Sejahatname*, V, 454, kod F. ŠPAHO, *Hrvati u Evlija Čelebijinu putopisu*, 49.
[35] RP 374 sl.; MANDIĆ, *BiH* III, 271-274.
[36] NENADOVIĆ, 105-114; VULOVIĆ, *Hrvat-baša*, u *Vijenac*, br. 41 (1892); ŠTEDIMLIJA, *Crnogorski Hrvat-baša*, u *Obzor*, 77 (15 I 1937) 1-2; DRAGIĆEVIĆ, *Hrvat-baša*, 334-341; RP 274 sl.
[37] VEBER, 171. Gl. RP 374 sl.
[38] FILIPOV, 127 sl.
[39] FORETIĆ, *Iz arhiva obitelji Vickovića*, 656.
[40] P. N(JEGOŠ), *Gorskii vienac*, Beč 1847.

2. *Bosna: banovina i kraljevina*

Bosna je dobila svoje ime po rijeci Bosni, koja se u pretpovijesno vrijeme zvala Basa-n, a u rimsko doba Basan-ius[1]. Prema razdiobi cara Diokle-cijana g. 297, bosanska Posavina bila je uključena u rimsku pokrajinu Panoniju, a planinski dijelovi Bosne od Borja- i Konjuh-planine na jug, te cijela Hercegovina pripadale su pokrajini Dalmaciji[2].

1) *Hrvati su naselili Bosnu i Hercegovinu g. 626.*

K. Porfirogenet zabilježio je na osnovi starih izvora u carskom arhivu u Bizantu da su Hrvati kod svoga dolaska na jug naselili rimsko-bizantske pokrajine Dalmaciju, Panoniju i Ilirik[3]. Na tom prostoru ležala je današnja Bosna i Hercegovina, pa su ih Hrvati naselili za svoga doseljenja g. 626.

To potvrđuje i stara hrvatska kronika, kojom se g. 1074/81. poslužio pisac ljetopisa *Kraljevstvo Hrvata.* Ovo djelo piše o prvom hrvatskom vladaru:

»...vaze kraljevstvo od Ilirije, a to jest sva zemlja ča jest s ovu stranu Valdemije [= Val-de-vino, Vinodol] deri do Polonije [= Apolonija u Albaniji]... I pride u Bosnu, i slize u Dalmaciju... donju zemlju i zagorsku... I bi kraljevstvo njegovo Bosna i Valdemin deri do Polonije, tako primorsko kako i zagorsko kraljevstvo... «[4].

Da su Hrvati naselili Bosnu odmah kod svoga dolaska na jug, govori nam i političko uređenje zemlje. Bosna je bila od najstarijih vremena banovina: banovi su njom neprekidno vladali do g. 1377, kada se tadašnji bosanski ban Tvrtko I. proglasio kraljem[5].

Banska je čast čisto hrvatska ustanova. Nju ne poznaju ni Srbi ni Bugari, niti drugi narodi srednjovjekovne Europe. Zbog toga svugdje, gdje vladaju banovi, moramo reći da su tu živjeli Hrvati, jer su samo oni mogli dati zemaljskom vladaru svoj čisto hrvatski naziv bana. I banska nam čast, dakle, svjedoči, da su u Bosni živjeli Hrvati od najstarijih vremena pa tijekom cijeloga srednjega vijeka[6].

I društveno uređenje srednjovjekovne Bosne bilo je hrvatsko. Bosna je tada bila tijesno povezana s hrvatskim zemljama. To nam potvrđuju i danas arheološki ostaci crkava, kraljevskih i velikaških dvorova, te brojni nadgrobni spomenici, zvani stećci. Svi ti nose obilježja zapadna i hrvatska[7].

[1] MANDIĆ, *BiH*, I, 42 sl.
[2] Gl. gore, s. 46.
[3] Gore, s. 45-50.
[4] ŠIŠIĆ, *Letopis*, 386-388.
[5] MANDIĆ, *BiH*, I,203-421.
[6] Gl. MANDIĆ, *BiH*, III, 33-35.
[7] MANDIĆ, n. dj., 24-96.

2) *Povijest Bosne do 12. st.*

Bosnu pod svojim imenom prvi put spominje staro hrvatsko djelo *Methodos* na Duvanjskom saboru g. 753. Tada je Bosna bila samoupravna pokrajina hrvatske države[8]. Bosna je i dalje ostala u sastavu hrvatske države, koja je u 9. i 10. st. na Drini graničila s bugarskom državom. U istočnoj Bosni između Konjuh-planine i Romanije, hrvatski vojvoda Trpimir oko g. 852. i hrvatski kralj Tomislav g. 927. pobijedili su vojske bugarskih vladara Mihajla i cara Simeona Velikoga[9].

Za prijestolnih borba u Hrvatskoj g. 948/9. srpski veliki župan Časlav zauzeo je Bosnu i druge hrvatske zemlje istočno od rijeka Vrbasa i Cetine. Zato je suvremeni pisac K. Porfirogenet u svom djelu *O upravi carstvom* kratku vijest o »zemljici Bosni« zabilježio na kraju 32. poglavlja, u kojemu govori o Srbima[10]. Međutim, oko g. 960. hrvatski kralj Krešimir II. Bosnu je povratio Hrvatskoj[11]. Od tada do g. 1918. Bosna nije nigda bila u srpskoj državi, ni pod srpskom vlasti.

Kada je bugarski car Samuel g. 990/91. zauzeo Crvenu Hrvatsku, i Bosna je pala u njegove ruke[12]. God. 1018. bizantski car Vasilije II. uništio je bugarsku državu i zauzeo sve zemlje, koje su Bugari dotle držali, pa i Bosnu. Za narodnoga ustanka g. 1036-42. hrvatski kralj Stjepan I. Bosnu je oslobodio od Bizantinaca i ujedinio s hrvatskom državom[13]. Oko god. 1060. hrvatski kralj Petar Krešimir IV. osnovao je katoličku biskupiju u Bosni[14]. Tu je papa Klement III. Vibert g. 1089. podvrgao novoj metropoliji u Baru[15], što nam govori da se Bosna nešto prije toga bila pridružila novom hrvatskom kraljevstvu u Crvenoj ili južnoj Hrvatskoj[16]. U sastavu te države ostala je Bosna kao samoupravna jedinica do g. 1138, kada se povratila u zajednicu hrvatsko-ugarskoga kraljevstva. Na osnovi toga ugar.-hrv. kralj Bela II. g. 1139. imenovao je svoga sina Ladislava »bosanskim vojvodom«[17].

Prvi imenom poznati ban u Bosni zvao se Borić. On je svojski pomagao ugarsko-hrvatskoga kralja Gejzu II. (1141-61) protiv bizantskoga cara Emanuela I. Komnenca (1143-80)[18]. Ivan Kinamos, tajnik i ljetopisac cara Emanuela, ovako opisuje povratak bana Borića u Bosnu nakon rata g. 1155:

[8] Gl. gore, s. 76.
[9] Gore, s. 81 i 92.
[10] PORPHYR., 32 (160).
[11] Gore, s. 95.
[12] Gore, s. 96.
[13] Gore, s. 97.
[14] Gore, s. 99.
[15] RP 81 i 279.
[16] To je bilo za živa kralja Zvonimira, a taj nije silom nastojao zadržati Bosnu u hrvatskoj matičnoj državi. Hrvatski su vladari toliko poštivali samoupravu plemena i pokrajina, da nijesu nigda oružanom silom te silili da ostanu u državnom jedinstvu, ako su se te uslijed posebnih prilika previše osamostalile ili otele od zajedničke hrvatske državne uprave.
[17] ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića*, 55-60; MANDIĆ, *BiH*, I, 214-218 395-402.
[18] ŠIŠIĆ, n. dj., 65-72; MANDIĆ, n.dj., 218-220 245-8.

»Kada je bio blizu Save, skrene odatle prema drugoj rijeci imenom Drina, koja, utječući drugdje, dijeli Bosnu od druge, srpske zemlje. A Bosna nije podložna velikom županu Srba, nego je sama za se; drugi narod, koji svojim načinom živi i sam sobom upravlja«[19].

Kinamos, koji je s carem Emanuelom osobno bio u Raškoj, te iz vlastitog uvida poznavao narodne prilike u toj zemlji i Bosni, ovdje neprijeporno tvrdi da u Bosni ne žive Srbi, nego drugi narod, naime Hrvati, jer tada, kao i danas, u srednjem Balkanu nije bilo drugih naroda osim Hrvata i Srba.

God. 1164/65. bizantska vojska pod vodstvom Ivana Duke zauzela je sve hrvatske zemlje do Gvozda, uključivo s Bosnom[20]. Zadnjih godina cara Emanuela, po svoj prilici od g. 1163, Bosnom je vladao Kulin ban, bliži rođak bana Borića. Čim se saznalo za poraz Emanuelov u Maloj Aziji g. 1179. i domalo za njegovu smrt, Kulin je protjerao Bizantince iz Bosne i zauzeo donje krajeve oko gornjega Vrbasa te župe Usoru i Soli, koje su tada držali Bizantinci[21].

Kulin je priznavao vrhovništvo ugarsko-hrvatskih kraljeva, ali je stvarno zemljom upravljao kao neovisni vladar. Podizao je poljoprivredu i stočarstvo i Bosnu je otvorio vanjskoj trgovini. Za njegove vlade njemački rudari iz Saske počeli su kopati rudno blago u Bosni. Za dugoga i mudroga vladanja Kulina bana († 1204) blagostanje se u zemlji tako podiglo[22], da su to Bošnjaci trajno spominjali i ovjekovječili u narodnim poslovicama: »Za Kulina bana i njegovih dobrijeh dana«. – »Povratilo se doba Kulina bana«[23].

3) *Bogomilstvo u Bosni*

Ban Kulin bio je cijeloga života[24] dobar i pobožan katolik, ali je u svom vjerskom neznanju pomogao da se u Bosni raširi bogomilstvo, kojemu je bio začetnik bugarski pop Bogomil iz vremena bugarskoga cara Petra (927-969). Bogomilstvo je zapravo novi oblik staroga Manesova († 277) dvopočelništva[25].

Bogomili su učili da postoje dva počela: bog dobra i bog zla; prvi je stvorio sve što je duhovno, a drugi, zvan Satanael ili Đavao, vidljivi svijet. Prema toj nauci, u čovjeku je iskra dobroga boga, duša, koja je zasužnjena u tijelu, koje je stvorio Satanael. Ljudska duša ima se osloboditi tijela i povratiti svome početniku, dobrome bogu bogomilskim krštenjem i strogim pokorničkim životom, izbjegavajući sve što umnožava tjelesa i potječe od životinjskih bića. Dosljedno tome, bogomili su se uzdržavali od ženidbe, nijesu

[19] IOANNES CINNAMUS, III, 7 (104); V, 17 (249).
[20] Gl. gore, s. 110 sl.
[21] MANDIĆ, n.dj., 220-225.
[22] NACK; DINIĆ; KOVAČEVIĆ; MANDIĆ, *BiH*, I, 221-225; ĆIRKOVIĆ, 46-49.
[23] Gl. KAPETANOVIĆ, br. 7782; DANIČIĆ, b. 3673, s. IV; KLAIĆ, *Povijest Bosne*, 65.
[24] MANDIĆ, *BiH*, II, 162-5.
[25] MANDIĆ, n. dj., 145-9 338-62.

jeli mesa ni mliječnih proizvoda, hranili su se samo žitaricama i biljnim proizvodima. Takvim životom živjeli su samo »savršeni krstjani«, pravi bogomili, a tih u Bosni nije nigda bilo više od par stotina. Jednostavni vjernici živjeli su običnim životom, samo su morali obećati da će se prije smrti odreći svijeta i primiti bogomilsko krštenje, koje se podjeljivalo polaganjem ruku i Evanđelja sv. Ivana na glavu primaoca[26].

Savršeni »bosanski krstjani«, kako su oni sami sebe zvali, živjeli su u zajedničkim kućama (hiže), kojima su bili na čelu »starci«. Vrhovni starješina bogomilske sljedbe u Bosni zvao se »did bosanske crkve«, za kojega su bogomili držali da je namjesnik Kristov, nasljednik sv. Petra, papa. Did i dva prva njegova pomoćnika, veliki gost i veliki starac, primali su vlast, po bogomilskom vjerovanju, ređenjem jedan od drugoga od apostolskih vremena (apostolsko nasljedstvo). Did, veliki gost i veliki starac, te deset đakona-apostola, činili su bogomilsku hijerarhiju. Kršćansku crkvu, istočnu i zapadnu, bogomili nijesu priznavali kao Božju ustanovu; zabacivali su kršćanske sakramente, napose krštenje vodom; sv. misu i Euharistiju; nijesu imali crkava, nego su svoje bogoslužje i molitve obavljali u samostanskim blagovaonicama, u privatnim kućama i zaklonitim mjestima. Ženidbu su smatrali grješnom, ali su je dozvoljavali običnim vjernicima kao nužno zlo[27].

Na znamenitom sastanku na Bilinu polju kod Zenice g. 1203. u prisutnosti bana Kulina i legata pape Inocencija III, Ivana de Casamare, bosanski krstjani su priznali vrhovništvo Katoličke crkve i bili proglašeni pravovjernim katolicima[28]. Pod tim plaštem bogomili su slobodno unišli u kuće bosanskih velikaša i među široke narodne slojeve. Predobili su za se i većinu neukih katoličkih svećenika glagoljaša, dapače, i glagoljaške bosanske katoličke biskupe. I bosanski ban Stjepan (1204-1221) i Ninoslav (1221-1254) bili su bogomilski vjernici[29]. Od tada pa sve do turskoga zaposjednuća Bosne (1463) bogomilstvo je bilo jedan od glavnih i političkih čimbenika u zemlji.

Kada je papa Honorije III. saznao da bosanski krstjani i dalje drže i naučavaju svoje stare zablude, 3. prosinca 1221. naredio je svome legatu Akonciju da organizira križarsku vojnu i silom istrijebi bogomilstvo u Bosni. Križare je vodio ratoborni kaločki nadbiskup Ugrin (1219-1241). Nakon početnoga uspjeha križarska je vojna propala, jer su tada, a tako i kasnije, Madžari vodili križarske vojne poglavito s političkim namjerama da Bosnu podvrgnu Ugarskoj[30]. U tim borbama bogomili su nastupali kao branitelji bosanske slobode, pa ih je bosansko rodoljubno plemstvo veoma zavoljelo i potpalo pod njihov upliv.

Nakon neuspjeha prvih križarskih vojna, Grgur IX. (1227-1241) poslao je u Bosnu dominikance da misionarskim radom obraćaju bogomile. Njima

[26] MANDIĆ, n. dj., 17-31 216-229 280-94 428-444.
[27] MANDIĆ, n. dj., 240-286 391-427.
[28] MANDIĆ, n. dj., 162-5 198-203.
[29] MANDIĆ, n. dj., 166-187.
[30] L. PETROVIĆ, 17-20 51-56 89-93; MANDIĆ, n. dj., 24-29.

je uspjelo obratiti na katoličku vjeru bana Ninoslava i njegova bližega rođaka Prijezdu Velikoga[31]. Od tada su trajno vladari u Bosni, banovi i kraljevi, bili katolici[32]. Budući da je većina bosanskoga pučanstva, napose velikaši, slijedila bogomilstvo, Bosna je postala prva država u Europi, u kojoj je vladala puna vjerska snošljivost, gdje vladari nijesu silili državljane da slijede njihovu vjeru, nego su dopuštali da pripadnici raznih vjera mirno žive u državi i da vrše razne državne službe, samo ako su dobri Bošnjaci.

4) *Kotromanići u Bosni*

U Bosni je od starine vladala ista obitelj, svakako od g. 1138, kada je zemlja došla u sastav ugarsko-hrvatske države. Ban Tvrtko I. g. 1356. piše da je djed njegova strica Stjepana II. bio Prijezda Veliki[33]. Taj je bio bliži rođak bana Ninoslava[34]. Ovaj je pak pisao papi Grguru IX. da su prije njega Bosnom vladali njegovi praroditelji[35], dakle članovi iste obitelji najmanje za tri pokoljenja, što nas dovodi do tridesetih godina 12. st. Po starom hrvatskom običajnom pravu, u Bosni su vladari nastupali na prijestolje po starješinstvu (seniorat)[36]. Od sredine 13. st. bosanski banovi i kraljevi nazivaju se Kotromanići, po svoj prilici po Prijezdi Velikome, koji je bio sin kćeri hrvatskoga velikaša Kotromana[37].

Najveći bosanski vladari bili su Stjepan II. Kotromanić (1312-1353) i njegov sinovac i nasljednik Tvrtko I. (1353-91). Stjepan II. pomogao je da je g. 1322. bio srušen Mladen II, hrvatski nasljedni ban i gospodar Bosne. S tim u vezi Stjepan je navedene godine protegao svoju vlast na Zahumlje, a slijedeće godine na Tropolje (Duvno, Hlivno i Glamoč) i krajinu između Neretve i Cetine[38].

5) *Franjevci obraćaju bogomile na katoličku vjeru*

Posebna je zasluga bana Stjepana II. da je franjevački red g. 1340. osnovao »bosansku vikariju«, misionarsku organizaciju za obraćanje bogomilskih vjernika na katoličku vjeru evanđeoskim propovijedanjem. Od tada će se u Bosni slijegati ponajbolji franjevački misionari iz cijele Europe: iz hrvatskih katoličkih zemalja, iz Italije, Francuske, Španjolske, Engleske, Njemačke, Ugarske i Poljske[39]. Franjevci bosanske vikarije, koja će se od g. 1517. zvati provincija Bosne Srebreničke, u daljnjoj povijesti Bosne i Hercegovine postat će veoma značajan i utjecajan čimbenik[40].

Prve franjevačke samostane podigao je Stjepan II. Kotromanić uz banski dvor u Sutjesci i u Milima kod Visokoga, gdje je u samostanskoj crkvi izradio grobnicu za se i za svoju obitelj[41]. Bosanska vikarija već je g. 1376. brojila 35 samostana s nekih 400 misionara[42]. Njihovim radom bilo je do g. 1400. obraćeno oko 500.000 bogomilskih vjernika na katoličku vjeru[43].

6) *Bosna postaje kraljevinom*

Mladi i poduzetni ban Tvrtko I. u borbama s domaćim bogomilskim nezadovoljnicima i s ugar.-hrv. kraljem Ludovikom I. učvrstio je bosansku banovinu, koju je naslijedio od svoga strica Stjepana II. Kada je oslabila Srbija iza smrti cara Stefana Dušana († 1355), Tvrtko je zauzeo Podrinje i Travunju. Da istakne samostalnost i suverenost Bosne, Tvrtko se u proljeće g. 1377. okrunio bosanskom kraljevskom krunom. Kako ta nije postojala, niti ju je tko priznavao, Tvrtko se 2. listopada iste godine ponovno okrunio u Mileševu u Podrinju starom srpskom krunom, tvrdeći da mu ta pripada kao unuku Jelisave, kćeri srpskoga kralja Stefana Dragutina. Tim se Tvrtko ujedno htio domoći bogatoga mitrovdanskoga danka, koji su Dubrovčani davali srpskim kraljevima[44]. Za dinastičkih nemira u Hrvatskoj iza smrti Ludovika I. (†1382), Tvrtko je raširio svoju vlast duboko u jadransku Hrvatsku i uzeo naslov »kralja Dalmacije i Hrvatske«[45]. Tvrtkova je namjera bila da oko Bosne okupi sve hrvatske zemlje, ali ga je u tome spriječila rana smrt (†1391).

Nasljednici Tvrtka I. trošili su snage u borbama s ugar.-hrv. kraljevima, koji su htjeli Bosnu ponovno podložiti svojoj vlasti, te s domaćim sebičnim velmožama, koji su nastojali jačati moć svojih porodica na uštrb središnje kraljevske vlasti. Najmoćniji su bili od tih velikaša Hrvoje Vukčić Hrvatinić († 1416), Sandalj Hranić († 1435) i njegov sinovac i nasljednik Stjepan Vukčić Kosača (1435-1466)[46]. Ovaj je g. 1448. od cara Fridrika III. dobio počasni naslov »herceg sv. Save«, pa se po tom njegova zemlja nazvala »Hercegovi-

[31] MANDIĆ, *BiH*, I, 226-237 476-81; *BiH*, II, 182-203.
[32] MANDIĆ, *BiH*, I, 227 sl. 225 sl. 265 sl.
[33] »... a nostris predecessoribus, scilicet a magno Prezda olim bano, avo Stephani magni pridem similiter [bani] patrui nostri...«, WM 11 (1909) 278.
[34] » ... nobilis vir Ubanus dictus Priesda consanguineus eius [Ninosclavi ducis de Bosna]...«, pismo Grgura IX. bosanskim dominikancima 10. X. 1233, CDC III, 289; MANDIĆ, *BiH*, I, 227 sl.
[35] »Dilecto filio nobili viro Ninosclavo duci de Bosna... quam, sicut asseris, progenitores tui... ab antiquo pacifice possederunt«, pismo Grgura IX. banu Ninoslavu 10. list. 1233, CDC III, 388.
[36] Gl. RP 354 sl.; MANDIĆ, *BiH*, III, 30-33.
[37] MANDIĆ, *BiH*, I, 243-250.
[38] N. dj., 250-255 265-286; ĆIRKOVIĆ, 88-101 121-165.
[39] MANDIĆ, *Franjevačka Bosna*, 43-53 149 sl.
[40] MANDIĆ, *BiH*, III, 324-331.
[41] N. dj., 73-77.
[42] MANDIĆ, *Franjevačka Bosna*, 228-235.
[43] »Per solicitas et continuas fratrum dicti ordinis in eadem vicaria existentium predicationes et inductiones quingenta milia personarum infidelium, vel circiter, cingulum veritatis amplectentes ad orthodoxe fidei... conversa fore noscantur«, pismo pape Bonifacija IX, 7. III. 1402, MANDIĆ, *BiH*, II, 565.
[44] MANDIĆ, *BiH*, I, 265-286; ĆIRKOVIĆ, 135-140.
[45] »Stephani Tuerchonis dei gratia Rassie, Bosne, Dalmatie, Croatie, Maritimeque etc. regis inclyti«, *Listine* IV, 283.
[46] MANDIĆ, *BiH*, I, 287-326; ĆIRKOVIĆ, 166-250; ŠIŠIĆ, *Vojvoda Hrvoje*; RADONIĆ, *Der Grossvojvoda*, 380-465.

na«[47]. Zadnjega kralja hrvatskoga roda, Stjepana Tomaševića, kralja Bosne, pogubio je turski sultan Mehmed II. pod Jajcem 25. svibnja 1463.

7) *Islamizacija Bosne i Hercegovine*

Uslijed nesloge bosanskih velikaša i otpora preostalih bogomilskih vjernika protiv prijelaza na kršćanstvo, Bosna je g. 1463. pala pod Tursku. Uz mali broj neslavenskih Vlaha i oko 25.000 Srba u Podrinju, tada je u bosanskom kraljevstvu još živjelo isključivo staro hrvatsko pučanstvo, i to oko 750.000 katolika i 80-90.000 bogomilskih vjernika[48]. Budući da su Hrvati katolici od reda bježali pred Turcima, osvajatelj zemlje, sultan Mehmed II. 28. svibnja 1463. izdao je franjevačkom starješini fra Anđelu Vrhbosanskome *Ahdnamu*, svečanu vladarsku zavjernicu, u kojoj je franjevcima i njihovim vjernicima zajamčio slobodu života i posjeda, dok mu budu vjerni. Sultan je uz to dopustio da se svatko slobodno vrati svojoj kući, koji je bio izbjegao[49]. Franjevačka je zasluga što se katolička vjera održala u Bosni i Hercegovini, koja je propala u svim zemljama, koje su Turci zauzeli.

Po Kuranu i šerijatskim zakonima, u Turskoj su svi muslimani, bez razlike njihova narodnoga podrijetla, bili punopravni građani, koji su mogli postići svaku službu u državi; plaćali su manje poreze i uživali razne društvene pogodnosti. Jednobošce (kršćane i Židove) Turska nije silom prevodila na islam. Ti su mogli u svojoj vjeri živjeti, ali u podređenom stanju kao raja (stado), da svojim radom i porezima održavaju islamsku državu[50].

U novim prilikama, koje su nastale, većina Hrvata bogomilske vjere prešla je na islam već prvih godina iza pada Bosne. Od Hrvata katolika u početku su prelazili na islam samo pojedinci, većinom rodbina poislamljenih zarobljenika iz g. 1463. ili janjičarskih gojenaca, za što se podmladak (adžemi oglani) počeo prisilno kupiti od kršćana g. 1472[51]. Općenito, Hrvati katolici su se čvrsto držali svoje vjere i nikako se nijesu mogli pomiriti s gubitkom državne i narodne slobode. Kada su se Turci g. 1512/13. počeli jako širiti u hrvatskim zemljama, franjevci su, i Hrvati katolici, potajno i javno se odmećući, radili protiv Turske. To je bilo uzrokom da je u prvoj kanunami (zakoniku) bosanskoga sandžakata g. 1516. donesen zakon o državnom progonu katolika:

»... Neka se takve novopodignute crkve dadu porušiti; a oni nevjernici i (njihovi) duhovnici, koji, boraveći u njima, uhode stanje i dojavljuju u nevjerničke zemlje, neka se kazne strogo... Neka se poruše križevi, koji su postavljeni na putevima i neka se ne dopušta da ih u buduće postavljaju«[52].

[47] MANDIĆ, *BiH*, I, 132-141, DINIĆ, *Zemlje hercega svetog Save*.
[48] MANDIĆ, *BiH*, III, 134-136 519 sl.
[49] N. dj., 150-153.
[50] BARKAN, *Les déportations*, 87.
[51] TRUHELKA, *Tursko-slovjenski spomenici*, 37 sl.; MANDIĆ, *BiH*, III, 346-351.
[52] *Kanuni*, 31. Vidi slične odredbe g. 1530. i 1539, n. dj., 43 i 56.

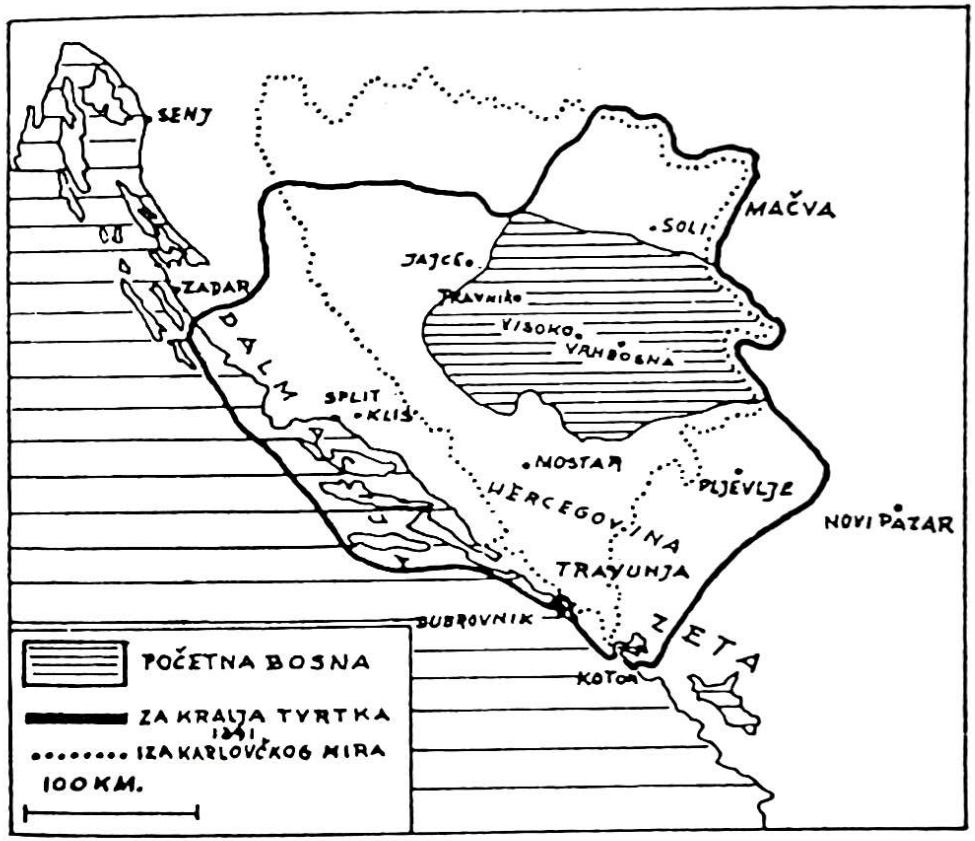

Razvoj današnje Bosne i Hercegovine

Na osnovi ovoga zakona otpočeo je jaki progon katolika, u kojemu je bila porušena većina franjevačkih samostana te franjevačkih i glagoljaških župskih crkava u bosanskom sandžakatu. Ti su se progoni, sada u jačem, a sada u blažem obliku, nastavljali sve do bečkih ratova (1683-1699), negda u pojedinim krajevima, a negda općenito. Između drugoga, to je prouzrokovalo veliku nestašicu katoličkoga svećenstva, osobito u istočnoj Bosni i Hercegovini te u zapadnoj Bosni[53].

Da se zaštite od društvene podređenosti i da spase svoju vjeru, jedan dio Hrvata katolika iselio se u slobodne hrvatske i druge katoličke zemlje. Njihov se broj penje do 300.000 duša. To su bili: Hrvati Bunjevci, Hrvati Uskoci, Vodeni (= Bosanski) Hrvati, Hrvati Predavci i Hrvati Šokci[54]. Jedan dio, osobito gdje za dulje vremena nije bilo katoličkih svećenika, kao u istočnoj Hercegovini i zapadnoj Bosni, stavio se pod zaštitu pravoslavne crkve, koja je uživala posebne povlastice u turskoj državi[55]. Najveći dio Hrvata katolika prihvatio je islam: u gradovima i trgovištima u punom smislu, a po selima samo vanjskim načinom. Ti su u kućama nastavili živjeti kršćanski, a na vani su se prikazivali muslimanima; djecu su krstili i sunetili; javno su nosili muslimanska imena, ali je svaki imao svoje kršćansko ime, nadajući se, da će brzo doći vrijeme, kada će se osloboditi i zvati svojim kršćanskim imenima. Te potajne katolike (cryptocatholici) nazivalo se »poturi« [(po(lu) Tur(ci)][56]. Takvih je bilo u svim hrvatskim zemljama, koje su Turci osvojili od konca 15. do konca 16. st.

God. 1624. u Bosni i Hercegovini bilo je oko 90.000 muslimana (67%), od toga dvije trećine »potura«, katolika oko 300.000 (22%), a pravoslavnih, većinom neslavenskih Vlaha i popravoslavljenih Hrvata katolika oko 150.000 (11%)[57]. Do bečkih ratova katolici će se smanjiti više od polovine iseljenjem i prijelazom na islam i pravoslavlje. Nakon iseljenja g. 1684-1699. Hrvati katolici će pasti u Bosni i Hercegovini na 25.000 duša[58].

8) *Narodna svijest u BiH za turskih vremena*

Pučanstvo Bosne i Hercegovine, iako je mijenjalo vjeru i prije i poslije pada Bosne (1463), ostalo je i za turske uprave ono isto staro hrvatsko stanovništvo, koje se doselilo u zemlju g. 626.

Bosansko-hercegovački muslimani Hrvati, osobito oni odgojeni u janjičarskoj i visokoj državnoj školi u Carigradu, svojom sabljom i svojim umom

[53] MANDIĆ, *BiH*, III, 157-217.
[54] N. dj., 293-305.
[55] N. dj., 163-182 455-494.
[56] N. dj., 218-241.
[57] »La prouincia di Bosna hauerà appreso trecento mila Catholici... Tre sorti di gente habitano la Bosna: Turchi, Schismatici, et Chatolici. De Turchi saranno tre parti, et à pena de Chatolici una, Schismatici saranno per la metà di Chatolici, de quali saranno cento cinquanta milla anime in circa«, DRAGANOVIĆ, *Izvješće*, 8 i 43.
[58] JELENIĆ, *Kultura*, I, 202-204; MANDIĆ, *BiH*, III, 326 sl. 405.

kao janjičari i državni upravnici bitno su pridonijeli usponu i veličini turskoga carstva od sredine 15. do sredine 17. st. Njih 24 bili su veliki veziri turske države, među njima Rustem-paša Hrvat i Mehmed-paša Sokolović, koji se smatraju najvećim turskim državnicima svih vremena. Dvadeset i tri Hrvata muslimana bili su i zetovi turskih sultana[59].

I u Bosni i Hercegovini domaći muslimani Hrvati vršili su vojničke i upravne službe. Bosna je u početku (1463) bila turski sandžakat, koji je g. 1580. bio uzdignut na čast vilajeta (pašaluk), kojemu su bili podvrgnuti svi sandžakati u hrvatskim zemljama: hercegovački, zvornički, kliški, krčki, bihaćki, požeški i čazmansko-pakrački. Sijelo je bosanskoga sandžakata bilo u Sarajevu, a poslije bečkih ratova do 1850. u Travniku[60].

Osim pojedinih vojničkih i civilnih službenika u Bosnu nijesu dolazili etnički Turci, niti pripadnici drugih azijskih naroda[61]. Tih je uvijek bilo tako malo da nigdje nijesu mogli stvoriti ni male jezične oaze turskoga jezika u Bosni i Hercegovini.

Do bečkih ratova (1683-1699) Hrvati muslimani živjeli su u tijesnoj vezi s Hrvatima katolicima: u istom mjestu i od istoga roda jedne su obitelji bile katoličke, a druge muslimanske; u nekim obiteljima roditelji su bili katolici, a sinovi muslimani, ili muž musliman, a žena katolkinja. I muslimani i katolici, iako su ih drugi, pa i oni sami sebe, obično nazivali Bošnjacima i Hercegovcima, bili su svijesni da su Hrvati. I jedni i drugi govorili su starim hrvatskim jezikom ikavskoga govora s jakim primjesama čakavštine; upotrebljavali su i dalje hrvatsko pismo, zvano bosančica; zadržali su mnoge stare hrvatske narodne običaje u obiteljskom i društvenom životu te starinsko narodno praznovjerje o vilama, vještacima i vukodlacima. I danas Hrvati katolici i muslimani Bosne i Hercegovine čine posebnu zajednicu, jezičnu i biološku, različitu od doseljenih Srba[62].

Da su b.-h. katolici i muslimani bili svijesni svoje hrvatske narodnosti i u turskim vremenima, navodimo ove činjenice:

Kada su koncem 15. i početkom 16. st. bosanski starosjedioci počeli bježati na zapad, Bunjevci, Vodeni Hrvati, Predavci i drugi, oni sami sebe nazivlju Hrvatima, a tako ih zovu i njihovi suvremenici[63].

Papinski legat A. Burgio g. 1526. piše, da »Bosna pripada Hrvatskoj«. Drugi papinski izaslanik g. 1580. bilježi da je Una »glavna rijeka Hrvatske«[64].

[59] MANDIĆ, *BiH*, III, 335-351.
[60] MANDIĆ, *BiH*, I, 151-171; ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*.
[61] BARKAN, 67-131; posebno 101-126; MANDIĆ, *BiH*, III, 275-278.
[62] MANDIĆ, n. dj., 360-365.
[63] N. dj., 288-331.
[64] »... appartenendo la Bossina a la Croatia«, MVH I, 324. »... principalissimo fiume di Croazia« VMSM, II, 75.

Hrvatski pisac fra Franjo Glavinić, rođen 1585. u Glamoču u Bosni, svoj jezik naziva »hrvatski«. U svom djelu *Počeci* (franjevačke) *provincije Bosne Hrvatske* on piše: »Bošnjaci su isto narod s Hrvatima; a i jezik im je isti«[65].

Bosanski starosjedioci katoličke vjere, kada bi stupili u tursku vojničku službu, nazivali su sebe: »Junaci Hrvati«. To njihovo ime više puta zabilježio je turski putopisac Evlija Čelebija, koji je Bosnu proputovao nekoliko puta u 17. st.[66]. Čelebija je zapisao, da su i pravoslavni stanovnici crnogorske Pive bili »čisti pravi Hrvati«[67].

Fra Lovro Šitović, rodom musliman iz Ljubuškoga, svoj jezik rodovito zove »hrvatski«. U predgovoru svojoj *Gramatici*, koju je namijenio franjevačkoj mladeži iz Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Slavonije i Bačke, on svima dovikuje: »Mi Hrvati«[68].

Ni b.-h. muslimani se nijesu stidjeli svoga hrvatskoga imena i jezika. Neki su se veliki veziri posebno dičili hrvatskim imenom, da ih i danas turski povjesničari nazivaju Hrvatima. Tako: Mahmud-paša Hrvat, Rustem-paša Hrvat, Sijavuš-paša Hrvat, Murad-paša Hrvat, itd.[69]. Muslimani Hrvati u janjičarskoj školi u Carigradu i na državnim položajima širom carstva govorili su hrvatski, pa su prisilili i službenike drugih naroda, da uče i govore hrvatski, što su činili i neki sultani, kao Sulejman Veličanstveni. O tome g. 1567. bečki poslanik A. Pigafetta piše: »Govorili su hrvatski. U Carigradu je običaj, da govore hrvatski, koji jezik poznaju gotovo svi Turci [službenici], a posebno ljudi ratnici«[70]. Od 15. do 17. st. hrvatski je jezik bio drugi diplomatski jezik u turskom carstvu[71].

Mehmed-paša Sokolović (o. 1510-1579), rodom iz istočne Bosne kod Višegrada, nakon što je svršio visoke škole s posebnom odlikom, upitan od Sulejmana II, odakle je, odgovorio je: »Iz Hrvata«[72].

God. 1589. poslanik bosanskoga vezira sklopio je sporazum s F. Nanijem, mletačkim providurom u Dalmaciji. O tome bosanski izaslanik piše:

»Zato mi rečeni Hodaverdi čauš, hotismo učiniti viru od toga posla, i dvoje knjige pisati turske, a dvoje horvatske...«[73].

[65] »I Bosnesi sono l'stessa natione con i Croati, e tale è anco il linguaggio loro« GLAVINICH, 1.
[66] EVLIJA ĆELEBIJA, I, 207 i 211; II, 177 i 266; MANDIĆ, *BiH*, III, 353-357.
[67] Gl. gore, s. 130, b. 34.
[68] »... mnozi narodi to iest, Franczezi, Spagnoli, Italianczi, Nimczi, Ungari, etc. lascgne nauče grammatiku, nego mi Hrvati...«, ŠITOVIĆ, 1.
[69] MANDIĆ, *BiH*, III, 335-345.
[70] »... parlar in croato... et ciò ussassi parimente a Costantinopoli.... in croata lingua parlavano, la quale è familiare à tutti i Turchi, et specialmente a gli huomini di guerra«, PIGAFETTA, *Starine* 10 (1878) 14.
[71] TRUHELKA, *Tursko-slovjenski spomenici;* StPov I/2, 217 410; MANDIĆ, *BiH*, III, 346-351.
[72] LAMB, 53.
[73] *Starine* 10 (1878) 14 sl.

9) *BiH od bečkih ratova (1683-1699) do austro-ugarskog zaposjednuća (1878)*

Za bečkih i daljnjih ratova, koje su zapadne kršćanske zemlje vodile protiv Turske do g. 1878, Bosnu su branili domaći muslimani da se održe u islamu. I negdašnji poturi, koji za više pokoljenja nijesu smjeli saobraćati s katoličkim svećenicima, postali su čvrsti muslimani. I oni Hrvati, koji su bili prešli na islam u Dalmaciji, Lici, Slavoniji i južnoj Ugarskoj, kada su te zemlje došle u kršćanske ruke, povukli su se u Bosnu i Hercegovinu. Bilo ih je preko 100.000 duša[74]. Budući da su i Hrvati katolici sudjelovali u borbama zapadnih sila protiv Turske, b.-h. muslimani se zatvaraju u se; oni vežu opstanak islama s Bosnom i mjesto narodnosti oni u ovim vremenima naglašuju bošnjaštvo.

Renesansa hrvatske svijesti među b.-h. muslimanima počinje u prvoj polovici 19. st. a posebno se razvija koncem toga stoljeća, kada b.-h. muslimani počinju pohađati zapadne visoke škole i proučavati povijest Bosne i Hercegovine i narodni odnos tih krajeva s drugim hrvatskim zemljama.[75]

Današnji muslimani u Bosni i Hercegovini po svom etničkom podrijetlu potječu: od b.-h. urođenih Hrvata, bogomila i katolika, 80-85%; od doseljenih Hrvata muslimana iz okolnih hrvatskih krajeva i Crne Gore, 12-13%; turskoga su i drugoga stranoga podrijetla njih 3-5%[76].

3. *Dubrovnik i njegova republika*

1) *Prvi počeci dalmatinskoga grada Ragusa*

U jugozapadnom dijelu današnjega Dubrovnika, na kamenoj uzvisini, nalazilo se malo naselje još iz ilirskih vremena, koje se nazivalo Hrausion. Ono je bilo od kopna odijeljeno morskim kanalom, koji je išao negdašnjim»Stradunom«, a današnjom »Placom«[1]. Kada su Avari sa Slavenima prve selidbe početkom 7. st. razvalili grad Epidaurum na mjestu današnjega Cavtata, jedan dio građana spasio se, sklonuvši se u naselje Hrausion, koje se nalazilo oko 15 km sjeverozapadno od Epidaura. Kako je K. Porfirogenet na osnovi starih izvora zabilježio, u to se mjesto sklonilo više odličnika iz glavnoga grada Salone, kada je ta bila razorena g. 614/615.[2]

God. 626. kada su Hrvati oslobodili Dalmaciju od Avara, oni su se naselilli na padinama brda Sv. Srđa sve do morskoga kanala, koji je Hrausion dijelio od kopna. Budući da je taj kraj bio šumovit, Hrvati su ga nazvali

[74] MANDIĆ, *BiH*, III, 251-274.
[75] N. dj., 382-388 408-443.
[76] N. dj., 135-281.
[1] BERITIĆ, 2-20, te na kraju plan I i II; SKOK, *Les origines de Raguse*, 449-500; PUHIERA.
[2] PORPHYR., 29 (134, red 30-33); VIz, II, 20 sl.

»Dubrava«, po čemu se kasnije glavno naselje, koje je ležalo sučelice s Hrausionom, nazvalo Dubrovnik.

Splitski metropolit Ivan Ravenjanin oko g. 643. osnovao je u Hrausionu biskupiju, da se brine za preživjele kršćane u gradu i da radi na pokrštenju Hrvata u okolnim krajevima[3]. Ravenatski Anonim u trećoj četvrti 7. st. spominje navedeno naselje kao poznati grad pod latinskim imenom »Ragusium«, koje su domaći Romani nazivali »Ragusa«[4].

Naravnim porastom pučanstva i novim doseljenjem Iliro-Romana, s obližnjih otoka, koji su bježali pred hrvatskim Neretvanima, stanovništvo se množilo, pa je bilo potrebno grad više puta proširivati. Na koncu su zatrpali kanal, koji je romanski grad Ragusu dijelio od hrvatskoga naselja Dubrovnika, i stvorili jedinstven grad. Porfirogenet to opisuje ovako:

»Sagradiše najprije mali grad, a zatim veći; nakon toga mu proširiše zidine, dok najposlije šireći se postepeno i množeći, ne stvoriše ovaj današnji grad«[5].

2) *Ragusa-Dubrovnik pod bizantskom vlasti*

Ragusa je bio jedan od pet gradova, koji su ostali pod vlašću Bizanta na istočnoj obali Jadrana, kada su Hrvati te krajine naselili[6]. Polovicom 9. st. grad je već bio tako dobro utvrđen da je mogao 15 mjeseci odolijevati opsadi Arapa iz sjeverne Afrike (866-67)[7]. Kada su g. 870. Hrvati Crvene Hrvatske i drugi pošli u pomoć franačkom caru Ludoviku II. da od Arapa oslobode Bari u južnoj Italiji, Ragužani su ih preveli na svojim lađama[8]. To nam govori da je Ragusa već tada imala znatnu mornaricu i počela se razvijati kao trgovački grad.

Da bi mogli nesmetano uživati zemljišta oko grada, Ragusa od g. 879. plaća hrvatskim knezovima Zahumlja i Travunje po 36 zlatnika godišnje[9]. Za kralja Tomislava (923-29) i Držislava (969-95) Ragusa je bila pod hrvatskom upravom sa svom bizantskom Dalmacijom[10].

Kada je g. 990/91. bugarski car Samuel zauzeo Crvenu Hrvatsku, i Ragusa je pala u njegove ruke. Da katoličke biskupije u osvojenim krajevima ne budu pod vlašću splitskoga metropolita, koji je stolovao u neosvojenoj Bijeloj Hrvatskoj, Samuel je isposlovao od pape Grgura V. (996-99) da dubrovačku biskupiju podigne na čast metropolije (nadbiskupije)[11]. God. 1018.

[3] MARINI, 121 (br. 78); RP 89 sl. 99.
[4] »... Epitaurum id est Ragisium«, RAVENNAS ANONYMUS, IV, 16 (208); V, 14 (379); GUIDO, 114 (541).
[5] PORPHYR., 29 (134, red 26-30); VIz, II 20.
[6] PORPHYR., 29 (124, red 50-53); VIz, II 13
[7] PORPHYR., 29 (126, red 88-100); VIz, II 17.
[8] PORPHYR., 29 (128, red 113.115); VIz, II 19.
[9] PORPHYR., 30 (146, red 140-142); VIz, II 36.
[10] Gl. gore, s. 89 i 96.
[11] RP 266-274.

kada je Vasilije II. uništio bugarsko carstvo i u svoje ruke preuzeo Crvenu Hrvatsku i Bosnu, car je te zemlje uredio kao posebni bizantski temat sa sijelom u Ragusi[12]. Tim je gradu znatno poraslo značenje i omogućilo mu jači razvoj.

Za ustanka g. 1036-42. dukljanski vojvoda Dobroslav oslobodio je Crvenu Hrvatsku od bizantskoga gospodstva i priznao vrhovništvo hrvatskoga kralja Stjepana I. koji ga je pomogao[13]. Budući da je Ragusa ostala pod bizantskom vlasti, biskupi Crvene Hrvatske povratili su se pod sudbenost splitskoga metropolita. To je imalo za posljedicu da je dubrovačka nadbiskupija bila ukinuta, jer nije imala podložnih biskupija[14].

Na početku vlade hrvatskoga kralja Petra Krešimira IV. (o. 1056-74), njemu je Bizant predao u vlast Donju i Gornju Dalmaciju, uključivo s Ragusom[15]. God. 1074. kada je dukljanski vojvoda Mihala odcijepio Crvenu Hrvatsku od zajedničkoga hrvatskoga kraljevstva, Ragusa-Dubrovnik nije priznao Mihalinu vlast[16]. Za rata Normana s Bizantom i Venecijom g. 1081-85. Ragusa se priklonila Normanima i pomagala ih protiv Bizanta, od kojega su se Ragužani, kao izraziti katolici, bili jako udaljili zbog crkvenoga raskola g. 1054. Prema *Ljetopisu* Popa Dukljanina, kralj Bodin (1081-1101) ratovao je s Ragusom-Dubrovnikom i bio ga zauzeo, jer je Dubrovnik zaštićivao njegove protivnike u dinastičkim borbama u Duklji[17]. Dubrovnik se brzo oteo dukljanskoj vlasti i snažno je napredovao u svom razvoju. God. 1120. Dubrovniku je uspjelo od pape Kaliksta II. dobiti bulu *De Domini sapientia*, kojom su dubrovačkoj biskupiji bila priznata metropolitanska prava »u onim biskupijama, koje se čitaju u njezinim privilegijama, što ih je podnio dubrovački biskup Gerard«[18]. God 1149/51. bizantski car Emanuel Komnenac (1143-80) zauzeo je Duklju i zaposjeo Ragusu-Dubrovnik. Prema gradu kao starom bizantskom posjedu car je bio veoma blagonaklon i u vjerskim pitanjima[19]. Međutim, u jeseni g. 1171. kada je mletački dužd Vital Mikieli poveo veliko brodovlje protiv Bizanta i došao pod Dubrovnik, grad mu se poklonio i s dužd om napravio povoljan ugovor, koji je služio kao uzor za kasnije ugovore i odnose Dubrovnika s Venecijom[20].

Nakon smrti cara Emanuela († 1180) srpski veliki župan Stefan Nemanja htio je srpsku državu proširiti do mora i sebi podvrći sve gradove od Neretve do Drima u Albaniji. U toj pogibli Dubrovnik se stavio pod zaštitu

[12] FERLUGA, 99-102;OSTROGORSKY, *History*, 276.279.
[13] Gl. gore, s. 97.
[14] RP 276-279.
[15] Gore, s. 98.
[16] Gl. NICEPHORUS BRYENNIUSS, III, 3 (102 sl.); MANDIĆ, C. *Hrvatska*, 178 sl.; RP 278 sl. 302-304.
[17] POP DUKLJANIN, *Ljetopis*, 42 (364).
[18] »... in eisdem tantum episcopatibus, qui in priuilegiis suis leguntur«, CDC II, 36; RegPont, II², 6862 (5014).
[19] RP 280.
[20] MGH SS, XIV, 79; JIREČEK-RADONIĆ, I, 191; MANDIĆ, C. *Hrvatska*, 195-200.

Normana (1186-1190)[21]. Rat, koji je Nemanja sa svojim bratom Miroslavom poveo protiv Dubrovnika, nije uspio, pa su braća g. 1186. sklopili mir s Dubrovnikom, pisan latinskim jezikom, u kojemu je Nemanja sa svojom braćom podijelio Dubrovčanima slobodu trgovanja po svojim zemljama[22]. God. 1189. Dubrovčani su sklopili veoma povoljan trgovački ugovor i s bosanskim banon Kulinom; ugovor je pisan hrvatskim jezikom. U tom se ugovoru ne spominje Ragusa, nego samo hrvatsko ime Dubrovnik[23].

3) *Pohrvaćenje Raguse-Dubrovnika*

Na otocima i uz morsku obalu od Neretve do Kotorskog zaljeva, kao i u cijeloj primorskoj Dalmaciji, nije bilo Slavena prve selidbe[24]. Te su krajeve naselili isključivo Hrvati kod svoga dolaska g. 626[25]. Hrvati su napose naselili Dubravu i bliže krajeve oko Raguse. Porfirogenet navodi da su »Hrvati smetali« romanskim gradovima, među njima i Raguși, obrađivati zemljišta oko gradova za cara Vasilija I. (867-886)[26]. To nam govori da su Hrvati bili neposredni susjedi Raguse. Kada se hrvatsko naselje Dubrovnik, koje je ležalo sučelice gradu Ragusi, spojilo s tim romanskim gradom, to je imalo za posljedicu da je hrvatski živalj postao sastavnim i znatnim dijelom novoga grada Raguse-Dubrovnika. Najvjerojatnije je da su Ragusa i Dubrovnik bili ujedinjeni u jednu općinu, kada je Ragusa postala glavnim gradom bizantske vojničke oblasti Crvene Hrvatske i Bosne g. 1018-1042.[27] U prvom statutu ovoga grada iz g. 1272. Ragusa i Dubrovnik čine jednu dubrovačku općinu[28].

Drugi put, kojim se Ragusa i njezino plemstvo pohrvaćivalo, bile su ženidbe Ragužana s okolnim Hrvatima i doseljenje uglednih obitelji iz okolnih i daljnjih krajeva, u kojima su živjeli Hrvati katolici. Ovaj priljev Hrvata u Ragusu bio je znatan osobito od g. 923-1074, za hrvatskih kraljeva Tomislava do Petra Krešimira IV, koji su upravljali ili imali u svojoj vlasti bizantsku Dalmaciju, pa i grad Ragusu[29].

O tijesnim vezama Hrvata s Ragužanima u stara vremena govori i dubrovačka predaja[30] i crkva Sv. Stjepana, koju spominje K. Porfirogenet g. 948/52. Tu su crkvu sazidali hrvatski majstori i bogato uresili hrvatskim tropletom[31]. O prisutnosti hrvatskoga življa u znatnom broju u starim vremenima svjedoči nam i činjenica da se zamjenik kneza u Ragusi od 11. st. naziva specifično hrvatskim imenom »ban«[32]. Naše je mišljenje da je to bio naziv starješine hrvatskoga Dubrovnika, pa kada se to naselje ujedinilo s Ragusom, ban je postao zamjenik starješine zajedničkoga grada Ragusa-Dubrovnika. Arapski geograf Ibn Idris g. 1154. piše da je Dubrovnik zadnji veliki »grad Hrvatske«[33].

I najstariji sačuvani službeni spisi dubrovačke općine iz 11. i 12. st. govore da je već tada znatan dio dubrovačke vlastele i predstavnika vlasti bio pohrvaćen[34]. U ugovoru dubrovačke općine s bugarskim carem Mihajlom Asenom g. 1253. članovi Maloga i Velikoga vijeća i drugi dubrovački službenici odreda nose hrvatska imena i prezimena[35].

Srbi nijesu imali udjela u poslavenjenju Raguse. Oni su izbili na Jadran tek koncem 12. st.[36], kada je Ragusa već bila uglavnom pohrvaćena. Uz to, Srbi su do cara Vasilija I. (867-886) većinom bili pogani, a tada su primili kršćanstvo istočnoga obreda, a od g. 1054. slijedili su istočni raskol[37]. Ragužani koji su od starine bili revni katolici i sljedbenici rimske liturgije i rimske crkve[38], nijesu se ženili Srbima istočnjacima niti su dopuštali, da se oni naseljuju u gradu.

4) *Dubrovnik pod mletačkim vrhovništvom (1205-1358)*

Za vrijeme četvrte križarske vojne (1202-4) Venecija je zauzela Carigrad i velik broj zemalja bivšega Bizantskog carstva. Tim je postala jedna od velikih europskih sila. I Dubrovnik je g. 1205. morao priznati vrhovništvo Mletaka, ali je s Mlečanima napravio ugovor, u kojemu je bila zajamčena samouprava grada[39]. Od sada je knez (rector) Dubrovnika bio Mlečanin, ali je taj gradom upravljao u zajednici s općinskim vijećem po starim dubrovačkim običajima. U zajednici s knezom Dubrovčani su vodili unutarnju i vanjsku politiku gotovo samostalno. Bez pitanja i odobrenja Venecije oni sklapaju trgovačke i druge ugovore sa stranim gradovima i državama. Zaštita moćne republike sv. Marka služila je Dubrovčanima da nesmetano razviju svoju trgovinu sa svim zemljama Sredozemnoga mora[40]. S bogatom pomorskom republikom Pisom Dubrovnik je imao trgovački ugovor još od g. 1169. U ovom razdoblju stupa u prijateljske i trgovačke odnose s napuljskim i špa-

[21] JIREČEK- RADONIĆ, 197 sl.
[22] CDC II, 201 s.; OSpom 3 sl.
[23] CDC 237; MS, 1 sl.
[24] Gore, s. 56-57.
[25] Gore, s. 45-51.
[26] Gore, s. 86. - O romanskom pučanstvu u Dalmaciji u srednjem vijeku gl. JIREČEK, *Die Romanen*, 48-49.
[27] Gl. gore, s. 97 i 150.
[28] Dolje, s. 160, b. 59.
[29] Vidi gore, s. 90 96 99.
[30] ŠIŠIĆ, *O hrvatskoj kraljici Margareti*, Dubrovnik 1930.
[31] PORPHYR., 29 (134, red 236); KARAMAN, *Iskopine u sv. Stjepanu*; BJELOVUČIĆ, *Crvena Hrvatska*.
[32] OSpom 43 46. Gl. ŠTEDIMLIJA, *Tragom Popa Dukljanina*, 67-82.
[33] Vidi hrvatski prijevod kod MANDIĆ, C. *Hrvatska*, 310.
[34] Gl. presudu dubrovačkoga rektora Slabe g. 1044, CDK I, 112 sl.; ugovor Dubrovčana s Pisom g. 1169, CDC II, 124; spor s općinom u Popovu polju g. 1169/70, MS, 6 sl., br. 11 i 12; CDC II, 126 sl.; ugovor s Kačićima 3. II. 1190; CDC II, 241 sl.; ugovor sa zahumskim knezom Miroslavom 17. VI. 1190, CDC II, 245 sl. itd.
[35] MS, 35; CDC IV, 528; OSpom 37-44.
[36] Gl. dolje, s. 179 sl.
[37] Dolje, s. 172.
[38] Gl. gore, b. 3 11 18 sl.
[39] LJUBIĆ, *O odnošajih*, 44-122.
[40] KREKIĆ, *Dubrovnik*; LUETIĆ, *Mornarica*.

njolskim kraljevstvima. Napose razvija i gotovo isključivo preuzimlje u svoje ruke trgovinu i rudarstvo u slavenskim zemljama na Balkanu: u Bosni, Srbiji i Bugarskoj[41].

5) *Dubrovnik pod zaštitom ugarsko-hrvatskih kraljeva (1358-1526)*

Zadarskim mirom g. 1358. Mlečani su bili prisiljeni odstupiti ugar.-hrv. kralju Ludoviku I. cijelu Dalmaciju, uključivo s Dubrovnikom kao dijelom staroga kraljevstva Hrvatske i Dalmacije[42]. Nakon međusobnoga sporazuma, Ludovik je poveljom 27. svibnja 1358. Dubrovnik primio pod svoju zaštitu i obvezao se poštivati stare uredbe i slobodu grada. Dubrovčani su se sa svoje strane obvezali kralju plaćati godišnje 500 dukata i pomagati ga u pomorskim ratovima jednom lađom na 30 kraljevih lađa[43].

Sklopljenim ugovorom Dubrovnik je stvarno postao samostalna republika. Ta se od sada sama brine za svoju sigurnost i razvoj svoje trgovine. God. 1359-61. Dubrovnik je ratovao sa srpskim velikašem Vojislavom Vojinovićem, a g. 1370/71. s Nikolom Altomanovićem[44]. Još teže ratove Dubrovčani su vodili s bosanskim kraljem Stjepanom Ostojom (1403-5), s vojvodom Radoslavom Pavlovićem (1430-31) i hercegom Stjepanom Kosačom (1451-54)[45]. Iz svake pogibli Dubrovnik se sretno izvukao svojim bogatstvom i uz pomoć saveznika, koje je nalazio u okolnim zemljama. Zlatno doba u povijesti Dubrovnika teče od g. 1358. do velikoga potresa g. 1667.

6) *Širenje državnoga prostora Dubrovačke republike*

Za uživanje zemljišta u neposrednoj okolici Raguse, grad je g. 879. počeo plaćati hrvatskim knezovima Zahumlja i Travunje po 36 dukata godišnje[46]. Tu su Ragužani posadili vinograde i te zemlje sebi kasnije prisvojili kao svoje, ali su navedenim knezovima plaćali najamninu (mogoriš) sve do turskih vremena.

Otok Lastovo sâm se stavio pod vlast Dubrovnika g. 1272[47]. God. 1333. srpski kralj Stefan Dušan prodao je Dubrovčanima Ston i poluotak Rat (Pelješac) za 8.000 perpera odjedamput i 500 perpera godišnje otkupnine[48]. Dušan se tada pobrinuo, da s prodanoga zemljišta povuče sve Srbe[49], tako da su u Stonu i Ratu ostali samo starosjedioci Hrvati: katoličke, patarenske i pravoslavne vjere, na koju su mjesne Hrvate katolike srpski vladari bili silom

[41] HNJ I, 641-645.
[42] GRUBER, *Borba Ludovika I*, 32-161; ISTI, *Dalmacija*.
[43] DR 5-8; CDC XI (1914) 480-484.
[44] DINIĆ, *O Nikoli Altomanoviću*.
[45] ĆOROVIĆ, *Hist. Bosne*, I, 373-387; JOVANOVIĆ, *Ratovanje*.
[46] PORPHYR., 30 (146, red 138-143); DINIĆ, *Dubrovački tributi*.
[47] LUCIANOVIĆ, *Lastovo*, 253-295.
[48] MS, 103-105 (br. 88); StPov I/1, 48-54.
[49] MS, 107-109 (br. 90); StPov 53 sl.; MANDIĆ, *BiH*, III, 127 sl.

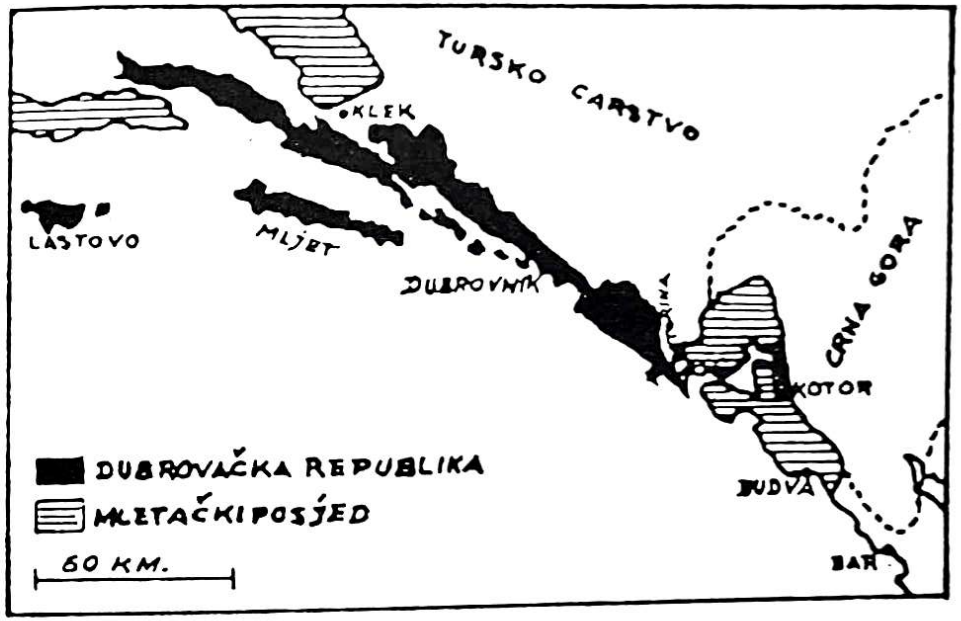

Zemljišni prostor Dubrovačke republike

preveli. Budući da su Ston i Rat od starine pripadali Zahumlju, Dubrovčani su se obvezali godišnje plaćati po 500 perpera bosanskim banovima Kotromanićima, tadašnjim gospodarima Zahumlja[50].

U drugoj polovici 15. st. Dubrovčani su preuzeli u svoju vlast otok Mljet, koji su posjedovali mjesni benediktinci, kao dar zahumskih knezova, kojima je Mljet pripadao od starine[51].

God 1399. bosanski kralj Stjepan Ostoja prodao je Dubrovčanima primorje od Zatona do Stona, tako da se dubrovački posjed na poluotoku Ratu spojio s gradom maticom[52].

Plodnu župu Konavlje dobili su Dubrovčani u dva navrata: prvu polovicu kupili su od bosanskoga vojvode Sandalja Hranića g. 1419,[53] a drugu s Cavtatom od vojvode Radoslava Pavlovića g. 1427.[54] Tu je u to vrijeme živjelo staro hrvatsko pučanstvo katoličke, bogomilske i pravoslavne vjere.

Gornjim kupnjama nastao je prostor Dubrovačke republike, koji se prostirao od ulaza u zaljev Boke Kotorske do kraja poluotoka Pelješca u duljini 170 km. Tim su prostorom Dubrovčani vladali sve do ukinuća republike g. 1808.

Državnim proširenjem tijekom 14. i početkom 15. st. sa čisto hrvatskim pučanstvom Dubrovnik je konačno postao potpuno hrvatska država. Iako se po tadašnjim običajima i zbog vanjske trgovine uredovalo latinskim jezikom, u kućama se govorilo hrvatski. U to doba pohrvatile su se zadnje romanske obitelji u Dubrovniku pod utjecajem hrvatske okoline i ženidbama.

7) *Državno ustrojstvo Dubrovačke republike*

Po kasno-romanskim običajima Ragusom-Dubrovnikom u starini su upravljali knez (comes) s konzulima i sucima prema odredbama opće skupštine građana. Ti su svi činili »dubrovačku općinu«. Pape upravljaju svoja pisma g. 1142-43. »knezu i narodu ragužkomu«[55]. God. 1169/70. općina Popova polja piše »Knezu dubrov'č'kom i grad'skoi o(p')kini«. Tu se prvi put u poznatim izvorima spominje hrvatsko ime grada Dubrovnika[56]. God. 1186. Stefan Nemanja i njegov brat Miroslav sklapaju mirovni ugovor s Dubrovnikom »u prisutnosti kneza Gervazija, sve vlastele i cjelokupnoga naroda«[57].

S mletačkim vrhovništvom (1205) plemstvo sve više uzimlje u svoje ruke upravu grada. God. 1235. uz kneza spominje se Malo vijeće (Consilium

[50] MS, 105-107 (br 89) CDC X, 79-81; StPov 181, 45-7; GLUNČIĆ.
[51] DCD II, 679 (br. 70 sl); 88 sl. (br. 85 sl.); GUŠIĆ; MANDIĆ, *BiH*, I, 342-345.
[52] MS, 223 (br. 225); StPov I/1, 420-423; ĆREMOSNIK, *Prodaja*.
[53] MS, 288-291 (br. 268); StPov I/1, 293-7 (br. 314).
[54] MS, 336.42 (br. 296); StPov 592-606 (br. 601 sl.); LUČIĆ, 101-104.
[55] »Comiti et populo Ragusino«, Inocencije II 11. VI. 1142, CDC II, 50. Slično g. 1153, n. dj., 72.
[56] MS, 7 (br. 12); CDC II, 126 sl.
[57] »In presentia... Geruasii comitis cunctorumque nobilium et populi uniuersi», CDC II, 201. Vidi i ugovor s Ravenom g 1189 (n. dj., 231 sl.) te zaključke Dubrovčana 3. II. 1190 (n. dj., 242).

minus) i Veliko (Consilium maius), ali još uvijek u odlukama zadnju riječ ima zbor svih građana[58]. Prije g. 1243. nastalo je i Vijeće umoljenih (Consilium rogatorum). Kada je knez Marko Justinijan g. 1272. kodificirao dotadašnje običajno pravo i izradio statut dubrovačke općine, taj su pretresli i prihvatili najprije Malo i Veliko Vijeće, dakle, dubrovačka vlastela, a zatim je statut bio iznesen pred opću skupštinu svega građanstva, koje ga je konačno potvrdilo[59]. U tom statutu vlastela su sebi osigurala pravo da s knezom upravljaju gradom. Po ugovoru s kraljem Ludovikom I. g. 1358. vlastela preuzimlje u svoje ruke svu vlast u Dubrovačkoj republici. Od tada je nosilac državnoga vrhovništva i zakonodavne vlasti Veliko vijeće, naime zbor sve punoljetne muške vlastele, koja se sastajala na dogovor obično svaki mjesec dana. Veliko vijeće biralo je kneza i članove Maloga vijeća i Vijeća umoljenih (senat). Knez se od g. 1358. bira svaki mjesec dana s tim da ista osoba nije mogla biti ponovno izabrana za dvije kalendarske godine. Malo vijeće od 11 članova biralo se na godinu dana; ono je bilo izvršna vlast zajedno s knezom, s kojim se sastajalo na vijećanje po potrebi više puta sedmično. Vijeće umoljenih imalo je 45 članova, u koje su ulazili svi članovi Maloga vijeća. Vijeće umoljenih donosilo je odluku o svim stvarima unutrašnje i vanjske politike, što je Malo vijeće s knezom moralo provoditi u djelo[60].

Početkom 14. st. bilo je sve muške vlastele oko 200 osoba; taj se broj popeo g. 1423. na 389, te g. 1442. na 559[61]. Svih članova njihovih obitelji moglo je biti dva puta toliko. Koncem 15. st. grad Dubrovnik mogao je imati 5-6.000 stanovnika, a cijela Dubrovačka republika 20-25.000 duša[62].

8) *Dubrovnik pod zaštitom Turske (1526-1806)*

Dubrovčani su došli u dodir s Turcima zbog svojih trgovačkih poslova odmah iza kosovske bitke g. 1389. kada su Turci zauzeli srednji Balkan. Dubrovačke veze bile su posebno česte s turskim vojvodama zapadnih strana u Skoplju[63]. God. 1430. sultan Murat II. podijelio je Dubrovčanima povlasticu da mogu trgovati po svoj njegovoj državi[64]. Za uzvrat Dubrovčani su g. 1442. obećali svake godine slati sultanu dar od 1.000 dukata u srebrnom posudu[65]. To je Mehmed II. g. 1459. podigao na 1.500 dukata. Isti sultan je g. 1463. obnovio Dubrovčanima povlasticu slobodne trgovine po njegovu carstvu s tim da plaćaju 2% od prodane robe[66]; uz to je dubrovački »dar« pretvorio u harač, koji je g. 1469. povisio na 5.000, a g. 1478. na 12.500 dukata[67]

[58] CDC III, 435.
[59] *Liber statutorum civitatis Ragusii*; STULLI, *Prilozi*, 85-118.
[60] ANDERSEN; VOJNOVIĆ, *O državnom ustrojstvu*.
[61] SOLOVJEV, *Le patriciat*, 59-66; MAHNEKEN.
[62] HNJ I, 639.
[63] TRUHELKA, *Tursko-slovjenski spomenici* 1-20; StPov I/2, 217-240.
[64] TRUHELKA, n. dj., 5. sl.; StPov 229-231; VOJNOVIĆ, *Dubrovnik i Osmansko carstvo*.
[65] TRUHELKA, n. dj., 9-11; StPov 232-234.
[66] TRUHELKA, n. dj., 21; StPov 240 sl.
[67] TRUHELKA, n. dj., 27 sl. i 48 sl.; StPov 245 sl. 260.

Nakon poraza Madžara na Mohaču g. 1526. Dubrovnik se stavio pod zaštitu Turske. Ta se zadovoljavala dubrovačkim »darom« od 12.500 dukata godišnje i nije dirala u dubrovački državni prostor ni u njegovu slobodu[68]. Turska je s pravom cijenila veliku korist, koju je imala od Dubrovnika, preko kojega je dobivala potrebnu zapadnu robu i za vrijeme čestih i dugih ratova sa zapadnim kršćanskim zemljama. U tim ratovima Dubrovnik je vješto čuvao svoju neutralnost i trgovao s jednom i drugom stranom. Po svim većim mjestima u turskom carstvu Dubrovnik je osnovao svoje trgovačke kolonije, napose u Carigradu, Drinopolju, Sofiji, Skoplju, Beogradu, Sarajevu i Mostaru.

Zbog svoje trgovine na zapadu Dubrovnik je početkom 16. st. pojačao svoje prijateljske veze sa Španjolskom, koja je tada dobila u svoj posjed Napuljsko kraljevstvo i otkrićem Amerike postala velika svjetska vlast. Od Španjolske Dubrovčani su dobili velike trgovačke povlastice[69].

Dubrovnik je stajao u dobrim odnosima i s Francuskom, koja se postepeno približavala Turskoj, da spriječi previše jačanje habsburške kuće. Dubrovački odnosi bili su dobri i s Engleskom, kada se ta u 17. i 18. st. razvila u veliku pomorsku silu[70].

Jedini i trajni neprijatelj Dubrovnika bila je Mletačka republika, koja je Dubrovniku zavidjela njegov razvoj trgovine u turskim i zapadnim zemljama. Venecija je tražila da se Dubrovniku zabrani trgovati s »nevjernicima« kao i drugim kršćanskim zemljama. U toj borbi Dubrovnik su najviše zaštićivali pape u Rimu. Oni su uvelike cijenili zaštitu i pomoć, koju su Dubrovčani pružali katoličkim misijama po svim turskim zemljama u Europi, pa su odobravali da Dubrovnik ostane neutralan i trguje s turskim carstvom.

Kada su dubrovačko pomorstvo i trgovina bili u naponu snage i grad dopro do najvećega blagostanja i bogatstva, Dubrovnik je 6. travnja 1667. doživio strašan potres: preko polovica kuća bilo je razrušena, a dvije trećine pučanstva je poginulo[71]. Dubrovnik se i nakon te nesreće oporavio i podigao.

Za bečkih ratova (1683-99) Dubrovnik se približio i Austriji. Ova je utjecala da je u odredbe Karlovačkoga mira (1699) bio unesen drugi članak, kojim je naređeno da se uklone sve zapreke trgovanja između Dubrovnika i Turske[72]. U Požarevačkom miru g. 1718. nastojanjem Dubrovnika Turskoj je dan Klek kod Neretve i Sutorina u Boki Kotorskoj, da se tim dubrovački državni prostor odijeli od mletačkih posjeda u Dalmaciji[73].

[68] BOŽIĆ, *Dubrovnik i Turska*; DUJČEV, *Avvisi di Ragusa*.
[69] TADIĆ, *Španija i Dubrovnik*
[70] KÖRBLER, *Dubrovačka republika*, 165-252; VOJNOVIĆ. *La monarchie française;* JELAVIĆ, *Turska i Francuska*; DEANOVIĆ, *Anciens contacts*; KRIZMAN, *Diplomati i konzuli*.
[71] ADAMOVIĆ, *O trešnjama*; REŠETAR, *Dva izvještaja*, 27-32; PANDŽIĆ, *Annales Minorum*, 308-315; ŠUNDRICA, *Popis stanovništva*, 419-456.
[72] CVJETKOVIĆ, *Dubrovnik i Leopold*.
[73] PISANI, *Mletački posjedi Dalmacije*; ŠIŠIĆ, *La formation*; MANDIĆ, *BiH*, I, 168 sl.

God. 1806. francuska je vojska unišla u grad Dubrovnik, a dvije godine kasnije Napoleon je ukinuo Dubrovačku republiku. Zaključkom Bečkoga kongresa g. 1815. područje Dubrovačke republike bilo je ujedinjeno s Dalmacijom i predano Austriji[74]. Tim je ime Dalmacije prošireno na krajeve od Neretve do Boke Kotorske uključivo.

9) *Kulturne tekovine i hrvatska književnost u Dubrovniku*

Svojim umom i bogatstvom Dubrovčani su u svom dugom trgovačkom i državnom životu stvorili znamenitih djela, koja svojom vrijednošću nadvisuju ostvarenja ne jedne velike i moćne države. Tako statut grada Ragusе-Dubrovnika iz g. 1272. spada među prve i znamenitije državne ustave u Europi[75]. Od g. 1278. Dubrovčani sustavno vode knjige državne uprave i čuvaju izvornike primljenih i prijepise poslanih dokumenata[76]. Kako je grad imao česte i mnogostruke veze sa stranim svijetom, u Dubrovniku je nastao državni arhiv, u kojemu se do danas očuvalo veliko mnoštvo veoma vrijednih izvora za poznavanje povijesti Dubrovačke republike, Crvene Hrvatske, Bosne, Srbije, Turske i dobroga dijela zemalja Sredozemnoga mora. Dubrovački državni arhiv spada u red najvećih i najznamenitijih arhiva u Europi[77].

Dubrovnik se zarana počeo brinuti i za javno zdravstvo. Za obranu od zaraznih bolesti, koje su tada često harale, Dubrovčani su g. 1377. ustanovili zaklon (karantenu) na otoku Mrkanu, koja ustanova spada među prve te vrste u Europi. Dubrovnik je imao i gradsku bolnicu s apotekom od sredine 14. st. Javna apoteka u franjevačkom samostanu ustanovljena je već g. 1317. Ove dvije ljekarne, koje spadaju među prve u Europi, rade i danas[78]. God. 1436/38. Dubrovnik je izgradio gradski vodovod u dužini od 12 km i doveo živu vodu iz Šumeta.

Prve škole za odgoj dubrovačke mladeži nastale su u veoma starim vremenima. Još u ranom srednjem vijeku bio je propis da svaka biskupska crkva ima svoju školu. I brojni benediktinski samostani, muški i ženski, u Dubrovniku i okolici, imali su škole. Postanak nekih od tih seže u 10. i 11. st., ako ne još i prije[79]. Prvu javnu gradsku školu Dubrovačka republika osnovala je g. 1333. Ta je g. 1435. bila razdijeljena na niže i više odjeljenje: u nižemu se podučavalo osnovno znanje na hrvatskom i latinskom jeziku, a u višemu humaniora i klasičnu literaturu[80]. Tu su školu od 1658-1773. vodili

[74] VOJNOVIĆ, *Pad Dubrovnika*, OBAD, *Stanovništvo Dubrovnika*.
[75] Gl. gore, b. 59.
[76] JIREČEK, *Die mittelalterliche Kanzlei*; ČREMOŠNIK, *Dubrovačka kancelarija*, 231; ISTI, *Postanak*, 73-84; ISTI, *Spisi dubrovačke kancelarije*.
[77] GELČIĆ, *Dubrovački arhiv*, 537; FORETIĆ, *Dubrovački arhiv*, 315-336.
[78] GELCICH, *Delle istituzioni*; JEREMIĆ-TADIĆ, *Prilozi*; TADIĆ, *Promet*.
[79] Gl. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, II, 417-486.
[80] ADAMOVIĆ, *Grada*; MATAS-POSEDEL; KÖRBLER, *Četiri priloga Gunduliću*, 135-220.

isusovci pod imenom »Collegium ragusinum«[81]. Za višu naobrazbu Dubrovčani su slali svoje sinove na razna sveučilišta u Europi, napose u Napulj, Padovu i Pariz.

I na umjetničkom polju, osobito u graditeljstvu, Dubrovnik je stvorio vrijednih djela. Posebno valja istaći: Knežev dvor, samostane franjevački i dominikanski, crkve Sv. Vlaha i stolnu Sv. Marije, te masivne gradske zidove, koji su u današnjem obliku podignuti u 15. i 16. st.[2]

Najznačajniji kulturni prinos Dubrovčana jest hrvatska dubrovačka književnost[83]. U svojim počecima ona nije samonikla, nego je nastala i razvijala se na predradnjama crkvene glagoljske književnosti u zapadnoj Hrvatskoj, napose na otoku Krku[84]. U hrvatskoj glagoljskoj književnosti izrađeni su pjesnički jezik i pjesnički oblici u 10. i 11. st., dok je dubrovačka vlastela još većinom govorila dalmatinsko-romanskim jezikom. Pjesničko blago hrvatske glagoljaške književnosti u Dubrovnik su prenijeli svećenici glagoljaši, svjetovni i redovnički, zvani »ćirilice« po sv. Ćirilu, početniku glagoljske službe Božje[85].

Na prve dubrovačke pjesnike djelovala je i svjetovna hrvatska književnost iz zapadnih krajeva, napose iz Splita i Hvara. Tu se hrvatsko svjetovno pjesništvo najprije razvilo, budući da je bilo najbliže žarištima glagoljske književnosti u sjevernim jadranskim otocima. Međutim, već od početka 16. st. Dubrovčani preuzimlju vodstvo u hrvatskom književnom stvaranju. Tada je u Dubrovniku i vlastela općenito govorila hrvatski i samo još pokoji starac znao je stari dalmatinsko-romanski jezik. U slobodi i bogatstvu Dubrovčani su mogli bolje naobražavati svoje sinove nego zapadni Hrvati pod mletačkom vlasti, a obiteljsko blagostanje omogućivalo je nadarenim pojedincima da dobar dio svoga vremena posvete književnom stvaranju.

I u cvatu dubrovačke književnosti pjesnici održavaju veze sa zapadnim hrvatskim pjesnicima: svoja djela izmjenično čitaju i jedan na drugoga utječe. I jedni i drugi bili su svjesni svoga hrvatstva i to su u svojim pjesmama isticali. Tako dubrovački pjesnik Nikola Nalješković (1510-1586) korčulanskoga pjesnika Ivana Vidali zove »hrvatskoga dika i slava jezika«, a Vidali Dubrovnik naziva: »Hrvatskih ter kruna gradov se naziva«[86]. Mavro Vetranović-Čavčić (1482-1576) za svoje dubrovačke sugrađane kaže, da su u književnosti i slavi nadvisili »sve Hrvate skupivši zajedno«[87].

[81] KÖRBLER, *Isusovci*; VANINO, *Ljetopis*.
[82] EITELBERGER; IVEKOVIĆ; VASIĆ; MEDINI, *Starine*; FISKOVIĆ, *Naši graditelji*.
[83] MEDINI, *Povjest*; FANCEV, *Vat. hrv. molitvenik*; ISTI, *Dubrovnik*, 104-139; KOMBOL, *Pov. hrv. književnosti*; HALER, *Novija dubr. književnost*; TROGRANČIĆ, *Storia*.
[84] Literatura u prednjoj bilješci, posebno u djelima F. Fanceva, te: BUJAS, *Rezultati*; 509-537.
[85] U hrvatskim zemljama bila je predaja da je Konstantin-Ćiril ustanovio svećenike glagoljaše: »I tako sveti muž Konstanc naredi popove i knjigu hrvatcku«, *Kraljevstvo Hrvata*, 9 (393). Slično *Ljetopis* Popa Dukljanina (319). Ti su se nazivali »ćirilice«, mjesto ćirilovci, kao što se i pismo nazivalo »ćirilica« mjesto »ćirilovica«. U Dubrovačkoj republici svećenici »ćirilice« bili su katolički svećenici (gl. JIRIČEK-RADONIĆ, IV, 181) koji su u službi Božjoj upotrebljavali glagoljske knjige, a ne ćirilske, pa ni one pisane »hrvatskom ćirilicom« (gl. MANDIĆ, *C. Hrvatska*, 265-269.)
[86] FANCEV, *Dubrovnik*, 119.

Za katoličke obnove, nakon Tridentinskoga koncila (1543-63) te poraza Turaka pod Siskom (1593) i u »dugom turskom ratu« (1593-1606), nastala je misao, da bi se svi Slaveni mogli osloboditi od Turaka i ujediniti u Katoličkoj crkvi. Sve slavenske narode počelo se smatrati jednim »slovinskim narodom«, »Slovincima«, koji govore jednim »slovinskim« jezikom u raznim narječjima. Povijesnu podlogu za takvo poimanje stvorili su među Hrvatima hrvatski dominikanac Vinko Pribojević[88] i dubrovački benediktinac Mavro Orbini u svom djelu *Kraljevstvo Slavena*[89]. Isusovci Bartul Kašić (1575-1650), Mikalja i drugi tvrdili su da se za zajednički književni jezik svih Slavena ima uzeti »bosanski jezik«, koji je najljepši od svih slavenskih jezika, a kao pismo da se upotrijebi srpska ćirilica, jer je slična ćirilici, kojom se služi većina Slavena[90]. To je prihvatio i Rim i u tom smjeru počeo raditi[91].

Dubrovnik je bio u središtu navedenoga pokreta, pa se u tom gradu u 17. i 18. st. narodni jezik obično naziva »slovinski«. Najveći dubrovački pjesnik Ivan Gundulić (1589-1638) u tom duhu spjevao je svoje djelo *Osman*, zanoseći se mišlju da će se Slaveni pod vodstvom katoličke Poljske osloboditi od Turaka i postati veliki katolički narod u Europi[92]. Međutim, ni za tih sveslavenskih sanja u Dubrovniku ne umire svijest posebne povezanosti toga grada s drugim Hrvatima. Dubrovački pjesnik Vladislav Menčetić (1600-1666) svoj spjev *Trublja slovinska* (Ancona, 1665) posvećuje hrvatskom banu Petru Zrinskomu i pun hrvatske samosvijesti pjeva:

»O tvom svietu diha i visi
Narod puka hrvatskoga
Od robstva bi davno valih
Potonula Italija
O hrvatskieh da se žali
More otomansko ne razbija«[93].

Dubrovački franjevac fra Bernardin Pavlović, rodom iz Stona, g. 1747. tiskao je dva djela u Mlecima »u hrvatski jezik«. Naslov drugoga djela glasi: *Pokripljenje umirućih* »u hrvatski jezik popravi i pištampa... za korist naroda Hrvatskoga. U Mlecih, 1747.«[94]

[87] N. dj., 139.
[88] PRIBOJEVIĆ, *De origine successibusque Slavorum*.
[89] ORBINI, *Il regno de gli Slavi*.
[90] Gl. MANDIĆ, *BiH*, III, 329-331.
[91] VANINO, *Predlozi Bartola Kašića*, 217-254; JURIĆ, *Pokušaj* 143-174; MURKO, *Di Bedeutung*.
[92] Gl. gore, b. 83 86 i 91, te DEANOVIĆ, *O Gundulićevom jezičnom osjećaju*, 635-640; HNJ II, 235-241; MANDIĆ, *BiH*, III, 316 sl.; KÖRBLER, *Djela Djiva Frana Gundulića*, Uvod, I-CIV.
[93] KUKULJEVIĆ, *Bibl. hrv.*, I, 96 (1102); STOJKOVIĆ, 200.
[94] KUKULJEVIĆ, n. dj., 123, br. 1426 sl.

I dubrovački isusovac Ferić, franjevac J. Gjurinić i pohrvaćeni Francuz Desrivaux-Bruerović zovu svoj jezik hrvatskim. Ovaj zadnji na početku 19. st. jadikuje kako se neki Dubrovčani odriču »hrvatske starine« i stide čisto »slovinski govoriti«[95].

Bogatstvom djela, raznolikošću pjesničkih vrsta i njihovom umjetničkom vrijednošću hrvatska dubrovačka književnost 16. i 17. st. daleko odskače među tadašnjim slavenskim književnostima. S njom se ne može ni izdaleka mjeriti tadašnja poljska ni ruska književnost.

Srbi nijesu imali nikakva udjela u postanku i razvoju dubrovačke književnosti. Do 18. st. Srbi uopće nijesu imali prave književnosti. Sve srpsko pisanje do toga doba sastojalo se u nekim prijevodima iz bizantskoga i bugarskoga jezika, većinom crkvenoga i poučnoga značaja; zatim u prijepisima, a od g. 1494. i tiskanju crkvenih »trebnika«, molitvenika i liturgijara. To srpsko pisanje nije ni u čemu utjecalo na razvoj dubrovačke književnosti, a niti je ta utjecala na srpsko pisanje. Suvremeni nosioci srpske pismenosti, pravoslavni kaluđeri, odgojeni u istočnoj liturgiji i u bizantskom duhu, nijesu se zanimali za dubrovačku književnost, koja je bila zapadna i katolička. Suvremeni Srbi nijesu katolički Dubrovnik smatrali srpskim gradom, niti su o njemu njegovoj povijesti pisali u svojim ljetopisima i zgodovinarima. Srpski povjesničar Vladimir Ćorović o tome g. 1931. piše ovo: »Pored toliko raznovrsnih veza i odnosa između Dubrovačke republike i srpskih srednjevekovnih država upada u oči, da se u našim starim letopisima i rodoslovima ne pokazuje gotovo nikakav interes za grad Sv. Vlaha. U zborniku Starih srpskih rodoslova i letopisa, koji je 1927. god. objavio Ljub. Stojanović u izdanju S. K. Akademije, sve vesti, koje se odnose na Dubrovnik, svode se na ove tri-četiri beleške...«[96].

[95] Gl. gore, b. 83, te DAYRE, *Marc Bruère Desrivaux*, 48-63.
[96] ĆOROVIĆ, *Dubrovnik*, 55.

V.

POVIJEST SRBA U SREDNJEM VIJEKU

1. *Povijest Srba u prva dva stoljeća u Raškoj*

Povijest Srba u Raškoj, u prva dva stoljeća, obavijena je velikom tamom. Srpskih dokumenata uopće nema za prvih pet stoljeća njihova života na Balkanu. Bizant se nakon smrti Heraklija I. († 641) nije zanimao za srednji Balkan, uslijed unutarnjih dinastičkih borba i ratova s Perzijancima i Arapima. K. Porfirogenet, gotovo jedini izvor za povijest Srba u prva tri stoljeća, zabilježio je samo ovo:

»Pošto je umro onaj arhont, koji je prebjegao caru Herakliju, po nasljedstvu zavlada njegov sin, a potom unuk i tako redom arhonti iz njegova roda«[1].

Kada je bizantski car Konstantin IV. (668-685) g. 678. potukao Arape i uspostavio carski ugled u zapadnim stranama carstva, među narodima, koji su priznali bizantsko vrhovništvo, morali su biti i Srbi u Raškoj[2].

U starom hrvatskom djelu *Methodos* sačuvana je vijest da je Raška na Duvanjskom saboru g. 753. bila u sastavu hrvatske države[3]. Po svoj prilici, Raška se u drugoj četvrti 8. st. stavila pod okrilje hrvatske države da se zaštiti od Avara, koji su se ponovno ojačali nakon poraza g. 626-635, ili od Bugara, koji su došli na Balkan g. 681. i u drugoj četvrti 8. st. počeli provaljivati u srednji i sjeverozapadni Balkan[4]. Kako moramo zaključiti iz bijega Ljudevita Posavskoga u Rašku g. 822.[5], tada Raška nije bila u sastavu hrvatske države, niti je priznavala vrhovništvo Karla Velikoga, kojega Hrvati priznaju od g. 803. Najvjerojatnije je da su se Srbi odcijepili od Hrvata i priznali vrhovništvo bizantskoga cara Nicefora I. (802-811), kada je taj g. 805. do 806. uspostavio kopnenu vezu između Bizanta i Drača i Hrvatima oteo stari Ilirik[6].

[1] PORPHYR., 32 (154, red 30-33); VIz, II, 50.
[2] THEOPHANES, 356; NICEPHORUS CONSTANTINOPOLITANUS, 33; DC 284 sl.
[3] Gl. gore, s. 73 sl.
[4] Gl. MANDIĆ, *BiH*, I, 203-7 327 sl.; RP 161-166 191 231 252 sl.
[5] »Anno 822... Liudewitus, Siscia cititate relicta, ad Sorabos... fugiendo se contulit«, EINHARDUS, I, 209; DC 327; MANDIĆ, *BiH*, III, 97-103.
[6] Gl. gore, s. 79. sl.

2. *Pokrštenje Srba*

Prema K. Porfirogenetu, Srbi su bili pokršteni u dva navrata: prvo pokrštenje obavljeno je za cara Heraklija I. (610-41), a drugo za cara Vasilija I. (867-86)[7].

U rimsko doba cijela pokrajina Predolje (Praevalis) spadala je pod metropoliju u Skaddu (Scodra). Budući da je ta bila razorena početkom 7. st.[13], nost potvrduje vjerodostojnost Porfirogenetova navoda. Od najstarijih, naime, vremena pa do g. 732. cijeli Balkan do Rodopa pripadao je pod crkvenu sudbenost Rimske patrijaršije[8]. To su priznavale i crkvene i državne vlasti u doba Heraklijevaca[9]. Prema tome, među Hrvatima i Srbima, koji su se bili naselili u srednjem i zapadnom Balkanu, mogli su u Heraklijevo doba propovijedati kršćanstvo samo svećenici ovlašteni od rimskoga patrijarha.

Da su Srbi početno bili pokršteni od svećenika rimskog odreda, koji su govorili latinskim jezikom, svjedoči nam stara srpska crkvena terminologija, koja je nastala na osnovi latinskih naziva. Tako: maša (missa), otar (altare), komkati (communicare), kum, kuma (compater, commater), poganin (paganus), raka (arca), križ (crux), itd.[10].

Pop Dukljanin u svom *Ljetopisu* tvrdi da je za Srbe ustanovljena latinska biskupija tek početkom 10. st.[11], ali to ne može biti točno. Arheolog K. Patsch našao je u selu Drenovu kod Prijepolja ulomak latinskoga natpisa iz 8. ili početka 9. st., u kojemu se govori kako je tadašnji latinski biskup posvetio mjesnu crkvu[12].

U rimsko doba cijela pokrajina Predolje (Praevalis) spadala je pod metropoliju u Skadru (Scodra). Budući da je ta bila razorena početkom 7. st.[13], primorski dio Predolja, koji su Hrvati naselili, bio je podvrgnut obnovljenoj salonitanskoj metropoliji u Splitu. Kada je bugarski car Samuel osvojio Crvenu Hrvatsku i od pape Grgura V. isposlovao da se u Dubrovniku podigne metropolija za latinske biskupije pod njegovom vlasti, toj je nadbiskupiji bila podvrgnuta i biskupija u Raškoj[14]. Dubrovačka metropolija dugo je brojila rašku biskupiju među svojim biskupijama. I *Provinciale vetus* navodi da je biskupija u Raškoj (»Rose«) bila područna dubrovačkoj metropoliji[15].

[7] PORPHYR., 32 (154, red 27 sl.); VIz, II, 49.
[8] DUCHESNE, *L'Illyricum ecclésiastique*, 531-550; MANDIĆ, *BiH*, I, 422-446.
[9] God. 680. na općem crkvenom saboru u Carigradu potpisuje se: »Ivan, milošću Božjom biskup Soluna i vikar Apostolske stolice u Rimu i legatarij«, PETIT, 214; ROGOŠIĆ, 104.
[10] JIREČEK-RADONIĆ, I, 126; ĆOROVIĆ, 103 sl.
[11] ŠIŠIĆ, *Letopis*, 321 i 327.
[12] »Te Criste auctore pontifex...« WM 4 (1896) 296; DEROKO-ZDRAVKOVIĆ.
[13] Skadarsku metropoliju zadnji put spominje Grgur Veliki u ožujku g. 602, RegPont I, 1861 (1464).
[14] Gl. RP 271-283.
[15] PL 98, 471.

Kako navodi K. Porfirogenet, do cara Vasilija I. većina je Srba živjela u poganstvu[16]. To potvrđuje i činjenica, što je srpska vladarska porodica gotovo do toga doba ostala poganska[17].

Vasilije I. poslao je u Rašku »carskoga čovjeka sa svećenicima«, koji su dovršili pokrštenje Srba[18]. To je moralo biti g. 871. ili 872. Bizantski svećenici podjeljivali su krštenje i druge vjerske čine po svom, bizantskom obredu, na grčkom jeziku. Budući da je dotle u Raškoj vladao rimski obred s latinskim jezikom, netko je javio papi Ivanu VIII. (872-882) o tom radu bizantskih misionara. U svibnju 873. papa je uputio pismo srpskom županu Mutimiru, u kojemu piše da u njegovoj državi svećenici »lutavci« iz raznih krajeva »protiv kanona obavljaju (crkvene) čine«. Papa upućuje Mutimira da se podvrgne duhovnoj pastvi biskupa Metodija, kojega je Petrova stolica u Mitrovici postavila za biskupa[19]. Ne znamo da li je Mutimir postupio prema papinskom naputku. U svakom slučaju, još je neko vrijeme u Raškoj utjecaj staroga latinskoga svećenstva ostao dosta jak. To nam govori činjenica da sinovi srpskih vladara koncem 9. i početkom 10. st. nose imena Petar, Pavao, Stjepan, Zaharija itd., koja su imena bila u običaju u zemljama rimske liturgije[20].

Istočna liturgija u Raškoj je općenito zavladala kada su Srbi za bugarskoga gospodstva primili staroslavensku službu Božju s liturgijskim knjigama bugarske recenzije. To je vjerojatno bilo za cara Simeona Velikoga (889-927), a svakako najkasnije za Samuela II. (976-1014). God. 1200. Vasilije II. podvrgao je biskupiju u Raškoj bugarskoj arhiepiskopiji istočnoga obreda u Ohridu[21].

3. *Prvi počeci srpske samostalnosti*

Prema Porfirogenetu, prvi imenom poznati srpski vladar zvao se je Višeslav. Protiv njega je poveo vojnu bugarski vladar Presjam, »ali ratujući tri godine ne samo da ništa ne postiže, nego izgubi i većinu svoje vojske«[22]. Prema bugarskom povjesničaru V. N. Zlatarskomu, Presjam je u Bugarskoj vladao 836-852, a vojnu je vodio na Srbe između 832. i 840.[23] Jireček misli da je ovaj rat vođen oko g. 850.[24]

PORPHYR., 29 (124, red 68 sl.); *Vita Basilii*, 52, u THEOPHANES CONSTINUATUS, 289 s.; VIz, II, 16 i 79.
[17] JERIČEK-RADONIĆ, I, 125-132.
[18] PORPHYR., 29 (126, red 70-76); VIz II, 16; RADOJIČIĆ, *La date*, 253-256.
[19] »Presbiteri illic absoluti et vagi ex omni loco adventantes quaedam ecclesiastica contra canones officia peragunt... Et quia illic [ad Pannonensem diocesim] iam Deo gratis a sede beati Petri apostoli episcopus ordinatus est, ad ipsius pastoralem recurras sollicitudinem«, Ivan VIII. u maju 873, vojvodi Mutimiru, *Priručnik*, I/1, 200.
[20] JERIČEK-RADONIĆ, 142-146.
[21] GELZER, 1 (1892) 257; 2 (1893) 45.
[22] PORPHYR., 32 (154, red 38-42); VIz, II, 50 sl.
[23] ZLATARSKI, I/1, 344-346 447 sl..
[24] JERIČEK-RADONIĆ, I, 112.

Nakon smrti Višeslavove, njegovi sinovi Mutimir, Strojimir i Gojnik podijelili su očevu državu između sebe. O tome Porfirogenet piše: »U njihovo vrijeme pojavi se vladar Bugara Mihajlo Boris, koji želeći osvetiti poraz svoga oca Presjama, otpočne rat, ali ga Srbi tako potuku, da zarobe njegova sina Vladimira s dvanaest velikih boljara. Tada Boris zbog sinovljevih muka, iako nerado, sklopi mir sa Srbima... Nešto kasnije posvade se ista tri brata, vladari Srbije, i kako je Mutimir, jedan od njih, nadjačao, u želji da sâm vlada onu dvojicu zarobi i predade ih u Bugarsku, zadržavši pod svojim skrbništvom jedino sina brata Gojnika po imenu Petra, koji (kasnije) odbježe u Hrvatsku«[25].

Mutimir je g. 871. ili 872. priznao vrhovništvo bizantskoga cara Vasilija I. i zamolio ga da pošalje svećenike koji će krstiti Srbe, koji još nijesu bili kršteni[26].

Porfirogenet nadalje priča da je Strojimir, brat Mutimirov, koji je bio predan Bugarima, imao sina Klonimira, kojemu je bugarski vladar Boris dao za ženu Bugarku. »Taj rodi u Bugarskoj Časlava. A Mutimir, protjeravši braću i preuzevši sam vlast, rodi tri sina: Pribislava, Brana i Stefana. Poslije njegove smrti naslijedi ga najstariji sin Pribislav. Poslije godinu dana, dođe iz Hrvatske spomenuti Petar, sin Gojnikov, protjera s vlasti svoga stričevića Pribislava i njegova dva brata i preuzme vlast; a ovi, pobjegavši, dođu u Hrvatsku. Poslije tri godine Bran se zarati s Petrom, ali bi pobijeđen, zarobljen i oslijepljen. Poslije dvije godine pobjegne iz Bugarske i stigne (u Rašku) Klonimir, otac Časlava, s vojskom uniđe u Dostiniku, jedan od srpskih gradova, s namjerom da preotme vlast. Njega napadne i ubije Petar, koji je vladao daljnjih 20 godina, počevši od vlade Leona, blaženoga i svetoga cara, kome se (Petar) podvrgavao i pokorno služio; (Petar) sklopi mir i sa Simeonom, vladarom Bugarske, koji mu i kum postade«[27].

Kada je veliki župan Petar, nakon bitke kod Aheloja na Crnom moru (20. kol. 917), imao dogovor s bizantskim dračkim zapovjednikom u Neretvi[28], zahumski vojvoda Mihovil dojavio je bugarskom caru Simeonu, da se Petar sprema s Madžarima udariti na Bugarsku. Na to Simeon posla vojsku u Rašku, koja prijevarom uhvati Petra i odvede u Bugarsku, gdje je umro u zatvoru. Na njegovo mjesto Simeon postavi Pavla, sina Branova, a ovaj je bio sin velikoga župana Mutimira. To je bilo koncem g. 917. ili početkom 918.[29] U trećoj godini Pavlova vladanja bizantski car Roman Lakapen (920-944) posla u Rašku Zahariju, sina Pribislavova, koji je bio najstariji sin Mutimirov. U borbama Pavao zarobi Zahariju i predade ga Bugarima. Kada se

[25] POPRHYR., 32 (154, red 44-62); VIz, II, 51 sl.
[26] Gl. gore, b. 18.
[27] PORPHYR., 32 (156, red 62-81); VIz, II, 53.
[28] O tom sastanku vidi RP 384 sl.
[29] PORPHYR., 32 (156, red 81-100); VIz, II, 54 sl. Gl. OSTROGORSKY, *Porfirogenetova kronika*, 24-29.

Pavao, nakon tri godine vlade, g. 921. okrenuo protiv Bugara, Simeon posla u Srbiju Zahariju, koji protjera Pavla i sâm zavlada. Ali se i Zaharija odmetne od Bugara, jer su previše nasilno vladali i sužavali samoupravu Srba. U prvoj vojni Zaharija pobijedi Bugare, ali kada je Simeon Veliki poslao drugu vojsku sa Časlavom Klonimirovićem, »Zaharija se uplaši i pobježe u Hrvatsku«[30]. Na to Bugari »uđu u Srbiju i pokupe sav narod od maloga do velikoga i odvedu u Bugarsku; neki od njih umaknu i odu u Hrvatsku, i zemlja ostade pusta«[31]. Nakon ovoga Porfirogenet nadodaje: »U to vrijeme Bugari povedu rat protiv Hrvatske pod Alogoboturom, ali budu tamo svi poubijani od Hrvata«[32]. To je bilo g. 927.[33] Ovo nam govori da su Bugari poveli rat na Hrvate, jer su ti primali u svoju državu i zaštićivali Srbe, koji su k njima bježali pred Bugarima.

Poslije sedam godina (934) Časlav pobježe iz Bugarske. »Dođe u Srbiju, gdje nađe samo 50 ljudi«, slobodnih Srba. »Kada su to doznali Srbi, koji su se nalazili u Hrvatskoj i drugim zemljama, u koje ih je bio Simeon raselio, povrate se i okupe oko Časlava«[34].

Uz pomoć i pod vrhovništvom Bizanta Časlav je sredio i učvrstio Rašku. God. 944, za dinastičkih borba u Hrvatskoj, Časlav je zauzeo Crvenu Hrvatsku, Bosnu i tri župe Bijele Hrvatske. Zadnjih godina cara K. Porfirogeneta († 959) Časlav je Rašku osamostalio od Bizanta, ali je domalo poginuo u borbama s Madžarima. Na to su Hrvati Bosnu i druge hrvatske zemlje oslobodili od Srba i ponovno ujedinili s Hrvatskom[35]. Bizantski car Ivan Cimisk (969-976) g. 971. pokorio je Bugarsku, a slijedeće je godine i Rašku podvrgao bizantskom vrhovništvu[36].

4. *Srbi u borbama Bizanta i drugoga bugarskoga carstva*

Nakon smrti Ivana Cimiska, sinovi bugarskoga kneza Nikole, na čelu s budućim carem Samuelom (976-1041) podigli su bunu u zapadnoj Bugarskoj protiv Bizanta. Nakon odlučne bitke kod Trajanovih vrata g. 986. Samuel je zavladao cijelim srednjim Balkanom. Tada je, mislimo, i Raška došla pod Samuelovu vlast[37]. God. 1018. bizantski car Vasilije II. (976-1025) uništio je drugo bugarsko carstvo i preuzeo vlast nad svim zemljama, kojima su tada vladali Bugari. Tim je i Raška ponovno došla pod Bizant[38].

Za svoje vlade u Raškoj Bugari su potpuno istrijebili sve članove stare srpske vladarske obitelji. God. 1036-42. Dobroslav, zvan Stjepan Vojislav,

[30] PORPHYR., 32 (158, red 104-120); VIz, II, 56.
[31] PORPHYR., 32 (158, red 120-128); VIz, II, 56.
[32] PORPHYR., 32 (158, red 126-128); VIz, II, 56.
[33] RP 214-225.
[34] PORPHYR., 32 (158, red 128-138); VIz, II, 57.
[35] Gl. gore, s. 95.
[36] ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 465 sl.; ZLATARSKI, I/2, 600-632; JIREČEK-RADONIĆ, I, 148 sl.
[37] ZLATARSKI , n. dj., 633-676.
[38] Gl. gore, s. 97, te: JIREČEK-RADONIĆ, 149-153.

član stare hrvatske dukljanske obitelji, pobunio je i oslobodio Duklju i Raško[39]. On je sebe smatrao zakonitim baštinikom izumrle srpske velikožupanske obitelji, jer je po majci bio unuk zadnjega srpskoga velikoga župana Ljutomira[40]. Bizantinci su kasnije ponovno zavladali Raškom, ali ju je oslobodio Mihala, sin Dobroslavov, vojvoda Duklje, i za velikoga župana u Raškoj postavio svoga sina Petrislava. Nakon neuspjeloga ustanka u Bugarskoj, drački strateg Nikifor Brienij g. 1073. ponovno je uspostavio bizantsku vlast u Raškoj[41].

Novi politički život u Raškoj počinje s Bodinom (1081-1101), kraljem sredovječne hrvatske Duklje. Na početku svoje vladavine Bodin je oslobodio Rašku od Bizanta i tu postavio za župane svoja dva dvorjanina Vukana i Marka, dukljanske Hrvate, koji su bili rodom iz Ribnice kod današnje Podgorice. Oni su se zakleli da će biti vjerni kralju Bodinu i njegovim nasljednicima[42]. Vukan (1083-1115) je kao stariji brat postao veliki župan, a Marko je dobio jedan dio zemlje na upravu. Ana Komnena piše o Vukanu da je bio čovjek »vješt na riječi i djelu«[43]. On je više puta provaljivao i pljačkao bizantske zemlje sve do Skoplja. Car Aleksije prisilio je Vukana g. 1094. da prizna bizantsko vrhovništvo. Tom je prigodom Vukan morao caru dati 20 talaca, među njima svoje sinovce Uroša i Stjepana Vuka[44]. Iza Bodinove smrti († 1101) Vukan se mnogo upletao u dinastičke borbe u Duklji. Njegovu kćer uzeo je za ženu kralj Vladimir, unuk kralja Mihale[45].

Vukana je naslijedio njegov sinovac Uroš I. (o. 1115-1131). Njegova su djeca bili Uroš II, Desa, Beloš (?), Zavida (otac Stefana Nemanje), Jelena i Marija. Jelena se udala za ugarsko-hrvatskoga kralja Belu II. Slijepoga[46]. Nju je pratio Beloš, njezin brat ili bliži rođak[47].Taj je u Ugarskoj vršio palatinsku službu, a u Hrvatskoj je bio dugo banom, gdje su ga smatrali svojim kao unuka hrvatskoga plemića Marka iz Ribnice u Duklji. God. 1124. ili 1125. rođaci su Uroša I. zbacili s vlasti i zatvorili. Oslobodio ga je dukljanski kralj Đuro i ponovno uspostavio na velikožupansko prijestolje[48].

Iza smrti Uroša I. velikim je županom postao njegov najstariji sin Uroš II. (1131-1161). Najmlađega brata Zavidu braća su lišili njegova dijela i protjerali iz zemlje[49]. Zavida se povukao u Ribnicu, rodno mjesto njegove porodice. Tu mu se oko g. 1132. rodio četvrti ili peti sin, Stefan Nemanja. Budući da je tada u Duklji sve pučanstvo bilo katoličko, Nemanja je bio kršten po rimskom obredu. Nekoliko godina kasnije, kada se Zavida povratio u Rašku, tamošnji episkop ponovno je Nemanju krstio po bizantskom obredu[50].

Pod utjecajem svoje sestre Jelene i svoga brata ili bližnjega rođaka Beloša, Uroš II. g. 1138. priznao je vrhovništvo ugar.-hrv. kralja Bele[51].

Za vojne bizantskoga cara Emanuela Komnenca (1143-1180) g. 1149. i 1150. u Raškoj, Uroš II. priznao je bizantsko vrhovništvo[52]. Za rata između Bizanta i Ugarske g. 1154-1156. ugarska stranka u Raškoj zbacila je Uroša II. i na velikožupansku stolicu posadila drugoga brata, Desu. Car Emanuel nakon pobjede opet je uspostavio Uroša za velikoga župana, a Desi je dao na upravu bizantski bogati kraj Dendru kod Niša[53]. Nakon smrti Uroševe, Desa je ponovno došao na velikožupansku stolicu, ali ga je g. 1166. ponovno skinuo car Emanuel i za velikoga župana postavio Tihomira, najstarijega sina Zavidina[54]. Svakom bratu velikoga župana dodijeljen je posebni kraj u Raškoj. Najmlađi brat Nemanja dobio je »dio otačanstva svoga, zvanu Toplicu, Ibar i Rasinu i zvane Reke«. Ti su se krajevi nalazili između Ibra i srednje Morave. U to je došlo do oružanoga sukoba među braćom. Nemanja je pobijedio braću, koji su svi bili protiv njega. Na bijegu jedan od pobijeđene braće utopio se je u rijeci, koju je nastojao prijeći[55]. Nakon te pobjede Nemanja je postao velikim županom Raške. To je bilo g. 1168.

5. *Stefan Nemanja stvara samostalnu srpsku državu*

Srpski rodoslovi i stari spomenici s Nemanjom počinju povijest Srbije[56]. Po njima je Nemanja pročelnik niza srpskih vladara i osnovatelj srpske države. I uistinu, s Nemanjom počinje novo doba i novi duh u povijesti Srbije. Za prvih petsto godina Srbi su živjeli u srednjem Balkanu redovito pod tuđom vlasti: Bizantinaca, Bugara i Hrvata. I u tim vremenima Srbi više puta pokazali su želju za svojom samostalnošću, ali samo u granicama svoga narodnoga prostora, u Raškoj[57]. Nemanja unosi u srpsku povijest osvajački duh, koji srpsku državu proširuje i gradi, uklapajući u nju tuđe državne prostore i razne narodne skupine. Osvajalačkim putem Nemanja će od male, ali

[39] Gl. gore, s. 97.
[40] POP DUKLJANIN, *Ljetopis*, 37 (343).
[41] ŠIŠIĆ, *Letopis*, 357; NICEPHORUS BRYENNIUS, III, 3 (102 s.).
[42] »Bodinus cum fratribus perrexit Rassam et debellando obtinuit eam atque possedit eam. Posuitque ibi duos iupanos de curia sua, Belcano et Marco, qui etiam iuraverunt ei, ut ipsi et filii eorum essent speciaIiter homines regis Bodini et filiorum vel haeredum eius«, POP DUKLJANIN, *Ljetopis*, 42 (360).
[43] VIz, III, 386.
[44] N. dj., 386-389.
[45] POP DUKLJANIN, *Ljetopis*, 43 sl. (365 sl.). Iz ovoga navoda slijedi da je neistinita tvrdnja Lj. Kovačevića (GSA, LVIII, 58-60) i F. Šišića (*Letopis*, 85 i 97) da je Petrislav, sin kralja Mihale, bio otac velikoga župana Vukana i njegova brata Marka. O tome potanje vidi: MANDIĆ, C. *Hrvatska*, 318.
[46] JIREČEK-RADONIĆ, I, 180.
[47] Izvori Beloša zovu ujakom sinova kraljice Jelene, kćeri Uroša I. (JIREČEK-RADONIĆ, I, 180, b. 5, i 184, b. 6). On je mogao biti rođeni ujak (brat Jelenin) ili izvanji ujak (rodak Jelenin) a sin Stjepana Vuka, brata Uroša I.
[48] POP DUKLJANIN, *Ljetopis*, 45 (370 sl.); JIREČEK-RADONIĆ, 179-183.
[49] ST. PRVOVJENČANI, *Žiće sv. Simeona* (St. Nemanje), 171 sl.; JIREČEK-RADONIĆ, 189.
[50] Gl. b. 49.
[51] ŠIŠIĆ, *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića*, 42.
[52] JIREČEK-RADONIĆ, 181 sl.
[53] JIREČEK-RADONIĆ, 184 sl.
[54] JIREČEK-RADONIĆ, 187 i 189.
[55] *Žiće sv. Simeona*, 172 i 179.
[56] STOJANOVIĆ, *Stari srpski rodoslovi*.
[57] Gl. gore, s. 173-175.

jedinstvene narodne Raške stvoriti veliku, višenarodnu državu. Njegovo će djelo nastaviti njegovi sinovi i unuci, dok najveći njegov potomak, Stefan Dušan Silni, ne dadne svojoj državi službeno višenarodni značaj nazvavši se: »car' i samodr'žac' Sr'bljem', Gr'kom', Bl'garom' i Arbanasom'«[58]. Nemanja i njegov sin arhiepiskop Sava nastojat će da bizantsko-srpskom kulturom i organizacijom srpske pravoslavne crkve ojačaju srpsku višenarodnu državu i u njoj stvore jedinstvo. Za Nemanjića to ne će imati posebnoga uspjeha, ali za turskih i daljnjih vremena to će biti moćno sredstvo u očuvanju i širenju srpstva.

U jeseni g. 1171, kada su Mlečani otpočeli rat protiv Bizanta, njima se pridružio i Stefan Nemanja, želeći svoju državu proširiti u zemljama Crvene Hrvatske, koju su tada držali Bizantinci. Nikita Koniates o tome ovako piše: »(Car Emanuel) bijaše dočuo, da je srpski satrap (imenom Nemanja Stefan), čovjek odviše smjela i nezasitna duha... u želji da zavlada okolnim zemljama... stao zauzimati neprijeporne zemlje Hrvatske i sebi prisvajati oblast Kotora«[59]. To je potaklo cara Emanuela da je s vojskom došao u Rašku i tu Nemanju zasužnjio i sa sobom odveo u Carigrad. Tu je Nemanja svojim umom i svojom tjelesnom ljepotom zanio carski dvor, pa ga je Emanuel ponovno uspostavio za velikoga župana u Raškoj. Da ne bi imao daljnjih poteškoća s braćom, Emanuel je dao na upravu najstarijemu bratu Stracimiru Travunju, a srednjemu bratu Miroslavu Zahumlje[60].

Nakon smrti cara Emanuela († 1180) Nemanja je upro sve sile da ostvari svoje stare sne i da proširi srpsku državu do Jadranskoga mora i na jugoistok do plodne doline Vardara. God. 1183. zauzeo je Pilot u albanskim gorama i dvanaest gradova u primorskim krajevima stare hrvatske Duklje, među njima: Danj, Drivast, Skadar, Svač i Ulcinj[61]. God. 1185. i Kotor je priznao Nemanjinu vlast[62]. Dne 3. kol. 1189. zavladao je cijelom Dukljom, kada je Dezislava, žena zadnjega hrvatskoga dukljanskoga kneza, sa svojim dvorjanima pobjegla u Dubrovnik[63]. God. 1190. Nemanja je ratovao u Makedoniji, zauzeo Kosovo i proširio granice svoje države do Šar-planine[64]. O svojim osvajanjima sâm Nemanja, u darovnici Hilandarskom manastiru g. 1198/99. ovako piše: »I priobretoh' od' Mor'ske zemle Zetu i s' gradovi, a od' Ar'banasa Pilot', a od' gr'č'ke zemle Lab' s L'pljanem'...«[65]

[58] MS, 128 e 132.
[59] NICETA CHONIATA, 206 sl.; JIREČEK-RADONIĆ, I, 191, b. 5.
[60] JIREČEK-RADONIĆ, 190-193; MANDIĆ, *C. Hrvatska*, 194 sl.; ISTI, *BiH*, I, 345-350.
[61] *Žiće sv. Simeona*, 183 sl.; JIREČEK-RADONIĆ, 195 sl.
[62] CDC II, 198 sl.
[63] AA I, 35, (106; OSpom 4 sl. RP 452 sl.
[64] JIREČEK-RADONIĆ, I, 201.
[65] MS, 4 (9); OSpom 12 (10); DEROKO, *Srednjevekovni gradovi*.

6. *Srbija postaje kraljevinom (1217)*

Početkom proljeća g. 1196. Nemanja se zahvalio na velikožupanskoj časti i povukao u samostan, gdje je već od dulje živio njegov najmlađi sin Rastko, kao monah nazvan Sava. Najstarijemu sinu Vukanu Nemanja je dao staru hrvatsku kraljevinu Duklju, a za velikoga župana u Raškoj odredio je srednjega sina Stefana[66]. Novi veliki župan Stefan (1196-1228) bio je darovit čovjek i okretan diplomat, odgojen u bizantskom duhu.

Kada je Vukan preuzeo upravu Duklje, zemlja je bila još potpuno katolička i u narodu je postojala jaka svijest državne nezavisnosti. Zato je Vukan domalo priznao papinsko prvenstvo i proglasio se kraljem. On i njegov sin Đuro (1209-1242) vladali su Dukljom neovisno. Vukan je dapače g. 1202/3. protjerao Stefana iz Raške i njom zavladao, ali ih je izmirio brat Sava[67].

Kada je g. 1204. propalo Bizantsko carstvo, veliki župan Stefan približio se zapadu. On je priznao vrhovništvo pape Honorija III. i zamolio ga da mu pošalje kraljevsku krunu. To je papa učinio g. 1217. i Stefana okrunio za srpskoga kralja[68]. Tim je Raška postala potpuno nezavisna država po tadašnjim međunarodnim poimanjima. U darovnici samostanu Sv. Marije na otoku Mljetu Stefan Prvovjenčani ovako sebe naziva: »Az' greš'ni Stefan' velii kral', namest'nii gospodin' v'se sr'b'ske zemle i Dioklije i Dal'matije i Travunije i Hl'm'ske zemle«[69]. »Sva srpska zemlja« jest etnička Srbija, naime stara srednjovjekovna Raška; ostale zemlje: Duklja, Dalmacija i Humska zemlja su osvojene hrvatske pokrajine.

Da Srbiju i crkveno osamostali, Stefan Prvovjenčani g. 1219. pošalje brata Savu u Nikeju, gdje taj od istočnoga patrijarha isposluje da u Srbiji osnuje više eparhija na čelu sa samoupravnim srpskim arhiepiskopom. Od tih episkopija Sava je njih šest osnovao u Raškoj, te jednu u Stonu i drugu u Prevlaci kod Tivta u Boki Kotorskoj[70]. Srpska samoupravna crkva postat će moćno sredstvo, koje će srpstvo širiti u okolnim nesrpskim zemljama.

Kralja Stefana Prvovjenčanoga naslijedio je najstariji sin Radoslav (1228-1234), sin bizantske carevne Eudoksije, koji se više osjećao Grkom nego Srbinom[71]. Njega su vlastela g. 1234. zbacila s prijestolja i okrunila za kralja njegova brata Vladislava (1234-1276). Kada je i on bio zbačen, došao je na prijestolje Uroš I. (1234-76), treći sin Stefana Prvovjenčanoga. Vladi-

[66] JIREČEK-RADONIĆ, I, 204 sl.
[67] JIREČEK-RADONIĆ, 211; STANOJEVIĆ, *Hronologija borbe*.
[68] »Eodem tempore Stephanus dominus Seruie siue Rasie, qui mega iupanus appellabatur, missis apocrisariis ad romanam sedem, impetrauit ab Honorio summo pontifice coronam regni. Direxit namque legatum a latere suo, qui ueniens coronauit eum primumque regem constituit terre sue«, THOMAS ARCH., 25 (91); RISMONDO, 50. Slično A. DANDOLO, 287. Gl. JIREČEK-RADONIĆ, I, 217 sl.
[69] MS, 9 (17); OSpom 24; CDC, III, 223. U registru papinskih pisama u ožujku 1220. zabilježeno je pismo Stefana Prvovjenčanoga: »Stephanus dei gratia totius Servie, ioclie, Tribunie, Dalmatie atque Chulmie rex coronatus«, JIREČEK-RADONIĆ, I, 217.
[70] JIREČEK-RADONIĆ, 218 sl.; STANOJEVIĆ, *Sveti Sava*.
[71] JIREČEK-RADONIĆ, 222 sl.

slav je dobio dukljansko kraljevstvo (Zetu i Travunju), koje je bilo oduzeto Đuri, sinu Vukanovu[72].

Uroš I. bio je najsposobniji i najpoduzetniji od sve braće. On je Srbiju ekonomski ojačao razvojem poljoprivrede i trgovine, napose rudarstva. Od g. 1268. Dubrovčani mu plaćaju godišnje po 2.000 perpera za slobodnu trgovinu i rudarsko iskorišćivanje u zemlji (»Mitrovdanski danak«). Sa znatnim novčanim sredstvima, kojima je raspolagao, Uroš je mogao držati jaku plaćeničku vojsku, s kojom je vodio česte ratove. Uroš je pokušao srpsku vlast proširiti u Mačvu, ali ga je suzbio ugar.-hrv. kralj Bela III. God. 1258. bio je zauzeo Skoplje, Prilip i Kičevo u Makedoniji, ali je to morao slijedeće godine isprazniti nakon poraza kod Kotura[73].

Uroš I. vodio je g. 1252-1254. i 1275. ratove i s Dubrovnikom, hoteći taj grad podvrgnuti srpskoj vlasti, ali se Dubrovnik obranio svojim jakim gradskim utvrdama i pomoću svojih saveznika, bugarskoga kralja Mihajla Asena i humskoga kneza Radoslava[74].

Uroša I. zbacio je s prijestolja najstariji sin Stefan Dragutin (1276--1282), kojega je g. 1282. zamijenio mlađi brat Uroš II. Milutin. Stefan Dragutin dobio je na upravu Zetu i Travunju. God. 1284. Dragutina je pozvao u svoje kraljevstvo ugar.-hrv. kralj Ladislav IV. Kumanac, kojega je sestra Katarina bila udata za Dragutina. Ladislav je dao Dragutinu na feudalnu upravu vojvodstvo Mačvu i Bosnu. Zetu i Travunju dobila je na upravu Jelena, majka Dragutinova i Milutinova[75].

Kralj Uroš II. Milutin (1282-1321) bio je poduzetan i moćan vladar. Odmah u početku svoje vladavine napao je Bizant i osvojio u srednjoj Makedoniji: Gornji i Donji Polog, Skoplje i Ovče polje do Bregalnice, a u zapadnoj Makedoniji Poreč, Kičevo i Debar[76].

God. 1284. Milutin je otrgnuo od hrvatskoga kraljevstva Hum i pridružio Srbiji. Međutim, g. 1302/3, hrvatski ban Pavao I. Šubić prisilio ga je da Hum povrati Hrvatskoj, s tim da zadrži u srpskoj vlasti poluotok Rat (Pelješac) sa Stonom, te Popovo polje sa Zatonskim primorjem[77].

Svome bratu Stefanu Dragutinu Uroš je pomogao osvojiti bugarsku pokrajinu Braničevo u Podunavlju, istočno od Morave. Tim je Srbija prvi put na sjeveru doprla do Dunava[78]. Kada je g. 1316. umro Stefan Dragutin, Uroš II. zaposjeo je Mačvu i ujedinio je sa Srbijom, ali ga je ugar.-hrv. kralj Karlo Robert g. 1319. istjerao iz tih krajeva[79].

Uroša II. Milutina naslijedio je njegov sin Stefan Uroš III. Dečanski (1321-1331). On je nakon duljih borba sa svojom braćom uspio učvrstiti

[72] JIREČEK-RADONIĆ, 224-227.
[73] JIREČEK-RADONIĆ, 227-230; HNJ I, 364-367.
[74] JIREČEK-RADONIĆ, I, 230 sl. 238 sl.; MANDIĆ, *BiH*, I, 362-8.
[75] JIREČEK-RADONIĆ, I, 240-4; MANDIĆ, *BiH*, I, 375-8 480.
[76] JIREČEK-RADONIĆ, I, 244-260; HNJ I, 373-379.
[77] MANDIĆ, *BiH*, I, 375-80.
[78] JIRAČEK-RADONIĆ, I, 246 sl.; HNJ I, 376 sl.
[79] JIRAČEK-RADONIĆ, I, 257-260; HNJ I, 378.

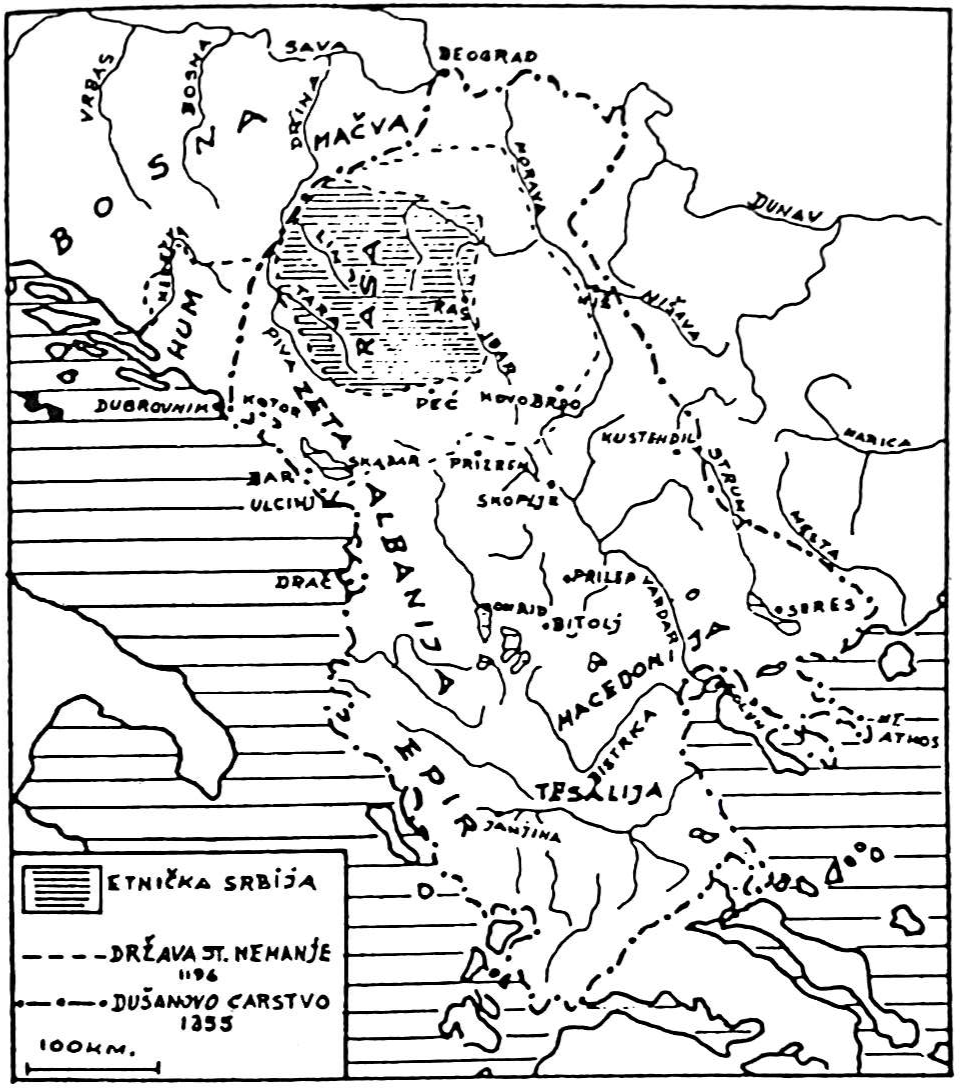

Razvoj srednjovjekovne srpske države

svoju vlast u Srbiji. Nakon toga je od Bizanta preoteo Prilip i Prosek u dolini Vardara. Pobjedom kod Velbužda (Kustendil) nad Bugarima osigurao je zauzete posjede u Makedoniji. Uroša III. zbacio je s prijestolja njegov sin Dušan i dao ga zadaviti u zatvoru[80].

7. *Stefan Dušan, »car Srbljem i Grkom«*

Stefan Dušan bio je najsposobniji i najveći srpski vladar. Njegov je san bio da na razvalinama bizantskoga i bugarskoga carstva stvori veliku višenarodnu državu pod vodstvom Srba. To je mogao i ostvariti, jer se Srbija za njegovih predšasnika osvajanjem tuđih bogatih krajeva, a posebno razvojem rudarstva, bila jako obogatila, pa je mogao držati brojnu plaćeničku vojsku, a sâm je bio vrstan vojskovođa.

Dušan je vidio da njegova osvajanja ne mogu ići na zapad u Bosnu, niti u jadransku Hrvatsku, a tako ni prema sjeverozapadu u Mačvu i u Podunavlje, jer su tim zemljama vladali moćni ugarsko-hrvatski kraljevi Karlo Robert i njegov nasljednik Ludovik I. Dušan se zadovoljio da je učvrstio svoju vlast u staroj Duklji (Zeta i Travunja), gdje je bio izbio ustanak u proljeće 1332.[81] Da svoju državu nije namjeravao širiti na zapad, Dušan je dokazao time što je g. 1333. Dubrovčanima prodao Ston, otok Rat (Pelješac) i Zatonsko primorje[82]. Sve svoje snage Dušan je okrenuo prema Solunu i Bizantu. God. 1333/34. osvojio je veći dio Makedonije s Prilipom, Ohridom i Strumicom. Nakon daljnjih ratovanja i osvajanja svoju je državu proširio do Meste u istočnoj Makedoniji na domak Soluna, ali taj grad nije mogao zauzeti. God. 1343. osvojio je veći dio Albanije s Beratom i Valonom, a dvije godine kasnije Seres u istočnoj Makedoniji. U tom gradu i Prilipu Dušan je izmjenično stolovao[83].

Srpskoga arhiepiskopa Joanikija Dušan je uzdigao za »patrijarha Srba i Grka«[84]. Taj je, u prisutnosti bugarskoga patrijarha u Ohridu, na Uskrs (16. IV) 1346. u Skoplju okrunio Dušana za »cara Srbljem i Grkom« (Serborum et Graecorum imperator), koji je naslov Dušan domalo proširio i nazvao se: »car samodržac Srbljem, Grkom, Bugarom i Arbanasom«[85]. U vezi sa svojom krunidbom, Dušan je podijelio državu u dvije upravne oblasti: etničku Srbiju (Rašku), proširenu s osvajanjima Stefana Nemanje, predao je svome sinu Urošu IV. kao »kralju Srbljem«, u kojoj će i dalje vrijediti »srpski običaji i zakoni«. Drugim dijelom upravljat će sâm Dušan po grčkim običajima i zakonima[86].

[80] JIRAČEK-RADONIĆ, I, 260-270; HNJ I, 378-381.
[81] JIRAČEK-RADONIĆ, I, 273 sl.
[82] Gl. gore, sl. 158.
[83] JIRAČEK-RADONIĆ, I, 271-286; HNJ I, 381-384.
[84] JIRAČEK-RADONIĆ, I, 286 302 sl.
[85] MS, 132 (br. 115); DINIĆ, *Srpska vladarska titula*.
[86] JIREČEK-RADONIĆ, I, 286 sl.; HNJ I, 385-3987; TARANOVSKI.

I poslije krunidbe Dušan je nastavio osvajanja. God. 1348. i slijedeće godine osvojio je Tesaliju i Epir te granicu svoga carstva proširio do korintskoga zaljeva[87]. God. 1350. okrenuo se i na zapad. S jakom vojskom prošao je cijelom Bosnom, ali nijedno utvrđeno mjesto nije mogao zauzeti. U Zahumlju, koje je smatrao svojom zemljom, u više mjesta ostavio je svoje posade, ali su mjesni Hrvati, pomognuti četama bosanskoga bana Stjepana II. Kotromanića, ta mjesta iste godine oslobodili, kada je Dušan morao otići na istok da suzbije bizantsku vojsku koja je bila provalila u Tesaliju[88].

Zato je povijesno neispravno Dušanovo carstvo protezati na Zahumlje i jadransko primorje do Cetine. Dušanovo carstvo na zapad nije se protezalo dalje od Travunje i Konavlja.

Za Dušanovih ratova s Bizantom, Turci, koje je bio unajmio bizantski protucar Ivan Katakuzen, zauzeli su g. 1352. tvrđavu Cimpe kod Galipolja, a g. 1354. samo Galipolje, i tim se stalno učvrstili na Balkanskom poluotoku[89]. Turci će dati novi smjer srpskoj povijesti i postat će usudni za slavenske narode na jugu: Bugare, Srbe i Hrvate.

8. *Raspad Dušanova carstva*

Dušan je umro 20. prosinca 1355. u 48. godini života. Naslijedio ga je sin jedinac Stefan Uroš IV. (1355-1371).

Dušanovo carstvo nije imalo narodnoga jedinstva, niti zajedničke državne svijesti. U njemu su živjeli razni narodi s različitom državnom prošlošću. Ujedinjivala ih je sila osvajača: čim je te sile nestalo, Dušanovo carstvo se raspalo u više sastavnih dijelova. U Tesaliji i Epiru, u kojima su po gradovima i većim mjestima većinom živjeli Grci, a u selima i planinama Mauro-Vlasi, proglasio se je carem Siniša Uroš, polubrat cara Dušana[90]. U Zeti, gdje je još bila jaka katolička vjera i državna svijest stare Crvene Hrvatske, domaći Hrvati Balšići proglasili su neovisnost od Srbije[91]. U zapadnoj Raškoj se osamostalio Nikola Altomanović, koji će svoju vlast proširiti do Rudnika i Dubrovnika[92]. Njemu na istok vladao je knez Lazar Hrebljanović, koji je imao za ženu Milicu, kćer vojvode Vratka, potomka Nemanjina sina Vukana[93]. U Makedoniji živjeli su Bugari, a ovdje ondje Grci. U istočnoj Makedoniji prigrabili su vlast braća Deanovići, sinovi Teodore, sestre cara Dušana. Najveći velikaš u Dušanovoj ostavštini bio je Vukašin, koji je vladao zemljama gornjega i srednjega Vardara s gradovima Prizrenom, Skopljem i Prilipom. On se g. 1365. proglasio »kraljem Srba i Grka«[94].

[87] JIREČEK-RADONIĆ, I, 291 sl.; HNJ I, 387 sl.
[88] MANDIĆ, *BiH*, I, 262-5; III, 22 sl.
[89] JIREČEK-RADONIĆ, I, 300; OSTROGORSKY, 473-491; HNJ I, 343-351.
[90] JIREČEK-RADONIĆ, I, 314 322 328; II, 5-7 80.
[91] JIREČEK-RADONIĆ, I, 320-322; II, 82-86 108-124 215-218.
[92] JIRAČEK-RADONIĆ, I, 322-324 328; II, 6 83-85; DINIĆ, *O Nikoli Altomanoviću*.
[93] HNJ I, 441-444.
[94] JIREČEK-RADONIĆ, I, 287 302 319-322; II, 25 77-79; III, 5 16 19 28 sl.; HNJ I, 444-448.

Na poticaj svoga brata Uglješe, koji je vladao Seresom i njegovom okolicom, kralj Vukašin pošao je g. 1371. na Turke, da ih istjera iz Drinopolja i Europe. U bitci kod Marice (26. IX. 1371) braća su bila poražena i obojica izgubila život[95]. Tom pobjedom Turci su učvrstili svoje položaje u istočnom Balkanu i teško zaprijetili svim srpskim zemljama. Vukašina je naslijedio njegov sin »kralj Marko« (1371-95) (u narodnoj pjesmi »Kraljević Marko«), ali je morao priznati tursko vrhovništvo. I braća Deanovići su se podvrgli Turcima. U tim prilikama jedina je nada Srba ostala u knezu Lazaru. Nakon pobjede nad Nikolom Altomanovićem, u zajedništvu s bosanskim banom Tvrtkom I, Lazar je zavladao svom Raškom, starom etničkom Srbijom[96].

Poslije više neuspjelih pokušaja, turski sultan Murat I. ozbiljno se počeo spremati da zauzme sve zemlje kojima su Srbi vladali. I knez Lazar je tražio pomoćnike i sâm se spremao. Bosanski kralj Tvrtko I. poslao mu je u pomoć vojvodu Vlatka Vukovića s 10.000 Bošnjaka. Na Vidovdan, 15. lipnja 1389. vojske su se susrele na Kosovu polju kod Prištine u zemlji Vuka Brankovića. U početku bitke sultan Murat bio je ubijen prijevarom Miloša Kobilića. Ipak su Turci iznijeli pobjedu pod vodstvom novoga sultana Bajazida. Knez Lazar bio je zarobljen i kasnije pogubljen. I jedan dio Hrvata Bošnjaka i Banovinaca pao je u ropstvo, ali se glavnina te vojske mogla u redu povući. Tako i Vuk Branković. Oko kosovske bitke narodno je pjesništvo kasnije splelo cijeli niz lijepih, ali izmišljenih priča[97].

9. *Posvemašnja propast srpske države*

Kosovska bitka imala je sudbonosnih posljedica po Srbe i druge narode njima na zapadu. Srbija je postala turska vazalna država. God. 1392. Turci su zauzeli Skoplje i njegovu okolicu i to pripojili turskoj državi kao turski sandžakat. Od tada će Skoplje postati glavno uporište turskih osvajanja na Balkanu i za daljnje prodiranje na zapad[98].

Kneza Lazara naslijedio je njegov sin Stefan Lazarević (1389-1427). Uslijed unutrašnjih borba u turskom carstvu i uz pomoć Ugarske, Lazarevićeva se država donekle oporavila, napose poslije bitke kod Ankare (28. VII. 1402), u kojoj je mongolski osvajač Tamerlan (Timur-Lenka) potukao i zarobio sultana Bajazida I. Lazar Lazarević, nakon što se spasio u bitci kod Ankare, u kojoj je sudjelovao kao turski vazal, dobio je od bizantskoga cara počasni naslov despot, po čemu se njegova zemlja nazvala despotovina. Slijedeće godine (1403) Stefan Lazarević priznao je vrhovništvo ugar.-hrv. kralja Sigismunda, koji mu je dao u feud Mačvu i Beograd. Tomu je kasnije Sigismund pridodao prostrane posjede u južnoj Ugarskoj i bogati rudarski grad Srebrenicu u Bosni[99].

Stefana je naslijedio njegov sestrić Đurađ Branković (1427-56). On je Madžarima povratio Beograd i svoju prijestolnicu izgradio u Smederevu na Dunavu. Taj grad su Turci zauzeli g. 1438. i despotovinu podvrgli Turskoj. Uz pomoć Janka Hunyadija, Đurađ je oslobodio Smederevo od Turaka, ali se g. 1444. ponovno morao podvrći Turcima[1].

Đurađa je naslijedio njegov sin Lazar, koji je ubrzo umro. Despotovina je prešla u ruke Stjepana Tomaševića, bosanskoga prijestolonasljednika, koji se vjenčao s Jelenom, Lazarovom kćeri. Taj je u lipnju g. 1459. Smederevo predao Turcima, jer mu nitko nije pritekao u pomoć, ni ugar.-hrv. kralj Matija Korvin, niti njegov otac, bosanski kralj Stjepan Tomaš. Predajom Smedereva uništen je zadnji ostatak srpske države, koja je tada pretvorena u turski sandžakat[2].

10. *Pismenost i umjetnost Srba u srednjem vijeku*

Pismenost Srba u srednjem vijeku dosta je skromna. Prve njezine početke treba tražiti u zadnjim godinama 9. i tijekom 10. st., kada su Srbi primili staroslavensku službu Božju od Bugara i počeli na srpski jezik primjenjivati bugarske tekstove liturgijskih knjiga. Tim je stvorena bugarsko-srpska recenzija crkvenih knjiga, koje su bile pisane bugarsko-srpskom ćirilicom[3].

Jači razvoj srpske pismenosti počinje s g. 1219, kada je Sava Nemanjić osnovao samostalnu srpsku arhiepiskopiju. Sâm Sava preveo je s grčkoga i priredio za srpske prilike *Focijev nomokanon*, koji se kasnije mnogo prepisivao i do danas sačuvao u raznim recenzijama, zvanim »krmčije«. Sava je napisao i kratki životopis svoga oca Stefana Nemanje[4].

Vrijedni su i pismeni spomenici i pisma srpskih kraljeva i despota (1217-1459), samo su u izrazima i obliku bili previše ovisni od bizantskih carskih hrisovulja[5].

Ima i stalan broj poučnih i zabavnih spisa, ali odreda prijevodi iz onodobne bizantske i bugarske književnosti[6].

Najizvornija i, prema tome, najvrednija književna stvaranja Srba u srednjem vijeku jesu životopisi srpskih svetitelja, kraljeva i arhiepiskopa. Od tih

[95] JIREČEK-RADONIĆ, I, 323-328; HNJ I, 447-450.
[96] JIREČEK-RADONIĆ, I, 319-325; II, 66 77-79; HNJ I, 447-50.
[97] JIREČEK-RADONIĆ, II, 84-93; HNJ I, 450-53; MANDIĆ, *BiH*, I, 151 sl.; RAČKI, *Boj na Kosovu*, 1-68; BRAUN, *Kosovo*.
[98] ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 25 i dalje; MANDIĆ, *BiH*, I, 151, sl.

[99] JIREČEK-RADONIĆ, II, 94-127; HNJ I, 454-459; MANDIĆ, *BiH*, I, 293 sl.; III, 454.
[1] JIREČEK-RADONIĆ, II, 128-168; HNJ I, 469-478.
[2] JIREČEK-RADONIĆ, II, 168-175; HNJ I, 476-478.
[3] JAGIĆ, *Historija književnosti*; NOVAKOVIĆ, *Istorija srpske književnosti*, MURKO, *Geschichte*, STANOYEVICH, 15-24.
[4] ĆOROVIĆ, *Spisi sv. Save*; SKERL, *Sava*; SOLOVJEV, *Svetosavski nomokanon*; BELIĆ, *Učešće sv. Save*.
[5] MS; StPov I/1-I/2. Srpski vladari pisali su povelje i grčkim jezikom. Objavili: SOLOVJEV-MOŠIN, *Grčke povelje*.
[6] Gl. gore, b. 3.

su najvredniji: životopisi sv. Simeona Nemanje od njegovih sinova arhiepiskopa Save i Stefana Prvovjenčanoga; život sv. Save od Teodozija i Domentijana; žića srpskih kraljeva i arhiepiskopa od arhiepiskopa Danila[7].

Najznamenitije djelo srpske pismenosti u srednjem vijeku jest *Dušanov zakonik*, koji je car Dušan proglasio na državnom saboru u Skoplju g. 1349. i nadopunio g. 1354. na saboru u Seresu. U tom *Zakoniku* utvrđeno je državno i društveno uređenje u državi, napose prava vladara i njegovih službenika; određen je sudski postupak i kazne za razna krivična djela; uzakonjene su povlastice pravoslavne crkve; zabranjena je »babunska reč« (bogomilstvo) i prijelaz pravoslavnih na katoličku vjeru. Osnova *Dušanova zakonika* su stari srpski pravni običaji i tadašnje bizantsko pravo[8].

Na umjetničkom polju, u graditeljstvu i slikarstvu (afresko i mozaici), Srbi su u srednjem vijeku stvorili velikih i neprolaznih djela, daleko većih nego na književnom polju. Počevši od Stefana Nemanje, srpski su se kraljevi i despoti natjecali tko će ljepšu i bogatiju zadužbinu podići i ostaviti potomstvu. Ta su djela izvodili graditelji i umjetnici iz Bizanta i dalmatinskoga primorja, ali je bilo i domaćih ljudi, koji su na tom radili. Posebno valja istaći podizanje slijedećih manastira i njihovih crkava: Stefan Nemanja podigao je u Toplici manastir Bogorodičin i Sv. Nikole, manastir Studenicu na Ibru, te Hilandar na gori Atosu; Stefan Prvovjenčani manastir u Žiči; Uroš I. Sopoćane; Uroš II. Milutin manastire Gračanicu, u Banjskoj i Prizrenu; Uroš III. u Dečanima; Stefan Dušan Sv. Arhanđela u Prizrenu i Lenovo; Marko Kraljević Markov manastir u Prilipu; Stefan Lazarević manastir Manasija, itd.[9].

11. *U srednjem vijeku Srbi su izrazito istočni narod*

Istočnoga i zapadnoga svijeta, kako ga danas razumijevamo, početnici su Grci i Rimljani. Ta su se dva naroda od starine razlikovala narodnim karakterom i kulturom. Grci su bili uman narod, koji je volio misaonu nauku (filozofiju), pjesništvo i umjetnost; ali su bili veliki osobnjaci, individualisti, koji su se teško podvrgavali općoj stezi, pa zato nijesu bili u stanju stvoriti opću i trajnu grčku državu. Rimljanin je pak bio čovjek praktičan, radin i ustrajan; osvajač i upravitelj svijeta. Umnom oštroumnošću Rimljani su zaostajali za Grcima i potpali su pod njihov kulturni utjecaj. Ali zato su praktični Rimljani državno nadvladali Grke i njihove zemlje uključili u svoje svjetsko rimsko carstvo. Od svih nauka Rimljani su, prema svome unutrašnjem nagnuću i karakteru, samostalno razvili jedino rimsko pravo i upravnu znanost.

[7] STOJANOVIĆ, *Stari srpski rodoslovi*; BAŠIĆ, *Stare srpske biografije*; DANILO, *Životi*; STANOYEVICH, 25 sl.

[8] NOVAKOVIĆ, *Zakonik*; JIREČEK, *Das Gesetzbuch*, 144-214; RADOJČIĆ, *Zakonik*.

[9] MILLET, *Ancien art serbe*; ISTI, *La peinture*; OKUNEV, *Monumenta artis serbicae*; DEROKO, *Monumentalna arhitektura*; JIREČEK-RADONIĆ, II, 280-282. Registar srpskih manastira.

Na razvoj grčke kulture utjecali su od najstarijih vremena Feničani i Egipćani, a od Aleksandra Velikoga († 323. prije Krista) i Babilonci, Asirci i Perzijanci. Pod tim utjecajima tijekom vremena razvila se grčko-istočna kultura i grčko-istočni čovjek. Nakon pobjede kršćanstva u rimskoj državi g. 313, od grčko-istočnoga čovjeka i kulture, pod utjecajem kršćanstva, stvorena je bizantska kultura i čovjek bizantski istočnjak; od čovjeka i kulture rimske, djelovanjem kršćanstva, nastala je zapadna kultura i čovjek zapadnjak[10].

Granica između istočnoga i zapadnoga svijeta na Balkanu teče rijekom Drinom. Na toj rijeci dijelilo se Istočno i Zapadno rimsko carstvo; istočna i zapadna kršćanska crkva; bizantska i zapadna kultura[11].

Srbe, kada su došli na Balkan, car Heraklije I. naselio je u Istočnom rimskom carstvu, najprije na rijeci Bistrici kod Soluna, pa u Raškoj, istočno od Drine[12]. Nakon početnoga pokrštenja od latinskih svećenika rimskoga obreda, većinu su Srba preveli na kršćanstvo bizantski svećenici po bizantskom obredu za cara Vasilija I. (867-886). Pravi duboki vjerski život među Srbima razvija se tek onda kada su primili službu Božju istočnoga obreda na staroslavenskom jeziku s liturgijskim knjigama bugarske recenzije koncem 9. ili tijekom 10 st.[13] God. 1020. car Vasilije II. srpsku episkopiju u Rasu podvrgao je bugarskoj arhiepiskopiji u Ohridu istočnog obreda. Za vrijeme crkvenoga rascjepa g. 1054. Srbi su slijedili istočnu crkvu. U tom ih je konačno utvrdio Sava Nemanjić, kada je g. 1219. osnovao srpsku samoupravnu crkvu pod Carigradskom patrijaršijom[14]. Od toga doba sav se srpski vjerski i kulturni život, crkveno i državno zakonodavstvo, srpska književnost i umjetnost razvija pod jakim utjecajem istočne crkve i bizantske kulture. To je sve uzrokovalo da su Srbi po svojoj vjerskoj pripadnosti, po svom povijesnom razvoju, po svojoj kulturi i duhu postali izrazito istočni narod bizantskoga tipa.

[10] JIREČEK, *Staat*; JIREČEK-RADONIĆ, IV; RP 210-213; MANDIĆ, *BiH*, III, 37 43-47.

[11] DEMOUGET, *De l'unité*, 143 i dalje; GUMEL, *L'Illyricum*; OSTROGORSKI, 40-52; ROGOŠIĆ, *Veliki Ilirik*; MANDIĆ, *BiH*, III, 43-47.

[12] Gl. gore, s. 63.

[13] Gore, s. 170-173.

[14] Gore, s. 172 184.

VI.

HRVATI ZA KRALJEVA HABSBURGOVACA

1. *Cijepanje hrvatskoga državnog i narodnog prostora*

Nesposobnošću i nemarom hrvatskih kraljeva iz raznih kuća, te neslogom i sebičnošću nekih hrvatskih velikaša početkom 15. st. Hrvatska počinje gubiti svoj državni prostor. Od jadranske Hrvatske, koja se službeno zvala kraljevina Hrvatska i Dalmacija, Venecija je g. 1409. odcijepila Zadar, Novigrad, Vranu i otok Pag na osnovi prodaje Ladislava Napuljskoga[1]. God. 1411/12. Mlečanima su se predali Skradin, Ostrovica i Šibenik. Gradovi Split, Trogir, Kotor te otoci Brač, Hvar i Korčula bili su g. 1420. prisiljeni priznati mletačko vrhovništvo[2]. Od hercega Stjepana Kosače Venecija je preotela g. 1444. Omiš i Poljica, a g. 1452. primorsku krajinu do Neretve[3]. God. 1480. Veneciji se predao zadnji hrvatski otok Krk[4].

Još opasniji neprijatelj Hrvatske bila je Turska, koja je nakon zauzeća Carigrada g. 1453. postala velika europska sila s izričito osvajalačkim duhom. God. 1463. Turci su zauzeli glavni dio samostalne hrvatske države Bosne. God. 1482. propali su zadnji ostaci Hercegovine i južnih hrvatskih zemalja do Neretve[5]. God. 1498/99. pala je u turske ruke primorska krajina od Neretve do Cetine. Između g. 1512. i 1516. Turci su osvojili cijelu Srebreničku banovinu. Nakon pada Beograda, g. 1521. bio je osvojen istočni Srijem. Na 28. svibnja 1522. bosanski sandžak Husrev-beg osvojio je Knin, negdašnju prijestolnicu kraljevine Hrvatske i Dalmacije, a domalo Skradin na Krki. Do g. 1526. Hrvati su bili izgubili cijelu istočnu jadransku Hrvatsku do Obrovca na Zrmanji. Još se držala samo tvrđava Klis, koju je uporno

[1] KLAIĆ, *Povjest Hrvata*, II/1, 337-344; ŠIŠIĆ, *Pregled*, 221; NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, I, 149-151.

[2] KLAIĆ, *Povijest Hrvata*, II/2, 52-66 89-96; ŠIŠIĆ, *Pregled*, 222-224; NOVAK, n. dj. 150 sl.; ISTI, *Povijest Splita*, I, 245-250.

[3] *Listine*, 181 i 139.

[4] KLAIĆ, *Povjest Hrvata*, II/3, 111-120; ŠIŠIĆ, *Pregled*, 234.

[5] KLAIĆ, *Poviest Bosne*, 322-343; ĆOROVIĆ, 536-560 586-606; MANDIĆ, *BiH*, I, 140 sl. 157-162; ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 38-47.

branio hrvatski junak Petar Kružić s Hrvatima uskocima iz turskih b.-h. zemalja[6].

Uslijed navedenih gubitaka hrvatsko plemstvo i slobodni ljudi povlačili su se prema sjeveru. Tim oni zapadnom dijelu staroga Slovinja (regnum Sclavoniae) daju ime Hrvatska, a tvrđava Bihać postaje prijestolnicom kraljevine Hrvatske i Dalmacije. Na prostoru između Une i Kupe Hrvati organiziraju otporni pojas protiv Turaka[7].

2. *Hrvati biraju Habsburgovce za hrvatske kraljeve (g. 1527)*

Turskom pobjedom na Mohačkom polju 29. kolovoza 1526. i pogibijom kralja Ludovika II, Ugarska, Hrvatska i Češka ostale su bez vladara[8]. Česi su 23. listopada jednoglasno izabrali Ferdinanda I. Habsburškoga za svoga kralja. Većina madžarskoga plemstva 11. studenoga 1526. izabrala je i u Stolnom Biogradu okrunila za ugarskoga kralja Ivana Zapoljskoga, iz stare hrvatske porodice u Slavoniji[9], koja se već bila pomadžarila. Manji dio Madžara 16. prosinca izabrao je Ferdinanda I. za ugarskog kralja[10]. Sultan Sulejman II. ponudio je Hrvatima samoupravu i oslobođenje od daća za deset godina, ako priznaju tursko vrhovništvo[11]. To Hrvati nijesu mogli primiti, jer to bi značilo preokret u hrvatskoj povijesti i prekid s kršćanskim zapadom, kojemu su do tada pripadali. Tim bi Hrvati ujedno morali priznati rascijep i gubitak svoga narodnoga i državnoga prostora, koji su Turci bili osvojili i uključili u tursku državu.

Ferdinand Habsburški tražio je da ga Hrvati priznaju kraljem na osnovi obiteljskih ugovora između Habsburgovaca i bivših ugar.-hrv. kraljeva Jagelovića iz g. 1491, 1506. i 1515.[12] Ivan Zapoljski pozivao je Hrvate da ga priznaju svojim kraljem, budući da je on okrunjen krunom sv. Stjepana[13]. Međutim, Hrvati su odbijali i jedan i drugi poziv. Oni su bili svijesni da je Hrvatska samostalna kraljevina, koja u odlučnim časovima, kao što je bio taj kada se ispraznilo hrvatsko prijestolje, nije vezana na Ugarsku, ni na izbor ugarskih staleža. U tom slučaju, po starom hrvatskom običajnom pravu, hrvatski sabor imao je suvereno pravo i dužnost izabrati novoga kralja.

[6] ŠIŠIĆ, *Pregled*, 236-240; ŠABANOVIĆ, *Bos. pašaluk*, 55-59; PEROJEVIĆ, *Petar Kružić*.
[7] KLAIĆ, *Povjest Hrvata*, II/3, 265-348; ŠIŠIĆ, n. dj., 236-241; LOPAŠIĆ, *Bihać*, 60-95.
[8] KLAIĆ, n. dj., 348-358; ŠIŠIĆ, n. dj., 240 sl.
[9] I danas postoji u Slavoniji mjesto Zapolje, odakle su potjecali Zapoljski. God. 1464. slavonski velikaš Emerik Zapoljski bio je »gubernator Bosnae, ac Dalmatiae et Croatiae necnon Sclavoniae banus«, ŠIŠIĆ, n. dj., 235, b. 98.
[10] KLAIĆ, n. dj., III/1, 55-62; ŠIŠIĆ, n. dj., 268 sl.
[11] »Imperator Turcorum anno preterito oratores suos ad nos miserat et destinauerat, rogans nos, vt se sibi subiceremun nobis promittens, ut vnicuique nostrorum suam hereditatem redderet et restitueret, nosque in nostra fide et libertate ac consuetudine conseruaret... iobagiones quoque nostros vsque decem annos ab ommni dacia libertaret«, Hrvatski sabor u Cetinu kralju Ferdinandu I, 28. IV. 1527, ŠIŠIĆ, *Hrvatski saborski spisi*, I, 100 (66).
[12] ŠIŠIĆ, n. dj., 3-10 (1-10); ISTI, *Pregled*, 268.
[13] ŠIŠIĆ, *Hrv. sab. spisi*, I, 71-77 (51); ISTI, *Pregled*, 268.

U to vrijeme nitko od Hrvata nije pomišljao da izaberu za kralja domaćega Hrvata i da uspostave samostalnu Hrvatsku, koja ne bi imala nikakvih veza s drugim tadašnjim državama. Hrvatski državni prostor bio je rastrgan i sveden na tako mali opseg, koji je uz to turskim upadima bio opustošen i osiromašen, da nije bilo razboritoga izgleda da bi se potpuno samostalna Hrvatska mogla oduprijeti turskoj sili. Tadašnji Hrvati uviđali su da će se Hrvatska moći održati samo oslonom na zapadne kršćanske zemlje, kojima je u susjedstvu vladao Habsburgovac Ferdinand I, a njegov stariji brat Karlo V. bio njemački car i kralj Napulja, Španjolske i Novoga svijeta.

Na staru godinu 1526. sastao se Hrvatski sabor u franjevačkom samostanu u gradu Cetinu u Pokuplju. Saboru su prisustvovali: kninski biskup Andrija Tuškanić; bivši ban Ivan Karlović, potomak staroga hrvatskog plemena Gusića; Nikola Zrinski, otac sigetskoga junaka, potomak starih Šubića; Juraj i Vuk Frankopan; Stjepan Blagajski od plemena Babonića; Grga Otmić, zastupnik zagrebačke županije; mnoštvo drugoga plemstva i predstavnika župa, slobodnih gradova i općina[14].

Nakon postignutoga sporazuma s opunomoćenim izaslanicima Ferdinanda Habsburškoga, hrvatski staleži pristupili su izboru, i, sasvim slobodno i bez ičije prisile, izabrali su Ferdinanda I. Habsburškoga za pravoga i zakonitoga kralja i njegovu suprugu Anu za kraljicu kraljevstva Hrvatske[15]. Izbornu listinu sa svojim pečatima potvrdilo je šest istaknutih hrvatskih velikaša, a u sredini je pečat kraljevstva Hrvatske (regni sigillum) sa 64 kocke[16].

Pošto su prisutni Hrvati na saboru uzdignutim rukama položili zakletvu vjernosti kralju Ferdinandu I. (1527-1564), Ferdinandovi opunomoćeni izaslanici potpisali su kraljevu zavjernicu Hrvatskom saboru, u kojoj se Ferdinard I. obvezao:

1. Da će za obranu kraljevstva Hrvatske trajno o svom trošku uzdržavati u Hrvatskoj 1.000 konjanika i 200 pješaka, od kojih će 800 konjanika biti razdijeljeno po gradovima hrvatskih staleža, a sa 200 konjanika i 200 pješaka zapovijedat će kraljevski vrhovni kapetan u Hrvatskoj.

2 Kralj će držati u Kranjskoj, na međi Hrvatske, primjerenu ratnu snagu, da ta u potrebi hitno priskoči u pomoć Hrvatima.

3. Kralj će pregledati i utvrditi gradove i tvrđave u Hrvatskoj i opskrbiti ih streljivom.

4. Kralj potvrđuje sloboštine, prava i usvojene zakone (ustav) kraljevine Hrvatske i Dalmacije[17].

[14] »Nos Andreas dei et apostolice sedis gratia episcopus Tiniensis et abbas Toplicensis, Ioannes Torquatus Corbauie, Nicolaus Zriny... ceterique vniuersi nobiles et proceres, necnon nobilium comitatuum et districtuum populorum regni Croatie vniversitas«, izborna isprava 1. I. 1527, ŠIŠIĆ, *Hrv. sab. spisi*, I, 50.
[15] »Ferdinandum in verum, legitimum, indubitatum et naturalem nostrum et tocius inclyti regni Croatie regem et dominum necnon... Annam in veram... nostram et tocius regni Croatie reginam... felici omine elegimus... «, izborna isprava, 1. I. 1527, ŠIŠIĆ, n. dj., 51.
[16] ŠIŠIĆ, n. dj., 50-53. – Izvornik hrvatske izborne povelje i danas se čuva u Dvorskom arhivu u Beču.
[17] Zavjernicu kralja Ferdinanda I. Hrvatskom saboru od 1. I. 1527. donosi: ŠIŠIĆ, n. dj., 54 sl.

Obje povelje Ferdinanda nazivlju: »kralj Češke i Hrvatske«[18], a da se ne spominje Ugarska. Tako su povelje hrvatski staleži namjerno stilizirali da naglase, da su Ferdinanda izabrali sami, neovisno od Madžara.

Izborni sabor u Cetinu spada među najznačajnije događaje u povijesti hrvatskoga naroda. Tim su Hrvati svečano posvjedočili da Hrvatska nije dio Ugarske, nego samostalno kraljevstvo, koje u velikim, i odlučnim časovima samo i suvereno odlučuje o svojoj sudbini i državnom bitku. Tim su ujedno Hrvati dokazali da su trajno ostali demokratski narod, koji svoje državne poslove rješava demokratski na općim državnim saborima. Cetinski izbor utjecao je na daljnji razvoj i život Hrvata puna četiri stoljeća, od 1527. do 1918.

Izboru kralja Ferdinanda I. u Cetinu nije prisustvovala većina hrvatskoga plemstva iz Slavonije, među njima zagrebački biskup Šimun Erdedi i proslavljeni hrvatski junak Krsto Frankopan. Oni su 6. siječnja 1527. u Dubravi kod Čazme izabrali »narodnoga« kralja Ivana Zapoljskoga[19].

Budući da se većina Hrvata odlučila za Ferdinanda I, bosanski sandžak Husrev-beg spremao se da ponovno navali na Hrvatsku. Mjesto da izvrši svečano sklopljeni ugovor i pošalje vojničku pomoć u Hrvatsku, Ferdinand je samo mislio kako će nadvladati svoga suparnika Ivana Zapoljskoga. Na novom saboru u Cetinu 27. travnja 1527. Hrvati su od Ferdinanda ponovno zatražili ugovorenu pomoć i samosvijesno mu poručili:

»Neka zna Vaše veličanstvo kako se ne može naći (zapisano) da je ikoji vladar silom zavladao Hrvatskom, jer po smrti našega posljednjega kralja, sretne uspomene Zvonimira, slobodne se volje pridružismo svetoj kruni kraljevstva ugarskoga, a poslije toga Vašemu veličanstvu«[20].

I na ovaj poziv Ferdinand se oglušio, a hrvatske snage oslabile uslijed nesloge u izboru kralja. I tako je bosanski sandžak Husrev-beg koncem ožujka g. 1527. zauzeo Obrovac na Zrmanji, a domalo Udbinu s većim dijelom Krbave. Početkom siječnja g. 1528. palo je Jajce, zatim Banja Luka i Ključ na Sani. Tijekom proljeća te godine Turci su osvojili ostatak Krbave i Like sjeverno od Velebita[21]. Da zaustavi dalje prodiranje Turaka, hrvatski sabor u Križevcima 19. travnja 1528. donio je zakon o općem narodnom ustanku za obranu domovine. Svaki punoljetni muškarac bez iznimke, pa i crkovnjaci, morali su poći na vojnu na poziv hrvatskoga bana[22].

Ferdinand je 27. rujna 1527. kod Tokaja potukao Ivana Zapoljskoga, a isti dan je poginuo pod Varaždinom ban Krsto Frankopan, najjači oslon Zapoljskoga u Slavoniji. Na to se Ferdinand I, 3. studenoga 1527. okrunio ugarskom krunom u Stolnom Biogradu[23].

Da pomogne poraženoga kralja Ivana Zapoljskoga i zavlada srednjom Europom, poduzetni Sulejman II. (1520-1566) u vojni g. 1529. ustoličio je kralja Ivana u Budimu i prodro do Beča, kojega nije mogao zauzeti[24]. Pogibelj od Turaka potakla je Hrvate, pristaše Ferdinanda I. i Ivana Zapoljskoga, da su u listopadu 1529. na saboru u Novom Dvoru sklopili »savez mira i sloge« i tako sami dokončali građanski rat u Hrvatskoj[25].

Na drugom turskom pohodu u Beč, g. 1532, hrvatski junak Nikola Jurišić zaustavio je sultana Sulejmana II. pod Kisegom[26]. U to su koncem 1536. smederevski i bosanski sandžaci provalili u Slavoniju i 25. siječnja zauzeli tvrdu Požegu[27]. Tim je cijela srednja Slavonija pala u turske ruke.

Za četvrte vojne protiv Ferdinanda I. Sulejman II. g. 1541. Ugarsku je pretvorio u turski pašaluk. U petoj vojni g. 1543. osvojio je Valpovo, Orahovicu i Pakrac u Slavoniji. God. 1552. pala je Virovitica i Čazma, a 1556. tvrda Kostajnica izdajom Ferdinandova kapetana Lusthalera[28].

Za posljednjih ratova s Turcima posebno su se istakli hrvatski velikaši Zrinski. Oni potječu od stare hrvatske velikaške obitelji Šubića, kojima je kralj Ludovik I. 31. srpnja 1347. dao grad Zrin u Pokuplju u zamjenu za Ostrovicu na rijeci Krki[29]. Nikola Zrinski bio je hrvatskim banom 1542-1556. Njemu je kralj Ferdinand I. 12. ožujka 1546. predao čitavo Međimurje, kao nadoknadu za utrošeni obiteljski novac za uzdržavanje vojske u hrvatskim zemljama. I tako se težište ove moćne hrvatske obitelji premjesti iz Zrina u Čakovec[30]. Kada se zahvalio na banskoj časti, Nikola Zrinski bio je imenovan kapetanom južnozapadne Ugarske sa sijelom u Sigetu. Tu je g. 1566. s izabranom četom hrvatskih vitezova zaustavio sultana Sulejmana II. na njegovu zadnjemu pohodu u Beč i srednju Europu, i junački poginuo kao »novi Leonida«[31].

Ferdinand I. još od svoga nastupa nastojao je da u habsburške nasljedne zemlje, austrijske (Austrija i Tirol) i slovenske (Koruška, Štajerska i Kranjska), uvede jedinstvenu upravu sa službenim njemačkim jezikom. Putem dvorskih ureda, ratnoga vijeća (Hofskriegsrath), dvorske kancelarije (Hofskanzlei) i dvorske komore (Hofskammer), Ferdinand je počeo centralizirati i služiti se njemačkim jezikom i u poslovima kraljevina Ugarske i Hrvatske.

[18] »Ferdinandus Dei gratia Bohemie et Croatie rex«, ŠIŠIĆ, n. dj., 50 54 68.
[19] ŠIŠIĆ, n. dj., 71-77.
[20] »Nouerit maiestas vestra, quod inveniri non potest, vt nullus dominus potencia mediante Croaciam occupasset, nisi post discessum nostri quondam vltimi regis Zwonymer dicti felicis recordacionis, libero arbitrio se coadiunximus circa sacram coronam regni Hungarie, et post hoc, erga maiestatem vestram«, Hrvatski sabor u Cetinu 28. IV. 1527. kralju Ferdinandu, ŠIŠIĆ, n. dj., 99.
[21] Gl. gore, b. 6 sl.
[22] ŠIŠIĆ, *Hrv. sab. spisi*, I, 149-152; KLAIĆ, *Hrvatski sabori*, 275.
[23] KLAIĆ, *Povjest Hrvata*, III/1, 68-83; ŠIŠIĆ, *Pregled*, 268-272.
[24] KLAIĆ, n. dj., 82-98; ŠIŠIĆ, n. dj., 272-274.
[25] »... ad talem pacis et concordie deuenimus unionem...«, zaključci Hrvatskoga sabora 8. IX. 1530, ŠIŠIĆ, *Hrv. sab. spisi*, I, 263.
[26] KLAIĆ, n. dj., 105-108; ŠIŠIĆ, *Pregled*, 274.
[27] KLAIĆ, n. dj., 113-121; ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 58 sl.
[28] KLAIĆ, n. dj., 156-192; ŠIŠIĆ, *Pregled*, 274-276; ŠABANOVIĆ, n. dj., 60-62; MAŽURAN, *Turska osvajanja*, 93-132.
[29] CDC XI, 328 sl. (289).
[30] LASZOWSKI, *Habsburški spomenici*, III, 254 (223); KLAIĆ, n. dj., 168-172; ŠIŠIĆ, *Pregled*, 276 sl.
[31] KLAIĆ, n. dj., 156-208 259-262; ŠIŠIĆ, n. dj., 277-278.

Narodi su uvijek osjetljivi i smatraju povredom naravnih narodnih prava, ako im se počne nametati tuđi jezik. Zato su dvorske mjere Ferdinanda I, kako je razumljivo, izazvale nezadovoljstvo i otpor Madžara i Hrvata[32].

Ferdinanda je naslijedio njegov najstariji sin Maksimilijan II. (1564--1576). I on se slabo brinuo za obranu Hrvatske i nastojao je ojačati centralizam. Iako bez kraljeve pomoći, Hrvati su za njegova vladanja uspješno odbijali provale Turaka, zahvaljujući vijednim hrvatskim banovima Petru Erdedi-Bakaču (1557-1567), Franji Frankopanu Slunjskomu (1567-1572) i zagrebačkom biskupu Jurju Draškoviću (1567-1578). O njima Hrvatski sabor g. 1572. svjedoči »da su granice kraljevstva (Hrvatske i Slavonije) sačuvali netaknute i da nijesu za svoga banovanja pustili Turcima nijedan kaštel, niti koju i neznatnu tvrđavu, nego su sve održali u najboljem redu«[33].

3. *Seljačka buna Matije Gupca (g. 1573)*

Čestim upadima i turskim plijenjenjem hrvatski su seljaci bili jako osiromašili. Uz to su ih hrvatski velikaši pritiskivali sve većom tlakom i daćama, da bi mogli izgrađivati svoje gradove u obrani od Turaka. Kada je pak kralj Maksimilijan II. naredio da se u krajevima Slavonije kupi nova kraljevska daća, hrvatski su se seljaci pobunili. Neposredni povod tome je dao siloviti i lakomi vlastelin Franjo Tahy. Geslo je pobunjenika bilo »za staru pravicu«, a znak grančica zimzelena za klobukom. Oni su tražili da svi seljaci, po starom hrvatkom pravu, budu slobodni i jednaki drugim Hrvatima; da se dokine tlaka; da svi državljani plaćaju jednake poreze i da svi budu jednako obvezani na obranu domovine; da seljaci sami biraju svoje seoske starješine i župane u hrvatskim županama. Demokratska načela, koja će tek za francuske revolucije koncem 18. st. doći do izražaja u Europi.

Ustanak je nastao koncem g. 1573. u Susjedgradu i Stubici u Hrvatskom Zagorju i brzo se raširio po drugim hrvatskim krajevima i u obližnjim slovenskim zemljama. Vođe ustanka su bili Matija Gubec, Ivan Pasanac i Ilija Gregorić. Slabo naoružanu i neizvježbanu seljačku vojsku hrvatski su plemići svladali uz pomoć austrijskih četa, koje im je poslao kralj Maksimilijan. Glavne kolovođe ustanka bili su pogubljeni, a Matiji Gupcu kao kolovođi stavljena je užarena kruna na glavu[34].

Zadojeni starim hrvatskim slobodarskim i demokratskim duhom, hrvatski su se seljaci i pučani po gradovima i selima i drugdje bunili i tražili slobodu i građanska prava. Tako na Hvaru, g. 1510-1514; u posavskoj Hrvatskoj g. 1653; u mletačkoj Dalmaciji 1736-40; križevačka buna 1755, itd.[35].

[32] KLAIĆ, n. dj., 243-245; ŠIŠIĆ, n. dj., 277.
[33] KLAIĆ, n. dj., 278; ŠIŠIĆ, n. dj., 279.
[34] RAČKI, *Grada*, 164-322; HORVAT, *Seljačka buna*; DURMAN, *Hrvatska seljačka buna*; KLAIĆ, n. dj., 282-301; ŠIŠIĆ, n. dj., 279-82.

4. *Postanak Vojne krajine*

Poslije pada Bosne (1463) Turci su često i nenadano upadali u hrvatske zemlje i u obližnje austrijske pokrajine. To je prisililo hrvatsko plemstvo da su za obranu izgrađivali tvrde gradove i držali stalnu vojsku. U tom su ih pomagali, osobito novčano, i kranjski, koruški i štajerski staleži, koji su dobro uviđali da je bolje braniti se u tuđoj kući, nego u vlatitoj zemlji. Još prije nego je bio izabran hrvatskim kraljem, Ferdinand Habsburški izdržavao je tvrđave Senj i Klis, koje su branili hrvatski uskoci iz turskih zemalja[36]. Kada je postao hrvatskim kraljem, Ferdinand I. uzeo je na se brigu za više drugih pograničnih utvrda[37], ali su ipak za njegove vladavine sve vojne snage na prostoru hrvatskoga kraljevstva ostale pod upravom hrvatskoga bana i njegova pomoćnika, kapetana kraljevstva Hrvatske.

Kada su Turci tijekom g. 1577. i početkom 1578. osvojili Gornju i Donju Kladušu, Ostrožac, Zrin i Gvozdensko, Rudolf II. 25. veljače 1578. povjerio je obranu zemlje svome stricu Karlu Štajerskomu i podvrgao mu sve vojne zapovjednike u pograničnim pokrajinama prema Turskoj[38]. Njegove naredbe imao je primati i hrvatski ban. Pritisnuti turskom pogibli, Hrvati su primili uredbu kralja Rudolfa, ali pod uvjetom »da prejasni nadvojvoda (Karlo) mora s gospodinom banom Hrvatske i Slavonije gajiti takav sporazum, da se ne bi dogodilo štogod nepodobno i protivno slobodi kraljevstva... jer pod sigurno naš se gospodin ban ne će nikako podvrći kojemu drugomu kapetanu protiv banskoga ugleda i naše vjekovne slobode«[39]. Poveljom Rudolfa II, 25. veljače 1578. udaren je temelj Vojnoj krajini, kako će se nazivati pogranični krajevi hrvatskoga kraljevstva prema Turskoj, koji su bili podvrgnuti vojničkoj upravi[40].

Da stvori uporište na novu obrambenu crtu na Kupi i Glini, Karlo Štajerski podigao je g. 1579. novi utvrđeni grad na utoku Korane i Mrežnice u Kupu, koji je po njemu nazvan Karlovac (Carlostadium)[41].

[35] G. NOVAK, *Pučki prevrat*; ISTI, *Nepoznati dokumenti*, 387-429; N. KLAIĆ, *Seljačke bune*; GAVRILOVIĆ, *Prilog istoriji*, 57-130; GRGIĆ, *Buntovni pokret*, 551-603; KARAMAN, *Prilog Velikoj buni*, 273-307.
[36] LASZOWSKI, *Habsburški spomenici*, I, 93 sl. (106) 103 (118).
[37] LOPAŠIĆ, *Spomenici*, I, 2 (3) 4 (4) 10 (8) itd.
[38] LOPAŠIĆ, n. dj., 56-60 (34).
[39] »Archidux Carolus eam cum domino bano Croatiae et Sclavoniae intelligentiam habeat, ne quid sequatur inconveniens et libertati regni contrarium... cum pro certo dominus banus noster alio cuivis capitaneo contra authoritatem banalem et nostram perpetuam libertatem... non suberit«, zaključak Hrvatskoga sabora u Zagrebu 17. VI. 1578, ŠIŠIĆ, *Hrv. sab. spisi*, IV, 10.
[40] O vojnoj krajini u Hrvatskoj gl. LOPAŠIĆ, *Spomenici*; SCHWICKER; POPPE; TURKOVIĆ; RATHENBERG; RAČKI, *O obrani*.
[41] LOPAŠIĆ, *Spomenici*, I, 73. sl. (40); ISTI, *Karlovac*.

Na obrambene priprave u Hrvatskoj, Turci su odgovarili osnutkom Bosanskoga pašaluka, g. 1580, u kojemu su okupili sve sandžakate osvojenih hrvatskih zemalja: bosanski, hercegovački, kliški, krčki (lički), cernički, požeški i zvornički[42]. Hasan-paša Predojević, ratoborni zapovjednik novoga pašaluka, g. 1591. provalio je u Hrvatsku i opustošio krajeve oko Božjakovine i Vrbovca i zauzeo Ripač na Uni. Slijedeće godine (9. lipnja 1592) zauzeo je tvrdi Bihać, dulje vremena prijestolnicu Hrvatske. Za dvije godine Hasan-paša je u Hrvatskoj spalio 26 gradova i odveo u ropstvo 35.000 duša[43]. Padom Bihaćke krajine, negdašnje prostrano hrvatsko kraljevstvo spalo je na prostor od 16.800 km^2, koji se protezao uskim pojasom uz Jadransko more, od ušća Zrmanje do Bakra, te u unutrašnjosti od slovenske granice do crte povučene od Karlobaga preko Velebita na Sisak i odatle na Čazmu i Pitomaču u Podravini[44]. Taj su prostor Hrvati tugaljivo nazivali »ostaci ostataka negda slavnoga kraljevstva hrvatskoga« (Reliquiae reliquiarum quondam incliti regni Croatiae)[45].

U proljeće g. 1593. Hasan-paša Predojević sa 20.000 izabrane vojske iz cijeloga Bosanskoga pašaluka navalio je na Sisak, koji su grad bili podigli zagrebački kanonici za obranu Zagreba. Gradu je dohrlio u pomoć hrvatski ban Toma Erdedi, koji je podigao opći zemaljski ustanak u Hrvatskoj. Njemu su se pridružili karlovački general Auersperg i štajerski pukovnik Eggenberg sa svojim četama. 22. lipnja oni hametice potuku tursku vojsku pod Siskom. Od mača i u nabujaloj Kupi nađe smrt gotovo cijela turska vojska, cvijet tadašnjega bosanskoga plemstva islamske vjere. Između drugih zaglavili su: glavni zapovjednik Hasan-paša i njegov brat Džafer-beg, hercegovački sandžak Mehmed-paša, sestrić sultanov, te kliški i zvornički sandžak-bezi. Sav zapadni kršćanski svijet s veseljem je pozdravio pobjedu Hrvata pod Siskom. Turska je bila osnovala Bosanski pašaluk da preko Hrvatske prodre na zapad u Italiju. Pod zidinama tvrdoga Siska te su namjere uništene[46]. Pobjedom pod Siskom Hrvati iz stoljetne defenzive prelaze u ofenzivne oslobodilačke ratove, da hrvatske zemlje oslobode od turskih osvajača.

Na glas o porazu kod Siska sultan Murat III. navijestio je rat caru Rudolfu. Rat je trajao 14 godina (1593-1606) i vodio se većinom u Ugarskoj. Hrvati su pobjedom kod Petrinje (22. rujna 1595) oslobodili cijeli kraj sjeverno od Kupe. U miru, koji je sklopljen 11. studenoga 1606. na ušću rijeke Žitve u Dunav, nedaleko Komaroma, zaključeno je da svaka strana zadrži ono što ima u rukama. Na taj način Hrvatska je zadržala Čazmu i Moslavinu, koje su bili preoteli od Turaka. To je prvi put da je u ratnom ugovoru Turska povratila kršćanima komad osvojene zemlje[47].

[42] ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 77-81.
[43] LASZOWSKI, *Habsburški spomenici*, I, 83 sl. 176 180; LOPAŠIĆ, *Bihać*, 60-95; KLAIĆ, *Povjest Hrvata*, III/1, 367-380; ŠIŠIĆ, *Pregled*, 285 sl.
[44] KLAIĆ, n. dj., 5-7; ŠIŠIĆ, n. dj., 241 sl.; Š(IDA)K, *Hrvati*, 49.
[45] Taj izraz prvi spominje kralj Ljudevit II, 15. XII. 1525, u pismu hrvatskom banu Franji Baćanu: »comites et reliquiae nobilium Regni nostri Croatiae«, KLAIĆ, *Povjest Hrvata*, III/1, 6.
[46] RADIĆ, *Isprave*, 172-192; TOMIĆ, *Novi podaci*; BREYER, *Odraz pobjede*, 244-259.

5. *Uskočki ratovi*

Za pada Bosne (1463) znatan dio Hrvata katolika pobjegao je na zapad u slobodne hrvatske zemlje. Među njima je bilo i etničkih Vlaha, romanskoga jezika, katoličke vjere. Novi jaki val bježanja nastao je g. 1516, kada su turske vlasti u Bosni otpočele službeno progoniti b.-h. katolike[48]. Ovi hrvatski prebjezi zvali su se »uskoci« jer su »uskočili« iz turskih krajeva u slobodne hrvatske zemlje. Jedna skupina uskoka stupi u vojničku službu kliškoga kapetana Petra Kružića i nastani se u Klisu i okolici[49]. Kada je taj grad pao g. 1537, uskoci se presele u Senj, gdje stupe u službu tamošnjega kapetana. Oni i njihovi potomci za 80 godina sačinjavali su vojničku posadu Senja. Svoje uskočko ime dali su i starom hrvatskom stanovništvu u okolici Senja, među koje su se nastanili. Dijelili su se na četiri kumpanije, kojima su stali na čelu uskočke vojvode. Uskoci su bili naoružani puškom i sjekirom, a na moru su se služili malim brzim lađama.

Iz Senja uskoci su gorskim stazama provaljivali u turske zemlje, a na Jadranu su napadali i plijenili turske trgovačke lađe. Kada je g. 1540. Venecija sklopila mir s Turskom, Mlečani su počeli prevoziti tursku robu na svojim lađama. Uskoci su i te lađe napadali i plijenili tursku robu. Poput starih hrvatskih Neretvana, hrabri i smjeli uskoci punih 70 godina smetali su mletačku trgovinu. Na koncu je došlo do Uskočkoga rata (1615-1617) između Venecije i Austrije, koja je pomagala uskoke. U tom ratu uskočke lađe dopirale su do Venecije, a borbe se na kopnu vodile na Soči, pred vratima mletačkoga grada. Posredovanjem Španjolske i Francuske kralj Matija II. (1608-1619) s Venecijom je sklopio mir u Madridu (1617), u kojemu se kralj obavezao da će uskoke preseliti u unutrašnjost zemlje, njihove lađe spaliti i u Senj smjestiti njemačku posadu. Uskočke obitelji bile se na to preseljene u okolinu Otočca i u Žumberak, a neki u južnu Ugarsku.[50]

6. *Hrvatski sabori i ban Hrvata*

Za Habsburgovaca također hrvatski sabori bili su nosioci hrvatske državnosti i suverenosti. Prema običaju, koji je nastao još za Arpadovića, redovito se sastajao posebno sabor kraljevine Hrvatske i Dalmacije, a posebno

[47] KLAIĆ, n. dj., 450-457; ŠIŠIĆ, n. dj., 286-288.
[48] MANDIĆ, *BiH*, III, 153-162.
[49] Gl. gore, b. 6.
[50] MINUCCI, *Historia degli Uschochi*; RAČKI, *Prilog za poviest hrvatskih uskoka*, 172-256; HORVAT, *Monumenta*; POPARIĆ, *Povijest senjskih uskoka*; VINAVER, *Senjski uskoci*; STANOJEVIĆ, *Prilozi*, 111-142.

kraljevine Slavonije. Slavonski sabor slao je svoje izaslanike i na Ugarski sabor, i to od g. 1278. u pojedinim većim zgodama, a od g. 1442. redovito[51]. Sabor kraljevine Hrvatske i Dalmacije nije slao svojih izaslanika na Ugarski sabor, pa ni g. 1526. kada je bio pozvan od Ferdinanda Habsburškoga na izbor kralja u Požun[52]. Od g. 1558. Hrvati drže jedinstven sabor za sve hrvatske zemlje, kao što je bio običaj u starim vremenima. Taj se službeno zove: Sabor kraljevine Hrvatske i Slavonije (Congregatio generalis seu Diaeta generalis regni Croatiae et Slavoniae). Do danas su se sačuvali, u 12 debelih svezaka, izvorni zapisnici hrvatskih sabora od g. 1557-1831. Po tadašnjem običaju zapisnici su se vodili latinskim jezikom.

Za Habsburgovaca hrvatski su se sabori redovito držali u Zagrebu, koji se od početka 15. st. razvija kao glavni grad Hrvatske, otkako je Bihać postao pogranična obrambena tvrđava.

Po starom hrvatskom običajnom pravu, Hrvati su sve državne poslove obavljali dogovorno, demokratskim načinom, na zajedničkim narodnim saborima. Bez Hrvatskoga sabora nije se mogao ustoličiti ban, niti izabrati kancelar kraljevstva (protonotarius regni); nije se moglo pozvati vojsku pod oružje, niti ubirati državne daće i poreze[53].

Da bi se mogli s Madžarima sporazumijevati o zajedničkoj obrani od Turaka i dogovorno braniti od germanizacije i centralizma, koji su su pokazivali na pomolu, Hrvatski sabor g. 1558. zaključio je da će ubuduće slati na Ugarski sabor svoje izaslanike (nuntii), koji će zastupati kraljevstvo Hrvatsku i Slavoniju. Ti izaslanici, njih 2-3, nijesu bili izjednačeni s drugim članovima Ugarskoga sabora, nego su kao predstavnici kraljevine Hrvatske sjedili na počasnom mjestu, desno od predsjedništva sabora. I samo oni zaključci Ugarskoga sabora vrijedili su u Hrvatskoj, koje su hrvatski izaslanici odobrili prema primljenim napucima od Hrvatskoga sabora. Od g. 1608. kada se Ugarski sabor razdijelio na gornju i donju kuću, Hrvatski sabor šalje jednoga poklisara u gornju, a dva u donju kuću[54].

Glava izvršne vlasti u Hrvatskoj bio je ban Hrvata. Ugled hrvatskih banova porastao je posebno od sredine 15. st., otkada kraljevi iz raznih kuća nijesu više postavljali u Hrvatskoj svojih obiteljskih namjesnika, zvanih vojvoda Hrvatske i Slavonije. Od toga doba ban je pravi kraljev namjesnik u Hrvatskoj: »vicarius regis, vice-rex«[55]. Ban sazivlje hrvatske sabore, njima predsjeda i izvršuje saborske zaključke. On je vrhovni zapovjednik hrvatske vojske; sâm i preko svoga pomoćnika, vice-bana, vrši i sudačku vlast u zemlji, ali teže slučajeve iznosi na Hrvatski sabor, koji donosi konačnu odluku. Ban, kojega imenuje kralj, samo onda stupa u službu i dobiva vlast, kada bude ustoličen na Hrvatskom saboru. Tu bi ban bio posađen na bansku stolicu, dobio bi u ruke žezlo, znak vrhovne izvršne vlasti u Hrvatskoj, i svileni stijeg (banderium), znak vrhovnoga zapovjedništva hrvatskom vojskom. Za Habsburgovaca ustoličenje bana redovito je vršio zagrebački biskup[56].

Kada je Maksimilijan II. htio da kralj sazivlje hrvatske sabore, kao i ugarske, tomu se odupro Hrvatski sabor, jer bi to bilo protiv starih običaja i prava hrvatskoga bana. Na koncu je ipak Hrvatski sabor pristao na posredno rješenje, naime, da hrvatski ban sazivlje i predsjeda saborima, ali da prije o tome obavijesti kralja, da taj može na sabore poslati svoje izaslanike; zatim, da samo oni zaključci sabora postanu opći zakoni kraljevstva hrvatskoga, koje odobri kralj[57]. Tim je sabor učinio veliki ustupak habsburškim kraljevima i sâm ograničio svoja dotadašnja suverena prava.

7. Doseljenje pravoslavnih Vlaha u Hrvatsku i borba Hrvata za svoju samoupravu

U turskoj vojsci u Bosanskom pašaluku, uz domaće muslimane, služili su i kršćanski ratnici: neslavenski Vlasi pravoslavne vjere, te katolički Predavci iz Bosne i Slavonci (Slavi) iz Slavonije. Turci su ih upotrebljavali kao brze provalne čete, kao pomoćne posade u pograničnim tvrđavama i kao čuvare klanaca i puteva. Većinom su bili smješteni uz granice slobodne Hrvatske. Za svoju službu ovi su kršćanski ratnici od turskih vlasti dobivali zemljišne posjede, na koje nijesu plaćali drugih daća, osim godišnje jednoga dukata po kući. Uz to su Vlasi još od srednjega vijeka imali svoje etničke organizacije s velikim samoupravnim povlasticama, koje su im Turci ostavili[58].

Kada je počeo opadati ugled Turske nakon poraza pod Siskom (1593) i neuspjeha u Dugom ratu (1593-1606), kršćanski ratnici počeli su iz turskih krajeva prebjegavati u slobodnu Hrvatsku, većinom na poziv i u dogovoru s pograničnim zapovjednicima. Bili su naseljeni u pograničnim krajevima, na opustošenim imanjima hrvatskih velikaša i crkvenih ustanova (zagrebačke biskupije, kaptolâ, crkvenih redova i samostana)[59].

Novi doseljenici, napose pravoslavni Vlasi, htjeli su i u Hrvatskoj živjeti pod svojim plemenskim starješinama, u ovisnosti od graničarskih zapovjednika u vojničkim stvarima, i to tako da ne plaćaju na dobivene posjede većih daća nego u Turskoj. Hrvatski sabor g. 1604. zaključio je da su Vlasi i

[51] KLAIĆ, *Hrv. sabori*, 282-285.
[52] ŠIŠIĆ, *Hrv. sab. spisi*, I, 27-44 (23-42).
[53] KLAIĆ, *Hrv. sabori*, 272-281; ŠIŠIĆ, *Pregled*, 248-254 346-350.
[54] KLAIĆ, *Hrv. sabori*, 282-285; ŠIŠIĆ, *Pregled*, 347-350. – Hrvatski sabor u Zagrebu 24. lipnja 1607. svojim izaslanicima dao je ovaj naputak: »Quia quidem nuncii iter suum maturabunt et primum locum more antiquitus consueto nulli cedentes observabunt«, ŠIŠIĆ, *Hrv. sab. spisi*, IV, 487.
[55] Hrvatskoga bana Petra Berislavića (1513-1520) papa Leo X. naziva prorex i vicerex, a mletački poslanik Vincenzo Guidoto piše 1525: »La secunda dignita neli laici [nel regno del re Ludovico II] e il banno ouer capitano di croatia, el quale e quasi vicere de quello regno...«, KLAIĆ, *Povjest Hrvata*, III/1, 8.
[56] O pravima i dužnostima hrvatskih banova i o njihovoj instalaciji vidi: KLAIĆ, n. dj., 7-14; ŠIŠIĆ, *Pregled*, 346 sl.; DABINOVIĆ, 422-427.
[57] KUKULJEVIĆ, *Jura regni*, I, 282; ŠIŠIĆ, *Hrv. sab. spisi*, III, 167-175 (119); KLAIĆ, *Hrvatski sabori*, 279.
[58] RP 544-564; MANDIĆ, *BiH* III, 297-304 496-507.
[59] IVIĆ, *Migracije*, PAVIČIĆ, *Seobe*.

drugi doseljenici dužni plaćati crkvenu desetinu i devetinu od prihoda vlasnicima dobivenih zemalja[60]. Te su odredbe ponovljene g. 1608, 1609. i 1613.[61] U tim zaključcima Hrvatski sabor je tražio da Vlasi budu podložni hrvatskoj gospodi. Tomu su se Vlasi otimali, nagovarani od austrijskih pograničnih zapovjednika, koji su htjeli neovisno od hrvatskoga bana i Sabora vladati u hrvatskim graničarskim krajevima.

Na osnovi zaključaka Hrvatskoga sabora, opći izborni sabor u Požunu prisilio je novoga kralja Matiju II. (1608-1619) da se prije krunidbe (19. studenoga 1608) svečano obavezao, da će poštivati stare sloboštine kraljevstva Hrvatske i Slavonije i da će povratiti hrvatskom banu punu vlast sve zemlje od Drave do Jadrana[62]. To je g. 1618. ponovio njegov nasljednik Ferdinand II. (1618-1637), koji se domalo zapleo u borbe s erdeljskim vojvodom Gaborom Bethlenom i u Tridesetgodišnji rat (1618-1648), u kojemu su učestvovali i Hrvati kao laki konjanici. Svojom hrabrošću, smjelim i brzim napadajima Hrvati su ne jednom bitno pridonijeli pobjedi carskoga oružja[63].

God. 1627. Ferdinand II. podijelio je »narodu Vlaha... koji sada borave u krajevima Slavonije i Hrvatske« pravo da »bez smetnje od bilo koga... mogu ostati na dosadašnjim sjedištima i imanjima« pod neposrednom vlašću kraljevom[64].

Da vlaško pitanje riješi na opće zadovoljstvo, Hrvatski sabor 21. veljače 1629. donio je Vlaški zakon, u kojemu je odredio: »Ako se vlaški sinovi k orsagu [državi] dobrovoljno pridadu, od orsaga slobodu hote ovakovu imali: na tlaku ne budu hodili i za kmete ne budu držani... gospode zemalskoj ono budu davali, što su do seh dob generalu i kapetanom davali... Vlaški sinovi zevsema budu orsaški kotrigi [tj. punopravni državljani], ter da s orsaškemi pravdami živu«, ispunjajući isključivo vojne dužnosti[65].

Ovim je Hrvatski sabor novodošle Vlahe izjednačio s nižim hrvatskim plemstvom i učinio ih slobodnim i punopravnim državljanima Hrvatske. Nagovoreni od austrijskih graničarskih zapovjednika, Vlasi to nijesu prihvatili. Mjesto skladnoga suživljenja i suradnje s hrvatskim narodom, koji ih je

[60] »In Sclavonia et Croatia per Valachos, qui nuper ex ditione Turcica eo se contulerunt... statuitur itaque, ut ab his omnibus decimae exigantur et dominis terrestribus terragium sive nona praestetur«, KUKULJEVIĆ, *Jura regni*, III, 52. Gl. ŠIŠIĆ, *Hrv. sab. spisi*, IV, 450; V, 632.

[61] KUKULJEVIĆ, n. dj., 56 sl. 62-64.

[62] »Ut ipsum banatum... cum vetusta sua plenaria authoritate, a Dravo usque mare Adriaticum... conferat«, KUKULJEVIĆ, n. dj., 55, Gl. zaključke g. 1609 (KUKULJEVIĆ, n. dj., 59; ŠIŠIĆ, *Hrv. sab. spisi*, 9 sl. i 29), 1613 (ŠIŠIĆ, n. dj., 69 sl.) i 1618 (ŠIŠIĆ, n. dj., 166 e 175); ŠIŠIĆ, *Pregled*, 287-297.

[63] ŠIŠIĆ, *Pregled*, 294-297; BAUER, *Hrvati*.

[64] »Nationi Valachorum, dum sub certis ductoribus et antesignanis ex ditionibus Turcarum emigrarent, ac in domiciliorum loca, quae pro nunc in partibus Sclavoniae et Croatiae incolunt... imposterum pariter absque cujusvis impedimento... in sedibus et domiciliis secure permanere possint...«, povelja Ferdinanda II. Vlasima u hrvatskim zemljama, 15. XI. 1627, LOPAŠIĆ, *Spomenici*, II, 142; ŠIŠIĆ, *Hrv. sabor. spisi*, V, 410. – F. ŠIŠIĆ ovdje i na drugim mjestima u izdanju *Hrv. sab. spisa* u registru i napomenama istovjetuje »narod Vlaha« sa Srbima, što nije ispravno. Vlasi, kada su se u 16. i 17. st. doseljavali u hrvatske zemlje, bili su svijesni svoga vlaškoga etničkog podrijetla i nijesu se priznavali Srbima. I tadašnji službeni izvori dobro razlikuju »Vlahe« od »Rašana« ili »Srba«.

[65] ŠIŠIĆ, *Hrv. sab. spisi*, V, 461 sl.

primao u svoju sredinu kao slobodne i punopravne državljane, Vlasi su odabrali služiti tuđincima na stvarnu i trajnu štetu svoju i hrvatskoga naroda.

U to je Ferdinand II. po savjetu austrijskih vojnih krugova, 5. listopada 1630, izdao povelju doseljenim Vlasima (Statuta Valachorum), po kojoj oni ne će biti podložni hrvatskoj gospodi, nego će biti krajiški vojnici, podvrgnuti samo kraljevskim vojničkim zapovjednicima; svoje će seoske knezove i suce sami slobodno birati.[66]

Navedenom poveljom na području vojnih krajina dokinuta je redovita upravna i sudska vlast hrvatskoga bana i hrvatskih sabora. Tim su vojne krajine postale iznimljeni prostor hrvatskoga kraljevstva. Od sada će Vojna krajina i doseljeni Vlasi postati teška briga hrvatskih sabora i velika zapreka u očuvanju starih hrvatskih prava i održanju hrvatske državne samostalnosti.

Iznimno stanje Vlaha i postojanje vojnih krajina neovisno od redovite uprave hrvatskih zemalja, Hrvati nijesu nigda odobrili. Na zahtjev hrvatskih sabora i zajedničkih ugarsko-hrvatskih izbornih sabora u Požunu, novi vladari Habsburgovci u krunidbenim zavjernicama g. 1608, 1618, 1637. i 1657. zakletvom su se obvezivali, da će poštivati stara prava i ustav kraljevine Hrvatske i uspostaviti punu vlast hrvatskoga bana od Drave do Jadrana[67]. Prema tome, opstanak iznimnoga stanja vojnih krajina i Vlaha ispod redovite vlasti Hrvatskoga sabora i bana bilo je ustavno nasilje i nezakonita samovolja kraljevâ.

8. *Zrinsko-frankopanska urota (1664-1671)*

Neispunjavanje krunidbenih obveza, postojanje Vojne krajine na štetu hrvatske samouprave, bahatost, obijest i nećudoređe mnogih austrijskih krajiških časnika jako su umanjivali ugled Habsburgovaca i odanost Hrvata prema njima. To se neraspoloženje pojačalo nakon Westfalskoga mira (1648), kada su Habsburgovci, u duhu onodobnoga apsolutizma, ozbiljno počeli raditi da unište neovisnost Ugarske i Hrvatske i pretvore ih u jednostavne pokrajine habsburških zemalja. Na čelu nezadovoljnika stao je Nikola Zrinski Mlađi, hrvatski ban od 1647-1664. On je bio osvjedočeni Hrvat[68], ali da pokaže prijateljstvo prema Madžarima i da ih pridobije za borbu protiv centralizma i Turaka, pjevao je pjesme na madžarskom jeziku. Njegov epski spjev *Opsada Sigeta*, u kojem je opjevao kako je njegov djed Ni-

[66] *Statuta Valachorum* u povelji kralja Ferdinanda II, od 5. X. 1630, donosi ŠIŠIĆ, *Hrv. sab. spisi*, V, 479-489. Ova *Statuta* su kasnije više puta obnavljana ili preuređivana. Tako g. 1639, 1642, 1648, 1659, 1708 (ŠUČEVIĆ, *Razvitak*, 33-70); KAŠIĆ, *Prilozi*.

[67] Gl. gore, b. 62 te KUKULJEVIĆ, *Jura regni*, III, 55 63 80 105 sl.

[68] Nikola Zrinski Mlađi pisao je 1658. prijatelju Ivanu Ručiću, zagrebačkom podžupanu: »Ego mihi conscius aliter sum, etenim non degenerem me, Croatem et quidem Zrinium esse scio«, RATH-RÖMER, II, 198; ŠIŠIĆ, *Pregled*, 3000, b. 27.

kola Zrinski Stariji g. 1566. junački poginuo braneći Siget od Turaka, spada među najbolja pjesnička djela stare madžarske književnosti[69].

U to je g. 1663. došlo do rata između Turaka i Habsburgovaca. Ban Nikola Zrinski s hrvatskom vojskom prodre do Osijeka i spali veliki Sulejmanov most na Dravi. Njegov brat Petar Zrinski sa 2.500 Hrvata potuče kod Otočca bosanskoga vezira Ali-pašu Čengića, koji je sa 10.000 Bošnjaka bio provalio u Hrvatsku. Glavnu tursku vojsku, uz pomoć Francuza, hametom je potukao carski general Montecuccoli kod Sv. Gotharda na Rabi, 1. kolovoza 1664. Hrvati i Madžari nadali su se da će kralj Leopold nastaviti rat, da oslobodi hrvatske i ugarske zemlje koje su Turci bili zauzeli. Mjesto da iskoristi sjajnu pobjedu, Leopold I, po nagovoru Ratnoga vijeća u Beču, hitno je sklopio mir s Turcima u Vašvaru, 10. kolovoza 1665[70].

Uz staro nezadovoljstvo, to je bilo uzrokom da su tadašnji predstavnici Hrvata i Madžara smatrali svojim pravom i dužnošću da prekinu veze s Habsburgovcima i potraže novi put, kojim bi došli do slobode i neovisnosti Ugarske i Hrvatske. Hrvatskom banu Nikoli Zrinskomu između drugih pridružili su se ugarski palatin Franjo Wesselényi i ostrogonski nadbiskup Đuro Lippay. Madžari su bili skloni da se zatraži turska pomoć, ali se na prijedlog Hrvata odlučilo osloniti na Francusku, koja se već više od jednoga stoljeća borila protiv prevlasti Habsburgovaca u Europi. Tajni pregovori s Ljudevitom XIV. otpočeli su u jesen 1664. Međutim, 18. studenoga te godine pogibe kolovođa zavjere, hrvatski ban Nikola Zrinski, smrtno ozlijeđen od ranjenoga vepra. Vodstvo zavjere preuzeo je Nikolin mlađi brat Petar Zrinski, hrvatski ban od 1665-1670. Petar je bio rodoljuban i junak na maču, kao i njegov brat Nikola, ali nije imao diplomatsku okretnost i pronicavost starijega brata. Nakon duljih pregovora s Ljudevitom XIV, taj je g. 1669. pregovore prekinuo, kada se nagodio s Habsburgovcima za španjolsku baštinu. Petar se tada obratio Veneciji i Poljskoj, ali ni tu nije našao potporu.

Pod jesen g. 1669. Petar Zrinski se odluči zatražiti pomoć od Turaka. To je bio kriv korak. Turska je bila stoljetni neprijatelj Hrvatske i roda Zrinskih, a nije bilo izgleda ni u to da će većina hrvatskih staleža slijediti Petra na tom putu. Pod jesen g. 1669. Zrinski je poslao kapetana Bukovačkoga u Tursku da s njom sklopi ugovor. Po tom ugovoru Ugarska i Hrvatska došle bi pod pokroviteljstvo sultanovo, kojemu bi plaćale godišnje danak od 12.000 dukata. Hrvatskom i Ugarskom će vladati, pod vrhovništvom sultanovim, Petar Zrinski i njegovi nasljednici, a Turska će poštivati stare slobode i prava navedenih kraljevina.

Do zaključka ugovora nije došlo, jer veliki vezir Ćuprilić nije vjerovao da bi Zrinski mogao biti iskren i vjeran turski podanik. To je prisililo Petra Zrinskoga, da se odlučio izmiriti se s kraljem Leopoldom I. Sa svojim mla-

[69] BARABAS; ŠIŠIĆ, n. dj., 299 sl.; SKRIVANIĆ.
[70] ŠIŠIĆ, *Pregled*, 297-299.

dim šurom Krstom Frankopanom Petar je osobno pošao u Beč, gdje budu zatvoreni. U protivnosti sa *Zlatnom bulom* Andrije II. iz g. 1222, na koju se Leopold zakleo prije svoje krunidbe 1657, Petar Zrinski, Krsto Frankopan s ugarskim zavjerenicima bili su osuđeni kao veleizdajnici i 30. travnja 1671. pogubljeni u Bečkom Novom Mjestu[71].

Ovim je bečki dvor uspio uništiti dvije najmoćnije hrvatske velikaške obitelji, koje su u zadnja dva stoljeća najviše zasluga stekle u obrani Hrvatske od Turaka i za održanje hrvatske državnosti. Velika imanja Zrinskih i Frankopana bila su razgrabljena i samo za ostatke tih Hrvatski sabor sporazumio se je g. 1720. s dvorskom riznicom u Beču[72].

9. *Ratovi za oslobođenje od Turaka*

Nakon isteknuća Vašvarskoga mira Turska je bila odlučila po svaku cijenu zauzeti Beč i srednju Europu. S velikom vojskom od 250.000 ratnika i trista topova veliki vezir Kara-Mustafa stigao je pod Beč i opsjeo ga. Beču je dohrlio u pomoć poljski kralj Jan Sobieski i 12. rujna 1683. hametom razbio tursku vojsku u zajednici s Karlom Lotarinškim, zapovjednikom carske vojske. Nakon nove poljske pobjede kod Parkanja otpočeo je rat za oslobođenje zaposjednutih zemalja od Turaka. God. 1686. i Venecija je pristupila savezu (»Sveta liga«) protiv Turaka, da se okoristi uspjesima hrvatskih i vlaških ustanika, koji su svojim narodnim snagama bili oslobodili od Turaka primorske krajeve Dalmacije.

U Ugarskoj su ratovale carske vojske pod zapovjedništvom Karla Lotarinškoga, Ljudevita Badenskoga i mladoga genijalnog vojskovođe Eugena Savojskoga. U Hrvatskoj banskom vojskom zapovijedao je Nikola Erdedi, hrvatski ban od 1670-1693. On ote Turcima Viroviticu i prisili ih da ostave Osijek (1684). God. 1684. ban Erdedi pisao je zagrebačkom biskupu Borkoviću: »Mene srdce vu Bosniu vleče«[73]. On je g. 1686. od Turaka očistio Pokuplje i sjeverni dio zapadnoga Pounja. Zauzevši Kostajnicu, Erdedi je provalio u današnju Bosnu, ali nije mogao zauzeti tvrdi Bihać. Sada se vidjelo koliku je štetu Hrvatskoj nanio bečki dvor, kada je g. 1671. uništio moćne hrvatske velikaške obitelji Zrinskih i Frankopana. Da su snage tih porodica do bečkih ratova ostale netaknute, posve je sigurno da bi hrvatski uspjesi bili daleko veći, a veoma je vjerojatno da bi Hrvati tada oslobodili barem »Tursku Hrvatsku«, kako se tada zvalo krajeve hrvatskoga kraljevstva između

[71] O Zrinsko-Frankopanskoj uroti vidi: RAČKI, *Isprave*; BOGIŠIĆ, *Acta*; LILEK, *Kritische Darstellung*; JEŽIĆ, *Život i rad Frana Krste Frankopana*; BOGDANOV, *Historijsko značenje*, 7-46; N. KLAIĆ, *O historijskom značenju*, 115-126; ŠIŠIĆ, *Pregled*, 227 307.
[72] KUKULJEVIĆ, *Jura regni*, I, 386-390; LASZOWSKI, *Izbor*; ISTI, *Razgrabljene stvari*; ERCEG, *Konfiskacija*, 36-81.
[73] SMIČIKLAS, *Dvijestogodišnjica*, I, 111.

Une i Vrbasa, koje su Turci osvojili koncem 16. st. Tim bi se sav daljnji narodni i državni život Hrvata povoljnije razvijao.

Druga posljedica neuspjeha hrvatskoga i carskoga oružja u Bosni bila je ta, da se od g. 1686. do 1718. iselilo iz Bosne preko sto tisuća Hrvata katolika[74]. Istina, tim su bosansko-hercegovački iseljenici sačuvali Slavoniju od germanizacije i jadranske krajeve od romanizacije, ali su jako ispraznili široka područja po svoj Bosni, a napose u »Turskoj Hrvatskoj« kamo će se kasnije doseliti velik broj nehrvatskog življa.

Karlovačkim mirom, 26. siječnja 1699, od Turaka je bila oslobođena Lika i Krbava, Pokuplje i Pounje, osim gradova Cetina i Drežnika, zatim sve hrvatske zemlje sjeverno od Save, takozvana Slavonija, zapadno do crte povučene od ušća rijeke Bosuta na Petrovaradin[75].

10. *Hrvati jadranske Hrvatske pod Venecijom*

Prije turskih vremena Mlečani su bili zauzeli sve jadranske otoke od Korčule do Istre, te uski primorski pojas na kopnu od Neretve do ušća rijeke Zrmanje. Za turskih ratova (1468-79, 1499-1502, 1538-40) Mlečani su izgubili sve zemlje na kopnu, osim gradova Splita, Trogira, Šibenika i Zadra. Za Kandijskoga rata (1645-1669) oni su ponovno osvojili primorske krajeve od Poljica do ušća Zrmanje, osim sjeveroistočnoga dijela Ravnih Kotara između Zadra i rijeke Krke (»Linea Nanni«). Za bečkih ratova (1683-1699) domaći ustanici uz pomoć Venecije oslobodili su zagorske krajeve od Zrmanje do Neretve uključivo s gradovima Obrovcem, Skradinom, Kninom, Vrlikom, Sinjem i Vrgorcem (»Acquisto nuovo« ili »Linea Grimani«). Požarevačkim mirom g. 1718. Venecija je dobila grad Imotski i njegovu krajinu (»Aquisto nuovissimo« ili »Linea Mocenigo«). S napretkom osvajanja Venecija je postepeno protezala ime Dalmacije na te čisto hrvatske krajeve stare kraljevine Hrvatske.

Mletačkom Dalmacijom upravljao je generalni providur (provveditore generale), kojega je imenovao mletački Senat svake treće godine. Sijelo mu je bilo u Zadru. On je upravljao Dalmacijom gotovo neovisno. U svojim rukama imao je svu upravnu vlast: civilnu, vojničku, sudsku i financijalnu.

Zemlja je bila podijeljena na okružja (distretti), kojima je stao na čelu knez (conte), kojega je imenovao providur. U selima se za civilne i vojničke stvari brinuo seoski glavar, zvan harambaša. Gradovi i općine u nekim naseljima živjeli su samoupravno po svojim gradskim i općinskim statutima. Gradovima je upravljalo domaće plemstvo na čelu s knezom, kojega su imenovali Mlečani[76]. Iznimnu samoupravu uživala je gotovo potpuno slobodna hrvatska demokratska republika Poljica[77].

Mlečani su u Dalmaciji uredovali talijanskim jezikom mletačkoga narječja. Tako i gradske uprave. Plemići i bolje stojeće građanstvo odijevali su se i govorili mletački. Crkve i palače gradile su se pod venecijanskim utjecajem. Na gradske zidine i palače ugrađivale su se ploče s glavom sv. Marka. Na oči Dalmacija je izgledala kao pokrajina talijanskoga jezika, ali stvarno ona to nije nigda bila. Mlečani nijesu nigda dovodili kolonista iz Italije u Dalmaciju. Na istočnoj obali Jadrana sav prostor, osim 5 gradova bizantske Dalmacije, naselili su Hrvati kod svoga dolaska na Jadran g. 626.[78] U etničkom pogledu nijesu nastale nikakve promjene, kada je Venecija od g. 1409. do 1718. protegla svoju vlast na te krajeve. Sve zemljoradničko stanovništvo na svim jadranskim otocima još od 8. st. bilo je potpuno hrvatsko i tako je trajno ostalo. U nekim krajevima kopnene Dalmacije i na jadranskim otocima za turskih ratova staro hrvatsko pučanstvo izginulo je ili pobjeglo u druge zemlje, ali te su napuštene krajeve ponovno naselili Hrvati iz Bosne i Hercegovine i drugih krajeva, koji su izbjegli ispod turske vlasti[79].

U romanske gradove bizantske Dalmacije Hrvati su se počeli doseljavati u jačoj mjeri još za hrvatskih narodnih vladara u 9. i 10. st. Dobar dio starih Romana pohrvatio se je putem ženidaba. Broj hrvatskih doseljenika u primorske gradove posebno se povećao poslije pada Bosne (1463) i za daljnjih borba s Turcima. Stari i novi hrvatski doseljenici, pučki sloj građanstva, činio je veliku većinu građanskoga stanovništva u svim dalmatinskim gradovima, pa i Zadru, gdje je bilo sijelo mletačke uprave. Od 15. st. u gradovima se hrvatski govori i u kućama plemićkih obitelji, u kojima ženske redovito ne znaju govoriti nego hrvatski[80].

I upravo iz ovih hrvatskih plemićkih obitelji potekli su prvi hrvatski književnici, koji su pod utjecajem renesanse, na osnovi hrvatskoga narodnog pjesništva i predradnja crkvene glagoljske književnosti. Splićanin Marko Marulić (1450-1524) spjevao je g. 1501. u »versih harvacki« ep *Juditu*, da ohrabri Hrvate u borbama s Turcima. Svojim latinskim teološko-asketskim djelima Marulić je bio poznat i cijenjen u cijeloj Europi. Petar Zoranić Zadranin g. 1536. napisao je *Planine*, prvi hrvatski roman iz pastirskoga života. Hvaranin Hanibal Lucić (1485-1553) napisao je prvu hrvatsku dramu svjetovnoga sadržaja pod imenom *Robinja*. Njegov sugrađanin Petar Hektorović (1487-1572) objelodanio je g. 1568. spjev *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, u kojemu je sačuvao neke stare hrvatske narodne pjesme. Hvaranin Miše Pe-

[74] JELENIĆ, *Kultura*, I, 202-204; MANDIĆ, *BiH*, III, 176 sl. 236 326 sl. 405 521.
[75] O bečkim ratovima (1683-1699) vidi ŠIŠIĆ, *Pregled*, 308-316.
[76] G. NOVAK, *Prošlost*, I, 181-215; II, 221-249; ŠIŠIĆ, *Pregled*, 360-364; VOJNOVIĆ, *Histoire*; PRAGA, *Storia di Dalmazia*.
[77] PAVICH-PFAUENTHAL, *Prinosi*; PIVČEVIĆ, *Povijest Poljica*; JAGIĆ, *Statut poljički*; GREKOV, *Die Altkroatische Republik Poljica; Poljički zbornik*.
[78] Gl. gore, s. 45-50 76-78.
[79] Gore, b. 74 te G. NOVAK, *Prošlost*, II, 221-142.
[80] Gl. DE DIVERSIS; GIUSTINIANO; FORTIS; G. NOVAK, *Prošlost*, I, 203-215.

legrinović napisao je između 1525. i 1527. šaljivi igrokaz *Jedupka*, koja spada među najljepša djela stare hrvatske književnosti. Isusovac Bartul Kašić iz Paga g. 1604. objelodanio je u Rimu prvu hrvatsku gramatiku. Učeni povjesničar Ivan Lucić (Johannes Lucius, 1604-69) izdao je prvu kritičnu povijest Dalmacije i Hrvatske. Od kasnijih hrvatskih pjesnika u Dalmaciji valja istaći hrvatskoga rodoljubnoga franjevca fra Filipa Grabovca (1695-1750) i njegova suvremenika fra Andriju Kačića. Kačićev *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* od svih hrvatskih djela najviše puta je tiskana i najviše čitana knjiga[81].

Za mletačke uprave u Dalmaciji u mnogim primorskim gradovima i mjestima izgrađeni su brojni umjetnički spomenici: katedrale, samostanske i župske crkve, gradske vijećnice i plemićke palače. Od tih valja posebno spomenuti: zvonik Sv. Dujma u Splitu, katedrale u Osoru (1498), Korčuli (15. st.), Hvaru (16. st.) a napose katedralu u Šibeniku, koja spada među najveća i najznačajnija umjetnička djela svih vremena na istočnoj obali Jadrana.

Na umjetničkim spomenicima u Dalmaciji radili su strani umjetnici i domaći sinovi, Hrvati. Mnogi od hrvatskih umjetnika radili su i u Italiji i drugdje na zapadu pod imenima Dalmata, Schiavo, Schiavone. Posebno valja istaći graditelje i kipare Jurja Dalmatinca (Georgius Dalmata), koji je izradio glavne dijelove katedrale u Šibeniku g. 1441-1473, te Franju iz Vrane (Franciscus Laurana, 1420-1502); slikare Jurja Čulinovića (Georgius Schiavone, 1433-1504) i Andriju Medulića († 1563). Hrvat Juraj Klović (Giorgio Clovio, 1498-1578) smatra se najboljim sitnoslikarom cvatuće renesanse u Europi[82].

Da za duge mletačke uprave Hrvati nijesu izgubili jadranske otoke ni kopnenu Dalmaciju, ni jezično ni etnički, ima se zahvaliti najviše hrvatskom seljaštvu i nižem katoličkom kleru. Na crkvenom, naime, polju Venecija je tražila, da se u Dalmaciji postavljaju za biskupe i više crkvene službenike osobe privržene vlasti, redovito rođeni Mlečani, ali ni državne vlasti, ni biskupi nijesu dirali niži župnički kler, ni vjerski život puka. Još od konca 9. st. Hrvati su upotrebljavali u službi Božjoj stari slavenski jezik u Istri, na jadranskim otocima i u kopnenoj Hrvatskoj. Kada je Venecija postepeno zaposjela te krajeve, nije dirala u crkveni bogoslužni život, kakav je našla u zemlji. I dalje su među seljačkim svijetom i pučanima u gradovima župsku službu vršili domaći popovi glagoljaši, koji nijesu znali govoriti drugim jezikom osim hrvatskoga: ni latinski ni romansko-venecijanski[83]. Među Hrvatima katolicima, koji su izbjegli iz Bosne i Hercegovine pred Turcima, vjersku službu Božju vršili su franjevci provincijâ Bosne Hrvatske i Bosne Srebreničke, koji su se od g. 1735. organizirali kao posebna provincija Presv.

[81] JEŽIĆ, *Hrvatska književnost*; TROGRANĆIĆ, *Storia*.
[82] IVEKOVIĆ; KARAMAN, *Pregled umjetnosti*; ISTI, *Umjetnost u Dalmaciji*; FISKOVIĆ, *Naši primorski umjetnici*; ISTI, *Zadarski sredovječni majstori*; VASIĆ, *Arhitektura*.
[83] Gl. RITIG; CRONIA; SMRŽIK; N. KLAIĆ, *Historijska podloga*, 225-281.

Otkupitelja u Dalmaciji[84]. Franjevci su iz Bosne donijeli u Dalmaciju stari običaj da sve dijelove službe Božje, koji se glasno pred narodom čitaju, govore živim hrvatskim jezikom. Tako: Slavu, Poslanicu, Evanđelje, Vjerovanje, Očenaš, Muku Isusovu, itd.[85] U duhu svoga demokratskoga reda franjevci su bili najtješnje povezani s hrvatskim pukom. Od 15. do konca 18. st. franjevci su bili narodno najsvjesniji hrvatski stalež i u mletačkoj Dalmaciji i u drugim hrvatskim krajevima. Njima se ima posebno zahvaliti što su Hrvati sačuvali svijest svoga narodnoga jedinstva za dugih stoljeća, kada su živjeli razdijeljeno u raznim državama[86].

Hrvatski je seljak, starosjedioci i hrvatski doseljenici iz turskih zemalja, duhovno krijepljen od svojih narodnih svećenika glagoljaša i franjevaca, za cijele mletačke uprave čvrsto držao kopnenu Dalmaciju i jadranske otoke; govorio je samo hrvatskim jezikom, živio je po starim hrvatskim običajima; odijevao se hrvatskom nošnjom, gradio kuće i seljačke crkve u starom hrvatskom stilu. To je bilo uzrokom da na selima nije ostao, može se reći, nikakav trag stoljetne mletačke vladavine, kada je g. 1797. Francuska preuzela vlast nad Dalmacijom. Narodno stanje, etnička linija ostala je na jadranskom području trajno jednaka onoj, kakva je bila za vrijeme hrvatskih narodnih vladara.[87]

11. *Hrvatska pragmatička sankcija (g. 1712)*

Oslobođenje širokih hrvatskih zemalja za bečkih ratova (1683-1699) uvelike je ojačalo povjerenje i ljubav Hrvata prema Habsburgovcima. Hrvati su se nadali da će uz pomoć ove moćne dinastije u bližoj budućnosti osloboditi i druge hrvatske zemlje, napose Bosnu i Hercegovinu[88]. Međutim, kada je umro Josip I. (1705-1711), nasljednik Leopolda I, ostavio je iza sebe samo dvije kćeri. Od svih Habsburgovaca tada je bio živ samo jedan muški član, koji je pod imenom Karla III. (VI) bio okrunjen za ugarsko-hrvatskoga kralja u travnju 1711.

Hrvati su znali da su Madžari na Ugarskom saboru 18. listopada 1687. zaključili da će oni nakon izumrijeća habsburške muške loze sami birati svoga kralja. U to vrijeme hrvatski pisac Pavao Ritter-Vitezović[89] svojim povijesnim djelima bio je jako oživio hrvatsku narodnu i državnu samosvijest i duh neovisnosti od Madžara. Zato su Hrvati na Hrvatskom saboru u Zagrebu 11. ožujka 1712. donijeli odluku da će nakon izumrijeća habsburške

[84] JELENIĆ, *Kultura*; ZLATOVIĆ; MANDIĆ, *Franjevačka Bosna*.
[85] AB 489 (1429); MANDIĆ, n. dj., 191.
[86] MANDIĆ, *BiH*, III, 306-331.
[87] G. PRPIĆ, *French rule*, 221-276; MANDIĆ, *Grgur VII*, 313-325.
[88] Hrvatski pisac i povjesničar Pavao Ritter-Vitezović u djelu *Plačne Hrvatske dva stoljeća (Plorantis Croatiae saecula duo)* g. 1703. pjevao je: »Putuj dakle srećno, pa kad opet dođeš /Da mi povratiš Bosnu i srijemska sela... / I slobodnu Ramu svome kralju«, KLAIĆ, *Život i djela*, 41.
[89] KLAIĆ, n. dj., 133-145.

muške loze hrvatsku krunu povjeriti onoj ženskoj lozi Habsburgovaca, koja bude vladala austrijskim nasljednim zemljama i stolovala u Austriji[90]. U obrazloženju svoje odluke Hrvatski sabor pisao je kralju Karlu III: »Mi smo negda imali narodne kraljeve, a ne Madžare. Ugrima se nijesmo podvrgli nikakvom silom niti kakvim osvojenjem, nego smo se sami od svoje volje podložili, ne [ugarskom] kraljevstvu, nego njihovu kralju... Slobodni smo, a ne robovi«[91]. I tako su Hrvati u ovom temeljnom zakonu nastupili suvereno i neovisno od Madžara i jedanaest godina prije njih donijelu *Hrvatsku pragmatičku sankciju* o nasljedstvu Habsburgovaca u ženskoj lozi na hrvatskom prijestolju[92].

Kada je Karlo III. (1711-1740) otpočeo novi rat s Turcima, Hrvati su se nadali da će biti oslobođena Bosna, pa su na saboru u Glini g. 1727. donijeli dvanaesti zaključak koji glasi:

»... izjavio je preuzvišeni ban, da kao što se razabire iz kazivanja spisatelja, protezale su se nekada međe ove kraljevine do rijeke Vrbasa... Preuzvišeni gospodin ban obećao je da će to posvećenom veličanstvu staviti do znanja i ujedno zamoliti, da se spomenutim ugovorom mira protegnu granice ove kraljevine barem dotle, ako ne dalje, to jest, da nam se ovo zemljište privali. Staleži i redovi preporučiše također ovaj posao njegovoj preuzvišenosti (banu)«[93].

12. *Dvorski i madžarski centralizam*

Nastup Marije Terezije (1740-1780) na prijestolje Hrvati su popratili s velikim nadama. Na krunidbenom saboru u Požunu, 14. svibnja 1741, ona je zakletvom obećala poštivati ugarska i hrvatska ustavna prava; uz to da će stare hrvatske županije u oslobođenoj Slavoniji sjediniti s Hrvatskom, te da će imanja Zrinskih i Frankopana u Pokuplju i u Primorju povratiti kraljevstvu Hrvatske i podvrći banskoj upravi[94]. 1. travnja 1745, naredbom kraljice Marije Terezije slavonske županije Virovitica, Požega i Srijem bile su utjelovljene kraljevstvu Hrvatske[95].

Kako su Habsburgovci zbog čestih ratova uvijek imali potrebu vojnika, Marija Terezija je starim područjima vojnih krajina dodala pogranične kra-

[90] »Eidem se confidere illius nimirum et talis foeminini sexus Augustissimi sanguinis Austriaci qui videlicet non modo Austriae, sed prouinciarum etiam Styriae, Carinthiae et Carniolae possessionem habebit, et in modo fata Austriae residebit«, KUKULJEVIĆ, *Jura regni*, II, 20.

[91] »Nativos olim habebamus, non Hungaros, reges; nullaque vis, nulla captivitas nos Hungaris addixit, sed spontanea nostra ultroneaque voluntate non quidem regno, verum eorundem regi nosmet subiecimus... Liberi sumus, non mancipia«, KUKULJEVIĆ, *Jura regni*, II, 106 sl.; KLAIĆ, *Hrvatski sabori*, 301 sl.

[92] KLAIĆ, *Hrvatska pragmatička sankcija*, 61-135; ŠIŠIĆ, *Pregled*, 318-322.

[93] »Sua excellentia banalis, quod, quemadmodum ex traditione authorum colligere esset, regni huius metales ad fluvium Verbaz olim extensae habebantur... si non ultro, saltem eousque regni hujus fines... declaravit«, zaključak 12. hrvatskoga sabora u Glini, 4. IX. 1737, KUKULJEVIĆ, *Jura regni*, II, 120.

[94] KUKULJEVIĆ, *Jura regni*, II, 162-166, an. 1741, art. 11 47 50 i 52.

[95] KUKULJEVIĆ, n. dj., I, 402-428.

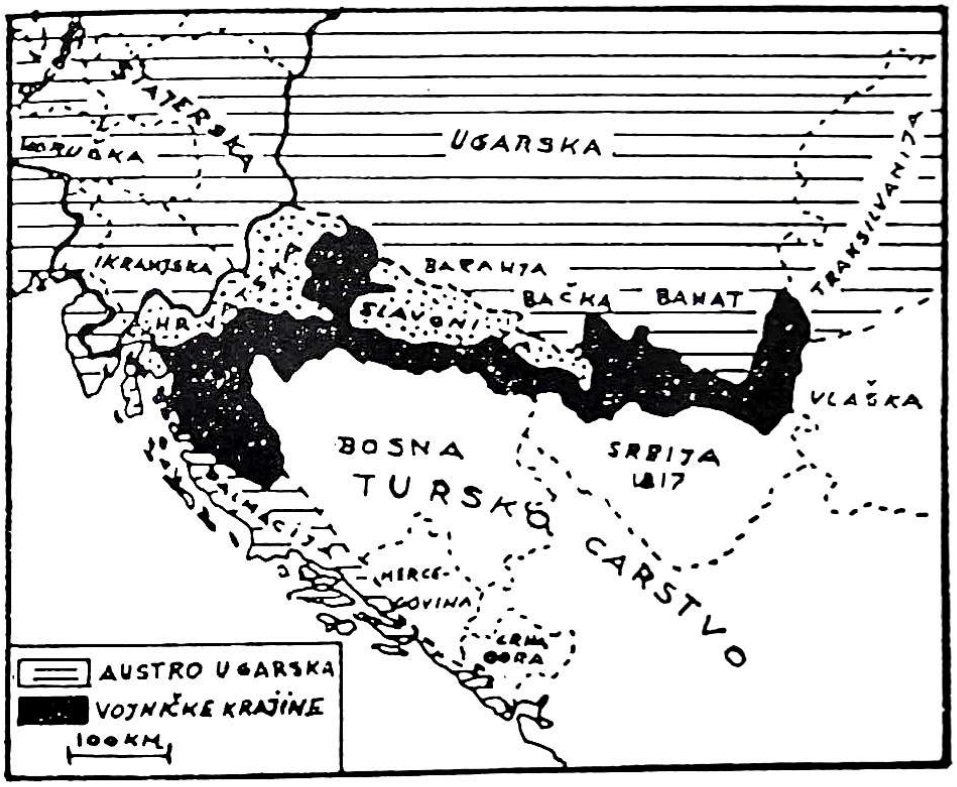

Vojna krajina u Hrvatskoj i Ugarskoj od 17. do 19. st.

jeve uz Savu u Slavoniji i Srijemu. Stari i novi predjeli vojnih krajina bili su g. 1746. uređeni strogo vojnički. Cijela Vojna krajina u hrvatskim zemljama bila je razdijeljena na jedanaest regimenta, a ove na bataljune, kumpanije i općine. Časnici pojedinih jedinica vršili su upravne i sudačke poslove u ovisnosti od Ratnoga vijeća u Beču. Službeni jezik bio je njemački. Svoje potrebe regimente su podmirivale na mjestu. Svaki muški od 16 do 60 godina bio je vojnik, koji je za vrijeme rata imao poći kamo mu se zapovijedi. Toj obvezi bili su podvrgnuti svi stanovnici vojnih krajina, naime starosjedioci Hrvati i doseljeni pravoslavni Vlasi i katolici Hrvati iz Bosne. U mirno doba graničari su se uzdržavali sami o sebi, na posjedima, koje su uživali u Hrvatskoj; u ratu ih je izdržavala carska blagajna. Tim je Vojna krajina bila pretvorena u veliki logor uvijek spremne stajaće vojske, koja se u mirno doba izdržavala bez državnih troškova[96].

Vojničkom uredbom Marije Terezije iz g. 1746. Vojna krajina je potpuno podvrgnuta dvorskom centralizmu. Međutim, u građanskoj Hrvatskoj Hrvati su kao stari demokratski narod i za Habsburgovaca sve svoje javne poslove uređivali dogovorno na hrvatskim narodnim saborima. Zbog toga se za prvih 30 godina Marije Terezije Hrvatski sabor sastao 42 puta, dok Ugarski sabor u tom razdoblju nije bio držan nego samo tri puta[97].

Da umanji značenje hrvatskih sabora i ojača centralističko vođenje poslova u banskoj Hrvatskoj, Marija Terezija je 7. srpnja 1767. osnovala »Kraljevsko vijeće« (consilium regium) za Hrvatsku sa sijelom u Varaždinu, koje je 1776. bilo preneseno u Zagreb. Vijeću je bio na čelu hrvatski ban sa šest savjetnika i više činovnika. Vijeće je izravno izdavalo naloge i zapovijedi županijama, primajući ih često iz Beča. To je bila hrvatska zemaljska vlada, koja je radila neovisno od Hrvatskoga sabora[98].

Da udobrovolji nezadovoljne Hrvate, Marija Terezija je vlastoručnim pismom 9. kolovoza 1776, preko kraljevskoga vijeća, naredila da se grad i luka Rijeka opet neposredno utjelove kraljevini Hrvatskoj, a pismom 5. rujna 1777. s Hrvatskom je sjedinila frankopanske gradove Bakar i Kraljevicu[99].

Budući da su Hrvati bili nezadovoljni Kraljevskim vijećem, Marija Terezija dokinula ga je 30. srpnja 1779. i njegove poslove prenijela na ugarsko Namjesničko vijeće, koje je bilo osnovano g. 1723. Na osnovi članaka 10, 24 i 120 iz g. 1715, Hrvatskom saboru i banu bili su pridržani hrvatski unutarnji poslovi i obrana zemlje izvan Vojne krajine[1].

Josip II. (1780-1790), sin i nasljednik Marije Terezije, bio je odlučio brzim i nasilnim putem provesti germanizaciju u svim zemljama kojima je vladao. U Ugarskoj i Hrvatskoj ukinuo je stare ustave. Na 18. svibnja 1784. izdao je patent da od 1. studenoga te godine svi kraljevski uredi i ugarsko Namjesničko vijeće ureduju njemački. Za dvije godine svi županijski i mjesni uredi imaju se služiti isključivo tim jezikom. Tri godine poslije toga nijedan činovnik ni svećenik ne će moći uredovati nego samo na njemačkom jeziku[2].

Ove odredbe izazvale su uzbunu u cijeloj Ugarskoj i Hrvatskoj. U nadi da će se s Madžarima zajedno moći uspješnije braniti od centralizma i germanizacije, Hrvatski sabor u Zagrebu, 12. svibnja 1790, zaključio je da se osnuje zajednička vlada za Ugarsku i Hrvatsku, dok se ne oslobode hrvatske zemlje, koje drže Turci (Bosna i Hercegovina) i Mlečani (Dalmacija i Istra). Tada se ima osnovati samostalna hrvatska vlada. I zajednička vlada ima poštivati samoupravna prava Hrvatske[3].

Kada se 11. lipnja 1790. sastao Ugarski sabor u Budimu, Madžari su htjeli da Hrvatima učine jezično nasilje, zbog kojega su se sami bunili protiv Habsburgovaca. Predložili su da se rasprave u saboru vode madžarski i da se madžarski jezik postepeno uvede kao službeni u sve urede u Ugarskoj i Hrvatskoj. Hrvatski izaslanici su se tome odlučno oduprli. Hrvatski ban Toma Erdedi tom je prigodom naglasio, da jedno kraljevstvo ne može propisivati zakone drugom kraljevstvu (»regnum regno non praescribit leges«). Na koncu je bilo zaključeno da se u zajedničkom saboru može govoriti madžarski i latinski, da zakon o uvođenju madžarskoga jezika vrijedi samo za Ugarsku, te da se hrvatski autonomni poslovi imaju i dalje raspravljati samo na hrvatskim saborima[4].

13. *Borba s Madžarima za hrvatsku državnost i prekid međusobnih odnosa*

Od g. 1790. probuđeni madžarski nacionalizam putem ugarskih sabora i zajedničke vlade stalno je nastojao uništiti hrvatsku državnu samostalnost i od Hrvatske i Ugarske stvoriti jedinstvenu državu s madžarskim jezikom i pod vlašću Madžara. Takva nastojanja naišla su na otpor hrvatske narodne i državne svijesti, koju je ojačao hrvatski narodni preporod, koji se od konca 18. st. počeo razvijati pod utjecajem francuske revolucije i madžarskoga pritiska[5]. Ljubav prema svome hrvatskom jeziku, svijest jedinstva Hrvata u svim pocijepanim hrvatskim zemljama, volju za slobodom i ravnopravnošću s drugim narodima među Hrvatima je do neviđena zanosa podigao hrvatski publicist i pjesnik Ljudevit Gaj (1809-1872) svojim »Ilirskim pokretom«. Početkom g. 1835. Gaj je počeo izdavati u Zagrebu *Novine horvatzke i Da-*

[96] Gl. gore, b. 40 te ŠIŠIĆ, *Pregled*, 322-3326.
[97] KLAIĆ, *Hrvatski sabori*, 302.
[98] KLAIĆ, n. dj., 305 sl.; ŠIŠIĆ, n. dj., 329.
[99] RAČKI, *Rijeka*, ŠIŠIĆ, *Abrégé*; ISTI, *Pregled*, 329-332.
[1] KUKULJEVIĆ, *Jura regni*, III, 136 sl. 143.

[2] MITROFANOFF, *Joseph II*, I, 262 sl.; ŠIŠIĆ, *Pregled*, 332-337.
[3] ŠIŠIĆ, *Pregled*, 373 sl.
[4] KLAIĆ, *Regnum regno*, 23-29; ŠIŠIĆ, *Pregled*, 374-376
[5] O Hrvatskom narodnom preporodu vid: ŠURMIN, *Hrvatski preporod*; SMIČIKLAS, *Obrana*, 11-72; FANCEV, *Dokumenti*; JEŽIĆ, *Hrvatski preporod*.

nicu horvatzku, kojima je slijedeće godine ime promijenio u *Ilirske narodne novine* i *Danica ilirska*[6].

Kada je Gajev pokret bio u najvećem zamahu, Pešta i Beč su kraljevskom naredbom, 11. siječnja 1843, zabranili »ilirsko« ime, nazirući u tome sveslavenstvo i rusofilstvo. Ali tim se nije moglo ugasiti probuđenu hrvatsku narodnu svijest. Na Hrvatskom saboru, 2. svibnja 1843, hrvatski povjesničar Ivan Kukuljević održao je prvi saborski govor na hrvatskom jeziku i preporučio da hrvatski jezik postane u Hrvatskoj službenim diplomatičkim jezikom umjesto mrtvoga latinskoga. Sabor je zaključio da hrvatski izaslanici u Požunu brane hrvatska prava i da govore latinski[7]. Međutim, Ugarski sabor, koji se sastao 14. svibnja 1843. u Požunu, zaključio je da u svim zemljama krune sv. Stjepana, dakle i u Hrvatskoj, jedino madžarski jezik ima biti službeni i nastavni u školama poslije 10 godina (od 1853 dalje). Uslijed otpora hrvatskih izaslanika, kralj Ferdinand V. to nije potvrdio[8]. U to je Hrvatski sabor u Zagrebu, 23. listopada 1847, donio zaključak da se hrvatski jezik u kraljevini Hrvatskoj uzvisi »na čast diplomatičkoga jezika; na onu čast, vrijednost i valjanost, koju je do sada uživao latinski jezik«[9]. To je bio zadnji staleški sabor u Hrvatskoj.

Kada su Madžari na požunskom saboru, 7. siječnja 1848, ponovno zaključili da se madžarski jezik ima uvesti u svim hrvatskim zemljama nakon šest godina i u »ožujskom zakonu« gotovo na ništa sveli hrvatsku samoupravu, došlo je do potpunoga prijeloma između Hrvata i Madžara[10].

Na 23. ožujka 1848. kralj je na želju Hrvata imenovao hrvatskim banom sposobnoga i rodoljubnoga generala Josipa Jelačića (1801-1859). Taj je raspisao izbore za Hrvatski sabor u Hrvatskoj, Slavoniji i Vojnoj krajini. Na tim su izborima po prvi put zastupnici birani demokratskim načinom od svega hrvatskoga naroda. Sabor se sastao 5. lipnja 1848. i u prvoj sjednici ustoličio Jelačića za hrvatskoga bana. Sabor je ukinuo kmetstvo, uveo opće plaćanje poreza i jednakost svih pred zakonom. Tim su u Hrvatskoj bile ukinute staleške povlastice i zaključen dugi period srednjovječnoga feudalizma. Sabor je nadalje zaključio da se banska vlast obnovi »od Drave do mora«, da se Vojna krajina i Dalmacija ujedine s Hrvatskom, te da se cijela habsburška

[6] O Ilirskom pokretu, gl.: DEŽELIĆ, *Pisma*; FANCEV, *Dokumenti*, 130-157; ŠIŠIĆ, *O stogodišnjici Ilirskoga pokreta*, 99-130; HORVAT-RAVLIĆ, *Pisma Ljudevitu Gaju*; HORVAT, *Ljudevit Gaj*; MAMUZIĆ, *Iliriziam*, 1-91; HORVAT, *Politička povijest Hravatske*, 61-116; JEŽIĆ, *Hrvatska književnost*, 211-219; MANDIĆ, *BiH*, III, 382-387.

[7] ŠIŠIĆ, *Pregled*, 411; HORVAT, n. dj., 117-124.

[8] ŠIŠIĆ, n. dj., 411-413; HORVAT, n. dj., 124-131.

[9] »Quare s(tatu)s et o(rdines) regnorum horum... necessitatem linquae nationalis, guae unum ex principalibus nationalibus caracteribus ac praecipuum promovendae nationalitatis, summi quippe pro singula natione thesauri vehiculum constituit... quod cultura cujusvis nationis non nisi ope maternae linguae optimo cum effectu promoveri valeat... comuni suo sensu quoque statuerunt, ut lingua nationalis intra ambitum regnorum Dalmatie, Croatie et Slavoniae ad gradum diplomaticae elevetur«, zaključak Hrvatskoga sabora u Zagrebu, 23. X. 1847, član 10, KUKULJEVIĆ, *Jura regni*, II, 307.

[10] ŠIŠIĆ, *Pregled*, 415-418; CLISSOLD, *A short history*, 34 sl.

monarhija preuredi na osnovi slobodnih i ravnopravnih narodnih jedinica. Prije razlaza Sabor je prenio svu vlast na bana Jelačića[11].

Nakon neuspjeloga pokušaja da Madžari mirnim načinom priznaju ravnopravnost kraljevine Hrvatske s Ugarskom, Jelačić je Madžarima navijestio rat. Na 11. rujna 1848. prešao je Dravu sa 40.000 Hrvata i u Čakovcu proglasio ujedinjenje Međimurja s Hrvatskom. Od bitaka, koje je vodio, osobito je znamenita ona kod Schwechata (30. listopada), u kojoj je Madžare hametice potukao i prisilio pobunjeni Beč da položi oružje.

Madžari su, međutim, podigli opću revoluciju pod Ludovikom Kossuthom, da se potpuno oslobode Habsburgovaca i stvore od Karpata do Jadrana madžarsku državu, s jednim madžarskim političkim narodom i jednim službenim jezikom madžarskim. U to se kralj i car Ferdinand V. zahvalio na prijestolju i 2. prosinca 1848. predao vlast svome mladome sinovcu Franji Josipu I. (1848-1916). Taj je u javnom proglasu izjavio da će vladati na osnovi ravnopravnosti svih narodnosti u monarhiji, jednakosti svih državljana pred zakonom i sudjelovanjem narodnih zastupnika kod zakonodavstva. Istoga dana (2. XII) Franjo Josip imenovao je bana Jelačića guvernerom Rijeke i Dalmacije. Tim su pod upravu hrvatskoga bana došle sve hrvatske zemlje, osim Istre i Bosne, koja je još bila u turskim rukama.

Jelačić je i dalje nastavio ratovati u Ugarskoj. Budući da je Franjo Josip pozvao Ruse u pomoć, to su zajedničkim silama ruskim, hrvatskim i austrijskim, Madžari bili svladani i položili oružje kod Vilagoša 13. kolovoza 1849.[12]

Mladi car je u to 4. ožujka 1849. izdao opći ustav za sve habsburške zemlje. Po tom ustavu, kraljevina Hrvatska i Slavonija s Primorjem i gradom Rijekom proglašena je potpuno neovisnom od Ugarske i njoj ravnopravnom. Ban Jelačić izradio je da je Sv. stolica g. 1852. zagrebačku biskupiju podigla na metropoliju. Tim je Hrvatska bila i crkveno otrgnuta od Ugarske. Svojim radom, ostvarenjima i nastojanjima ban Jelačić spada među najveće i najzaslužnije Hrvate u hrvatskom narodnom životu[13].

S novim ustavom nijesu bili zadovoljni ni Madžari, ni Hrvati, jer su i Hrvatska i Ugarska bile uključene u habsburške krunske zemlje (Kronländer), kojima je bio glavni grad Beč i zajednička vlada u rukama austrijskih Nijemaca. Za deset godina Franjo Josip I. samovoljno je vladao svim »krunovinama« preko ministra Aleksandra Bacha (»Bachov apsolutizam«). Hrvatska i ugarska samouprava bila je uništena, građanske slobode skučene i njemački jezik postepeno uveden u sve urede. Tim su Madžari bili kažnjeni

[11] ŠIŠIĆ, n. dj., 418-421, HORVAT, n. dj., 148-187.

[12] ŠIŠIĆ, n. dj. i mj.; HORVAT, n. dj., 190-204; HAUPTMANN, *Banus Jelačić*, 372-402; IRANYI-CHASSIN, *Histoire politique*; KISZLING, *Die Revolution*.

[13] ŠIŠIĆ, *Pregled*, 418-432; HORVAT, n. dj., 198-217; NEUSTÄDTER, *Le ban Jellačić*; ŠIDAK, *Jelačić*, 478-480.

za svoju pobunu, a Hrvati »nagrađeni« za uslugu, što su pomogli da se Habsburgovci održe na prijestolju[14].

Kada je Francuska potukla Austriju kod Solferina, 24. lipnja 1859, Franjo Josip bio je prisiljen Ugarskoj i Hrvatskoj povratiti stari ustav. Tim je hrvatski jezik ponovno postao službenim u svim uredima i školama u Hrvatskoj. Međutim, opća konferencija prvaka svih krunskih zemalja, koja je bila sazvana za preuredbu monarhije, nije donijela nikakvo rješenje, jer austrijski Nijemci nijesu bili voljni priznati ravnopravnost i udio vlasti drugim narodnostima. Istom kada je Pruska pobijedila Austriju kod Sadove u Češkoj (3. srpnja 1866), austrijski Nijemci odlučili su podijeliti vlast s najjačim nezadovoljnikom, Madžarima. I tako je došlo (7. veljače 1867) do izjednačenja (Ausgleich) između Austrije i Ugarske, po kojemu su zemlje habsburške monarhije podijeljene u dvije ravnopravne i samostalne države, vezane ličnošću vladara i zajedničkim poslovima (»Austrougarski dualizam«). Od hrvatskih zemalja Austrija je sebi pridržala Istru i Dalmaciju, a Ugarska se ima samostalno nagoditi s kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom[15].

Austro-ugarsko izjednačenje doneseno je bez znanja i sporazuma sa slavenskim narodima, koji su činili većinu pučanstva habsburške monarhije. Oni su bili podijeljeni i određeni da budu tlačeni i izrabljivani. Na početku nove vladavine madžarski predsjednik J. Andrassy cinički je rekao austrijskom predsjedniku F. Beustu: »Vi pazite vaše barbare, a mi ćemo naše!«[16]. Nepravda, koja je učinjena austro-ugarskim izjednačenjem slavenskim narodima, urodila je trajnim nezadovoljstvom Slavena i konačnom propasti habsburške monarhije nakon prvoga svjetskog rata.

Još prije nego je u javnosti bio poznat sadržaj austro-ugarskog izjednačenja, Hrvatski sabor je 18. prosinca 1866. zaključio da ne će uspostavljati državnih veza s Ugarskom, nego da će »samostalno sa svojim kraljem riješiti odnos prema Austriji«. Kako nije bio uređen državni odnos Hrvatske prema Ugarskoj, to je Hrvatski sabor 16. svibnja 1867. zaključio da ne će slati svojih izaslanika na krunidbeni sabor u Budimu, niti će Hrvati prisustvovati krunidbi Franje Josipa ugarskom krunom. Na to je ovaj 25. svibnja raspustio Hrvatski sabor i banskim namjesnikom imenovao Levina Raucha, koji je oktroiranim izbornim redom i nasiljem doveo u novi Hrvatski sabor većinu unionista. Ovi su s Ugarskom sklopili nagodbu, koja je bila primljena od novog Hrvatskoga sabora 24. rujna, a od Ugarskoga sabora 28. rujna 1868.

Ugarsko-hrvatska nagodba g. 1868. bila je dvostrani državni ugovor između Ugarske i Hrvatske, u kojemu je bilo izričito naglašeno, »da su kraljevina Hrvatska i Slavonija politički narod, koji ima svoj vlastiti teritorij«, dotično, »da one sačinjavaju u političkom pogledu posebnu naciju« (član 59).

[14] ŠIŠIĆ, n. dj., 425-433; HORVAT, n. dj., 200-217.
[15] EISEMANN, *Le compromis*.
[16] CLISSOLD, n. dj., 36.

Po nagodbi, Hrvatska je potpuno neovisna od Ugarske, u zakonodavstvu i upravi, u svim unutarnjim poslovima bogoštovlja, nastave i pravosuđa. O tim stvarima će odlučivati samo Hrvatski sabor i hrvatska banska vlada. Ostali su poslovi zajednički i o njima će se odlučivati u zajedničkom Ugarsko-hrvatskom saboru, u koji će Hrvatski sabor slati 20 poslanika u donju i 2 u gornju kuću. Hrvatski jezik je službeni u cijeloj Hrvatskoj i u zajedničkim poslovima, koji se odnose na Hrvatsku. Od državnih prihoda u Hrvatskoj, 45% ostat će u zemlji za unutrašnje potrebe, a 55% ići će u zajedničku blagajnu za zajedničke potrebe (vojska, zajednički uredi, itd.). Državnom teritoriju kraljevine Hrvatske i Slavonije pripadaju Vojna krajina i Dalmacija, pa se Ugarski sabor obvezuje da će raditi na tom sjedinjenju[17].

Po Ugarsko-hrvatskoj nagodbi 1868. Hrvatska nije dio Ugarske, njezina pokrajina, nego posebna kraljevina, realno ujedinjena s Ugarskom. Nagodbom su Hrvati održali državno-pravni kontinuitet staroga hrvatskog kraljevstva, iako u oslabljenom obliku. Od svih naroda habsburške monarhije, Čeha, Poljaka, Slovenaca i drugih, Hrvatska je jedina, uz Austriju i Ugarsku, do g. 1918. sačuvala hrvatsku državno-pravnu posebnost i vlastiti državni bitak.

Nakon što je Ugarsko-hrvatska nagodba bila odobrena na Hrvatskom i Ugarskom saboru, kralj Franjo Josip izdao je na hrvatskom jeziku krunidbenu zavjernicu, u kojoj se u § 3. obvezao: »Sve one strane i pokrajine Ugarske i posestrima joj kraljevina, što su natrag stečene [Dalmacija], pa i one, što će Božjom pomoći odsele biti natrag pribavljene [Bosna i Hercegovina], pripojit ćemo u smislu krunidbene naše zakletve rečenoj zemlji i posestrimam joj kraljevinama«[18]. Na osnovi toga, Vojna krajina povraćena je Hrvatskoj 1881, ali sve do 1918. Dalmacija je ostala u rukama Austrije, a Bosna i Hercegovina u zajedničkom suvlasništvu Austrije i Ugarske[19].

Ugarsko-hrvatsku nagodbu g. 1868. sklopila je hrvatska unionistička stranka, koja je potkraj 1876. na izborima dobila većinu, nametnutim izbornim zakonom i nasiljem. Velika većina hrvatskoga naroda nije odobravala rad unionista, niti je bila zadovoljna Nagodbom. Hrvati su općenito tražili punu hrvatsku samostalnost i ravnopravnost s Madžarima. Nezadovoljstvo među Hrvatima posebno je izazivalo teško financijsko opterećenje Hrvatske u korist zajedničkih poslova s Ugarskom, zatim madžarska financijska, trgovačka i gospodarstvena politika, koja je spriječavala izgradnju prometnih sredstava, cesta, željeznica, pomorske i riječne plovidbe u Hrvatskoj i onemogućivala podizanje poljoprivrede na selima, te obrta, trgovine i industrije po gradovima.

[17] BOJNIČIĆ, *Zakoni;* SMIČIKLAS, *Die legitimen*; HORN, *Le compromis*; ŠIŠIĆ, *Pregled*, 448-452; HORVAT, n. dj., 247-268; ŠIDAK I DRUGI, 38-43.
[18] BOJNIČIĆ, n. dj.; ŠIŠIĆ, n. dj., 449.
[19] ŠIŠIĆ, n. dj., 452-460; ŠIDAK, n. dj., 80-104.

Od nagodbenih vremena počinju Hrvati iseljavati u velikom broju u prekomorske zemlje na veliku štetu hrvatskoga narodnog bitka. Do prvoga svjetskoga rata iz Hrvatske se je iselilo preko 500.000 duša[20].

Kod takvih prilika Nagodba se mogla održati i provoditi samo silom. Ta je bila osobito okrutna za banovanja grofa Khuen-Héderváry (1883--1903). To je Hrvate potpuno otuđilo od Madžara, pa je Hrvatski sabor na koncu prvoga svjetskog rata, 29. listopada 1918, poništio Ugarsko-hrvatsku nagodbu i prekinuo svaku državnu vezu s Austro-Ugarskom[21].

14. *Prosvjetni i kulturni razvoj u Hrvatskoj*

Pod utjecajem humanizma i renesanse u Hrvatskoj se razvijao prosvjetno-kulturni rad, usprkos političkim neprilikama i čestim ratovima. Učitelji su u školama bili redovnici i svećenici, a škole su držali zagrebačka biskupija, samostani i jače župe. Svjetovne škole pojavljuju se s razvojem samoupravnih gradova. Gradska škola u Zagrebu spominje se g. 1362. Na više nauke išli su hrvatski svećenici i svjetovnjaci na strana sveučilišta u Beču, Krakovu, Parizu, Padovi i drugdje.

Prvi domaći viši zavod, gimnaziju, otvorili su hrvatski pavlini u Lepoglavi g. 1503. Uz taj zavod oni su osnovali i više studije filozofije (1656) i teologije (1683), koji su podjeljivali i doktorske diplome. God. 1548. kralj Ferdinand I. odobrio je zaključak Hrvatskoga sabora da se dobra samostana i kaptola, koji su bili propali uslijed turskih provala, upotrebljavaju za izdržavanje učenih propovjednika, za obnovu i podizanje škola, te za davanje potpora nadarenim mladićima da svršavaju visoke škole u inozemstvu[22]. Svećeničko sjemenište i bogoslovni studij u Zagrebu osnovao je Juraj Drašković, zagrebački biskup (1564-1578).

Najviše zasluga za razvoj školstva u banskoj Hrvatskoj stekli su isusovci. Oni su osnovali javne gimnazije sa šest razreda, koje su bile pristupačne svemu građanstvu: u Zagrebu 1607, u Rijeci 1630, u Varaždinu 1636, u Požegi 1698, u Karlovcu 1736, te u Osijeku 1766. Uz zagrebačku gimnaziju isusovci su osnovali akademiju za teologiju (1632) i filozofiju (1662). Ovoj akademiji kralj Leopold I. diplomom 23. rujna 1669. priznao je prava ostalih sveučilišta u habsburškim zemljama s tim da mogu učenicima podjeljivati doktorsku čast. To je potvrdio Hrvatski sabor 3. studenoga 1671.

God. 1768. Marija Terezija osnovala je u Varaždinu akademiju za političke i financijske nauke, koja je bila g. 1772. prenešena u Zagreb. Kada je g. 1773. bio ukinut isusovački red, ova je akademija bila sjedinjena s bivšom isusovačkom akademijom i nastavila je daljnji rad u državnim rukama pod

[20] ŠIDAK, n. dj., 3-12; HOLJEVAC, *Hrvati izvan Domovine*, 20-62.
[21] ŠIŠIĆ, n. dj., 455-469; HORVAT, n. dj., 285-342; JASZI, *The dissolution*; MAY, *The Habsburg*; ŠIDAK, *Hrvatsko pitanje*, 101-21.
[22] KUKULJEVIĆ, *Jura regni*, III, 30 sl.

imenom kraljevske akademije. Ta je akademija do g. 1850. bila jedina visoka škola u Hrvatskoj. Imala je tri fakulteta: bogoslovni, pravni i filozofski. Nastojanjem i troškom đakovačkoga biskupa Jurja Strossmayera osnovana je u Zagrebu 1867. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, a 1874. hrvatsko sveučilište prema znanstvenoj osnovi tadašnjih europskih sveučilišta. Ova dva hrvatska naučna zavoda, kao i isusovačka akademija iz g. 1669, najstarije su visoke znanstvene ustanove kod svih naroda u jugoistočnoj Europi[23].

[23] ŠIŠIĆ, *Pregled*, 356-359; CUVAJ, *Grada*; FRANKOVIĆ, *Povijest školstva*; VANINO, *Isusovci*.

VII.

POVIJEST SRBA U NOVOM VIJEKU

I. ETNIČKO ODRŽANJE SRBA NAKON PROPASTI SRPSKE DRŽAVE

S turskim zauzećem Smedereva i padom srpske despotije g. 1459. propala je samostalna srpska narodna država[1]. Ali tim nije bio etnički uništen srpski narod. Borbeniji sloj Srba i odličnici, ukoliko nijesu izginuli, povukli su se preko Dunava i Save u južnu Ugarsku. Međutim, velika većina srpskoga naroda, seljački i zemljoradnički svijet, ostao je na svojim djedovinskim posjedima pod turskom vlasti.

1. *Srbi pod turskom vlasti u starim srpskim etničkim zemljama*

Turska osvajanja srpskih zemalja počinju s bitkom na Marici (1371) i porazom na Kosovu (1389). God. 1392. Turci su osvojili Skoplje i tu uredili jako vojničko uporište, turski državni sandžakat (zastava). Kada su Turci 1454/55. osvojili Đurađa Brankovića južno od zapadne Morave, osnovali su sandžakate u Vučitrnu i Kruševcu. Smederevski sandžakat osnovan je 1459, kada je Smederevo došlo u turske ruke. Sijelo toga sandžakata preneseno je g. 1521. u Beograd, kada je taj grad bio osvojen[2].

Za tih borba s Turcima, a napose za opetovanih provala ugarskih vojska u Srbiju za Janka Hunyadija (1446-1456) i njegava sina Kralja Matijaša (1458-1490), mnogo je Srba iselilo u južnu Ugarsku, osobito iz sjeverne Srbije. Ipak je velika većina stanovništva, osobito seljačkoga, ostala na starom mjestu[3]. Tomu su bili uzroci što su turske vlasti poštivale zatečeno stanje: nijesu dirale u narodni jezik; državni tereti bili su umjereni i lakši nego za narodne države; a napose, nijesu dirale u vjerski život podložnika.

[1] Gl. gore, s. 189 sl.
[2] JIREČEK-RADONIĆ, II, 73-175; HNJ I, 440-78; ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 25-34.
[3] JIRIČEK-RADONIĆ, n. dj., 226 sl.; HNJ I, 478 sl.; MANDIĆ, *BiH*, III, 278-81 508-12.

U turskoj državi muslimanska vjera bila je službena, državna vjera. Državne službe mogli su postići redovito samo muslimani, i to bez obzira na njihovo etničko podrijetlo. Ali Turska je bila veoma snošljiva prema jednobošcima, Židovima i kršćanima, koji su posjedovali knjige »Božjega otkrivenja«, Toru i Inđil. Te su Turci smatrali državljanima turske države, iako ne potpuno ravnopravnima s muslimanima. Zakonom im je bio zaštićen život i imetak; mogli su posjedovati nekretnine, baviti se obrtom i trgovinom i stupati u državnu vojničku službu. U »vilajetu Vlk« (vučitrnski sandžakat) bilo je g. 1455. od 170 vojničkih posjeda (timara) 27 u kršćanskim rukama. U smederevskom sandžakatu g. 1476. bilo je spahija 64 muslimana i 85 kršćana. Smederevska posada g. 1516. sastojala se je od 95 muslimana i 537 kršćana, većinom Vlaha[4].

Što je napose utjecalo da su Srbi ostali na svojim starim sjedištima, bilo je to što su im Turci dopuštali, da slobodno slijede svoju pravoslavnu vjeru. Kada je, naime, sultan Mehmed II. g. 1453. zauzeo Carigrad, on je svečano zajamčio narodu slobodu vjere i pravoslavne crkve. Carigradski pravoslavni patrijarh bio je izjednačen u časti s najvećim turskim državnim službenicima, vezirima. Pravoslavlje, kao crkva u državi, koja priznaje tursku vlast i s njom surađuje, bila je slobodna i povlaštena vjera. Svuda po Balkanu, pa i u srpskim zemljama, pravoslavci su slobodno slijedili svoju vjeru, nitko ih zbog toga nije progonio, niti silio da prijeđu na islam. Uz to su Srbi tih vremena imali velik broj svećenstva, osobito kaluđera po brojnim manastirima. Ti su, iako su stali na veoma niskom stupnju naobrazbe, zbog svoga svećeničkoga reda uživali velik ugled u narodu, pa su svojom prisutnošću i živom riječi održavali narod u pravoslavlju, tako da je veoma mali broj pravoslavnih prelazio na islam[5].

Iako nije bilo većih vjerskih promjena, s turskim zaposjednućem nastale su značajne etničke promjene, osobito u sjevernoj Srbiji. U te, naime, krajeve, s padom despotovine g. 1459. dolaze s Turcima neslavenski Vlasi romanskoga jezika, kao pomoćne vojničke čete. Ti su dolazili iz velikoga vlaškog rezervoara, koji se protezao planinskim krajevima od Šar-planine do Zlatibora i od Kopaonika do Drine. Kada se u posljednjoj četvrti 15. st. znatan dio srpskih seljaka iz sjeverne Srbije iselio u Ugarsku, Turci su iz vlaškoga prostora doveli Vlahe i zaposlili ih kao zemljoradnike na carskim i spahijskim posjedima. I vojničkim i zemljoradničkim Vlasima Turci su priznali pravo na vlašku etničku samoupravu, u kojoj su oni živjeli još iz srednjega vijeka, prisiljeni društvenom odijeljenošću od tadašnjih državnih naroda Bizantinaca, Bugara i Srba. I u državnim nametima Turci su Vlasima davali posebne pogodnosti. U najstarijem turskom *Vlaškom zakonu* iz 1467/68, o tome piše ovako: »Od svake kuće neka daju jedan dukat (filur), dvije ovce,

[4] HNJ II, 75 sl. 81.
[5] HADROVICS, *Le peuple serbe*; RADONIĆ, *Rimska kurija*; ĆUBRILOVIĆ, *Srpska pravoslavna crkva*; MIRKOVIĆ, *Pravni položaj*; MANDIĆ, *BiH*, III, 151 278-280.

jednu s janjetom, i jednoga ovna. Dvadeset kuća čini katun... Od ostalih podavanja neka ne daju ništa. Na pet kuća jedan vojnik ide na vojni pohod«[6]. Kasnije je određeno da svaka vlaška kuća šalje po jednoga vojnika za ratnih pohoda[7].

O velikom broju etničkih Vlaha, koji su bili naseljeni u sjevernoj Srbiji u drugoj polovici 15. st., govore nam onodobni turski defteri. U defteru broj 16 smederevskoga sandžakata oko 1476. stoji da je tada u spomenutom sandžakatu bilo 15.000 kuća srpske raje i 7.600 vlaških kuća. God. 1527. Turci su etničke Vlahe smederevskoga i jednoga dijela kruševačkoga sandžakata popisali u dva velika deftera, odijeljeno od drugoga pučanstva u tim krajevima. God. 1516. posada tvrđave u Smederevu sastojala se od 95 vojnika muslimana, 429 vlaških martologa i 109 drugih. U Beogradu g. 1536. bilo je kuća: 79 muslimanskih, 68 srpskih, 72 vlaške i 20 ciganskih[8].

U razmjerno mirnim i povoljnim ekonomskim prilikama pučanstvo se u Srbiji znatno umnožilo u zadnjem desetljeću 15. i prvim desetljećima 16. st. Na osnovi suvremenih turskih popisa iz prvih godina Sulejmana Veličanstvenoga (1520-1566) turski povjesničar Omer Lufti Barkan utvrdio je da je tada u srpskim sandžakatima bio slijedeći broj stanovništva:

Sandžakat	*muslimanskih kuća*	*kršćanskih kuća*	*svega kuća*
Smederevo	2.367	106.861	109.228
Kruševac	881	25.759	26.640
Vučitrn	700	18.914	19.614
Svega:	3.948	151.534	155.482[9].

Iz navedenih suvremenih statistika se vidi da u srpskim zemljama g. 1520/30, dakle dva ljudska naraštaja poslije pada smederevske despotije (1459), nije bilo muslimanskih kuća nego 3.948 ili 2.53% od svega pučanstva. I od tih muslimanskih obitelji, njih je većina živjela uz utvrđena mjesta i u varošima, pa etnički nijesu pripadali srpskom narodu, nego su bili doseljenici iz raznih turskih krajeva, koji su kao vojnici ili maloobrtnici i trgovci služili turskoj vojsci, ili su vršili razne upravne turske službe.

U brojevima kršćanskih kuća uvršteni su svi kršćani pravoslavne crkve, srpske narodnosti i neslavenski etnički Vlasi. Budući da je vučitrnski i kruševački sandžakat obuhvaćao glavne dijelove vlaškoga prostora u srpskim zemljama, to je g. 1520/30. od navedenih kršćanskih kuća bila dobra trećina

[6] HNJ II, 84.
[7] N. dj., 85.
[8] N. dj., 81-95.
[9] BARKAN, *Les déportations*, 129.

vlaških kuća. U onodobnim zadružnim kućama živjelo je redovito 7-8 osoba, što znači da je g. 1520/30. bilo u starim srpskim zemljama oko 700--800.000 Srba pravoslavnih i 350-400.000 etničkih Vlaha: vojničkih obveznika, zemljoradnika i stočara.

2. *Prve selidbe Srba u Ugarsku*

Pod pritiskom Turaka borbeniji dio Srba povlačio se uz Ibar, Moravu, i Kolubaru i preko Dunava i Save prelazio u južnu Ugarsku. Osim pojedinaca, Srbi se nijesu povlačili prema zapadu u Bosnu. Zbog njezine tadašnje državne slabosti i unutarnje razrožnosti izbjeglice nijesu mogli očekivati u Bosni siguran zaklon pred Turcima. I pristup u tu zemlju bio je nezgodan, uslijed dubokoga korita Drine i visokih planina, koje su dijelile Bosnu od Srbije[10].

U južnoj Ugarskoj zadnji srpski despoti Lazarevići i njihovi baštinici Brankovići imali su široke posjede, koje su im dali u feud ugarsko-hrvatski kraljevi Sigismund I. (1387-1437) i Matija Korvin (1458-1490)[11]. Ti su posjedi bili prva utočišta izbjeglim Srbima. I ugarski velikaši rado su primali srpske izbjeglice da im obrađuju dobra, koja su bili napustili ugarski zemljoradnici (seljaci i kmetovi), bježeći pred Turcima za njihovih upada preko Save i Dunava. Ugarski pak kraljevi rado su primali i poticali Srbe da bježe u Ugarsku, da bi ih mogli upotrijebiti kao mornare u dunavskoj floti i kao vojnike u obrani južnih granica kraljevstva.

O broju prebjeglih Srba u južnu Ugarsku nemamo točnih podataka. Kralj Matija pisao je papi da je u četiri godine, 1479-1483, doselilo u Ugarsku 200.000 Srba. Biskup J. Utišenić-Martinušević g. 1538. tvrdi da je većina pučanstva u južnoj Ugarskoj srpska[12]. Iako su te tvrdnje općenite i s hvalisanjem rečene, i prema tome pretjerane, one nam ipak govore da se koncem 15. i početkom 16. st. doselio znatan broj Srba u južnu Ugarsku.

Da kod doseljenih Srba stvori dojam da su u južnoj Ugarskoj našli novu domovinu, kralj Matija Korvin g. 1465. imenovao je Vuka Brankovića, unuka despota Đurađa, srpskim despotom i Srbima dao stalnu samoupravu u južnoj Ugarskoj. Vuka je naslijedio njegov rođak Đorđe Branković (1486--93), a ovoga sin Jovan (1493-1502)[13]. Prema odredbi kralja Vladislava II. g. 1498, srpski despot morao je sudjelovati u kraljevskim vojnama sa 1.000 konjanika[14]. Kako Jovan Branković nije imao baštinika, njegova udovica Jelena udala se za hrvatskoga velikaša Ivaniša Berislavića, koji je postao srpskim

[10] Gl. MANDIĆ, n. dj., 151 278-80.
[11] JIREČEK-RADONIĆ, n. dj., II, 115 s. 125 sl. 201-5.
[12] HNJ I, 478; CLISSOLD, *A short history*, 103.
[13] JIREČEK-RADONIĆ, II, 201-6.
[14] KUKULJEVIĆ, *Jura regni*, III, 15.

despotom (1502-1514) i naslijedio Brankovića posjede. Nakon Ivaniševe smrti, despotica Jelena vodila je poslove mjesto malodobnoga sina, despota Stjepana Berislavića (1514-1535). Iza Mohačke bitke, u kojoj je sudjelovalo 4.000 Srba, među ugarskim Srbima pojavio se neki pustolovni, ali sposobni Vlah pod imenom »cara Jovana«, kojega su zbog crne boje njegova lica zvali »Crni«. Propovijedao je nepomirljivu borbu protiv Turaka i spasavanje prave kršćanske vjere u Ugarskoj, koju su tada rastakale vjerske i dinastičke borbe. Uspio je sakupiti vojsku od 15.000 ljudi, ali ga je g. 1527. razbio kralj Ivan Zapoljski. Za drugoga (1529) i trećega (1532) pohoda Sulejmana II. u Ugarsku, srpski despot Stjepan Berislavić priklonio se Turcima i pomogao im osvojiti Slavoniju. Kada su Turci g. 1514. Ugarsku pretvorili u turski pašaluk, i g. 1552. osvojili cijeli Banat, svi su ugarski Srbi došli pod tursku vlast[15].

3. *Daljnje selidbe Srba u Ugarsku*

Za bečkih ratova (1683-1699) bio je oslobođen veći dio Ugarske, u kojoj su živjeli Srbi, koji su pred Turcima prešli Dunav i Savu. Nakon više sjajnih pobjeda u Ugarskoj, Austrijanci su pod vodstvom Ljudevita Badenskoga provalili u Srbiju 1689. Na poziv cara Leopolda I, kršćani u Srbiji, Kosovu i Makedoniji digli su se protiv Turaka. Uz pomoć ustanika austrijski general Piccolomini zauzeo je sve krajeve do Šćipa i Velesa u Makedoniji. Budući da austrijske čete nijesu mogle dobivati pojačanja zbog rata, koji su Francuzi bili otpočeli na Rajni, početkom g. 1690. kršćanske snage razbio je kod Kačanika novi turski veliki vezir Mustafa-paša Čuprilić. Uslijed toga nastao je opći bijeg kršćana prema sjeveru. Većina etničkih Srba iz Kosova, Metohije i sjeverne Makedonije ostavila je te krajeve. Tim je bio jako oslabljen i gotovo iščezao tanki sloj Srba, koji se bio u te krajeve doselio, kada su zadnji kraljevi Nemanjići te zemlje bili osvojili. Na čelu izbjeglica stajao je pećki patrijarh Arsenije III. Crnojević s brojnim pravoslavnim svećenstvom. Turci su zauzeli Beograd 28. listopada 1690. Pred njima su Srbi prešli Dunav i Savu. Patrijarh Crnojević u svojim pismima tvrdio je da je preveo 40.000 srpskih obitelji u Ugarsku, ali prema novijim istraživanjima taj broj nije prešao 60-70.000 duša. Prebjegli Srbi većinom su bili smješteni između Tise i Dunava; drugi su se razasuli po Ugarskoj do Budima i Komaroma i dalje na sjever. Diplomom 11. prosinca 1690. car i kralj Leopold I. dao je patrijarhu Crnojeviću i pravoslavnoj crkvi slične povlastice i samoupravu, koju je Pećka patrijaršija uživala za turske uprave u Turskoj[16].

[15] JIREČEK-RADONIĆ, II, 206-14; HNJ II, 478-87.
[16] POPOVIĆ, *Velika seoba*; RADONIĆ-KOSTIĆ, *Srpske privilegije*; HNJ II, 811-28; ŠIŠIĆ, *Pregled*, 313-16.

Bježanje Srba iz stare Srbije u Ugarsku nastavilo se i za daljnjih ratova između Habsburgovaca i Turske, poimence g. 1717/18. i 1737/39. Za ovoga zadnjega neuspješnoga rata Arsenije IV. Šakabente preveo je znatan broj Srba u Ugarsku[17].

Za austrijskih ratova (1689-1739) srpsko etničko pučanstvo u Srbiji strahovito se prorijedilo. Mnogi su izginuli u ratovima; mnogi pomrli od zaraznih bolesti i gladi; nemali broj odveli su Turci u ropstvo, ili se iselio preko Save i Dunava. Prema Dušanu Popoviću, g. 1737. u Srbiji nije bilo više od 80-100.000 stanovnika[18].

Pod zaštitom crkvene samouprave Srbi su se u Ugarskoj očuvali kao posebni etnički živalj. Naseljeni u najbogatijim krajevima Ugarske, brzo su se ekonomski ojačali. I prosvjetno su napredovali, koristeći se školama protestantskim i katoličkim. Mnogi su se obogatili trgovinom između srednje Europe i Turske. Glavna srpska trgovačka i kulturna središta tih vremena bila su u Srijemskim Karlovcima, u Novom Sadu i u Budimu. U tim gradovima Srbi su osnovali svoje prve konfesionalne i građanske škole, kulturne ustanove i društva[19].

[17] KOSTIĆ, *Ustanak*; HNJ II, 830-39.
[18] POPOVIĆ, *Srbija*; HNJ II, 840-52 1342-74.
[19] RADONIĆ, *Prilozi*; IVIĆ, *Istorija*; HNJ II, 1160-200.

II. VLASI U POVIJESTI SRBA

1. *Etnički Vlasi su potomci rimskih veterana iz Mauretanije*

U srednjem vijeku u nekim krajevima Europe, napose na Balkanu, postojale su skupine ljudi tamnocrne puti, koji su govorili romanskim jezicima, sebe smatrali Rimljanima, a suvremenici ih nazivali »Črni Latini« (Latini Nigri), »Maurovlasi« ili jednostavno »Vlasi«. S vremenom se naziv »Vlah« proširio i na druge. Kako su etnički Vlasi govorili romanskim jezikom, koji je osnovno bio latinski, počelo se Vlasima nazivati sve Talijane, pa čak i druge latinske narode. Od 15. st. Mlečani nazivlju Vlasima, odnosno Maurovlasima (»Morovlasi«), sve seljačko pučanstvo u zagorskim krajevima od Istre do Albanije, bez obzira na njihovu narodnu i vjersku pripadnost. Poljaci zovu Vlasima pravoslavne Ukrajince, a Hrvati sve Srbe, napose one tamnocrne kože. Mi u ovoj raspravi upotrebljavamo naziv Vlah u njegovu etničkom značenju, za pripadnike onih tamnomrkih skupina ljudi u Europi, koji krvno potječu od srednjovjekovnih tamnocrnih Vlaha romanskoga jezika[1].

O etničkom postanku crnomrkih Vlaha povijesni istraživači do sada su zastupali razna mišljenja. Svi se ipak slažu u tome da Vlasi nijesu bili Slaveni, kao i to da ne mogu potjecati od starih balkanskih naroda Ilira i Tračana, jer su ti imali bijelu boju lica[2]. Postanak pak Vlaha valja tražiti u nekoj potpuno ili napola crnoj rasi. Da praroditelji Vlaha nijesu bili crne ili jako zatvorene mrke boje, oni ne bi mogli dati tamnomrku boju današnjim svojim potomcima na Balkanu i drugdje. U našoj raspravi *Postanak Vlaha* mi smo g. 1956. iznijeli dokaze da balkanski i drugi europski Vlasi potječu od vojničkih veterana iz Mauretanije, koje su Rimljani naselili uz svoje državne granice, na-

[1] RP 517 sl.
[2] Razne teorije, koje su do nedavno bile iznesene o postanku Vlaha, prikazali su: KADLEC, *Valaši*, 11-82; SACERDOTEANU, *Considérations*, 103-254; GYÓNI, 96-180; MANDIĆ, RP 518 sl.

pose uz rijeku Dunav, od cara Klaudija (41-54. po Kr.) do propasti Zapadnog rimskoga carstva 476[3]. Rimske vojničke snage sastojale su se tada od dobrovoljaca, koji su za plaću služili u vojsci, redovito 25 godina. Najviše ih je bilo Dalmata, Maura i Gala, a pod kraj carstva, Germana. Dalmati su potjecali iz Dalmacije s istočne obale Jadrana. Domovina Maura bila je sjeverozapadna Afrika, od današnjega Alžira do sjevernoga Maroka. Gali su potjecali iz Galije u današnjoj Francuskoj, a Germani iz krajeva sjeverno od Alpa.

Rimljani su uzimali u vojsku mladiće u njihovoj ranoj mladosti, od 15 do 20 godina, da se lakše priviknu na disciplinu i vojničku službu. Na taj način u 40. i 45. godini života postali bi isluženi vojnici ili veterani. Takvima je rimska država priznavala rimsko građansko pravo i ujedno im davala državna zemljišta u blizini logora, u kojemu su najposlije služili, da se na njima nasele sa svojim obiteljima[4].

O službovanju rimskih vojnika Maura na Balkanu i u gornjoj Daciji, sjeverno od Dunava u današnjoj Rumunjskoj, govore nam prvorazredni rimski izvori. *Notitia dignitatum*[5], djelo napisano oko g. 420. po Kristu, potanko opisuje državnu i vojničku organizaciju rimske države početkom 5. st. U tom djelu na više mjesta govori se o vojnicima Maurima na Balkanu, posebno uz rijeku Dunav. Tako *Notitia dignitatum* spominje konjanike Maure u današnjoj Madžarskoj[6] i konjanike Maure u Kvadru i »Ad Mauros« u gornjoj Panoniji[7]. I u današnjoj Besarabiji bilo je mjesto koje se zvalo Maurocastrum (grad Maura), po velikoj koloniji maurskih veterana[8]. Na jednoj izvorno sačuvanoj mjedenoj vojničkoj diplomi, koja je nađena u mjestu Recari kod Turn-Severina u današnjoj Rumunjskoj, piše: »... Maurima konjanicima i pješacima, koji su u gornjoj Meziji...«[9]. Ovdje se izričito govori o Maurima, konjanicima i pješacima, koji su služili u rimskoj pokrajini gornjoj Meziji, u današnjoj Srbiji.

Druga izvorno sačuvana vojnička priznanica od 8. srpnja g. 158. po Kr. nađena je u Maroš-Keresturu u današnjoj Rumunjskoj. U njoj piše: »... zastavnici afrički i oni Mauretanije Cezarske, koji služe domaćim Maurima u gornjoj Daciji pod zapovjednikom Stacijem Priskom, legatom...«[10]. Ovdje se govori o konjaničkim zastavnicima (vexillarii) iz rimske provincije Afrike (današnja Libija i Tripolis) i Mauretanije Cezarske (današnji Alžir i sjeveroistočni Maroko), koji su služili u gornjoj Daciji, u današnjoj Rumunjskoj, zajedno s domaćim »narodnim Maurima« (Mauri gentiles).

[3] MANDIĆ, *Postanak Vlaha*. Drugo izdanje u *Rasprave i prilozi*, 515-567.
[4] VEGETUS RENATUS; ROMAN, *L'organisation militaire*; GROSSE, *Römische Militärgeschichte*.
[5] SEECK, *Notitia dignitatum*; POLASCHEK, *Notitia dignitatum*, 1081-1101.
[6] »Sub dispositione uiri spectabilis ducis prouinciae Ualeriae ripensis... Equites Mauri, Solua«, *Notitia dignitatum*, Oc. 33, 31 (193).
[7] »Equites Mauri, Quadro... Equites promoti, Ad Mauros«, *Notitia dignitatum*, Oc. 34, 23 i 31 (197).
[8] GOLUBOVICH, *Biblioteca*, II, 72 195 266 sl.; III, 65.
[9] »... Mauris equit[ibus] et pedit[ibus], qui sunt in Moesia Super[iore] equitum Maurorum... «, *Diplomata militaria*, CIL, XVI, 103 (114).
[10] »... et vexil[lariis] Afric[ae] et Mau[r]et[aniae] Caes[arinensis], qui sunt cum Mauris gentilib[us] in Dacia Super[iore] et sunt sub Statio Prisco leg[ato]... «, *Diplomata militaria*, CIL, XVI, 89 (108).

I to valja spomenuti, da je u afričkoj Muretaniji otkriveno više nadgrobnih spomenika s natpisima, u kojima se spominju razni rimski vojnici i časnici, koji su služili u Panoniji i Dalmaciji[11].

Kako se vidi iz sačuvane vojničke diplome od 8. srpnja 158. koju smo malo prije spomenuli, maurskih veterana bilo je sredinom 2. st. toliko naseljeno u gornjoj Daciji, sjeverno od donjega Dunava, da su Rimljani među njima mogli unovačiti više četa domaćih Maura, koji su pomagali braniti rimsku granicu s vojnicima iz afričke Mauretanije. Tijekom 3. i 4. st. u zemljama na desnoj obali Dunava, od Alpa do Crnoga mora, koje su krajeve Rimljani nazivali zapadni i istočni Ilirik, bilo je naseljeno veoma mnogo vojničkih veterana Maura. Početkom 5. st., kako nam svjedoči *Notitia dignitatum*, u samom srednjem istoku služilo je pet konjaničkih krila (ala), koje su Rimljani bili unovačili od iliričkih Maura, odnosno među djecom i potomcima onih Maura, koji su bili kao vojnički veterani naseljeni u Iliriku. Pojedina konjanička krila brojila su po 500 ili po 1.000 vojnika, što znači da je u pet krila bilo 2.500 do 5.000 ilirskih Maura. Ako ovima pribrojimo maurske jedinice, koje su služile kao domaće čete u samom Iliriku, i uzmemo u obzir da svi potomci maurskih veterana nijesu odabirali vojničko zvanje, morat ćemo zaključiti da se početkom 5. st. broj Maura, koji su se bili naselili u Iliriku, već bio popeo na koju stotinu tisuća duša.

2. *Mauro-Vlasi u sredjovjekovnoj Srbiji*

Seoba naroda zatekla je Maure na Balkanu, kao posebnu i brojnu etničku skupinu, koja je bila svijesna svoga afričkoga podrijetla, što su znali i suvremeni rimski pisci, koji ih nazivlju Iliрički Mauri. Naučeni na borbu, kao potomci rimskih ratnika u više koljena, dački i ilirski Mauri nijesu ostavili svoj novi zavičaj ni onda, kada su Rimljani napustili gornju Daciju g. 272, niti balkanske zemlje, kada je bila probijena dunavska granica (Limes danubianus) na donjem Dunavu početkom 6. st. Za tih previranja oni su se sklonili u obližnje gore, u Karpate i u balkanske planine. Tu su živjeli o stočarstvu i branili se dok se nijesu ustrojile nove države oko srednjega i donjega Dunava i nastala mogućnost mirnoga života za svako ljudsko biće[12].

Preživjele ilirske Maure, u novim prilikama poslije seobe naroda prvi spominju hrvatski izvori 11. i 12. st., kada opisuju dolazak Bugara na Balkan g. 681. Prema ovim hrvatskim izvorima, potomci rimskih Maura, koje oni nazivlju Maurovlasi ili Crni Latini, živjeli su zapadno od Makedonije, u planinskim sklopovima od Šar-planine do Pinda[13]. Potomke dačkih Maura sje-

[11] CIL, VIII, 2354 2465 sl. 5349 7978 itd.
[12] RP 529-44.
[13] »Igitur impugnantes Syllodoxiam, expugnaverunt eam. Inde debellando ceperunt totam Macedoniam; post haec totām provinciam Latinorum, qui illo tempore Romani vocabantur, modo vero Morovlachi, hoc est Nigri Latini vocantur«, POP DUKLJANIN, *Ljetopis*, 5 (298).

verno od Dunava prvi spominju stari ruski i madžarski izvori, kada govore o doseljenju Madžara 892-898. u današnju njihovu domovinu[14].

Bizantski sredovječni pisci potomke Maura, naseljenih u jugoistočnoj Europi, zovu Maurovlasi (Maurobláhoi) ili jednostavno Vlasi (Bláhoi). Prvi ih spominje bizantski car Vasilije II. (976-1025). U povelji, koju je g. 1020. izdao ohridskom arhiepiskopu Ivanu, car kaže da mu imaju plaćati crkveni porez »i Vlasi, koji žive po svoj Bugarskoj«[15], naime, na cijelom prostoru te bugarske arhiepiskopije, koja se tada protezala od Drine na istok cijelim srednjim i sjevernim dijelom Balkana do Crnoga mora. Početkom 11. st. u svim tim krajevima po planinama živjeli su stočari Maurovlasi. Prema Kekaumenu, koncem 11. st. Vlasi žive u Daciji (Rumunjska), Traciji (Bugarska), u planinama južno od Dunava u današnjoj Srbiji, te po cijeloj Makedoniji, Epiru i Heladi[16]. Kako je zabilježio Niketa Koniates, koncem 12. st., krajevi oko gorja Pinda u Tesaliji zvali su se »Velika Vlaška«, zbog velikoga broja Vlaha, koji su tu živjeli[17]. Georgije Frances u svojoj *Kronici*, pisanoj g. 1477, uz Veliku Vlašku u Tesaliji spominje i Malu Vlašku u Alkarnaniji i Etoliji, u današnjoj Grčkoj[18]. »Gornja Vlaška« zvali su se krajevi u epirskim gorama Srpske planine od Kopaonika do Drine i od Rudnika do Golije planine početkom 15. st. nazivaju se »Stari Vlah«[19], što nam govori da su Vlasi u tim krajevima bili naseljeni od davnih vremena. Sela između Trebinja i Dubrovnika sredinom 15. st. zovu se »Donji Vlasi«[20].

Tamnocrna put i druge tjelesne osobine Vlaha bile su toliko zazorne Bugarima i Srbima, među kojima su Vlasi većinom živjeli, da s njima nijesu htjeli sklapati ženidbe, ni stvarati obiteljske zajednice. Odbojnost prema Vlasima bila je tolika da stari Bugari nijesu htjeli s njima imati nikakva zajedništva ni u vjerskom bogoslužju. To je prisililo crkvene vlasti da su u prvim stoljećima iza seobe naroda ustanovili za Vlahe posebnu biskupiju Vlaha, koja je u 12. st. dobila naziv breanska ili vlaška biskupija[21].

Kako se razabire iz srpskih vladarskih listina, u staroj srednjovjekovnoj srpskoj državi moglo je biti Maurovlaha dobra četvrtina od svega pučanstva. Tadašnje srpske državne i crkvene vlasti nijesu ih smatrale ravnopravnima sa slobodnim Srbima, nego su ih svrstavale među poluropske državne obveznike i službenike srpskih kraljeva. Svoja kraljevska prava srpski su vladari če-

[14] LIHAČEV, 11 i 21; SZENTPÉTERY, I, 45 65 sl. 156 sl. 162 sl.
[15] GELZER, *Ungedruckte*, II, 46.
[16] WASSILIEWSKY-JARNSTEDT, 74.
[17] NICETAS CHONIATA, I, 482.
[18] PHRANTZES GEORGIUS, IV, 20.
[19] JIREČEK, *Die Romanen*, 28; JIREČEK-RADONIĆ, III, 41; SKOK, *Dolazak Slovena*, 99 i 163.
[20] HRABAK, *O hercegovačkim vlaškim katunima*, 29-39; VEGO, *Naselja*, 127-32; ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, 159.
[21] GELZER, n. dj. i mj.; GYÓNI, *L'évêché vlaque*, I, 155-59 224-33. Vlasi su bili kršćani, kada je nastala seoba naroda, i kršćani su trajno ostali sa svojim biskupima i svećenicima, služeći se latinskim jezikom u službi Božjoj. Mi mislimo, da su biskupi biskupija u Odisi (Odyssos) i Tomi, koje su biskupije preživjele seobu naroda, u 6. do 9. st. bili u službi Vlaha. I svećenik Pavao, koji je prvi širio kršćanstvo među Bugarima, bio je romaniziran Vlah (MANDIĆ, *BiH*, III, 46, b. 15).

sto prenosili na pojedine velikaše, a napose na crkvene zadužbine, pravoslavne crkve i manastire, kojima su podlagali mnoge vlaške obitelji i sela. U tim manastirskim poveljama nalaze se najstariji »zakoni Vlaha«[22]. Ti pak zakoni zabranjuju Srbima ženiti se s Vlahinjama. Ako bi se netko od njih oženio, djeci se iz takvih brakova ne priznaju državna prava slobodnih Srba, nego se imaju svrstati među merope ili polurobove[23]. Te zakonske zabrane postojale su među Srbima sve do turskih vremena.

[22] OSpom, 96 sl. 142.
[23] »Sr'bin' da se ne ženi u Vlaseh'; ako li se oženi, da ju vede u merop'he«, Dečanska povelja 1330, OSpom, 114. Slično u Banjskoj povelji 1313/18, n. dj., 93.

III. POSTANAK SRBA U HRVATSKIM ZEMLJAMA

1. *Srednjovjekovno doseljenje Vlaha u hrvatske zemlje*

U rimsko doba nije bilo maurskih kolonija u današnjim hrvatskim zemljama. Tim prostorom protezale su se rimske pokrajine Dalmacija, savska i donja Panonija. Budući da nijesu ležale na granici rimske države, te su pokrajine bile nenaoružene, pa nijesu imale većih vojničkih posada ni naseobina isluženih vojnika[1]. Potomci rimskih maurskih veterana, Morovlasi (Mori-Mauri), dolaze u hrvatske zemlje iz srednjega Balkana, gdje su se za seobe naroda održale jake skupine maurskih potomaka.

U istočne hrvatske zemlje, naime, u današnju Bosnu i Hercegovinu, na područje srednjovjekovne Duklje i Dubrovačke republike, Maurovlasi morali su doći dosta rano. Pisac kronike *Kraljevstvo Hrvata*, iz druge polovice 11. st., i Popa Dukljanina *Ljetopis*, iz sredine 12. st.[2], dobro poznaju Vlahe što nam govori da su Vlasi već prije toga vremena bili došli u bližu okolicu ili u samu srednjovjekovnu hrvatsku Duklju. Najvjerojatnije je da su balkanski Vlasi došli u Duklju, Travunju i istočno Zahumlje između g. 990. i 1036, kada su Bugari i Bizantinci vladali Balkanom i hrvatskim zemljama do rijeke Cetine i Vrbasa[3]. To je bila selidba Vlaha pastira, pojedinaca ili u malim skupinama koji su u novim bugarskim i bizantskim krajevima tražili bolju pašu za svoju stoku.

U Bosni se Vlasi prvi put spominju u povelji bana Ninoslava, oko g. 1234, ali to nijesu bili domaći Vlasi, nego oni iz srednjega Balkana, koje su Dubrovčani unajmljivali za prijenos trgovačke robe u Bosnu[4]. S vremenom su pojedini bosanski velikaši uzimali Vlahe na svoja dobra za odgoj stoke i za vojničku službu u čestim ratovima, koje su vodili između sebe. I bosanski

[1] RP 529-33.
[2] RP 443-69.
[3] Gl. gore, s. 98 i 175 sl.
[4] MANDIĆ, *Sredovječna Bosna*, 450-60; ISTI, *BiH*, III, 117-28.

banovi, i kasnije kraljevi imali su svoje Vlahe na banskim, dotično kraljevskim dobrima s navedenom svrhom. Tako g. 1361. Dubrovčani donose zaključak »o davanju soli u Slanomu ljudima i Vlasima bana Bosne i Sanka«, župana zahumskoga[5]. Vlasima kralja Ostoje, 1399, i onima kralja Tvrtka II, 1406, Dubrovčani ne dozvoljavaju zimovati na područjima koje su bosanski kraljevi darovali Dubrovčanima u Konavljima i Slanskom primorju[6]. Vlahe bosanskih kraljeva na zapadnoj strani Neretve, u krajini između Neretve i Cetine, kralj Ostoja darovao je velikaškoj obitelji Radivojevića[7].

Doseljenje Vlaha u Travunju i Zahumlje u današnjoj Hercegovini pospješili su Dubrovčani razvojem svoje trgovine u Bosni i Srbiji. U tim zemljama u srednjem vijeku nije bilo cesta ni kola, pa se sva roba prenosila na leđima konja. Da se mognu lakše koristiti prijenosom trgovačke robe, mnoge su se vlaške porodice doselile u blizinu Dubrovnika u Travunju i Zahumlje. Vlaško bratstvo Burmazi na području današnjega Stoca spominje se g. 1305, i kasnije često. Te iste godine spominje se i bratstvo Zupci u današnjim Zupcima u Crnoj Gori. U sjevernoj Duklji, 1399. navode se Vlasi Nikšići, po kojima je dobio svoje ime današnji grad Nikšić, koji se u srednjem vijeku zvao Onogošće. Druga vlaška plemena u tim krajevima zvala su se: Boljuni, Crnići, Goduni, Kukurići, Mirilovići, Pocrnje, Predojevići, Vitkovići, Vlahovići, Vojnovići, Zurovići, itd. U zapadnoj Hercegovini živjeli su Vojnići i Hardomilići kod Ljubuškoga i Pribinovići kod Širokoga Brijega. Prije turskih vremena u današnjoj Bosni i Hercegovini bilo je do 100 vlaških katuna (sela) sa 2.000 obitelji, u kojima je živjelo 12-15.000 duša. Vjere su bili većinom katoličke[8].

U zapadnim hrvatskim zemljama, koje su se nazivale kraljevina Hrvatska i Dalmacija, Vlasi se prvi put spominju g. 1322. u vojsci hrvatskoga bana Mladena II. Šubića. Po svoj prilici, Vlahe je doveo u Hrvatsku sâm ban Mladen II. (1312-1322) ili njegov otac Pavao I. Šubić (1271-1312) i to u vojničke svrhe[9].

U velikom *Diplomatičkom zborniku kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* Vlasi se prvi put spominju g. 1345. pod madžarskim imenom »Olaki« (Olachi). To znači da Vlasi nijesu bili u Hrvatskoj poznati u starini, nego da su Hrvati za njih saznali preko Madžara i od njih primili ime Vlaha. Kako iz pisma Ludovika Velikoga Ivanu Nelipiću, 21. studenoga 1345, vidimo, tada se stalni broj Vlaha nalazio na kraljevskim dobrima oko gornje rijeke Cetine[10]. Hrvatski ban Nikola Seč (1358-1366), u povelji 25. ožujka 1362. Trogiranima, Vlahe deset puta naziva »Morovlasi« (Morovlachi)[11], koji je naziv nastao stezanjem izraza Maurovlasi. Od ovoga doba Vlasi se često spominju u hrvatskim izvorima, i to redovito pod imenom Morovlaha u ispravama, koje potječu iz dalmatinskih gradova i Mletaka, a pod imenom »Olaka« ili Vlaha u izvorima iz panonske Hrvatske. U tim starim vremenima Vlasi služe na kraljevskim i velikaškim dobrima kao pastiri, ali najčešće kao vojni obveznici[12]. Hrvatski ban Matko Talovac, 1436, upravlja pismo »Svima i pojedinim starješinama katuna i kapetanima Vlaha carskih i kraljevskih u rečenom kraljevstvu Hrvatske«[13].

Prije ratova s Turcima glavne neseobine Vlaha u jadranskoj Hrvatskoj nalazile su se na bivšim dobrima hrvatskih kraljeva između rijeke Zrmanje i Cetine, te između Jadranskoga mora i Dinare, s jačim središtima u Obrovcu, Kninu, Vrlici i Nutjaku kod Sinja. Vlasi u Lici i Vinodolu spominju se prvi put 1405, i kasnije često zbog velikoga broja Vlaha, koji su se naravnim prirastom i bijegom pred Turcima bili znatno umnožili, krajevi ispod Velebitskoga gorja od Obrovca do Senja zvali su se u 16. st. »Morovlaška« (»Murlacca«), a more između kopna i otoka Morlaški kanal (»Canale della Morlacca«)[14].

Svoju novu domovinu Hrvatsku stari Vlasi zavoljeli su i sami su sebe nazivali »hrvatski Vlasi«[15]. Uza sve to, tijekom cijeloga srednjega vijeka ni Hrvati se nijesu obiteljski miješali s Vlasima, kao ni Srbi. Kako nam suvremeni izvori govore, Vlasi su živjeli u Hrvatskoj kao posebna etnička skupina: »universitas Vlachorum, Vlachorum congregationes et cetus«. Oni su se nalazili u kraljevstvu hrvatskomu, ali uz Hrvate i pokraj njih. Između Hrvata i Vlaha do dolaska Turaka vlada državno jedinstvo i ljubav prema zajedničkoj domovini Hrvatskoj, ali potpuna krvna, obiteljska odijeljenost.

Srednjovjekovni Vlasi u zapadnim i istočnim krajevima bili su katoličke vjere. U kućama su govorili svojim romanskim jezikom, ali u javnom životu upotrebljavali su hrvatski jezik onoga narječja i govora, kojim su Hrvati govorili u onom kraju, u kojemu su živjele pojedine skupine Vlaha[16].

[5] »[1361] die V. augusti... de dando sale hominibus et Vlachis bani Bossine et Senchi ad Slanum«, MR III, 102.
[6] StPov I/1, 430 i 499.
[7] »Regionem Crainam a Narenta usque ad Cetinam cum omnibus Valachis existentibus inter Narentam et Cetinam«, *Starine* 39 (1398) 316; AB 88.
[8] VEGO, n. dj., 127-32; RP 554-56.
[9] *Listine* I, 348; RP 551 sl.
[10] »... nostrum regale castrum Zyn [Sinj] vocatum cum districtu eius Cetina appellato... simul cum uniuersis ipsorum tenuis, villis, possessionibus et eorum incolis seu populis Croatis et Olachis... «, CDC XI, 250 (192). O cetinskim Vlasima gl. SOLDO, *Cetina-srednjovjekovna*, 63-101.
[11] CDC XII, 437 sl. (336).
[12] RP 550-58.
[13] *Listine*, IX, 89.
[14] RP 553 sl.
[15] »... niedan Vlah' mei nami naš' brat' hrvackih Vlahov'... List Vlahov' hrvackih' 1433«, RSI II, 217 sl.
[16] RP 544-58.

2. *Tursko naseljenje pravoslavnih Vlaha u hrvatskim zemljama*

Prema turskim osvajačima Vlasi su se ponijeli dvostruko. Mali dio pravoslavnih Vlaha iz Srbije i jedan dio katoličkih Vlaha iz Duklje i bosanskoga kraljevstva pobjegli su pred Turcima na zapad, u kršćanske zemlje: republiku Dubrovnik, Hrvatsku, Ugarsku, Austriju i Veneciju. O tom imamo spomena u zaključcima dubrovačkoga maloga Vijeća g. 1386. i 1390, u kojima se dozvoljava Vlasima obližnjih krajeva da se mogu skloniti na dubrovačko tlo sa svojom stokom, ali bez oružja. Mehmed II. Osvajač, 24. rujna 1472, traži od Dubrovčana, da spriječe bijeg Vlaha u kršćanske zemlje preko svoga područja.

Međutim, ogromna većina Vlaha, i pravoslavnih u srednjem Balkanu, i katoličkih u Hercegovini i Duklji, s veseljem je prihvatila novo stanje, tursku upravu, koja im je po širokim prostorima osiguravala slobodu kretanja sa stokom i stavljala u izgled bolji društveni položaj. Zbog toga su se Vlasi stavili u službu turskih osvajača. Vjere su pak ostali pravoslavne i katoličke, kao i prije, samo bi koji pojedinac, osobito oni na vrhovima, prešao na islam, da osigura sebi i svojoj obitelji posebne turske povlastice i upravni položaj. Turci su osobito cijenili i iskorištavali spretnost Vlaha u prijenosu robe i njihovo vješto i brzo kretanje po planinskim krajevima. Zato su ih upotrebljavali kao pomoćne čete, kojima su povjeravali prijenos ratne robe, uhodarenje, brzi i mučki napadaj na neprijatelje, čuvanje planinskih klanaca i granica uopće. Zato, kud god bi Turci napredovali, sa sobom su vodili skupine Vlaha, kojima su zakonom osiguravali stalne dužnosti i prava. Naime, svaka vlaška obitelj dobila bi uz novu granicu seoski posjed, na koji su godišnje plaćali jedan filur (=florenus), tj. zlatan dukat (resm-i filuri), a od svih drugih poreza i nameta bili su gotovo potpuno oslobođeni. Odatle naziv: »Filurdži Eflakan«, Filurdžijski Vlasi, Vlasi Dukatari. U početku je svakih 20 vlaških kuća, a kasnije 50 kuća činilo jedan katun ili džemat, kojemu je na čelu bio katunar, primikur ili knez[17].

Prva turska vojnička naselja pravoslavnih Vlaha u hrvatskim zemljama nastala su sredinom 15. st. na zapadnoj strani rijeke Drine, oko Zvornika, Srebrenice i Višegrada, a nakon pada Bosne (1463) oko Tešnja i Maglaja, te oko Foče i Uloga. U južnu i zapadnu Hercegovinu Turci nijesu dovodili novih pravoslanih Vlaha, jer su u tursku službu stupili katolički Vlasi u Travunji, Duklji i Zahumlju, koji su ostali na svojim starim sjedištima. Kada je u drugoj polovici 16. st. u tim krajevima nestalo katoličkih župa i svećenika, katolički Vlasi prešli su na islam, a većim dijelom na pravoslavlje. U srednjem i zapadnom dijelu Zahumlja Vlasi su ostali katolici i s vremenom se etnički stopili s domaćim katolicima Hrvatima. Poslije pada Srebreničke banovine (1512-1516) nastala su vlaška naselja u okolici Usore, Vrbanje, Uskoplja, Kupresa, Duvna i Glamoča. Ovi Vlasi došli su u Bosnu iz smederevskoga sandžakata i istočne Hercegovine. God 1522. pao je zagorski dio jadranske Hrvatske s Kninom i Skradinom. Tada su filurdžijski pravoslavni Vlasi bili naseljeni oko Knina, Nutjaka i Vrlike. Nakon pada Obrovca (1526) filurdžijski Vlasi naseljeni su oko Benkovca, Obrovca i po cijeloj Lici[18]. God. 1577. Turci su u Lici naselili Vlahe u 20 napuštenih gradova[19], a g. 1638, u Kladuši 120 kuća muslimanskih i vlaških[20].

Koncem g. 1536. i početkom slijedeće godine pala je srednja Slavonija sa Đakovom i Požegom[21]. God. 1536. Turci su ukinuli vlaške povlastice u smederevskom sandžakatu i u istočnoj Bosni[22]. Tim su prisilili pothvatljiviji dio Vlaha, da se iz tih krajeva presele u novoosvojene zemlje u srednjoj Slavoniji. God. 1543. pali su Orahovica, Valpovo i Pakrac. Tada su u te krajeve, napose u gorje Psunj i Papuk-planinu, bili naseljeni pravoslavni Vlasi filurdžije. Od tada se taj kraj, od Požege do Pakraca i od Nove Gradiške do Voćina, počeo nazivati »Mala Vlaška«. God 1566. u pakračkom sandžakatu bilo je 398 vlaških kuća, od kojih 57 islamiziranih domaćih »vlaha« Hrvata katolika[23].

God. 1551. javio je general Ivan Lenković kralju Ferdinandu I. da su Turci doveli iz nutrašnjosti europske Turske više Morlaka ili Vlaha i naselili ih oko gornjega Unca i na Kosovu polju kod Knina[24]. Isti general javio je g. 1560. u Beč da su Turci, poslije pada Novigrada i većega dijela Unske doline, dovukli i u te krajeve naselili Vlahe i domaće muslimane iz nutrine Bosne[25]. Nakon pada Bihaća (1592) bosanski beglerbeg Hasan-paša Predojević u srednjem Pounju oko Brekovice, Ripča, Ostrovice i Vrle Drage do Sokolovca naselio je pravoslavne Vlahe iz istočne Hercegovine, napose one svoga plemena Predojevića[26]. S tim naseljem dolazi u »Tursku Hrvatsku« hercegovačko-dukljanski ijekavski govor hrvatskoga jezika, koji će s vremenom primiti i Vlasi romanskoga govora, koji su došli u nove krajeve iz smederevskoga sandžakata.

U suvremenim izvorima zapisano je da je g. 1540. u Bosanskom sandžakatu bilo 9.879 vlaških kuća[27], što znači oko 70.000 duša. Od tih je oko jedne petine bilo Vlaha katolika ili starosjedilaca Hrvata, koji su stupili u tursku vojničku službu da dobiju povlastice vlaškoga zakona. Drugi su bili

[17] RP 558-64; MANDIĆ, *BiH*, III, 503-7.

[18] Gl. gore, s. 195, b. 6.
[19] LOPAŠIĆ, *Spomenici Hrvatske krajine*, I, 28-31 (18 sl.).
[20] LOPAŠIĆ, n. dj., II, 197.
[21] Gl. gore, s. 201.
[22] HNJ II, 89.
[23] N. dj., II, 207 sl.; MANDIĆ, *BiH*, III, 278.
[24] »... aus der tyeffe des Turgkhey mit souil tausendt Morlagkhen oder Walachen pesezt worden«. LASZOWSKI, *Habsburški spomenici*, III, 414.
[25] LOPAŠIĆ, *Bihać*, 11. b. 1.
[26] LOPAŠIĆ, n. dj., 11; MANDIĆ, *BiH*, III, 505; KARANOVIĆ, *Pounje*, 361 sl. 394 399 432 545 612.
[27] HNJ II, 141; MANDIĆ, *BiH*, III, 505.

novodoseljeni pravoslavni Vlasi neslavenskoga podrijetla. Prema navodima apostolskoga pohoditelja Petra Masarechija, g. 1624. u bosanskom pašaluku bilo je 900.000 muslimana, 300.000 katolika i 150.000 pravoslavnih[28]. Od ovih zadnjih tada je živjelo u Bosanskom pašaluku van današnje Bosne i Hercegovine oko 20.000 pravoslavnih. Drugih 50.000 bilo je prevedeno s katoličke na pravoslavnu vjeru. Oko 80.000 tadašnjih pravoslavnih potjecalo je od neslavenskih Vlaha, koji su tada većinom u kućama govorili svojim starim romanskim jezikom.

S porazom Turaka pod Siskom (1593) i turskim neuspjesima u početku Dugoga rata (1593-1606) kršćani u Turskoj počinju gubiti vjeru u svoje gospodare i bježati u slobodne zapadne strane. Proglasom na Bošnjake, 14. travnja 1595, car i kralj Rudolf II. obećao je svima svoju pomoć i zaštitu, koji se dignu protiv Turaka[29]. Duh nepovjerenja u Turke zahvatio je i pravoslavne Vlahe filurdžije. God. 1595. i slijedeće godine episkop Radoslav sa 30 pravoslavnih popova i više vlaških prvaka oko rijeke Une javlja hrvatskom banu i biskupu da će se unski Vlasi podići protiv Turaka i prijeći na kršćansku stranu, ali su se u danom času pokazali nevjernima[30]. Iste godine (1595) pravoslavni vladika Vasilije iz Orahovice u turskoj Slavoniji prešao je u Hrvatsku i naselio se u manastiru Marča kod Čazme. Tim je bila osnovana prva pravoslavna episkopija u slobodnim hrvatskim zemljama[31]. Nasljednik Vasilijev, Simeon Vratanja, g. 1609. prešao je na uniju i zagrebačkoga biskupa priznao svojim metropolitom[32]. U proljeće g. 1598. prebjeglo je u Hrvatsku 500 Vlaha[33]. Te godine »ne mali broj« Vlaha bio je naseljen u Križevcima na dobrima Zagrebačke biskupije. Slijedeće godine prebjegli Vlasi naseljeni su u Ivaniću, isto na dobrima Zagrebačke biskupije[34]. God. 1599. hrvatski ban Ivan Drašković i general Lenković naselili su Vlahe u Gomirju i obećali im »uskočke sloboštine«[35]. God. 1603. i slijedećih godina hrvatski general Vid Kisel naselio je Vlahe u Liču[36]. God. 1609. naseljene su 33 kuće u Brlogu, a 523 duše sa 190 oružanih Vlaha između Modruša, Ogulina i Oštarija[37]. G. 1611. ponovno je naseljeno u Brlogu 12 vlaških kuća[38]; od toga je bilo preko jedne četvrtine hrvatskih katoličkih »predavaca« iz Bosne i »Slavonaca« iz srednje Slavonije, koji su u Turskoj bili dobili vlaške povlastice. U ovaj broj Vlaha valja ubrojiti i 15 sela na dobrima Zagrebačke biskupije u Dubravama kod Čazme, gdje se g. 1635. spominje da žive »Vlasi i predavci pomiješani sa

[28] Gore, sl. 144, b. 57.
[29] LOPAŠIĆ, *Spomenici*, I, 195 sl. (135).
[30] LOPAŠIĆ, n. dj., 201 sl. (142) 214-16 (156 sl.) 220 sl. (162) 368 sl. (269).
[31] ŠIŠIĆ, *Pregled*, 345.
[32] ŠIMRAK, *De relationibus*; ISTI, *Povijest marčansko-svidničke eparhije*; ŠIŠIĆ, n. dj., 345 sl.
[33] LOPAŠIĆ, n. dj., I, 266-70 (176-83).
[34] N. dj., I, 270-73 (184-87).
[35] N. dj., I, 393-95 (205-207).
[36] N. dj., I. 317 sl. 224).
[37] N. dj., I, 365-7 (267 sl.); II, 4-7 (4-9).
[38] »... cum universorum Valachorum sedes mile et ducentas domus non superant«, n. dj., II, 147.

Slavoncima«[39]. Prije g. 1658. naseljeno je oko Otočca 90 vlaških kuća, a g. 1659. do 30 kuća na Gackom polju[40]. God. 1665. Nikola Dokmanović, vojvoda gomirskih Vlaha, sebe naziva »Hrvatom«[41]. God. 1672. naseljeno je u Dabru u sjevernoj Lici 90 vlaških kuća[42].

Za bečkih ratova (1683-1699) zapadne kršćanske sile oslobodile su od Turaka Dalmaciju do Dinare planine, cijelu Liku i Pokuplje, Slavoniju i Ugarsku. Tih godina oko 100.000 Hrvata katolika iselilo je iz Bosne i Hercegovine, a još veći broj Hrvata muslimana povukao se u te zemlje iz oslobođenih hrvatskih i južnougarskih pokrajina[43]. Pravoslavni Vlasi, koje su Turci bili naselili u oslobođenim hrvatskim krajevima, velikom većinom ostali su na svojim sjedištima. U oslobođene zemlje prelazile su pojedine skupine Vlaha, također iz neoslobođenih krajeva, poimence iz Bosne. God. 1688. zagrebački biskup Mikulić naselio je »Rašane, zvane Vlahe« na dobrima opatije Topusko[44]. God. 1690. u Lici je naseljeno Vlaha: 50 kuća u Pazarištu, 40 kuća u Širokoj Kuli i 30 kuća u Korenici[45]. God. 1705. u Plaškom se naselilo 30 vlaških kuća, a g. 1711. na Rakovačkom polju 200 kuća Hrvata i Vlaha[46]. U Hrvatsko primorje g. 1714. doselilo se je iz Levanta 218 pravoslavnih kuća, većinom grčke narodnosti[47]. Senjski biskup Martin Borković izvješćuje g. 1702. da su tada u Lici živjeli: Hrvati Bunjevci, koji su se doselili iz Bosne prije 80 godina; Hrvati, doseljeni s granice Kranjske nakon oslobođenja Like; domaći Hrvati, koji su s muslimanske vjere prešli na katoličku, te pravoslavni Vlasi. Bunjevaca je bilo sposobnih za vojsku oko 1.000, bivših muslimana Hrvata oko 2-2.500 osoba. Pravoslavni Vlasi bili su relativno najjača skupina[48]. Prema izvješću Ratnoga vijeća u Beču g. 1702. Vlaha je bilo 11.000 duša između Kupe i Une, a do 30.000 u varaždinskoj i petrinjskoj krajini[49]. Zbog gladi i postupka vojničkih zapovjednika iz Like se g. 1715. preselilo u Srijem i južnu Ugarsku preko 500 vlaških obitelji, u kojima je bilo 1.011 ljudi za oružje[50]. God. 1730. u Lici je bilo 16 pravoslavnih parohija[51].

U drugoj polovici 18. st., napose poslije razorenja Moskopolja g. 1769. i 1788, dolaze u Hrvatsku pravoslavni Cincari, naime etnički Vlasi, koji su sa stočarstva prešli na gradski život rukodjelaca, obrtnika i trgovaca. Ti su se

[39] »... in quibus Valachi et Praedauczy cum Sclauis admixti residere... «, n. dj., II, 180.
[40] N. dj., II, 300 (188) 307 (195) 311 (199).
[41] »Valachus, Croata et voiuoda Gomeriensis«, n. dj., II, 314 (204). – God. 1543. doseljenici iz Bosne u Brinjama sebe nazivaju »Mi Hervati«, n. dj., III, 303 (171).
[42] N. dj., III, 301-305 (170 sl.).
[43] MANDIĆ, *BiH*, III, 251-74.
[44] LOPAŠIĆ, n. dj., II, 388-90 (242).
[45] N. dj., II, 413-17 (256-59).
[46] N. dj., III, 241 sl. (138) 259 sl. (159).
[47] N. dj., III, 304 sl. (172)
[48] N. dj., III, 214-16 (116).
[49] N. dj., III, 203 sl. (112).
[50] N. dj., III, 306-12 (174).
[51] N. dj., III, 343 sl. (189).

naselili u Mostaru, Sarajevu, Zemunu, Novom Sadu, Osijeku, Bosanskom Brodu, Zagrebu, Karlovcu i drugdje. Od tih Vlaha-Cincara potječe većina kasnijih srpskih trgovačkih kuća u hrvatskim zemljama[52].

Crkvenu organizaciju pravoslavnih u Hrvatskoj i Ugarskoj proveo je pećki patrijarh Arsenije III. Crnojević g. 1695. Za krajeve južno od Save i zapadno od Une bila je osnovana Karlovačka episkopija sa sijelom u manastiru Gomirje kod Ogulina, a od g. 1721. u Plaškom. Varaždinska vojna krajina pripadala je episkopiji u Pakracu, a istočna Slavonija i Srijem srijemskoj episkopiji u manastiru Krušedolu. Naslov patrijarh donijeli su sa sobom iz Peći Arsenije III. Crnojević i Arsenije IV. Jovanović Šakabenta; svi njihovi nasljednici nosili su naslov metropolita i priznavali su vrhovnu vlast patrijarha u Peći do g. 1766, kada su Turci ukinuli tu patrijaršiju, a poslije te godine patrijarha u Carigradu. Metropolit Josip Rajačić, 15. prosinca 1848, dobio je povlasticu od kralja Franje Josipa I. da se on i njegovi nasljednici nazivlju srpskim patrijarsima[53].

3. *Prijelaz Hrvata katolika na pravoslavlje*

U jugoistočnim hrvatskim krajevima, u Travunji i srednjovjekovnoj Duklji, još za Nemanjića bio je jedan dio Hrvata katolika silom preveden na pravoslavlje time da su katolički biskupi, svećenici i redovnici bili protjerani i na njihova mjesta postavljeni pravoslavni popovi i kaluđeri[54]. Daleko veći, i to veoma značajan broj Hrvata katolika po svoj Bosni i Hercegovini prešao je na pravoslavlje za turske vladavine (1463-1878). Glavni uzrok tome bio je manjak katoličkoga dušobrižničkog svećenstva. Naime, prije nego bi Turci zauzeli koji kraj, katoličko svećenstvo, svjetovno i redovničko, bježalo bi iz zemlje s jednim dijelom domaćega pučanstva. S Hrvatima katolicima, koji nijesu htjeli napustiti djedovinsku zemlju, ostali su samo franjevci i ovdje, ondje po koji pop glagoljaš. Ali i jednih i drugih bilo je nedovoljno, osobito poslije g. 1524, kada su bili porušeni gotovo svi franjevački samostani u turskoj Bosni. Posebno je bio velik manjak katoličkoga svećenstva u Trebinjskoj biskupiji, u istočnoj Bosni i u Turskoj Hrvatskoj između Vrbasa i Une.

Daljnji uzrok prijelaza Hrvata katolika na pravoslavlje bio je dugotrajni pritisak srpskih i carigradskih patrijarha, njihovih vladika, popova i kaluđera. Ovdje, ondje i sami su katolici svojevoljno prelazili na pravoslavlje, da se zaštite od turskih progona i ostanu kršćanima, iako druge vjeroispovijesti. Kada je uveden novi gregorijevski kalendar u Bosni g. 1590, neki je broj katolika prešao na pravoslavlje, da ostanu u »staroj vjeri«[55].

[52] Gl. dalje, s. 284-9.
[53] HADROVICS, *Le peuple serbe*, 140-57; ŠIŠIĆ, *Pregled*, 344-6.
[54] Gl. gore, s. 127 sl.
[55] DRAGANOVIĆ, *Massenübertritte*, 24-36 55-97; MANDIĆ, *BiH*, III, 455-94.

Iz sačuvanih izvora najbolje se može pratiti prijelaz katolika u istočnoj Hercegovini. Hrvatski kapucin fra Bernardin Pomazanić, koji je g. 1529. iz Dubrovnika putovao u Carigrad, između Bileće i Gackoga, i u Gackom, našao je mnogo kršćana grčkoga obreda, koji su prije bili Latini [= kršćani rimskoga obreda], ali su bili prevedeni na raskol zbog manjka katoličkih svećenika[56]. Isusovac Julije Mancinelli (1537-1618), na osnovi vlastitoga uvida i misionarenja u Trebinjskoj biskupiji tvrdi: »Zbog manjka katoličkih svećenika gotovo sav onaj narod postao je grčkoga obreda«[57]. U Popovu polju rođeni biskupi, fra Benedikt Medvjedović i fra Dominik Andrijaš, u predstavci Kongregaciji de propaganda g. 1622. pišu:

»U Popovu je bilo, nema ni 50 godina, oko 380 (katoličkih) kuća, koje su prešle na raskol, jer nijesu imale svoga pastira ni biskupa. I od 12 (katoličkih) crkava, njih 4 prisvojili su raskolnici, ponajviše oni, koji su sami prešli na raskol«[58].

U izvješću g. 1627. biskup Andrijaš piše u Rim da u Dubravama između Stoca i Mostara još ima 250 kuća katolika, koji za 10 do 12 godina nijesu vidjeli katoličkoga svećenika, pa su morali ići pravoslavnim svećenicima za krštenje i vjenčavanje, a koji put i na liturgiju.[59]

Drugi kraj, u kojemu je mnogo Hrvata katolika prešlo na pravoslavlje, bila je sjeveroistočna Bosna. Koncem 14. i početkom 15. st. taj je kraj bio najkatoličkiji u bosanskom kraljevstvu. Između rijeke Bosne i Drine tada su franjevci imali 10 samostana[60]. Međutim, kada je kralj Sigismund (1387-1437), u borbi s bosanskim kraljevima, Mačvu, Usoru i Srebrenicu g. 1412. dao u feud srpskom despotu Lazaru Lazareviću, taj je stao silom prevoditi katolike i bogomile na pravoslavlje. Još nasilniji bio je njegov nasljednik Đurađ Branković (1427-1456)[61]. Branitelj Beograda, sv. Ivan Kapistran, o tome je 4. srpnja 1455. pisao papi Kalikstu III: »Mala braća, opslužitelji Bosanske vikarije, tuže se da raški raskolnici čine mnoga zla njima i vjernicima svete

[56] »Nello stato di Erzigouigna tre giornate lontano da Ragusi sono molti christiani di rito greco già latini, ma per penuria di sacerdoti latini sedotti da scismatici... il medesimo ho inteso in altre ville. In Gaska dello stesso stato molte donne christiane rinegate con lagrime dimandauano... detto Padre e suoi compagni... pregandoli a restare con loro che crederebbero ciò che gli hauessero detto«, PANDŽIĆ, *De dioecesi*, 31, b. 5; MANDIĆ *BiH*, III, 460 sl.
[57] »... Dalla mancanza de medesimi sacerdoti latini quasi tutti quei popoli erano divenuti di rito greco«, CELLESI, *Vita*, 114.
[58] »Nella parochia di Papua alias Popouo... erano non sono 50 anni appresso 380 case et per non hauer hauto lor pastore ne vescouo sono trabuchate nella scisma... et delle 12 chiese sono 4 usurpate et occupate delli scismatici maxime quelli che sono trabuchati nella scisma«, Roma, Arch. Prop., Scritt. riferite, vol. 146, fol. 263 r; MANDIĆ, n. dj., 462.
[59] »...molte case disperse per molte parti, che da 250, le quali da 10 et 12 anni non hano uisto Religioso alcuno, ma andati alle liturgie de scismatici, se bene rarissime uolte et appresso di loro fatti li sponsalizii; se bene mai si sono scordati della fede catholica«, Arch. Prop., Scritt. riferite, vol. 146, fol. 264r; MANDIĆ, n. dj., 466.
[60] MANDIĆ, n. dj., 467-79; ISTI, *Franjevačka Bosna*, 56 231 sl.
[61] Gl. gore, s. 189 sl.

rimske crkve. Napose, da nasilno krste katolike protiv njihove volje; da im nekada oduzimlju dobra i stavljaju ih u zatvor«[62].

Sultan Bajazid II. (1481-1512) carskim fermanom g. 1488. zaštitio je katolike zvorničkoga sandžakata protiv zahtjeva srpskoga patrijarha i metropolita, da im katolici plaćaju crkvene pristojbe. U tom fermanu se naglasuje da tu katolici žive »od vremena carskog osvajanja«, to jest da su u Bosni starosjedioci, a za ljude srpskoga patrijarha veli da su novodošli[63]. Slično je sultan zaštitio katolike u Srebrenici i Novom Brdu, fermanom 17. kolovoza 1498[64]. God. 1561. zvornički kadija izvijestio je Portu »da je latinsko žiteljstvo kotara zvorničkoga došlo pred šerijat, da se potužilo kako su među njih došli srf-vlaški i rumunjski popovi, te zašli od sela do sela tražeći po svojim običajima (od nas) resume«, što je sultan zabranio[65]. To nam govori, da su Hrvati katolici g. 1561 još živjeli redom po selima zvorničkoga sandžakata. God. 1575. carski kajmekan naredio je da kadije ne vjenčavaju katolike u Foči[66], Prijepolju i Čajniču[67], iz čega valja zaključiti da je još tada bilo katolika u Podrinju. Međutim, u drugoj polovici 16. st., uslijed turskih progona katolika, a najviše pojačanim pritiskom obnovljene srpske patrijaršije u Peći (1557), katolika je u sjeveroistočnoj Bosni gotovo nestalo: jedan dio ih je prešao na islam, a većina na pravoslavlje[68]. Na službenom pohodu g. 1600. biskup Baličević našao je u Srebrenici 200 katoličkih kuća, ali u selima oko Zvornika tada nije više bilo »nijedne katoličke, već više raskolničkih nego turskih kuća«[69]. God. 1674. biskup Ogramić piše da u prostranoj župi Skakavi u Posavini, istočno od rijeke Bosne, ima samo 995 katolika. »Svi su drugi, u velikom broju, Turci i raskolnici, iako su prije kratkoga vremena gotovo svi bili katolici«[70].

Treće veliko područje u kojemu je mnogo Hrvata katolika prešlo na pravoslavlje, bila je Turska Hrvatska, između Vrbasa i Une. Ti su krajevi za dolaska Turaka u Bosnu bili čisto katolički i dobro naseljeni. Ali u borbama s Turcima, osobito od pada Jajca, g. 1528, do pada Bihaća, g. 1592, veliki dio tamošnjih Hrvata izginuo je, ili je bio odveden u ropstvo, ili se iselio u slobodne hrvatske krajeve. Znatan je ipak dio Hrvata katolika ostao na djedovinskim ognjištima i prešao na islam i pravoslavlje. Današnji pravoslavni u

[62] »Conqueruntur fratres minores de observantia de Vicaria Bosnae, Rascianos schismaticos... multa mala perpetrare in ipsos fratres et in Christi fideles... Violenter christianos catholicos arripiunt baptizando eos invitos qui nollent, quandoque eis auferendo bona, et quandoque incarcerando eos«, AB 225 (954).

[63] MATASOVIĆ, *Fojnička regesta*, 104 sl. (6).

[64] [H. ŠABANOVIĆ], *Turski dokumenti*, 197 sl.

[65] MATASOVIĆ, 109 (45).

[66] Katoličku baziliku u Foči iz 12. st. Turci su g. 1506. pretvorili u carsku džamiju, BEJTIĆ, *Povijest*, 23-37, posebno s. 28; ŠABANOVIĆ, *Evlija Ćelebija*, 168.

[67] MATASOVIĆ, 114 (91).

[68] MANDIĆ, *BiH*, III, 467-79.

[69] »Nelle ville vicine [a Suonich] non vi e alcuna casa catolica, ma ben più di scismatici, che da Turchi... Arivai ala Terra Argentina di 200 case catholiche...«, GZM, 24 (1909) 71.

[70] »...Caeteri sunt omnes in gravi numero Turcae et schismatici, cum ante parvum tempus fere omnes catholici fuerunt«, JELENIĆ, *Spomenici*, 149.

tim krajevima tamnomrke boje lica potječu od neslavenskih etničkih Vlaha, koje su Turci doveli iz Staroga Vlaha, durmitorskih planina i istočne Hercegovine; oni pak svijetloga rumenoga lica i s plavim očima i kosom potomci su domaćih Hrvata katolika, koji su za turskih vremena prešli na pravoslavlje. To potvrđuje i predaja mnogih tamošnjih pravoslavnih obitelji, koje tvrde da su starinci u tim krajevima, kakvi su bili samo Hrvati katolici[71]. Proučavajući podrijetlo stanovništva u Bosanskoj krajini, Milan Karanović, bivši pravoslavni svećenik, o tamošnjim starosjediocima napisao je: »Izgleda kao da su pravoslavni starinci i rasno i etnički isto sa islamizovanim delom starinaca i sa katolicima starincima u srednjoj Bosni«[72].

I u slobodnoj Hrvatskoj bilo je prijelaza Hrvata na pravoslavlje. Tu su prelazili Hrvati katolici zvani »predavci« i »Slavonci«, koji su koncem 16. i početkom 17. st. ispod Turske prebjegli u Hrvatsku. Prvi su bili starinci iz Bosne, a drugi iz Slavonije. Služeći u turskoj vojsci uživali su povlastice, koje su Turci davali etničkim Vlasima. S ovima su u dogovoru bježali u Hrvatsku i tu su htjeli uživati pogodnosti, koje su Habsburgovci davali Vlasima[73]. Zagrebački biskup Petričić g. 1662. piše da predavci dolaze na sastanke Vlaha i da vlaški suci sude i njima i Slavoncima[74]. Kako su hrvatski plemići i sabori tražili da im se Vlasi podvrgnu i plaćaju dažbine[75], na prijedlog kraljevskoga povjereništva u Varaždinu 6. rujna 1635. stvoren je posredni prijedlog, naime, da vlaške povlastice uživaju samo pravi, etnički Vlasi, a da od tih povlastica budu isključeni »svi i pojedini predavci i Slavonci, za koje se zna, da nijesu sinovi Vlaha«[76]. U tom smislu je kralj Ferdinand III. donio odluke 3. III. 1639, 10. XII 1643. i 21. II. 1648[77]. Međutim, predavci i Slavonci nijesu se htjeli odreći vlaških povlastica, pa su ih donesene odluke još tješnje zbližile s etničkim Vlasima pravoslavne vjere. Za dugih borba o vlaškim povlasticama, koje su trajale cijelo 17. st., dobar dio predavaca i »Slavonaca« prešao je na pravoslavlje, kako je zabilježio hrvatski povjesničar Baltazar Krčelić[78]. I činjenica, da današnji pravoslavci u Dalmaciji žive poglavito na sjedištima starih hrvatskih Vlaha oko Obrovca, Benkovca, Knina i Vrlike, govori nam da su se stari Vlasi katolici i u tim krajevima pomiješali s novim turskim filurškim Vlasima i prešli na pravoslavlje, kada su Turci zauzeli te

[71] KARANOVIĆ, *Pounje*, 368 sl. 384 sl.; RAGJENOVIĆ, *Bjelajsko polje*, 168-171.

[72] KARANOVIĆ, 339.

[73] O Hrvatima »predavcima« i »Slavoncima« vidi MANDIĆ, *BiH*, III, 297-304.

[74] »Ad quas congregationes non solum Valachi illi schismatici, sed etiam Predavcii, hoc est homines catholici sclavonicae aut croaticae nationis, qui in Turcia olim degentes fidem servaverunt catholicam ac deinde huc vel ipsi, vel maiores ipsorum transmigraverunt eandem fidem catholicam etiamnum servantes, immo etiam Sclavi itidem homines catholici ab antiquo huius regni originarii incolae...«, ŠIMRAK, *Marčanska eparhija*, 39, b. 15.

[75] Gl. gore, s. 20.

[76] »Omnes et singuli Praedauczy et Sclaui... qui filii Valachorum non esse dignoscerentur«, LOPAŠIĆ, n. dj., II, 179.

[77] LOPAŠIĆ, n. dj., II, 202-5 261-3 279-82.

[78] »... non pauci ex Latinis ad Graecos transierunt, qui in ipsis legibus Predavcy vocantur«, KERCHELICH, 431.

predjele. Neki potomci tih starih hrvatskih Vlaha održali su do danas ikavski govor[79]. I čakavsko narječje jednoga dijela Žumberčana[80]svjedoči nam da su senjski uskoci katolici, čakavskoga narječja, koji su g. 1617. bili naseljeni u Žumberku[81], s vremenom prešli na istočni obred i uniju.

4. *Posrbljenje neslavenskih Vlaha i pravoslavnih Hrvata*

Potomci Maurovlaha u Karpatima i na Balkanu sve do turskih vremena živjeli su u potpunoj obiteljskoj i etničkoj odijeljenosti od državnih naroda: Bizantinaca, Bugara, Srba i drugih, među kojima su živjeli. To je pogodovalo, da su Vlasi tijekom cijeloga srednjega vijeka i u malim skupinama održali svijest svoje narodne pripadnosti i ujedno očuvali svoj romanski govor, koji su primili od Rimljana u prvim stoljećima kršćanstva za rimske vladavine. U današnjoj Rumunjskoj, gdje su činili većinu pučanstva prema drugim narodnostima, Maurovlasi su se razvili u politički narod i sebe prozvali »Rimljanima« (Romani), po romanskom jeziku, kojim su govorili[82]. I u Makedoniji maurovlaški Aromuni sačuvali su svoj romanski jezik i svijest vlaške narodnosti sve do danas[83]. U drugim krajevima, gdje su živjeli u manjini, Vlasi su zarana postali dvojezični: u kući su govorili romanskim jezikom, a u saobraćaju s državnim narodima jezikom toga pučanstva. Kada su Vlasi koncem 15. i tijekom 16. i 17. st. dolazili iz srednjega Balkana u hrvatske zemlje u vojničkoj službi Turaka, još su u kućama govorili svojim romanskim jezikom. To izričito svjedoči mletački zemljopisac Dominik Negri g. 1557. za dalmatinske Vlahe[84], a to nam dokazuje i činjenica što Vlasi, koji su dolazili u hrvatske zemlje iz Srbije, nigdje nijesu stvorili ni mali otočić srpske ekavice, nego su primili štokavsku ikavicu i ijekavicu, koju su našli u hrvatskim zemljama. Tijekom 17, a napose u 18. i 19. st., Vlasi kao manjina stanovništva u hrvatskim zemljama napuštaju svoj vlaški jezik i u kućnoj uporabi.

Društveno i imovinski Turci su izjednačili Vlahe s drugim svojim kršćanskim podanicima, kada su Vlahe nomade i beskućnike učinili posjednicima i stalnim sjediocima na vojničkim filurdžijskim dobrima ili kmetovskim četvrtarima na begovskim dobrima. Uslijed posebnih vlaških povlastica, Vlasi su, dapače, došli u bolji društveni i imovinski položaj nego kršćanska raja, potomci negdašnjih državnih naroda: Grka, Bugara, Srba i Hrvata. To je Vlasima otvorilo put sklapanju ženidaba s istovjernim pripadnicima tih naroda, za što nijesu imali zapreka sa strane Turske, koja nije zabranjivala

[79] Gl. GZMns 15/16, *Etnologija*, 36 sl. 91-104.
[80] Gl. SKOK, *Novi prilozi*, 215-78.
[81] Gore, s. 206 sl.
[82] LOCIUS, 459; JORGA, *Histoire*, II, 93-210.
[83] WEIGAND, *Die Aromunen;* THOMSON, *The Nomads;* KADLEC, *Valaši*, 32 123-60; CAPUDAN, *Die Madezo-Rumänen.*
[84] »... qui latina, sicet corrupte, inter loquendum non pauca proferant vocabula seque Romanos fuisse, ibique prioribus temporibus in coloniam deductos pertinaciter asseverant...«, NIGER VENETUS, 103.

ženidbu između ljudi raznih rasa. Kako će se pak Vlasi narodno opredijeliti, na to su bitno i odlučno utjecali pravoslavna crkva i moderni narodni pokreti.

Balkanski Vlasi, naime, živjeli su na području istočnoga Bizantskoga carstva, pa su slijedili bizantsku liturgiju, a od konačnoga raskola g. 1054. pripadali su pravoslavnoj crkvi. Od etničkih Vlaha, polunomada i lutaoca, malo je bilo svećenika, pa su među njima vršili svećeničku službu grčki, bugarski ili srpski svećenici, već prema tome na čijemu su se području nalazili. Budući da je kod pravoslavnih naroda vjera najtješnje vezana s narodnošću, to su grčki svećenici učili Vlahe, da su grčke pravoslavne vjere, a tim i Grci. Tako su radili i bugarski i srpski svećenici na bugarskom i srpskom području[85].

Kako smo vidjeli, u hrvatske zemlje dolaze pravoslavni Vlasi u turskoj vojnoj službi iz srpskih zemalja, počevši s padom Bosne (1463) i dalje. Prate ih pravoslavni svećenici i kaluđeri, koji su ovisili o vladikama u Dabru i Mileševu, a ovi od srpskih patrijarha u Peći. I upravo ovi srpski popovi i kaluđeri u službi neslavenskih Vlaha, istovjetujući pravoslavnu vjeru sa srpskom narodnošću, donose srpsko ime u Bosnu i Hercegovinu, a od konca 16. st. prenose ga i u slobodne hrvatske zemlje (banovinu) i u Dalmaciju. I tako još od 16. st., iako rijetko, susrećemo nazive Vlaha »srpske vjere«, koji se, dapače, nazivaju i Srbima[86]. Srpski kaluđeri, proseći po Rusiji, srpsko su ime protezali u Hrvatskoj sve dotle, dokle su dopirale naseobine prebjeglih turskih Vlaha filurdžija[87]. Vlasi su ipak u hrvatskim zemljama sve do konca 18. st. bili svijesni svoje etničke posebnosti i razlike od drugih naroda[88]. Istom početkom 19. st., kada se na Balkanu stvaraju poluslobodne i slobodne države, srpska, grčka i bugarska, potomci negdašnjih Maurovlaha napuštaju svoju vlašku etničku posebnost i pretapaju se u narode navedenih država.

Sustavni rad za posrbljenje neslavenskih Vlaha i pravoslavnih Hrvata u hrvatskim zemljama, a tim i postanak Srba u tim krajevima, počinje s *Načertanijem* Ilije Garašanina, g. 1844, a napose s osnutkom srpskoga odbora u Beogradu g. 1862, koji je sebi uzeo za zadaću da u duhu *Načertanija* širi srpsko ime i utjecaj u susjednim turskim i austrijskim zemljama[89]. Iste godine, pod utjecajem srpskoga kneza Mihajla (1860-1868) i njegova ministra Ilije Garašanina, osnovan je i u Sarajevu srpski odbor pod vodstvom pravoslavnoga svećenika Bogoljuba Petranovića. Društvo je etničko ime Vlaha proglasilo porugljivim i uzelo za zadaću da mjesto naziva »Vlasi« i »hrišća-

[85] O utjecaju Turske i pravoslavne crkve na stapanje Maurovlaha s balkanskim narodima vidi RP 558-64.
[86] MANDIĆ, *BiH*, III, 503-7 515-18.
[87] DIMITRIJEVIĆ, *Građa*, 31. sl. 48 51 172 200 206-9 itd.; HADROVICS, 112-118.
[88] Gl. gore, s. 211, b. 64.
[89] STRANJAKOVIĆ, *Kako je postalo Garašaninovo »Načertanije«*, 65-115; ISTI, *Politička propaganda Srbije*; VALENTIĆ, *Koncepcija Garašaninova »Načertanija«*, 123-137; ZAČEK, *Češko i poljsko učešće*, 35-56; ŽIVANOVIĆ, *Politička istorija Srbije;* JOVANOVIĆ, *Druga vlada Miloša i Mihajla.*

ni«, kako su se dotle redovito zvali pravoslavni u Bosni i Hercegovini, uvede srpsko ime[90]. Rad oko posrbljenja Vlaha i drugih pravoslavnih osobito je bio živ za bosansko-hercegovačkoga ustanka 1875-1878, te prvih godina austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878-1918). Srpstvo se širilo putem propagandnih odbora, pravoslavnim konfesionalnim školama, stipendijama na visokim školama, štampom, pjevačkim i športskim društvima (Sokol). Posebno je bilo aktivno pravoslavno svećenstvo, koje je uživalo velik ugled među pravoslavnim vjernicima[91].

U Hrvatskoj i Dalmaciji pod utjecajem narodnoga duha i ilirskoga pokreta pravoslavni (potomci Vlaha i drugi) su se većinom osjećali jedno s Hrvatima i borili se za ujedinjenje svih hrvatskih zemalja u jednu hrvatsku državu[92]. Ban Khuen-Héderváry (1883-1903) među hrvatskim pravoslavcima širio je srpsko ime i svijest, da ih odijeli od Hrvata i učini svojim oruđem u borbi protiv hrvatskih državnih prava i sloboština. Ipak sve do g. 1918. mnogo se pravoslavnih u Hrvatskoj priznavalo Hrvatima. Tako pjesnik Petar Preradović, general Borojević, M. Mihaljević i drugi. God. 1871, kada je zaneseni hrvatski rodoljub Eugen Kvaternik podigao ustanak u Rakovici, da Hrvatsku oslobodi od »švapsko-madžarskoga gospodstva« i uspostavi slobodnu državu Hrvatsku, većina njegovih ustanika bila je pravoslavne vjere[93]. Istom za prve i druge Jugoslavije hrvatski pravoslavci se većinom priznaju Srbima.

Prema našim istraživanjima, današnji Srbi u Bosni i Hercegovini potječu:

32-35% od pravoslavnih Hrvata,
50-52% od neslavenskih Vlaha,
6-7% od posrbljenih Bugara, Grka, Armenaca i Albanaca,
8-10% od pravih etničkih Srba, koji su došli u ove zemlje većinom za austro-ugarske uprave i za dviju Jugoslavija[94].

U Boku Kotorsku stalni broj etničkih Srba doselio je koncem Kandijskoga rata (1645-1669)[95]. U Srijem se etnički Srbi počinju naseljavati za srpskih despota g. 1412-1459. Napose ih je dosta došlo u velikoj seobi Srba s Arsenijem III. Crnojevićem g. 1690 i Arsenijem IV. g. 1737/9. Tada se neki broj etničkih Srba naselio i u istočnoj Slavoniji[96]. U druge hrvatske zemlje malo se etničkih Srba doselilo prije g. 1918. U sjeverozapadnoj Dalmaciji, u Lici, Kordunu i Baniji od današnjih Srba njih preko dvije trećine (66-70%) potječe od pravoslavnih neslavenskih Vlaha, koji su s Turcima došli u te kra-

[90] HERKALOVIĆ, *Vorgeschichte*, 16-19; SKARIĆ, *Sarajevo*, 223 sl.
[91] VOJVODIĆ, *Rad Srbije*; MANDIĆ *BiH*, III 433-39 515-18.
[92] POLITEO, *Srpsko-hrvatsko pitanje*; G. NOVAK, *Pokret za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom*, 1-110; ISTI, *Prošlost Dalmacije*, II, 345-411.
[93] NEHAJEV, *Rakovica*; JAKŠIĆ, *Rakovička buna*; KUSTIĆ, *Kvaternik*; ŠIDAK I DRUGI, 51 sl.
[94] MANDIĆ, *BiH*, III, 515-18.
[95] MANDIĆ, *Hercegovački spomenici*, I, 173 (174) 182 (184).
[96] Gore, s. 244 sl. 262 sl.

jeve preko Bosne i Slavonije[97]. Oko jedne četvrtine tih Srba vuče lozu od pravoslavnih Hrvata: »predavaca«, »Slavonaca«, domaćih Hrvata čakavaca i kajkavaca u vojnim krajinama, te popravoslavljenih Hrvata ijekavaca iz istočne Hercegovine i sredovječne Duklje. Najviše 2-3% od tih potječu od pravih etničkih Srba.

[97] Gore, s. 255-262.

IV. OBNOVA SRPSKE DRŽAVE (1817-1918)

Od pada despotovine g. 1459. za više od 350 godina Srbi nijesu imali svoju srpsku državu. Za dugoga turskoga gospodstva u Srbiji je nestalo velikaških obitelji, bogatih posjednika i učenih ljudi. U zemlji je ostao samo srpski seljak, siromašna i bespravna turska raja s dosta neukim pravoslavnim klerom. Da u takvim prilikama Srbi nijesu izgubili svoju narodnu svijest i ljubav za obnovu srpske države, glavna je zasluga Srpske pravoslavne crkve, iseljenih Srba u Ugarskoj i narodnih guslara. Spomen na negdašnju slobodnu srpsku državu i njezine kraljeve pravoslavna crkva održavala je svojim žićima pravoslavnih svetitelja, među kojima su glavni bili bivši srpski kraljevi[1]. Uz to, iseljeni Srbi u južnoj Ugarskoj zadugo su održavali misao obnove srpske despotije i povratka u staru Srbiju. Iz njihove sredine nikli su prvi pisci srpske prošlosti: Đorđe Branković (1645-1711) sa svojom *Slavensko-serbskom hronikom* u 5 knjiga[2] i arhiepiskop Jovan Rajić s djelom *Istorija raznih slavenskih narodov* u četiri knjige (1794-95)[3]. Ta su djela, iako nekritična i fantastična, mnogo pridonijela održanju i jačanju srpske narodne i državne svijesti tijekom 18. i 19. st. Među neukim seljačkim svijetom spomen na srpsku prošlost i državu održavali su narodni guslari u junačkim pjesmama o srpskim kraljevima, Kraljeviću Marku, bitci na Kosovu i o borbama s Turcima. Živa narodna svijest bila je uzrokom da su Srbi svaki put podigli ustanak, kada bi se kršćanske vojske pokazale na granicama stare Srbije[4]. Do same obnove srpske države došlo je ipak tek onda, kada je Turska iznutra bila rastrovana i oslabila, a kršćanske sile Austrija i Rusija, ojačale i Srbima pružile pomoć.

[1] DANIČIĆ, *Životi*.
[2] RADONIĆ, *Grof Đorđe*; RADOJČIĆ, *Počeci*.
[3] RADOJČIĆ, *Podloga*, 177-89; ISTI, *Srpski istoričar*.
[4] Gl. gore, s. 255.

1. *Prvi i drugi srpski ustanak (1804-1817)*

God. 1782. car Josip II. i ruska carica Katarina II. stvorili su tajni ugovor da Tursku istjeraju iz Europe. Austrija je imala dobiti: Bosnu, Hercegovinu, Dalmaciju, Crnu Goru i Šumadiju. Ostali dio Balkana imao je pripasti Rusiji: izravno ili kao obnovljena bizantska država pod ruskim vrhovništvom. Uz naknadu za Dalmaciju Venecija je imala dobiti Moreju, Kretu i Cipar[5].

Nakon velikih priprava i sa strane Austrije i Rusije rat je otpočeo g. 1787. Na poziv Josipa II. Srbi su u Šumadiji digli ustanak. Iako su postigli neke uspjehe i zauzeli Beograd (8. X. 1789), saveznicima nije uspjelo skršiti Tursku. Zbog unutarnjih prilika u Ugarskoj i Hrvatskoj, Austrija je u kolovozu g. 1791. sklopila mir s Turskom u Svištovu, a na to i Rusija u lipnju 1792. u Jaši (Jassy)[6]. U tim ugovorima Srbima je dana opća amnestija i pojačane seoske i nahijske samouprave, koje su dotle bile razvijene u Srbiji na osnovi starih vlaških samouprava na čelu sa seoskim primikurima i nahijskim knezovima. S tim u vezi iz beogradskoga pašaluka bili su uklonjeni janjičari. Ovi su se brzo povratili u zemlju i počeli tlačiti srpsku raju gore nego prije. Kako beogradski paša nije mogao janjičare staviti u red, srpski prvaci i knezovi, pod vodstvom Kara-Đorđa Petrovića, digli su ustanak u Šumadiji. U noći između 24. i 25. srpnja 1804. Srbi su poklali sve janjičare u zemlji (»Pokolj dahija«)[7]. Vođa ustanka bio je Đorđe Petrović, dotadašnji trgovac svinjama. On je potjecao od maurovlaške obitelji iz Staroga Vlaha. Zbog veoma crne boje lica zvali su ga Kara-Đorđe (Crni-Đorđe). On je sudjelovao u ustanku g. 1787/88. i u njemu se odlikovao. Karađorđe je bio pravi balkansko-vlaški tip: hrabar, ali krvoločan, nagao, silovit i surov, ali u danim prilikama milosrdan i velikodušan.

U početku, srpski ustanak nije bio uperen protiv Turske i sultana, nego protiv domaćih janjičara i silnika. Na skupštini seljačkih knezova i prvaka, koju je u travnju g. 1805. sazvao Karađorđe, Srbi su tražili samo pojačanje samouprave i njezino osiguranje. Kada je to sultan Selim III. (1789-1807) odbio, Srbi su otpočeli borbu za potpunu samostalnost. Pomagani od svojih sunarodnjaka u južnoj Ugarskoj, Srbi su uspjeli u planinama zaustaviti tursku vojsku, koja je u jeseni g. 1805. prodirala uz Moravu, i slijedeće godine potući vojsku Bosanskoga pašaluka na Mišaru, gdje je izginuo velik broj bosanskih aga i begova. U navedenim borbama srpski su ustanici oslobodili cijelu sjevernu Srbiju i dobili u ruke tvrde gradove: Šabac, Beograd, Smederevo, Požarevac i Užice. Iako je ruska vojska došla u pomoć Srbima i turska snaga oslabila opetovanim promjenama na sultanskom prijestolju, g. 1808-

[5] MITROFANOFF, *Joseph II*, I, 262-64; ŠIŠIĆ, *Pregled* 337 sl.
[6] PAVLOVIĆ, *Srbija*.
[7] NOVAKOVIĆ, *Ustanak na dahije*; PANTELIĆ, *Beogradski pašaluk*; SAULIĆ, *Prvi srpski ustanak*.

-1811. srpski je ustanak oslabio najviše neslogom srpskih prvaka, od kojih su se mnogi otimali vodstvu Crnoga Đorđa. Kada su Rusi u svibnju g. 1812. sklopili mir s Turcima u Bukureštu i povukli se u svoju zemlju, da se brane od Napoleonova pohoda, Turci su svladali Srbe i u listopadu 1813. osvojili Beograd. Karađorđe je u to s malim brojem svojih suradnika pobjegao preko Dunava u južnu Ugarsku[8].

Među srpskim prvacima, koji su ostali u zemlji, bio je Miloš Obrenović. Za prvoga ustanka nije bio među istaknutijim borcima. Živio je u neprijateljstvu s Karađorđem, kojega je optuživao, da mu je dao ubiti polubrata. Nakon što je skršen prvi ustanak, Miloš je surađivao s Turcima i djelovao na narod da se primiri. Zbog toga je bio od Turaka imenovan oberknezom u istočnoj i srednjoj Šumadiji, u nahijama Kragujevcu, Rudniku i Požegi. Međutim, Turci su činili jak pritisak na pokorene Srbe; progonili su ih i pljačkali. To je dovelo do drugoga ustanka (1815-1817), koji je otpočeo na Cvjetnicu, 29. III. 1815, Miloš Obrenović u svom rodnom selu Takovu. I on je, kao i Karađorđe, potjecao iz vlaške seljačke obitelji. Bio je oštrouman, lukav i okretan; prikladniji nego Karađorđe da drži na okupu neodgojene srpske prvake i da vodi borbe s Turcima jataganom i pregovorima. U prvih pet mjeseci Miloš je zauzeo Rudnik, Čačak, Kraljevo i Požarevac i počeo pregovarati s Turcima. Postigao je sporazum, po kojemu turska vlast ostaje i dalje u Srbiji; paša će rezidirati u Beogradu, ali Srbi u Šumadiji dobivaju jaku samoupravu: mogu zadržati oružje, poreze će sami ubirati; sudstvo će među sobom sami vršiti; mogu se sastajati na narodnu skupštinu u Beogradu.

Dok je Miloš još vodio pregovore s Turcima, u lipnju 1817, Karađorđe se povratio u Srbiju, ali je bio brzo umoren na sumnjiv način. Tim je otpočela borba do iskorjenuća između Obrenovića i Karađorđevića, koja je trovala politički život Srba cijeloga 19. st. Uslijed toga, od devet vladara nove srpske države nijedan nije mirno vladao od nastupa do svoje smrti: šest ih je bilo zbačeno s prijestolja, a trojica su bili nasilno umoreni[9].

2. *Srpska samoupravna kneževina pod turskim vrhovništvom*

Srpska narodna skupština, 8. studenoga 1817, izabrala je Miloša Obrenovića za nasljednoga kneza Srbije. Tim je otpočeo život nove srpske države, iako pod turskim vrhovništvom i ograničen gotovo na samu Šumadiju. Turska je priznala Miloša I. za nasljednoga kneza Srbije istom u Drinopoljskom ugovoru g. 1830. s Rusijom. U tom se ugovoru Turska obvezala da će se muslimani iseliti iz svih srpskih sela i povući u osam utvrđenih gradova i varoških mjesta. Kada se Turska zaplela u rat s Egiptom, Milošu je pošlo za

[8] IVIĆ, *Dokumenti*; ČOROVIĆ, *Karadorde*; JOVANOVIĆ, *Karadorde*.
[9] CLISSOLD, *A short history*, 114-29

rukom ugovorom 25. svibnja 1833. samoupravnu Srbiju proširiti za daljnjih šest nahija.

Za Miloševe uprave u Srbiji je porasla trgovina, počele se otvarati škole i graditi ceste. I vojska je bila organizirana. Ali kada je trebalo podizati poreze da se smognu novčana sredstva za državne potrebe, narod se počeo buniti. To je prisililo Miloša da je g. 1835. dao prvi ustav srpskoj državi, koji je tri godine kasnije proširio. U poteškoćama, s kojima se susretao u radu s Narodnom skupštinom, Miloš I. odrekao se prijestolja 13. lipnja 1839. u korist svoga starijega sina Milana, koji je ležao teško bolestan i za nekoliko dana umro. Naslijedio ga je mlađi sin Mihajlo Obrenović (1839-1842) pod skrbništvom dvojice namjesnika. Uslijed državnih nameta, koje je trebalo povećati, i rovarenja pristaša Karađorđeve obitelji, u zemlji je nastalo veliko nezadovoljstvo, pa je Narodna skupština 14. rujna 1842. skinula s prijestolja Mihajla i obitelj Obrenovića[10] i podigla na kneževsko prijestolje Aleksandra I. Karađorđevića.

Za kneza Aleksandra I. (1842-1859) Srbija se znatno ekonomski podigla. Ilija Garašanin, ministar unutarnjih poslova od 1843-52, g. 1844. izradio je *Načertanije* za širenje Srbije i preko srpskih etničkih granica, u zemlje koje su tada držale Turska i Habsburgovci. Vuk Stefanović Karadžić proveo je reformu srpskoga književnog jezika i udario temelje nove srpske književnosti[11]. Garašaninova propaganda imala je najveći uspjeh u Crnoj Gori, gdje je crnogorski knez Petar II. Petrović počeo sustavno širiti srpsko ime među Crnogorcima[12].

U vojnoj politici Aleksandar I. oslanjao se na Austriju. Na toj strani on je stao i u natjecanju Austrije s Rusijom na Balkanu. To su iskoristili svrgnuti knezovi Obrenovići i njihove pristaše u Srbiji, koji su bili za Rusiju. Ti su prouzrokovali više buna u Srbiji, dok nije skupština g. 1859. Aleksandra I. svrgnula s kneževske stolice[13]. Na prijestolje je bio pozvan i s velikim oduševljenjem primljen svrgnuti knez Miloš Obrenović, starac od 79 godina. Taj je slijedeće godine umro i naslijedio ga je sin Mihajlo Obrenović (1860-68), bivši srpski knez. On je bio najznamenitiji vladar u novoj srpskoj državi. Donio je novi, dosta liberalni ustav i izborni red za skupštinu; uredio je sudstvo, reorganizirao vojsku i preuredio unutarnju upravu. Uspio je da je iz srpskih gradova g. 1862. bilo povučeno sve muslimansko pučanstvo, a g. 1867. i turske posade. Za kneza Mihajla predsjednik srpske vlade i ministar vanjskih poslova 1861-67. bio je Ilija Garašanin. S odobrenjem knežev im, on je g. 1862. osnovao u Beogradu srpski odbor i počeo sistematski širiti srpsko ime i srpske državne ciljeve, ne samo među etničkim Srbima i u

[10] GAVRILOVIĆ, *Miloš Obrenović*; STOJANČEVIĆ, *Knez Miloš*.
[11] STOJANOVIĆ, *Život*; POPOVIĆ, *Vuk*.
[12] Gl. gore, s. 131.
[13] CLISSOLD, 121-23; ŽIVANOVIĆ, *Politička istorija Srbije*.

starim srpskim krajevima, nego također i u zemljama, koje su etnički i povijesno pripadale hrvatskom i bugarskom narodu[14].

Knez Mihajlo bio je 10. lipnja mučke ubijen od karađorđevaca u Košutnjaku kod Beograda. Na to je srpska skupština izabrala za kneza Milana Obrenovića (1868-89)[15], unuka Miloševa brata Jevrema, dječaka od 14 godina. Milan je bio raspušten mladić i takav je ostao cijeloga života. Pod pritiskom srpskoga javnoga mišljenja, Milan je g. 1876. stupio u rat s Turskom da pomogne kršćane za ustanka, koji je u Bosni i Hercegovini otpočeo g. 1875. Srbija je bila potučena, i da nije bilo ruskoga zahvata, bila bi potpuno uništena. U Sanstefanskom miru između Rusije i Turske, u ožujku 1878, i na Berlinskom kongresu, u lipnju te godine, Srbiji je priznata potpuna neovisnost od Turske i bio joj je dodijeljen komad zemlje u istočnom Pomoravlju od Niša do Pirota.

3. *Srbija postaje kraljevinom (1882)*

Poslije Berlinskoga kongresa obrenovićka Srbija dolazi pod posvemašnji utjecaj Austro-Ugarske. U zemlji bjesne žestoke stranačke borbe i vlada opće nezadovoljstvo. Da podigne ugled pred srpskim narodom, Milan je g. 1882. izradio da Srbija bude priznata kraljevinom. Iz istih pobuda g. 1885. poveo je rat s Bugarima, ali su Srbi bili teško potučeni kod Slivnice. Samo diplomatskim utjecajem Austro-Ugarske sklopljen je mir bez zemljišnih gubitaka za Srbiju. Vanjskim i unutarnjim neuspjesima pridružila se i sablažnjiva borba i rastava braka s kraljicom Natalijom. To je prisililo Milana da se 6. ožujka 1889. zahvalio na prijestolju u korist svoga 13-godišnjega sina Aleksandra I. Obrenovića (1889-1903). Prve četiri godine državom je upravljalo namjesništvo pod vodstvom Jovana Ristića. God. 1892. Aleksandar je uz pomoć vojske zbacio namjesništvo i preuzeo vlast. Bio je pravo dijete svoga oca: raspušten, hirovit i samovoljan. Ukinuo je ustav iz g. 1889. i vladao samovoljno na opće nezadovoljstvo u zemlji. God. 1900. oženio se Dragom Mašin, lijepom dvorankom sumnjive prošlosti. To je povećalo unutrašnje nezadovoljstvo i stranačke borbe. Mladi časnici pod vodstvom Dragutina Dimitrijevića-Apisa osnovali su u vojsci zavjereničku organizaciju »Crna ruka«. Ta je 10. lipnja 1903. okrutno umorila kralja Aleksandra i kraljicu Dragu i bacila ih iz dvora na ulicu[16]. Odlukom Narodne skupštine, 15. lipnja 1903, pozvan je na prijestolje Petar I, sin zbačenoga kneza Aleksandra I. Karađorđevića.

Petar I. Karađorđević (1903-1914) bio je miran i nenametljiv čovjek. Za njegova kraljevanja zemljom je upravljala srpska radikalna stranka, koja je

[14] Gl. gore, s. 271, b. 89-91.
[15] JOVANOVIĆ, *Vlada*.
[16] N. dj.

usko surađivala sa časnicima »Crne ruke«, koji su ubili kralja Aleksandra i kraljicu Dragu. Na čelu Radikalne stranke stajao je šutljivi, ali lukavi i dalekovidni političar Nikola Pašić, potomak vlaške obitelji iz Makedonije. On je prekinuo s austrofilskim držanjem Obrenovića i srpsku politiku povezao s Rusijom i njezinim zapadnim saveznicima.

4. *Balkanski ratovi g. 1912-1913.*

Pašić je odlučio pobrati plodove Garašaninove promidžbe, koja je stalno radila u okolnim zemljama od g. 1862. U carinskom ratu[17] s Austro-Ugarskom g. 1906/1911. među Srbima se rodila misao da Srbija mora izbiti na more, ako hoće da bude potpuno slobodna. Ali to nije bilo moguće bez povrede tuđih narodnih prava i osvajanja tuđih etničkih zemalja. Srpski je, naime, etnički prostor suhozeman i nigdje se ne dotiče mora, poput Švicarske, Madžarske i Čeho-Slovačke. Takve države imaju trgovinskim ugovorima s primorskim državama urediti svoju izvoznu trgovinu preko mora, ali nemaju prava osvajati tuđe primorske krajeve da izbiju na more.

U svom radu za proširenje Srbije Radikalna stranka i njezin vođa N. Pašić oslanjali su se i stali pod utjecajem srpske urotničke organizacije »Crna ruka«, koja se g. 1911. pretvorila u revolucionarnu organizaciju »Ujedinjenje ili smrt« sa zadatkom da uporabom i nasilnih revolucionarnih sredstava ujedini sa Srbijom ne samo prave etničke srpske zemlje, nego i sve okolne pokrajine, koje je velikosrpska propaganda označila srpskima[18]. Ta organizacija i srpska radikalna stranka okrenuli su svoje oči na prvom mjestu prema Turskoj, koja je bila oslabila unutarnjim previranjima i ratom s Italijom g. 1911. U savezu s Bugarskom, Grčkom i Crnom Gorom (Balkanski savez 1912) Srbi su u listopadu 1912. udarili na Tursku. Glavne turske sile bile su okupljene protiv Bugarske, koja je prodirala prema Drinopolju i Carigradu, pa su Srbi bez većih žrtava duboko prodrli u Makedoniju i preko Albanije izbili na Jadransko more. Odlukom velikih sila u Londonu, u prosincu g. 1912, Srbija je bila prisiljena isprazniti primorske krajeve sjeverozapadnoga albanskoga narodnog prostora, koji je bio uređen kao samostalna država Albanija.

Mirom u Londonu (30. V. 1913) Turska je balkanskim saveznicima prepustila sav svoj europski posjed do crte Enos na Egejskom moru i Medije na Crnom moru. Kako se saveznici nijesu mogli nagoditi o razdiobi bogatoga plijena, došlo je do Balkanskoga rata, u kojemu su Srbija, Crna Gora, Grčka i Rumunjska potukle Bugarsku, koja je bila iscrpljena u borbi s Turcima. Mirom u Bukureštu (10. VIII. 1913) Srbija je dobila ne samo srpske etničke krajeve u staroj Srbiji, koje su dotle držali Turci, nego cijelo Kosovo i Meto-

[17] ĐORĐEVIĆ, *Carinski rat*.
Gl. gore, s. 271, b. 89-91; ŽIVANOVIĆ, *Solunski proces*.

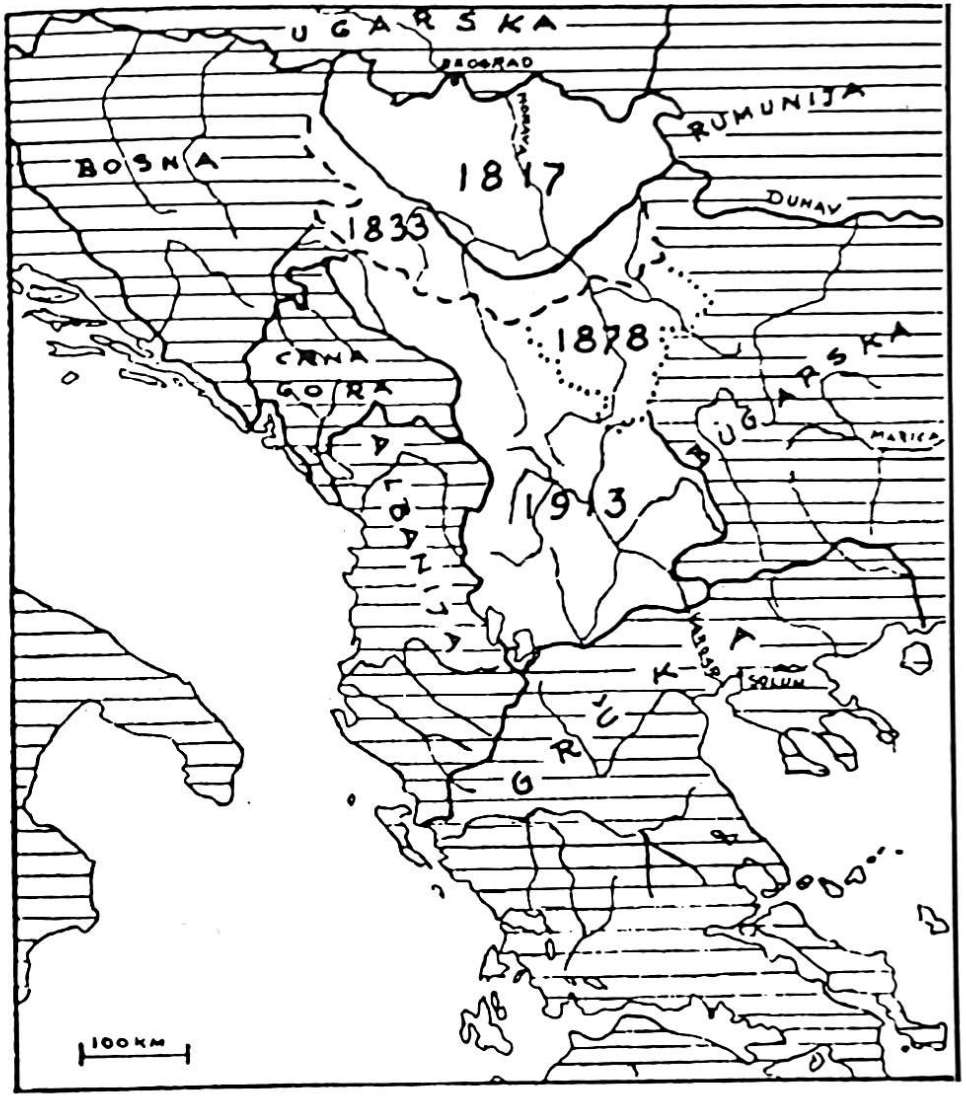

Razvoj Srbije 1817-1913.

hiju s etničkim albanskim pučanstvom, te sjevernu i srednju Makedoniju, gdje su u golemoj većini živjeli bugarski Makedonci[19].

Opojeni uspjesima u Balkanskom ratu 1913, Srbi su pojačali svoju promidžbu u Bosni i Hercegovini. Još g. 1844. Ilija Garašanin je u svom *Načertaniju* te pokrajine, koje je tada držala Turska, označio kao potencijalni prostor, kamo bi se trebala širiti srpska država[20]. Vuk Stefanović Karadžić (1787-1864), na osnovi jezičnih predradnja čeških filologa Josipa Dobrovskoga i Pavla Šafarika, te velikosrpske težnje nastojao je jezično opravdati, tvrdeći da je štokavsko narječje srpsko i, prema tome, da su svi štokavci Srbi. Budući da u Bosni i Hercegovini stanovnici katoličke, pravoslavne i islamske vjere govore štokavski, to je Vuk njih sve proglasio »Srbima (od) sva tri zakona«[21]. Te je teze na zapadu popularizirao M. J. Spalajković u svom pravno-povijesnom djelu *La Bosnie et l'Herzegovine*[22]. Ali su te tvrdnje etnički i povijesno neispravne.

Štokavsko narječje dijeli se na tri govora: ekavsko, ikavsko i ijekavsko. Srbi, kada su s Labe došli na Balkan, nijesu govorili štokavski, nego zapadnim slavenskim jezikom, kojim danas govore Lužički Srbi. Srbi, kao i Bugari, štokavsku ekavštinu primili su od Slavena prve selidbe, u koje su se utopili kao manjina.

Hrvati su sa sjevera donijeli čakavsko narječje ikavskoga, ekavskoga i jekavskoga govora. U istočnom dijelu svoga narodnoga prostora, u srednjovjekovnoj Duklji, Travunji, istočnom Zahumlju i istočnoj Bosni, Hrvati čakavski iekavci stopili su se sa štokavskim ikavcima i stvorili ijekavsko narječje. U srednjem dijelu svoga narodnoga prostora, u sredovječnoj Bosni i zapadnom Zahumlju, Hrvati čakavci su se slili u jedno sa Slavenima štokavskim ikavcima prve selidbe. Kako je Hrvata na tom području bio znatan broj, oni su u štokavsku ikavicu snažno utisnuli duh i rječnik čakavštine i zapravo stvorili novo narječje štokavsko-čakavsko.

Srbi nijesu nigdje i nigda govorili štokavskom ikavicom. Gdje se ta govori, pomiješana sa čakavštinom, kao u Bosni i Hercegovini, tu su od starine živjeli Hrvati i te su zemlje hrvatske[23]. Pučanstvo u BiH, iako je tijekom vremena i pod raznim prilikama mijenjalo vjeru, uvijek je u svojoj većini etnički ostalo hrvatsko. Od tih hrvatskih starosjedilaca potječe preko 90% svih današnjih Hrvata katolika i muslimana[24].

Etnički Srbi nisu se doselili u današnju Bosnu i Hercegovinu kod svoga dolaska s Labe, niti se može povijesno dokazati da ih se kasnije doselila koja jača skupina. Današnji Srbi u tim pokrajinama u velikoj većini potječu od

[19] CLISSOLD, 127-34; ALEKSIĆ, *Odnosi Srbije*; HELMREICH, *The diplomacy*.
[20] Gl. gore, s. 211, b. 89-91.
[21] KARADŽIĆ, *Kovčežić*; POPOVIĆ, *Vuk*.
[22] SPALAIKOVITCH, *La Bosnie et l'Erzegovine*.
[23] MANDIĆ, *Kako su govorili*, 91-99; ISTI, *C. Hrvatska*, 240-262.
[24] MANDIĆ, *BiH*, III, 278-82 404-7 513-18.

pravoslavnih neslavenskih Vlaha, koje su Turci doveli za svoga vladanja. Do bečkih ratova (1683-1699) pravoslavci u BiH nijesu činili više od 12-15% od sveukupnoga stanovništva. Istom, kada je za velikih zaraznih bolesti 1782/83, a napose za duge kuge 1813-1817, pomro velik dio muslimana seljaka, i na njihova kmetska selišta bili dovedeni pravoslavni iz sjeverozapadne Crne Gore i Like, pravoslavci su postali najjača vjerska skupina, ali uvijek apsolutna manjina prema domaćim starosjediocima Hrvatima katolicima i muslimanima[25].

Položaj doseljene pravoslavne manjine u BiH, koja je u 19. i 20. st. bila posrbljena, slična je položaju Crnaca u Saveznim Američkim Državama (SAD= USA). Crnci, doseljeni iz Afrike, čine danas u više južnih američkih država velik postotak pučanstva, a u Washington, D. C., i apsolutnu većinu. Oni imaju u SAD pravo na sva ljudska i građanska prava, kao i drugi američki građani, ali nemaju prava tražiti da koju američku državu odcijepe od SAD i pripoje Nigeriji ili kojoj drugoj afričkoj državi. Tako i potomci doseljenih Vlaha u BiH imaju pravo uživati sva građanska prava u novoj domovini, koja uživaju i hrvatski starosjedioci zemlje, da nesmetano slijede svoju pravoslavnu vjeru, da se služe ćirilicom, književnošću i drugim srpskim kulturnim tekovinama. Ali nemaju prava tražiti da se BiH odcijepe od hrvatskoga povijesnoga i etničkoga prostora i pripoje srpskom državnom i etničkom prostoru. Prema tome, težnja Srbije g. 1914. da Bosnu i Hercegovinu ujedini sa Srbijom nije bila osnovana na međunarodnim pravnim i moralnim zasadama, nego je bila pohlepa za tuđim i povreda etničkih prava hrvatskoga naroda. Dosljedno tome, umorstvo prijestolonasljednika Franje Ferdinanda g. 1914. u Sarajevu, koje je organizirala srpska vojnička organizacija »Ujedinjenje ili smrt« na čelu s Dragutinom Dimitrijevićem-Apisom bilo je pravi moralni zločin, koji se ne da opravdati teorijom da je moralno dopušteno ubiti tiranina, koji nasilno vlada ili ne dopušta ujedinjenje etničkih i povijesnih dijelova jedne narodne bitnosti[26].

[25] Gl. gore, s. 255-262 , te MANDIĆ, n. dj., 450-94 519-22.
[26] STANOJEVIĆ, *Die Ermordnung*; MITIS, *Crown prince Rudolf*; CHLUMECKY, *Erzherzog Ferdinand*; BOGAN; DEDIJER; WÜRTHLE.

V. ULOGA VLAHA U OBNOVLJENOJ SRPSKOJ DRŽAVI

Jovan Cvijić je dokazao, na osnovi etnografskih istraživanja svojih i svojih suradnika, da je 80% stanovništva prije Balkanskoga rata (1912/13) doseljeno u Srbiju sa strane od početka 18. st. Prema Cvijiću, tijekom 18. st. Srbiju su poplavile tri struje doseljenika: dinarska, kosovsko-metohijska i moravsko-vardarska. U zapadnu Srbiju između Drine i Kolubare naselili su se pretežno doseljenici iz Hercegovine, u središnju Šumadiju starosjedioci iz Raške i Crne Gore, a u porječje Morave, Moravo-Vardarci i starosjedioci iz Kosova, Metohije i Makedonije[1].

Većina spomenutih doseljenika, što Cvijić nije otvoreno istakao, etnički je bila vlaškoga podrijetla. Iz Hercegovine su se tada u Srbiju selili samo pravoslavci iz istočnih krajeva, koji su većinom potjecali od turskih filurdžijskih Vlaha i starih katoličkih Vlaha iz »Donje Vlaške«, koji su bili prevedeni na pravoslavlje[2]. Iz Crne Gore selili su se i starosjedioci, potomci starih dukljanskih Hrvata, ali većinom crnogorski Vlasi iz Durmitora, Nikšića i obližnjih planina. Ti su se kao zdravi planinski svijet jače množili i slabije su bili vezani uz rodni kraj kao pastirski polunomadi.

I doseljenici iz Kosova, Metohije i Makedonije bili su velikim dijelom etnički Vlasi pravoslavne vjere. Starih etničkih Srba u tim je krajevima ostalo veoma malo, nakon iseljenja Srba s patrijarhom Arsenijem III. Crnojevićem (1690) i Arsenijem IV. Šakabentom (1737)[3]. U srednju i istočnu Srbiju doseljivali su se također Vlasi iz Albanije, Tesalije i zapadnoga Balkana u današnjoj Bugarskoj. Većina tih Vlaha govorila je tada svojim romanskim jezikom. Oni, koji su se naselili u Podunavlju oko Miroč-planine i Delijovana, i danas govore romanskim jezikom i osjećaju se Romanima.

---

[1] CVIJIĆ, *Antropogeografiski problemi*; ISTI, *Le péninsule Balkanique*; JOVANOVIĆ, *Jovan Cvijić*; HNJ II, 1368.
[2] Gl. gore, s. 252-262.
[3] Gore, s. 244. 261-2.

Doseljeni Vlasi donijeli su u sjevernu Srbiju svoje stare etničke organizacije: katunske samouprave na čelu s primikurima i knezovima. Iz toga se razvila u 18. st. samouprava srpskih sela s knezovima i oberknezovima na čelu.

1. *Postanak Vlaha Cincara u Srbiji*

Tijekom 18. st. dolaze u srpske gradove i varoši Cincari, kako su se zvali etnički Vlasi, koji su sa stočarstva prešli na gradski život i počeli se baviti zanatima, obrtom i trgovinom. Još u 17. st. u velikim gradovima, gdje se proizvodila ratna oprema turske vojske, kao u Solunu, Skoplju i Beogradu, pojedini Vlasi naselili su se u te gradove i surađivali u turskoj vojnoj industriji. Urbanizacija Vlaha se povećala u 18. st., kada su se Vlasi u balkanskim planinama, osobito u Tesaliji i Makedoniji, prirodnim prirastom umnožili, a nije više bilo iseljivanja u zapadne turske krajeve. U Moskopolju, u današnjoj Albaniji, Vlasi su stvorili svoje veliko gradsko naselje i u njemu znamenito vlaško kulturno središte, osnovano na grčko-bizantskoj kulturnoj baštini. Kada je taj vlaški grad bio razoren, prvi put g. 1769, a drugi put g. 1788, velik broj Vlaha-Cincara razasuo se po gradovima u Srbiji, Bosni, Hercegovini i Hrvatskoj. Od tada Vlasi-Cincari postaju najznačajniji vodeći dio varoškoga pučanstva u Srbiji.

Vlasi, koji su se spustili u varoši iz srpskih planina, od dulje vremena bili su dvojezični. Cincari u Moskopolju govorili su romanski i grčki, ali su i oni, kada su se preselili u srpske krajeve, brzo naučili srpski u dnevnom poslovnom i trgovačkom dodiru sa srpskom okolicom. Zbog stoljetne društvene nejednakosti i podređenosti, kod Vlaha se razvio duh prilagođenja okolici, i to jačoj. To je bilo uzrokom da su se Vlasi, osobito gradski Cincari, proglasili Srbima i stavili u prve redove narodnih boraca, kada je koncem 18. i početkom 19. st. u Srbiji počela jačati narodna svijest i pripremati oslobođenje od rastočene i iznemogle Turske. I Crni Đorđe, vođa prvoga srpskoga ustanka, i Miloš Obrenović, začetnik drugoga ustanka, bili su vlaškoga podrijetla. Tako i većina njihovih prvih i najistaknutijih suboraca.

Posrbljeni Cincari, stanovnici gradova i varoši, obogaćeni zanatima i trgovinom, prvi su od Srba počeli svoju djecu slati u domaće i strane škole. Tim su posrbljeni Cincari, naobraženi i bogati preuzeli vodstvo na gospodarskom, kulturnom i političkom polju u obnovljenoj srpskoj državi. Tako i među pravoslavnima u hrvatskim zemljama. I sve do danas, potomci tih posrbljenih Cincara zadržali su društveno i političko vodstvo među Srbima, i svemu srpskom javnom životu i djelovanju daju jak pečat svoga duha i odgoja. Bez temeljitoga poznavanja udjela Vlaha u obnovljenoj srpskoj državi, vlaških odlika i mana, nemoguće je razumjeti ni ocijeniti povijest Srba u 19. i 20. st. Tako ni stvaranje prve i druge Jugoslavije, niti razvoj političkih prilika u tom dijelu Europe od g. 1918. do danas[4].

[4] Gore, s. 268s., te POPOVIĆ, *O Cincarima*; FILIPOVIĆ, *Cincari u Bosni*; ISTI, *Cincari (Aromuni)*, FJ II. 378-80.

2. *Odlike i mane Vlaha, posebno Cincara*

Glavne odlike Vlaha, potomaka rimskih veterana i srednjo- i novovjekih ratnika, jesu: borbenost, realističko snalaženje u novim, posebno teškim prilikama; lako prilagođenje okolici, u koju dođu. U potrebi oni su zadovoljni s malim. Tjelesno su izdržljivi, okretni i brzi. Vatreni su roboljubi onoga naroda, kojemu se priklone. To je posljedica vlaške borbenosti i nagona, da tim prekriju svoje strano etničko podrijetlo, a i crnačke tjelesne osobine, koje su kod mnogih još uvijek primjetljive[5].

Mane. Stoljetna društvena odijeljenost od drugih naroda, polunomadski i ratnički život, slaba i površna vjerska pouka, stvorili su među Vlasima više moralnih nastranosti i mana, koje su čestim opetovanjem i obiteljskim nasljedstvom prešle u navike i trajne poroke Vlaha. Na prvom mjestu, stoljetna podređenost i nejednakost s drugima Vlahe je silila na pretvaranje, prijevaru, laž i podvalu, koje su s vremenom kod Vlaha prešle u krv. Među Srbima, koji potječu od Vlaha, osobito onima u srpskim čaršijama, prijevara, laž, osobito podvala, ne smatraju se moralnim zlom, nego junaštvom, napose, ako je netko drugome dobro, lukavo i vješto podvalio.

Druga velika mana čaršijskih Vlaha, Cincara, jest koristoljublje tuđim dobrom. Vlasi su stoljećima živjeli kao ratnici u provalnim i pograničnim četama. Kao takvi pljačkali su tuđa dobra, sebi prisvajali i o tuđoj muci živjeli. Na taj način među Vlasima je nastalo uvjerenje da nije grijeh tuđe prisvojiti, krasti i drugoga u poslu prevariti, poimence, ako se radi o neprijatelju, inovjercu i općinskoj i državnoj zajednici. U toj mani valja tražiti ključ česte nesolidnosti u trgovačkom i obrtnom poslovanju među čaršijskim srpskim svijetom, napose česta prisvajanja i pronevjerenja društvenih i državnih dobara. Cincari su inače škrti, dok se ne obogate. Kod Srba je pojam škrtosti istovjetan s Cincarima, Cicijama.

Treća, česta mana Vlaha i njihovih potomaka jest naklonost na prolijevanje ljudske krvi, ubojstva i zavjere. Služeći stoljećima kao ratnici i pogranični vojnici, Vlasi su često ubijali ljude, što je u njima razvilo potcjenjivanje ljudskoga života, krvološtvo i okrutnost. Tim nam postaje razumljiv pokolj muslimana na početku prvoga srpskoga ustanka, borba do istrjebljenja između srpskih dinastija Karađorđevića i Obrenovića, te pokolji Hrvata katolika i muslimana za drugoga svjetskoga rata i neposredno iza njega.

Daljnja mana Vlaha jest pretjerana hvastavost, junačenje i isticanje svojih osobnih odlika. Da se pojunači, izgubit će glavu. Svadljivi su i veliki strančari.

Navedene mane Vlaha zapažali su i u svojim djelima zabilježili i srednjovjekovni bizantski pisci. Kekaumenos u 11. st. ističe da Vlasi ne drže za-

[5] Svetozar Pribićević, vođa prečanskih Srba za prve Jugoslavije, bio je tamnijeg lica nego dobar dio mješanaca u SAD (iz osobnoga poznavanja).

danu riječ, da su nepouzdani, lažljivi i kradljivci[6]. Nepovoljno se o njima izrazuju i Ana Komnena, Niketa Koniates i Georgije Frances, svi iz 12. st.[7]. Bamberški biskup Gunter, opisujući put njemačkih križara preko Balkana g. 1064, o Vlasima piše: »Podnosismo bjesnoću Romejaca (Romanitas), koji su bjesnili preko svake ljudske i životinjske žestine«[8]. Ruski ljetopisac Nestor početkom 12. st. ističe da su Vlasi veliki lažljivci (»l'sciavi«)[9]. Austrijski poslanik u Carigradu, barun Herbert, o beogradskim i zemunskim Cincarima piše: »Većina njih kad promeni domovinu ne promeni ćud; oni ostaju i dalje lažljivi, lukavi, varalice, zelenaši, i izazivački drski, kada se ničeg ne boje«[10].

I srpski pisci novijega vremena često se tuže na neprijatne mane koje su varoški Vlasi, Cincari, unijeli u srpski javni život. Srpski povjesničar arhimandrit Hilarion Ruvarac, rodom Srijemac, cijeloga se života borio protiv »lukavih i podmuklih Srba vlaške krvi«[11]. I Jovan Skerlić tuži se na »čamotni Istok, koji nam je u krv prešao«[12]. Dušan J. Popović, profesor sociologije i srpske historije na beogradskoj univerzi, posvetio je cijelo djelo Cincarima i njihovu utjecaju na srpsku čaršiju i javni život. Između drugoga, tu on piše »(Naše) današnje neukusno partizanstvo (strančarstvo) ima svoj izvor u tom duhu. Pored toga ostale su u našem čaršijskom društvu i druge negativne osebine ovoga duha kao nadmenost, uskost, sebičnost, podvala. Značenje ovih osebina nije sitno, bar ne za naše prilike, državu i narod«[13].

[6] CECAUMENOS, *Strategicon*, 74.
[7] Gl. RP 534-36.
[8] MATKOVIĆ, *Putovanja*, 72.
[9] LIHAČEV, *Povest' vremenniyh let'*, I, 11 i 21.
[10] Citat kod POPOVIĆ, *O Cincarima*, 188 sl.
[11] POPOVIĆ, n. dj., 15.
[12] SKERLIĆ, *Pisci i knjige*, II, 447.
[13] POPOVIĆ, *O Cincarima* izd. I, Završna riječ.

VIII.

NEUSPJELI POKUŠAJI STAPANJA HRVATA I SRBA U JEDAN NAROD SA ZAJEDNIČKOM DRŽAVNOM MISLI

Pod utjecajem prosvjetiteljstva i francuskih prevrata koncem 18. i početkom 19. st. u Europi nastaje novo narodno strujanje i preporod. Mimo tadašnje državne granice i pokrajinska imena, kod pojedinih europskih naroda stvara se opća narodna svijest s jednim zajedničkim narodnim imenom i jezikom, s konačnim ciljem da se sve zemlje toga naroda ujedine u jednu narodnu državu.

Uz navedene uzroke u banskoj Hrvatskoj, zvanoj Trojedno kraljevstvo, koje je, iako u ograničenom prostoru i s okrnjenim vlastima, očuvalo hrvatsku državnost, na stvaranje hrvatskoga narodnog preporoda djelovao je i pretjerani madžarski nacionalizam. Počevši s Požunskim saborom g. 1790. Madžari su korak po korak išli naprijed i nametali madžarsko ime i zavodili madžarski jezik u škole, ured i vojsku, ne samo među slavenskim i drugim manjinama u ugarskom kraljevstvu, nego su to pokušavali provesti i u staroj saveznoj državi Hrvatskoj. To je izazvalo u cijeloj banskoj Hrvatskoj jak otpor, pobudilo ljubav za hrvatski jezik i potaklo na kulturno i političko okupljanje Hrvata na cijelom hrvatskom narodnom prostoru[1]. Ivan Derkos u spisu *Genij domovine* g. 1832. traži da se ujedine svi Hrvati Hrvatske, Slavonije i Dalmacije[2]. Grof Janko Drašković u *Disertaciji ili Razgovoru* te iste godine traži također da se ujedine sve hrvatske zemlje, u koje on ubraja: Hrvatsku, Slavoniju, Vojnu krajinu i Dalmaciju, te Bosnu i Hercegovinu, »ako li s vremenom Bosna... u nadre naše se povrati«. Uz to je Drašković izrazio želju da kralj Franjo I. »onaj kraj, koji se sada imenom Ilirije ozavlja (slovenske zemlje) i koji jezika našem spodobnoga govori, s nama združi«[3].

Kao vođa hrvatskih preporoditelja tridesetih godine 19. st. istakao se je Ljudevit Gaj (1809-1872), čovjek poletna i pothvatna duha, vanredan promidžbenjak i privlačiv u doticaju s ljudima. Još kao sveučilištarac on je g. 1830. izdao u Budimu knjižicu na hrvatskom i njemačkom jeziku pod naslo-

[1] Gl. gore, s. 228, b. 5.
[2] BARAC, *Ilirska knjiga*, 58.
[3] J. DRAŠKOVIĆ, *Disertacija*, 8; FANCEV, *Dokumenti*, 301.

vom: *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisa (Kurzer Entwurf einer Kroatisch-slavischen Ortographie)*[4]. U toj knjižici Gaj potiče hrvatske rodoljube da umjesto dotadašnjih različitih pravopisa, kojima se služe, uvedu - ugledajući se u druge narode - svoj vlastiti pravopis, jedinstven i jednostavan, koji im on predlaže i njime tiska svoje djelce. Početkom g. 1833. Gaj izdaje pjesmu *Horvatov sloga i zjedinjenje* koja je počinjala:

Još Horvatzka ni propala, dok mi živimo,
visoko se bude ztala, kad nju zbudimo.

Pri kraju svoje budnice Gaj poziva sve Hrvate, medu njima i Bošnjake, da se okupe i ujedine u radu za narodni preporod Hrvatske. Među Hrvate on broji i kajkavce u Kranjskoj i Štajerskoj, kao i Janko Drašković, jer se tada i te brojilo među Hrvate po jezičnoj teoriji Dobrovskoga, oca slavistike. U toj budnici najznačajniji su stihovi:

Bratja danas kolo vodi, danka svetkuje
Horvatzka se preporodi, sin se raduje.
V' kolu jesu vsi Horvati stare države
V' slogi jesu verli svati z-Like Kerbave,
Kraynci, Štajer, Gorotanci i Shlavoni(j)a
Zkup Boshnyaci, Istrianci ter Dalmaci(j)a[5].

Gaj se brzo uvjerio, da je tisak najmoćnije sredstvo za promidžbu i narodno buđenje, pa je sve sile upregao da dobije državnu dozvolu za izdavanje novina i osnutak vlastite tiskare. I tako su 6. siječnja 1835. osvanule *Novine horvatzke*, koje su izlazile dva puta sedmično, a na 10. siječnja *Danicza horvatzka, slavonzka y dalmatinzka* kao tjedni književni prilog *Novinama*. Da pridobije tadašnji vodeći sloj u slobodnoj Hrvatskoj, stari hrvatski naraštaj, Gaj iz početka izdaje *Novine* i *Danicu* sa starim pravopisom, i to *Novine* kajkavskim narječjem cijelu godinu, a u *Danici* miješa kajkavske i štokavske članke. U 10. broju *Danice* Mihahovićeva pjesma *Horvatska domovina* tiskana je novim Gajevim pravopisom, a od 29. broja tako se tiska cijela *Danica*.[6]

[4] FANCEV, n. dj., 221.
[5] Prema Gajevu pravopisu, kojega je fototipski objelodanio SL. JEŽIĆ, *Hrvatska književnost*, 200/201. Gl. MANDIĆ, *BiH*,, III, 384, b. 6.
[6] JEŽIĆ, n. dj., 201-206.

1. *Ilirski pokret (1836-1843)*

Početni uspjeh Ljudevita Gaja i njegovih *Novina horvatzkih* bio je veliki, osobito među gradskim svijetom. Hrvatska narodna svijest, ljubav za hrvatski jezik, za hrvatske narodne običaje i kulturne osobine širili su se kao pravi požar. U 10. broju *Danicze horvatzke* izašla je pjesma Antuna Mihanovića *Horvatska domovina (Lijepa naša domovino)*, koju su Hrvati usvojili kao svoju narodnu himnu.

Gaj, koji je po naravi bio dalekosežan i slavohlepan, početkom g. 1836. *Novinama* i *Danici* hrvatsko je ime promijenio u »ilirsko«, da tim hrvatski narodni pokret protegne na sve južne Slavene i steče širu i jaču podlogu u borbi protiv Madžara i austrijskih Nijemaca. On je odabrao ilirsko ime, jer su stranci još od 14. st., pod utjecajem humanizma, Hrvate nazivali Ilirima i njihovu zemlju Ilirijom. S vremenom su se ti nazivi udomaćili među hrvatskim piscima, koji od 16. st. i sami sebe i hrvatski narod često nazivlju Ilirima, a svoj jezik ilirički. Ilirsko ime proširio je i Napoleon Veliki sa svojom oblasti »Ilirskih pokrajina«, kako je kasnije i Austrija nazivala slovenske zemlje[7].

Na ilirsko ime Gaja je potaklo i čitanje djela fra Petra Katančića (1750--1825)[8] i Tome Mikloušića (1767-1833)[9], koji su znanstveno dokazivali da su Hrvati i drugi Slaveni od najstarijih vremena živjeli u današnjim hrvatskim zemljama i da su im stvarni praroditelji onaj narod, kojega su Rimljani nazivali Ilirima. Ta misao, da su Iliri bili Slaveni i praroditelji Hrvata i svih drugih Slavena, veoma je stara. Već ju je zabilježio Nestor u ruskoj kronici početkom 12. st.[10] Od Hrvata prvi ju je obradio dominikanac Vinko Pribojević u svom djelu *O podrijetlu i zgodama Slavena (De origine successionibusque Slavorum*, Venetiis 1532)[11]. U tom duhu i opat Mavro Orbini pisao je svoje djelo *Il regno de gli Slavi* (Pesaro 1601).

Ilirski pokret imao je jak odziv u svim hrvatskim zemljama, bez obzira na njihovu tadašnju državnu pripadnost. I u Bosni, koja je tada još bila pod turskom vlasti, ilirski pokret našao je žarkih pristaša među franjevcima, koji su tada bili jedini naobraženi stalež u zemlji[12].

Osim Štajerca Stanka Vraza i nekih drugih neznačajnih pojedinaca, ilirskom pokretu nijesu se odazvali ni Slovenci, ni Srbi, niti Bugari[13]. Prema tome, Gajeva glavna misao da od Slovenaca, Hrvata, Srba i Bugara stvori jedan, ilirski narod, nije uspjela. Tomu je bio uzrok što navedeni narodi

[7] Gl. gore, s. 229, b. 6.
[8] KATANČIĆ, *Indagatio philologica*; ISTI, *De Istro*.
[9] MIKLOUŠIĆ, *Izbor dugovanj*, 26 sl.; FANCEV, n. dj., 153 sl.
[10] »... Tu bo est' Iljurik', ego že hododil' apostol' Pavel'; tu bo beša Slavne pervoe... «, *Povest' vremennyh let'*, 23; MANDIĆ, *Crv. Hrvatska*, 75-79.
[11] PRIBOJEVIĆ, *O podrijetlu*.
[12] JELENIĆ, *Kultura* II, 164-184; MANDIĆ, *BiH*, III, 388-397.
[13] MAMUZIĆ, *Ilirizam i Srbi*, 1-91; ISTI, *Srpsko-hrvatski odnosi u prošlosti*; PETRE, *Poiskus iliri-zma pri Slovencih*.

stvarno nijesu potjecali od Ilira, niti su ikada od svoga dolaska u današnje zemlje bili jedan narod. Iako ti svi pripadaju slavenskom stablu, svaki je od njih još od seobe naroda u 7. st. imao svoj posebni narodni prostor, svoj posebni narodni i državni razvoj, svoje kulturne i narodne osobnosti, napose svoju vlastitu državnu svijest.

Ipak treba naglasiti da je ilirski pokret za hrvatski narod stekao velikih i neprolaznih zasluga. On je zaustavio madžarizaciju u banskoj Hrvatskoj i narodno otuđivanje u Dalmaciji i Istri, otupio je provincijalne osjećaje i nazive, ojačao zajedničku narodnu svijest među Hrvatima, ma gdje oni živjeli; stvorio zajednički pravopis i zajednički književni jezik hrvatski. Uza sve to, Gaj je poslije hrvatske revolucije, g. 1848. živio i umro u zaboravu, prvo, zbog svoje sebičnosti i gramzenja za novcem, ali najviše što je hrvatsko narodno ime prekrivao i zamjenjivao stranim, povijesno neispravnim imenom ilirskim, a napose, što je svojim novinama pomagao austrijski apsolutizam, te što je sa srpskim državnicima radio oko proširenja Srbije na hrvatske zemlje na štetu hrvatske državnosti[14].

2. *Jugoslavenstvo biskupa Strossmayera*

Đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer (1818-1905) u svom prvom javnom političkom nastupu u proširenom državnom vijeću u Beču, početkom g. 1860, zastupao je misao da se habsburška monarhija uredi kao federativna država ravnopravnih narodnih jedinica. Jedna od tih imala je biti kraljevina Hrvatska, kojoj se imala pridružiti Dalmacija; Hrvatska je morala imati sva državna prava sa službenim jezikom hrvatskim. Kada se uvjerio da Hrvatska ne će moći doći do svojih državnih prava u habsburškoj monarhiji, Strossmayer je kao negdašnji Ilir ponovno oživio Gajeve ideje pod novim, »jugoslavenskim« imenom, misleći da će tim putem Hrvatska doći do bolje budućnosti. Na Banskoj konferenciji 10. prosinca 1860. Strossmayer je položio znatnu svotu (50.000 for.), da se u Zagrebu osnuje »Jugoslavenska« akademija znanosti i umjetnosti, koja će raditi na duhovnom ujedinjenju južnih Slavena: Hrvata, Srba, Bugara i Slovenaca, služeći se jednim zajedničkim jezikom, naime štokavskim narječjem ijekavskoga govora[15].

Kako se do tada uslijed Garašaninove srpske propagande već dobar dio pravoslavnih u Hrvatskoj priznavao Srbima, hrvatski sabor je g. 1861. u kojemu je sjedila većina bivših Iliraca, u čl. 31 izjavio »da u trojednoj kraljevini [Hrvatskoj] ima i naroda srbskoga te [je sabor] uviek želio, da Srbi i Hrvati kao najbliža i jednorodna braća jedan drugoga ime i pleme kao narodnu svetinju ljubi i počituje i kao dosada, ako i u napredak u bratskoj slozi ostanu«[16].

Svoje misli o jugoslavenskom narodnom i državnom jedinstvu Strossmayer je potanko razradio u programskom spisu g. 1874. Tu piše:

»Najskrajnji cilj zajedničkijeh težnja i zajedničkoga rada narodnoga kod Hrvata, Srba, Bugara i Slovenaca« ima biti »njihovo ujedinjenje u nezavisnu i slobodnu narodnu i državnu zajednicu jugoslavensku«, čiji se oblik i »politička narav« zasada ne određuju (I). Do toga se ima doći narodnim jedinstvom »na moralnom te, u koliko god većma moguće, i na književnom polju« (II). »Pojedina narodna plemena što sačinjavaju jugoslavenstvo... u svakom smislu i u svačemu« imaju biti potpuno jednaka i ravnopravna (III). U jugoslavenskoj državnoj zajednici »državna samostalnost i samoupravna prava pojedinih njihovih zemalja« imaju biti nepovredljiva (V)[17].

Kako se iz ovoga programa i drugih Strossmayerovih izjava vidi, za nj je »jugoslavenski narod« istovjetan sa slavenskom rasom na jugu Europe, koja se sastoji od četiri potpuno individualna, razvijena plemena s različitom državnom prošlošću i sviješću. Strossmayer je protivan jedinstvenoj, unitarnoj i centralističkoj državi jugoslavenskoj. On traži da se plemenske države Hrvata, Srba, Bugara i Slovenaca ujedine u jugoslavensku državnu zajednicu, konfederaciju, u kojoj će sve plemenske države biti jednake i ravnopravne, svaka sa svojom vlastitom, potpunom i nepovredivom državnom samoupravom.

Za vrijeme ustanka i zaposjednuća Bosne i Hercegovine (1875-78) Strossmayer je bio za to da se te zemlje pridruže Srbiji. U svom idealizmu on je mislio: »Srbija, čim Bosnu i Hercegovinu uzme, prestaje biti isključivo srpska država; ona postaje već time slavenska«[18].

I Strossmayerovo jugoslavenstvo, kao i Gajevo ilirstvo, otklonili su i Srbi, i Bugari, i Slovenci. Jugoslavensku misao nijesu primili ni široki krugovi hrvatski, građanstvo ni seljaštvo. Za to se zagrijavao samo dio hrvatske inteligencije i političara. Ovim se trajno razvodnjavalo hrvatski kulturni i politički život. Tako, na primjer, Srbi imaju svoju srpsku akademiju nauka, Bugari i Slovenci svoju bugarsku i slovensku akademiju, dok Hrvati i danas prekrivaju svoje hrvatsko narodno ime nazivom »Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti«.

Videći sebičnost Srba, koji u Srbiji gledaju samo svoje srpske interese, a u Hrvatskoj pomažu tiranski režim Khuen Héderváry, koji je uz srpsku pomoć zatirao hrvatski narod i njegove državne sloboštine, Strossmayer se ohladio prema jugoslavenstvu i povratio hrvatskoj državnoj misli i hrvatskom narodnom imenu. Dne 10. travnja 1884. Strossmayer je pisao Franji

[14] Gore, s. 229, b. 6.

[15] O biskupu J. Strossmayeru i njegovu radu vidi: ŠIŠIĆ, *Korespondencija*; ISTI, *Strossmayer J. J.*; ISTI, *Biskup Strossmayer*; ISTI, *Jugoslavenska misao; Obzor. Spomen-knjiga* 1860-1935: razni članci o Strossmayerovu radu i jugoslavenstvu; POLIĆ, *Parlamentarna povjest*; SMIČIKLAS, *Nacrt života*.

[16] ŠIDAK I DRUGI, 20.

[17] N. dj., 74 sl.

[18] Memorandum A. Oreškovića srpskom namjesništvu u Beogradu 16. VII. 1868, VUČKOVIĆ, *Politička akcija*, 377-79; ŠIDAK I DRUGI, 95.

Račkomu: »Narod nam je u vrlo opasnom položaju. Srbi su nam krvavi neprijatelji. Dobro je rekao - mislim Marković - da dočim se mi ljuto borimo proti Madžara, Srbin brat iza leđa na nas navaljuje«[19]. 25. srpnja 1893. Strossmayer je pisao Luji Vojnoviću: »Mi Hrvati pratimo borbu srpsku sa živom željom da čim prije Srbi podpuno svoju svrhu postignu... Mjesto toga vidimo Srbe svagdje u ljutoj opreci prema nama, vidimo jih svud i svagdje sa vragovima našim prot nama u savezu. Misle siromasi da bi naš grob bio njihov Uskrs, a kad tamo grob kog nam spremaju i nje bi za vieke progutao«[20].

U pismu bečkom nunciju S. Vanutelliju, 2. prosinca 1885, Strossmayer jetko osuđuje velikosrpske pojmove i naglasuje da bi trojedno hrvatsko kraljevstvo imalo igrati glavu ulogu na Balkanskom poluotoku[21].

Prigodom ustoličenja zagrebačkoga nadbiskupa Jurja Posilovića u zagrebačkoj katedrali, 1894, Strossmayer je opetovano i upadno isticao izraz »naš hrvatski narod«[22].

Novi Strossmayerovi pogledi odrazili su se i u programu ujedinjene hrvatske opozicije, 1894, koji su jednodušno donijeli obzoraši Strossmayerove škole i pravaši Ante Starčevića. Prva točka navedenoga programa glasila je:

»Hrvatska sjedinjena opozicija, stojeći na temelju državnoga prava i narodnoga načela, radit će svim zakonitim sredstvima, da se narod hrvatski, koji stanuje u Hrvatskoj, Bosni, Hercegovini i Istri sjedini u jedno samostalno državno tijelo, u okviru habsburške monarhije, te će podupirati svom snagom i nastojanje braće Slovenaca, da se i slovenske zemlje ovomu tielu prikupe«[23].

To je ostao narodni program velike većine hrvatskih političara sve do propasti habsburške monarhije, 1918.

3. *Velikosrpstvo i starčevićanstvo*

Srbi nijesu primili Gajev ilirizam, ni Strossmayerovo jugoslavenstvo, jer su srpski ustanci početkom 19. st. u Srbima probudili nadu da će oni, nakon raspada turskoga carstva, obnoviti staru srpsku državu i Dušanovo carstvo. Uz to su im tadašnji slavisti J. Dobrovsky, Jernej B. Kopitar i Pavao Josip Šafarik, ulijevali misao u glavu da bi oni, Srbi, pod svojim imenom mogli ujediniti sve južne Slavene.

Srpski pokret nastao je početkom 19. st. u Vojvodini, kamo se bio preselio velik dio srpskoga etničkoga življa. Glavno središte promidžbe bilo je u Novom Sadu, gdje je bio okupljen velik broj bogatih srpskih trgovaca i gdje su nastale prve srpske više škole i književna društva. Domalo su srpski

[19] ŠIŠIĆ, *Korespondencija* III, 118.
[20] VOJNOVIĆ, *Četiri Strossmayerova pisma*; MUŽIĆ, *Hrvatska politika*, 29.
[21] SPILETAK, *Biskup J. J. Strossmayer*, 51 sl.; MUŽIĆ, n. dj. 29.
[22] MUŽIĆ, n. dj., 29.
[23] MAZZURA I DERENČIN, *Programi*, 31; ŠIDAK I DRUGI, 146-8.

trgovci stvorili nova središta promidžbe u Pešti, Beču, Trstu i po drugim trgovačkim mjestima.

U samoj Srbiji tajni nacrt za srpsku promidžbu i osvajanje okolnih zemalja napravio je g. 1844. Ilija Garašanin, ministar unutrašnjih poslova srpske vlade kneza Aleksandra I. Karađorđevića, u sastavku pod naslovom *Načertanije*. Između drugoga, Garašanin je srpskoj politici stavio u zadatak da u »zapadnim krajevima« – a to znači u hrvatskim zemljama – nastoji »narod katoličeskih veroispovedanija od Austrije i njenog upliva odvraćati i Srbima priljubiti«. Srpski pak agenti imali su zadaću »da se staraju izkorenjivati mrzost, koja sada postoji između Srba iztočnog i Srba zapadnog veroispovedanja«. Ali to se mora tako obavljati da se katoličkim agentima »od plana ove političke propagande ništa ne otkriva«[24].

Srpski nacrt za osvajanje hrvatskih zemalja u javnost je iznio Vuk Stefanović Karadžić u članku *Srbi svi i svuda*, koji je g. 1849. u Beču objelodanio u svom djelu *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*. Vuku su Hrvati samo čakavci i kajkavci u županijama zagrebačkoj, varaždinskoj i križevačkoj. Sve ostale zemlje su srpske: Bačka, Banat, Srijem, Slavonija, Bosna i Hercegovina, Dalmacija, Lika i Krbava, te Crna Gora.

Protiv Vukovih velikosrpskih presizanja oštro je ustao Ante Starčević (1823-1896) u više članaka u *Narodnim novinama* u Zagrebu g. 1851. i 1852. U tim člancima i u kasnijim svojim sastavcima i govorima u Hrvatskom saboru Starčević je izradio hrvatski narodni program koji je on sažeo u načelu: »Hrvatska Hrvatom!«. Drugim riječima: Hrvati ne će ništa tuđega, ali traže, da se sve hrvatske zemlje ujedine u zajedničku državu Hrvatsku, koja ne će nikome biti podložna, nego će u njoj suvereno vladati samo Hrvati[25].

U početku Starčević nije priznavao u Hrvatskoj drugoga imena, osim hrvatskoga. On je tvrdio, da su muslimani u Bosni i Hercegovini »hrvatsko najstarije i najčistije plemstvo sablje u svoj Europi«[26]. Pučanstvo istočne pravoslavne crkve prema Starčeviću potječe od staroga hrvatskoga pučanstva, koje je prešlo na pravoslavlje, i od doseljenih Romana (Vlaha), koji su se ženidbama izmiješali i pretočili u Hrvate[27]. U kasnijim godinama Starčević je priznao da u Hrvatskoj ima stanovnika raznih narodnosti, koje valja ljubiti, i ne smetati im da se služe svojim narodnim imenom, samo ako iskreno rade za dobro države Hrvatske, u kojoj žive. U članku *Slovenci i Srbi* Starčević je, 1883, pisao: »Mi iskreno ljubimo i za brata držimo i Srba i Niemca, i Talijana i Žida, i Ciganina, i Luterovca, itd., svakoga tko radi za obćenito dobro svega naroda i ciele domovine; a plašimo se jednako i Hrvata i Srba i t.d.,

[24] Gl. gore, s. 271, b. 89.
[25] Gl. *Djela Dra Ante Starčevića*; A. STARČEVIĆ, *Izabrani spisi*; ŠEGVIĆ, *Dr. Ante Starčević*; M. STARČEVIĆ, *Dr. Ante Starčević i Srbi*; IVŠIĆ, *Razvitak hrvatskog društva*; HORVAT, *Ante Starčević*; BOGDANOV, *Starčević*.
[26] JURIŠIĆ, *Izabrani spisi*, 430; MURVAR, *Hrvatska i Hrvati*, 98.
[27] *Djela Dra A. Starčevića*, III, 114-17 130 sl.

svakoga tko je proti... skupnim svetinjam... Glavna je stvar da svi rade za narod i za domovinu, a neka se zovu kako im drago«[28].

Starčević je zabacivao ilirsko i jugoslavensko narodno i državno jedinstvo. Po načelu narodne mudrosti »moja kućica, moja slobodica«, Starčević je tražio da država Hrvatska bude za se, u kojoj se imaju ujediniti sve zemlje stare Hrvatske od Istre do Drine i od Jadrana do Mure. S drugim državama, pa ni s Ugarskom i Austrijom, Hrvatska ne smije imati drugih veza, osim zajedničkoga vladara (personalna unija). Starčević je bio duboko prožet starim hrvatskim demokratskim saborskim duhom. Vjerovao je u zakonitost i pravdu. Bio je osvjedočen da hrvatski narod svojim vlastitim snagama može i mora doći do svoje slobode i pune državnosti. Računao je ipak na potporu i pomoć zapadnih sila, napose demokratskoga naroda francuskoga. Za dugo vremena Starčević se zanosio mišlju da će Rusija pomoći Hrvatima, da dođu do svoje slobodne države[29].

Politička nauka o hrvatskom narodu i hrvatskoj državi, koju je Ante Starčević razvio u svojim mislima i saborskim govorima, nazvana je starčevićanstvo. Njom su se kasnije trajno nadahnjivali hrvatski rodoljubni javni radnici i političari.

4. *Narodno jedinstvo »napredne omladine«*

Rad Khuen-Héderváryja (1883-1903) na uništavanju hrvatske državnosti i njegovo jačanje madžarskoga utjecaja u Hrvatskoj izazvalo je među Hrvatima jak otpor. Koncem prvoga desetljeća Khuenova rada velika većina Hrvata, građanskoga svijeta i seljaštva, koje je tih godina počelo jače ulaziti u hrvatski politički život, okupljala se oko hrvatske opozicije, koju su sačinjavali obzoraši Strossmayerove škole i stranka prava Ante Starčevića. Pravaškim idejama napose je bila zanesena hrvatska građanska i sveučilišna mladež.

Kada je Khuen-Héderváry pozvao kralja Franju Josipa I. i madžarskoga predsjednika Banffyja na otvor novoga kazališta u Zagrebu, da im pokaže postignute madžaronske uspjehe, hrvatska omladina, predvođena sveučilištarcima, priredila je velike i napadne prosvjede. Dne 16. listopada 1895. hrvatska je omladina najprije poderala srpsku zastavu na zgradi crkvene pravoslavne općine, koju su zastavu Srbi bili istakli u znak odobravanja i svoje suradnje s Khuenom. Zatim su hrvatski omladinci bučno spalili madžarsku zastavu pred spomenikom bana Jelačića, oslobodiltelja Hrvatske od Madžara, g. 1848[30].

[28] JURIŠIĆ, *Izabrani spisi*, 248.
[29] MUŽIĆ, *Hrvatska politika*, 31-38; ŠIDAK I DRUGI, 17-25; FLAKER, *Pravaštvo i Rusija*, 105-119; OČAK, *Građa*, 369-91.
[30] KULUNDŽIĆ, *Stjepan Radić*, 255 sl.; HORVAT, *Politička povijest*, 297-304; ŠIDAK I DRUGI, 152.

Kolovođe hrvatske omladine Khuen je dao isključiti s hrvatskoga sveučilišta u Zagrebu. Ti su se razišli po stranim sveučilištima, a jedna je veća skupina otišla u Prag. Tada su Česi vodili ogorčenu borbu protiv germanizacije. Na praškom sveučilištu osobito se isticao prof. Toma G. Masaryk, liberalni filozofsko-politički teoretičar. Za postignuće ravnopravnosti i slobode slavenskih naroda u habsburškoj monarhiji Masaryk je preporučivao međusobnu slogu Slavena, realizam u politici, te sitni socijalni i kulturni rad za podizanje širokih narodnih slojeva.

Na novodošle hrvatske sveučilištarce Masaryk je izvršio jak utjecaj. Pod dojmom Masarykovih predavanja hrvatski sveučilištarci počeli su se družiti s tamošnjim srpskim i slovenskim studentima i stvarati nove nazore o narodnom poimanju i opredjeljenju; zanose se slavenskim bratstvom, a Hrvate i Srbe proglašuju jednim te istim narodom. Da svoje nove ideje mognu širiti, praški studenti početkom 1897. počeli su izdavati u Pragu mjesečnik *Hrvatska misao*. Među suradnicima se posebno ističu Stjepan Radić, Živko Bertić, Ivan Lorković i Milan Dežman. Pod utjecajem praškoga pokreta g. 1896. studenti u Zagrebu osnovali su društvo »Ujedinjena hrvatska i srpska omladina«. To je društvo sredinom g. 1897. izdalo almanah *Narodna misao*, u kojoj su se i Srbi stali zalagati za novi pojam narodnoga jedinstva. U pogledu vjerskom i kulturnom praška omladina slijedila je liberalne i pozitivističke nazore T. Masaryka. Zbog toga se nazivala »napredna omladina«[31].

5. *Novi kurs i hrvatsko-srpska koalicija*

Napredna omladina poseban je utjecaj izvršila u Dalmaciji. U toj kolijevci hrvatske države prosvijetljeni hrvatski rodoljubi još od propasti mletačke republike (1797) težili su za ujedinjenjem Dalmacije s Hrvatskom. I pravoslavci u Dalmaciji za ilirskoga pokreta, a napose za hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji (1860-1870), radili su oko toga zajedno s Hrvatima. Razmimoilaženje i prijelom između Hrvata i Srba u Dalmaciji nastao je za okupacije Bosne i Hercegovine. Dalmatinski Hrvati bili su za to da se te pokrajine ujedine s Hrvatskom na osnovi hrvatskoga povijesnoga i državnog prava, a Srbi su htjeli da te zemlje pripadnu Srbiji. Od tada dalmatinski Srbi pomažu austrijsku i talijansko-autonomašku protuhrvatsku politiku u Dalmaciji.

God. 1890. u Dalmaciji je bilo 527.426 duša, od toga 78.6% Hrvata, 16.5% Srba i 3.1% Talijana[32]. Protiv austrijskoga pritiska, koji se oslanjao na srpsku i talijansku manjinu, za poboljšanje narodnih prilika i ujedinjenje

[31] ZANINOVIĆ, *Mlada Hrvatska*, 65-104; MASLEŠA, *Mlada Bosna*; GROSS, *Die Ideen*, 63-86; MUŽIĆ, n. dj., 47-67; ŠIDAK I DRUGI, 152-59.
[32] LORKOVIĆ, *Narod i zemlja Hrvata*, 142.

Dalmacije s Hrvatskom tih su se vremena posebno isticali u radu nadareni i agilni Dubrovčanin Frano Supilo (1870-1917)[33] i mladi splitski odvjetnik Ante Trumbić (1864-1938)[34]. Supilo je g. 1890. bio prvim urednikom lista *Crvena Hrvatska*, koji se borio protiv srpsko-autonomaške koalicije u Dubrovniku[35].

Promatrajući tadašnju opću hrvatsku političku stvarnost sa stanovišta dalmatinskih prilika, Supilo i Trumbić smatrali su da je Austrija najveća zapreka ujedinjenju Dalmacije s hrvatskim zemljama i njihovu napretku. Oni su mislili da bi hrvatski političari trebali pomagati borbu Ugarske za samostalnost i personalnu uniju s habsburškim zemljama, jer bi Hrvati lakše došli do svojih prava s osamljenom Ugarskom, nego kada je pomaže dualistička Austrija. Da bi mogao bolje raditi u tom smislu, Supilo se preselio u Rijeku i tu g. 1899. pokrenuo *Novi list*. Pod utjecajem naprednih omladinskih ideja, tada su i Supilo i Trumbić prihvaćali fiktivnu političku misao narodnoga jedinstva Hrvata i Srba[36].

Dugogodišnji pritisak Khuen-Héderváryja, napose zavođenje madžarskoga jezika na željeznicama, izazvali su g. 1903. opći narodni otpor u Hrvatskoj. U Zagrebu i u drugim gradovima i selima nastale su javne demonstracije i nemiri. Madžarski su se natpisi razbijali, madžarske zastave i Khuenove slike palile; tražilo se potpunu samoupravu i samostalnost Hrvatske. Ban Khuen-Héderváry je odstupio i bio imenovan ministrom predsjednikom u Ugarskoj, da utvrdi austro-ugarski dualizam protiv ugarske opozicije, koja je htjela kidati sve veze s Austrijom, osim zajedničkoga vladara (personalna unija)[37].

Supilovim nastojanjem, 3. listopada 1905, sastali su se u Rijeci hrvatski zastupnici iz banske Hrvatske i Dalmacije i potpisali »Riječku rezoluciju«, kojom odobravaju borbu Ugarske za personalnu uniju i obećaju svoju potporu, uz uvjet da se hrvatske zemlje ujedine i da se u banskoj Hrvatskoj povrate ustavne slobode. Supilo je ovako tumačio »Riječku rezoluciju« kiparu I. Meštroviću: »Prvi cilj te nove politike bio je taj, da se pomoću Madžara ostvari pripojenje Dalmacije Hrvatskoj, a zatim revizija nagodbe i potpuna ravnopravnost«[38].

Četrnaest dana nakon »Riječke rezolucije«, 17. listopada, sastali su se u Zadru srpski zastupnici iz Hrvatske i Dalmacije i izdali »Zadarsku rezoluciju«. I oni su odobrili madžarsku borbu za samostalnost; pomagat će je uz

[33] BOGDANOV, *O životu*; MEŠTROVIĆ, *Uspomene na Frana Supila*, 317-334; ŠEPIĆ, *Supilo diplomat*; HORVAT, *Frano Supilo*; SUPILO, *Politika u Hrvatskoj*; H. HAJDARHODŽIĆ I DRUGI, *Korespondencija*, 7-229.
[34] SMITH PAVELIĆ, *Dr. Ante Trumbić*; RADICA, *Dr. Ante Trumbić*, 407-426.
[35] ŠIDAK I DRUGI, 173.
[36] ŠIDAK I DRUGI, 215-18.
[37] IBLER, *Hrvatska politika*; BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret*; S. RADIĆ, *Hrvatski pokret*; ŠIDAK I DRUGI, 211-13; TUĐMAN, *Velike ideje*, 89-124.
[38] MEŠTROVIĆ, n. dj., 319; TRUMBIĆ, *Suton Austro-Ugarske*; ŠIDAK I DRUGI, 221 sl.; MUŽIĆ, n. dj., 53-56.

uvjete, koji su istaknuti u »Riječkoj rezoluciji«; spremni su boriti se za ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, ako hrvatske stranke priznaju ravnopravnost hrvatskoga i srpskoga naroda. Nakon toga došlo je do dogovora između hrvatske stranke i srpske stranke u Dalmaciji. Obje su stranke istakle ideju da su Hrvati i Srbi jedan narod i da se obavezuju boriti se za ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. I u banskoj Hrvatskoj domalo je stvorena »Hrvatsko-srpska koalicija«, u koju su stupile: Hrvatska stranka prava i Hrvatska napredna stranka, te Srpska samostalna i Srpska radikalna stranka. Izvan »Koalicije« ostali su: Radićeva Hrvatska pučka seljačka stranka i Hrvatska čista stranka prava. U izbornom proglasu, 11. prosinca 1905. »Koalicija« je iznijela svoj program na Riječkoj i Zadarskoj rezoluciji, ističući napose ravnopravnost hrvatskoga i srpskoga naroda[39].

Nadajući se da će koalicionaškim »novim kursom« Hrvatska doći do većih prava i svoje samostalnosti, »Koalicija« je u izborima g. 1906, 1908, 1910, 1911. i 1913. dobila većinu glasova u Hrvatskoj. God. 1907. »Koalicija« je kratko vrijeme došla na vlast, ali nije postigla nikakav uspjeh, jer se Madžari nakon nove financijske nagodbe s Austrijom (8. X. 1907) nijesu bili voljni odreći stečenih uspjeha u Hrvatskoj.

Od g. 1905. do 1909. u Hrvatsko-srpskoj koaliciji najviše su se isticali, i zapravo je vodili, Hrvat Frano Supilo i Srbin Svetozar Pribićević (1875-1936). I jedan i drugi prihvaćali su fikciju narodnoga jedinstva Hrvata i Srba. Međutim, Supilo je stao na stanovištu hrvatske državne misli i nadao se da će slogom i jedinstvom Hrvata i Srba doći do ujedinjena hrvatskih zemalja i osamostaljenja Hrvatske. Pribićević je imao u vidu ujedinjenje hrvatskih i srpskih zemalja oko kraljevine Srbije. On je ideju narodnoga jedinstva Hrvata i Srba smatrao sredstvom, koje će među Hrvatima oslabiti hrvatsku državnu misao i pripraviti ih da prime zajedničku državu, koja će stvarno biti srpska država.

Kada su g. 1908. Pribićevićevi ljudi onemogućili da Supilo bude izabran za narodnoga zastupnika u Glini, u kojoj je bilo dvije trećine birača Srba, i bacili sumnju na njegovu političku čestitost, Supilo je 11. XII. 1909. dao ostavku u glavnom odboru »Koalicije« i 5. II. 1910. potpuno je napustio. Od tada »Koaliciju« vodi Svetozar Pribićević, potomak starih hrvatskih Vlaha, čovjek sposoban i jake volje, prepreden, lukav i podmukao političar. On je »Koaliciju« vodio prema potajnim uputama iz Beograda, kako je služilo interesima Srba prečanskih i onih u kraljevini Srbiji. Podupirao je madžaronske režime u Hrvatskoj jer mu je takav rad »Koalicije« služio da se javno ogradi od prevratnoga rada srpsko-hrvatske napredne omladine, koju je on tajno nadahnjivao, i da zaštiti Srbe u Austro-Ugarskoj od progona u širokim razmjerima[40].

[39] ŠIDAK I DRUGI, 221-27.
[40] GROSS, *Vladavina*; ŠIDAK I DRUGI, 227-34; MUŽIĆ, n. dj., 50-52.

Nastupom Karađorđevića na srpsko prijestolje g. 1903. ojačana je srpska propaganda u hrvatskim zemljama, ovaj put pod plaštom narodnoga jedinstva Hrvata i Srba. U Beogradu su se držali kongresi jugoslavenskih umjetnika (1904), književnika (1905) i učitelja (1906). Srpska propaganda pojačana je za carinskoga rata Srbije s Austro-Ugarskom (1906), a napose za aneksije Bosne i Hercegovine (1908). Veleizdajnički proces u Zagrebu g. 1909. i Balkanski rat 1912. stvorili su pravo oduševljenje za Srbiju među prečanskim Srbima i jednim dijelom hrvatske omladine, osobito one »napredne«. Ta hrvatska mladež u nekritičnom mladenačkom idealizmu mislila je da Hrvati i Srbi, kao jedan narod, imaju jedan te isti interes, pa da u zajedničkoj državi ne bi moglo doći do međusobnih suprotnosti. Bilo ih je dapače, koji su tvrdili da se Hrvati, kao jedan te isti narod sa Srbima, mogu nazivati i biti Srbi, a da tim ne prestanu biti Hrvatima, što je upravo i bio cilj velikosrpske propagande od I. Garašanina do organizacije »Ujedinjenje ili smrt« D. Dimitrijevića Apisa[41].

Na bečkom dvoru stajao je natpis: »Iustitia fundamentum regnorum« (Pravednost je temelj kraljevina). Mjesto da se posluže tom starom biblijskom mudrosti i svim narodima u Monarhiji dadnu jednaka prava, napose da ojačaju Hrvatsku i učine je privlačivom za druge Slavene na jugu, tadašnji vlastodršci Austro-Ugarske pribjegavali su sili i progonima. Premda je »napredna omladina« u Austro-Ugarskoj, srpska, a djelomično i hrvatska, mislila i radila veleizdajnički po tadašnjim austro-ugarskim zakonima, kako saznajemo iz dokumenata objelodanjenih poslije g. 1918. tadašnji vlastodršci nijesu to mogli dokazati[42]. U veleizdajničkom procesu (3. III.-5. X. 1909) i u omladinskom procesu (30. VII. 1910) u Zagrebu, a napose u Friedjungovu procesu u Beču (9. XII. 1909) vlastodršci su vršili pritisak na sud i poslužili se falsificiranim dokumentima, što je izazvalo sablazan u cijelom kulturnom svijetu[43].

Na Vidovdan, 28. lipnja 1914, srpski omladinci iz Bosne i Hercegovine ubili su u Sarajevu austro-ugarskog prijestolonasljednika Franju Ferdinanda i njegovu suprugu Sofiju. Zavjerenici su svoj zločin izveli uz suradnju i pomoć srpske zavjereničke organizacije »Ujedinjenje ili smrt« i Narodne obrane u Beogradu, da tim presijeku osnove prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, koji se zanosio mišlju da će, kada nastupi na prijestolje, pravedno riješiti pitanje Slavena u habsburškoj monarhiji; napose, da će Bosnu i Hercegovinu i Dalmaciju ujediniti s Hrvatskom i pitanje Hrvata, Slovenaca i Srba u monarhijii urediti neovisno od kraljevine Srbije[44]. Zbog sarajev-

[41] ŠIDAK I DRUGI, 238-45; MUŽIĆ, n. dj., 47-67.

[42] »U stvari po zakonima Austro-Ugarske, veleizdaja je postojala, ali do kraja ostala nedokazana«, RIBAR, *Iz moje političke suradnje*, 93. Gl. SKARIĆ, NURI-HADŽIĆ, STANOJEVIĆ, *BiH*; BOGIĆEVIĆ, *Mlada Bosna*; MASLEŠA, *Mlada Bosna*; NEIMAROVIĆ, *Iz mojih uspomena*, 378-80.

[43] SETON-WATSON, *The Southern Slav*; SIROTKOVIĆ, *Pravni i politički aspekti*; ŠIDAK I DRUGI, 245-51.

[44] SETON-WATSON, *Sarajevo*; BOGIĆEVIĆ, *Sarajevski atentat*; DEDIJER, *Sarajevo 1914*; ISTI, *Planovi*; ŠIDAK I DRUGI, 292-302. Gl. gore, s. 285, b. 26.

skoga umorstva Austro-Ugarska je 28. srpnja 1914. Srbiji navijestila rat, što je imalo za posljedicu prvi svjetski rat (1914-1918).

Iako je među Hrvatima postojala stara iskrena ljubav prema zapadnim demokratskim narodima, Francuzima i Englezima, Hrvati su se pune četiri godine odlučno i junački borili za obranu svoje domovine Hrvatske. To je nepobitan dokaz da široki hrvatski slojevi, seljaštvo i građanstvo, nijesu prihvaćali ideje »napredne omladine« o narodnom i državnom jedinstvu Hrvata i Srba, nego da su stali na stanovništvu da su Hrvati poseban narod, koji hoće da održi svoju hrvatsku državu.

6. *Rad Jugoslavenskoga odbora u Londonu i stvaranje države SHS*

Nakon sarajevskoga umorstva, po prethodnom dogovoru, nekoliko je istaknutih Hrvata, sljedbenika »novoga kursa« narodnoga jedinstva Hrvata i Srba, prebjeglo u susjedne zemlje. U jeseni g. 1914. našli su se u Rimu novinar Frano Supilo, odvjetnici Ante Trumbić, Hinko Hinković i Frano Potočnjak, te kipar Ivan Meštrović. Iako nijesu imali ovlaštenje od svoga hrvatskoga naroda, oni se dogovore da će osnovati odbor, koji će u duhu narodnoga jedinstva i pod jugoslavenskim imenom raditi za oslobođenje južnih Slavena ispod Austro-Ugarske i za njihovo ujedinjenje sa Srbijom u zajedničku državu Jugoslaviju. O svojim namjerama obavijestili su Nikolu Pašića, predsjednika srpske vlade u Nišu. Njemu je vijest bila ugodna, jer će tim saveznici saznati da i Hrvati traže ujedinjenje sa Srbijom. Međutim, Pašić je savjetovao, da se ne zovu »jugoslavenski« nego »hrvatski« odbor, te da se ne nazivlju »Jugoslavenima« nego »Srbo-Hrvatima«, poimence da buduću državu ne zovu »Jugoslavija«, nego »Proširena ili Velika Srbija«[45].

Srpsku državnu misao i Veliku Srbiju naglasila je i srpska Narodna Skupština u Nišu, 7. prosinca 1914.[46], i regent Aleksandar u proglasu vojsci 28. istoga mjeseca[47].

Rimski odbornici su sa žaljenjem shvatili da službena Srbija s Pašićem na čelu ne prihvaća narodno jedinstvo Srba i Hrvata, ni zajedničku državu s punom jednakosti, nego da ima u vidu samo srpski narod i srpsku državnu misao. Odlučili su ipak nastaviti radom, nadajući se da će Srbi kao seljački demokratski narod njihovim nastojanjem prihvatiti misao zajedničke, demokratske i ravnopravne države, u kojoj će Srbi, Hrvati i Slovenci biti rav-

[45] MEŠTROVIĆ, *Uspomene*, 41-52; PAULOVA, *Jugoslavenski odbor*, 3-12; SMITH PAVELIĆ, n. dj., 34.

[46] »... u službi velike stvari srpske države i srpsko-hrvatskog i slovenačkog plemena... «, Izjava kr. srpske vlade u Narodnoj skupštini u Nišu, 7. XII. 1914; ŠIŠIĆ, *Dokumenti*, 10; ČULINOVIĆ, *Dokumenti*, 25.

[47] ŠIŠIĆ, n. dj., 12.

nopravni, s mogućnosti, da zadrže i razvijaju svoje stvarne posebnosti, plemenske, kulturne i vjerske[48].

Dne 7. studenoga 1914. stigli su u Rim vođe mostarskih Srba Nikola Stojanović i Dušan Vasiljević s beogradskim profesorom Pavlom Popovićem. Prvu dvojicu rimski je odbor primio u svoj jugoslavenski krug kao predstavnike prečanskih Srba. Ovima su se pridružili u veljači, 1915, Jovo Banjanin iz Like i sarajevski odvjetnik Milan Srškić[49].

1) *Rad Jugoslavenskog odbora među iseljenicima u Americi*

Da za svoj rad osiguraju pomoć i suradnju iseljenih Hrvata, Srba i Slovenaca, rimski je odbor 24. siječnja 1915. poslao u Sjevernu Ameriku svoga člana dra Franu Potočnjaka. Tada je u Saveznim američkim državama (SAD) živjelo oko 600.000 Hrvata, preko 200.000 Slovenaca i oko 90.000 Srba[50]. Američki Hrvati imali su brojne mjesne i pokrajinske organizacije, potporne i političke, više listova i časopisa. Od potpornih organizacija najznamenitija je bila Narodna hrvatska zajednica u Pittsburghu, koja se 1926. združila s više hrvatskih potpornih organizacija i prozvala »Hrvatska bratska zajednica« (HBZ) sa sijelom u Pittsburghu. Od političkih organizacija najjača je bila »Hrvatski savez«.

Hrvati u SAD sa zanimanjem i ljubavlju su pratili političke prilike u svojoj domovini Hrvatskoj. Bilo je pristaša politike »novoga kursa« Frane Supila i narodnoga jedinstva Hrvata i Srba, ali je daleko veći broj slijedio čistu hrvatsku nauku Ante Starčevića. U vezi s jedanaestom konvencijom Narodne hrv. zajednice u Kansas Cityu 9-24. rujna 1912. najviše radom don Nike Grškovića, bio je osnovan »Hrvatski savez« kao politička organizacija s lozinkom »Za slobodu Hrvatske« i izrazito protuaustrijskim i protujugoslavenskim duhom[51].

Prije g. 1914. od pravoslavnih iz Dalmacije i banske Hrvatske ne mali broj priznavao se je Hrvatima; a i od onih, koji su se nazivali Srbima, u velikoj većini stali su na stanovništvu hrvatskoga državnoga prava za slobodnu i samostalnu državu Hrvatsku u okviru habsburške monarhije. Manji broj tadašnjih Srba u SAD, koje je vodio srpski konzul Pupin u New Yorku, zastupao je srpsku državnu misao i tražio ujedinjenje prečanskih krajeva sa Srbijom[52].

Dr. Potočnjak, kada je stigao u Ameriku, prošao je cijelom SAD, od New Yorka do San Francisca; sastao se s mnogim Hrvatima, Srbima i Slo-

[48] MEŠTROVIĆ, n. dj., 52-56; PAULOVA, n. dj., 21-23.
[49] PAULOVA, n. dj., 73 i 203.
[50] PAULOVA, n. dj., 66 sl.; LORKOVIĆ, *Narod*, 209-212; HOLJEVAC, *Hrvati izvan domovine*, 63-70.
[51] PAULOVA, n. dj., 66-68; HOLJEVAC, n. dj., 81-137.
[52] PAULOVA, n. dj., 68.

vencima, s pojedincima i predstavnicima raznih organizacija. Svima je propovijedao o jugoslavenskom narodnom jedinstvu i o budućoj zajedničkoj državi Jugoslaviji, u kojoj će svi, Hrvati, Srbi i Slovenci, biti potpuno slobodni, ravnopravni i sretni. Mnoge je pridobio i oduševio za ideje odbora u Rimu, napose konzula Pupina u New Yorku, don Niku Grškovića u Clevelandu i dra Antu Biankinija, liječnika u Chicagu. Radom ovih sazvan je opći kongres iz cijele SAD u Chicagu, 10. i 11. ožujka 1915. Na kongresu je prihvaćena politička fikcija da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod; da kidaju veze s Austro-Ugarskom i traže stvaranje nove države Jugoslavije u zajednici sa Srbijom. Jugoslavenski odbor u Rimu priznat je kao zakoniti predstavnik svih Jugoslavena u Austro-Ugarskoj. Sabor se uz to obvezao da će skupljati dobrovoljce i otpremati ih na europsko ratište u pomoć saveznicima. Hrvatski savez je tom prigodom votirao svotu od $ 5.000, kao prvu pomoć rimskom odboru za njegov rad.[53]

Kongres u Chicagu imao je jak odziv u Južnoj Americi. Tada je na istočnoj strani Kordiljera, najviše u Argentini, živjelo oko 160.000 Hrvata iz raznih hrvatskih pokrajina. Ovi su u velikoj većini slijedili pravašku politiku Ante Starčevića. U zemljama na Tihom oceanu živjelo je oko 25.000 Hrvata, većinom iz Dalmacije[54]. Među njima je bio dobar broj pristaša Supilove i Trumbićeve politike »novoga kursa«, koji su prihvaćali ideju narodnoga jedinstva Hrvata i Srba. Radom odbora u Rimu i pod utjecajem kongresa u Chicagu među Hrvatima na Tihom oceanu nastao je živ jugoslavenski pokret. Njegovo je središte bilo u Antofagasti u Chileu, gdje su se pokretu pridružila dva bogata hrvatska industrijalca, Paško Baburica iz Dubrovnika i Frano Petrinović iz Brača. Na prvom kongresu u Antofagasti, 1. kolovoza 1915, prihvaćena je ideja narodnoga jedinstva Hrvata i Srba i odobren rad jugoslavenskoga odbora u Londonu za stvaranje zajedničke jugoslavenske države. Na drugom kongresu, 23. siječnja 1916, isto u Antofagasti, doneseni su opsežni zaključci o organizaciji rada po svoj Južnoj Americi, o skupljanju jugoslavenskih dobrovoljaca te pomaganju Crvenoga križa i izbjeglica iz Srbije i Crne Gore. Kongres je preuzeo na se dužnost da će financirati Jugoslavenski odbor u Londonu i podmirivati sve troškove, koje taj bude imao. U roku od tri godine Jugoslavenski odbor u Antofagasti žrtvovao je za to preko 100.000 USA dolara[55].

2) *Borba između jugoslavenske, hrvatske i srpske državne misli*

Početkom rata Rusija je imala u vidu da oslobodi sve južne Slavene od stranoga gospodstva, želeći kod toga da Srbija i dalje ostane pravoslavna država istočne kulture. U geografskoj karti, koju je Sazonov, ruski ministar

[53] PAULOVA, n. dj., 66-71; ŠIŠIĆ, n. dj., 20 sl.
[54] LORKOVIĆ, n. dj., 212 sl.; HOLJEVAC, n. dj., 181-86.
[55] PAULOVA, n. dj., 226-34.

vanjskih poslova, razaslao ruskim poslanstvima na zapadu, država Hrvata i Slovenaca imala je biti neovisna od Srbije i Crne Gore. »Na karti je bila povučena crta plavom olovkom, nešto na istok od Bosanskog Broda, pa onda rijekom Bosnom, obuhvaćajući Sarajevo, pa preko Ivan-planine na Neretvu do nešto ispod Mostara, pa na Čapljinu. Od Čapljine je bila povučena crta crvenom olovkom na jug do Herceg-Novog, a na sjever do Metkovića. Južno od plave crte bilo je napisano: Srbija, a ispod toga, u zagradi, Crna Gora, a na sjever: Hrvatska. Za trokut označen crvenom olovkom je dolje stajalo: »Za ovaj teritorij ima se riješiti plebiscitom, želi li u Srbiju ili u Hrvatsku«. U toj »Srbiji« je bilo tanjim crtama označeno dokle siže Crna Gora. Obuhvaćala je Boku i južnu Hercegovinu, te išla u klinu do Sarajeva. Jedna napomena je stajala, da će se »naknadno urediti međusobni odnosi između dviju srpskih država«[56].

Pod konac g. 1914. odbor u Rimu načuo je da saveznici nastoje Italiju uvući u rat s obećanjem zemljišnoga proširenja, naravno, na račun južnih hrvatskih i slovenskih zemalja u habsburškoj monarhiji. Frano Supilo, pronicav i uman hrvatski političar, pod dojmom spomenutih vijesti i Pašićeve srpske politike, postao je jako zabrinut za budućnost Hrvatske. Zbog toga se na 26. siječnja 1915. zaputio preko Niša u Petrograd. Tu je početkom ožujka vještim nastupom saznao od Sazonova, da će saveznici uistinu dati Italiji južne slovenske zemlje Istru, cijelo Hrvatsko primorje i Dalmaciju do rijeke Krke s otocima. Hrvatska ima ostati samostalna i s izlazom na more u Rijeci.[57]

Kada je Pašić preko svoga predstavnika u Petrogradu saznao za Supilovo otkriće, 9. travnja 1915. poslao je u Rusiju učenjake Lj. Stojanovića i A. Belića s predstavkom, u kojoj je tražio da se Srbiji za Dalmaciju, koju ne će dobiti, dadne nadoknada opet u hrvatskim zemljama, i to Lika, Krbava i Slavonija.[58]

Dok se Supilo razočaran vraćao na zapad, saveznici su 26. travnja 1915. potpisali »Londonski pakt« s navedenim zemljišnim ustupcima Italiji[59]. Slijedeći dan Trumbić i drugi članovi odbora ostavili su Rim i na 30. travnja 1915. u Parizu formalno osnovali »Jugoslavenski odbor«, koji se slijedeći mjesec preselio u London. U odbor su stuplili i Slovenci N. Županić, G. Gregorin i B. Vošnjak[60]. Od sada Jugoslavenski odbor neumorno radi, da bi se poništio »Londonski pakt«, dotično da se sve slovenske, hrvatske i srpske zemlje na osnovi narodnoga jedinstva Hrvata, Srba i Slovenaca ujedine u novu zajedničku državu Jugoslaviju. U tom radu Jug. odbora u Londonu posebnu su pomoć pružali ugledni engleski publicisti W. Steed i Seton Watson[61]. U radu se isticao Frano Supilo, koji je nakon povratka iz Rusije često zalazio u Foreign office u Londonu. Sir Edward Grey, engleski ministar vanjskih poslova, Supila je cijenio kao »najjaču političku glavu od sviju, što ih je sreo iz srednje Europe... pravi politički talenat«[62].

Kada su u ljetu g. 1915. saveznici htjeli Bugarsku uvući u rat na svojoj strani, obećavali su joj Makedoniju. U naknadu za to Pašić je tražio da se Srbiji dadne Hrvatska i Slavonija[63]. Međutim, Bugarska je 20. listopada 1915. stupila u rat prisiljena da se u zimi te godine uz velike žrtve povuče preko albanskih gora (»Albanska Golgota«) na otok Krf[64].

Ostavljajući Hrvate i Slovence svojoj sudbini, Pašić je početkom svibnja 1916. izjavio u Petrogradu predstavnicima ruske štampe da Srbija priznaje Italiji hegemoniju na Jadranu i za Srbiju da ne traži nego ekonomski izlaz na more. To je 6. svibnja objelodanio petrogradski dopisnik u *Corriere della sera* u Milanu kao priznanje »Londonskoga pakta« sa strane Srbije i osudu rada Jugoslavenskoga odbora u Londonu[65].

Videći da Srbija i carska Rusija misle samo na Srbe i na proširenje Srbije, Supilo je u Jug. odboru i u dodiru sa savezničkim političarima počeo uporno tražiti da se već unaprijed utvrdi buduće unutarnje uređenje zajedničke države Jugoslavije, u kojoj Hrvatska treba da čini samoupravnu jedinicu, ravnopravnu sa Srbijom[66].

I Supilo i Trumbić bili su iskreni hrvatski rodoljubi, koji su željeli i zdušno radili za dobro Hrvata. Trumbić se zalagao za zajedničku državu Jugoslaviju, pravnu i decentralističku, jer je predviđao da će inače, nakon rata, hrvatske zemlje biti raskomadane između Srbije, Italije i Madžarske. Kao duboki poznavalac i poklonik rimskoga prava, Trumbić je mislio da u zajedničkoj državi, koja će biti sastavljena od više narodnih, kulturnih i vjerskih dijelova, nužno mora vladati jednakost i ravnopravnost, jer inače ta država ne bi mogla postojati. Zato je Trumbić radio da se od hrvatskih, slovenskih i srpskih zemalja stvori zajednička kuća, krov nad glavom, a drugo će se kasnije urediti na opće zadovoljstvo. U svojoj naivnosti Trumbić tada nije mogao ni pomisliti da će ta zajednička kuća jednoga dana postati tamnicom hrvatskoga naroda.

Supilo je stao na stanovištu hrvatske državnosti. On je uz to bolje poznavao vlaško-cincarske mane srpske vladajuće klase, napose njihovu nasilnost, vjersku isključivost i grabežljivost za tuđim dobrima. On je predviđao

[56] MEŠTROVIĆ, n. dj., 45.
[57] MEŠTROVIĆ, n. dj., 62 sl.; PAULOVA, n. dj., 32 sl.
[58] PAULOVA, n. dj., 52-56; MUŽIĆ, *Hrvatska politika*, 89 sl.
[59] PAULOVA, n. dj., 41-57.
[60] N. dj., 72-81.
[61] N. dj., 82-93.
[62] MEŠTROVIĆ, n. dj., 63.
[63] PAULOVA, n. dj., 202.
[64] N. dj., 161-68.
[65] MEŠTROVIĆ, n. dj., 67; PAULOVA, n. dj., 186-90.
[66] Svoje programatsko stanovište o položaju Hrvatske u budućoj državnoj zajednici jugoslavenskoj Supilo je iznio u »Sedam teza«, koje je u listopadu 1915. predao Jugosl. odboru u Londonu. Te je teze objelodanio N. STOJANOVIĆ, *Jugoslavenski odbor*, 19 sl. Donosi ih i F. ČULINOVIĆ, *Dokumenti o Jugoslaviji*, 54. Gl. MEŠTROVIĆ, n. dj., 62-69; PAULOVA, n. dj., 196-215.

da neće imati vjersku ni kulturnu slobodu, ako se već unaprijed ne utvrdi unutarnje uređenje zajedničke države i samouprava Hrvatske.

U predstavci, koju je Supilo u veljači go. 1916. predao Sir E. Greyu, on je oštro osudio velikosrpske težnje, srpsku sebičnost i miješanje vjere s narodnošću. Tražio je da se Srbija »transformira«, tj. odreče namjera za srpskom hegemonijom i prizna opću državu Jugoslaviju, u kojoj će svi biti ravnopravni, ili da se Hrvatska uredi kao zasebna samostalna država[67]. Supilo je tražio da i Jug. odbor odlučno istupi protiv srpske sebičnosti i isključivosti srpskih ciljeva, ali su se tome opirali srpski članovi odbora. Kada je, međutim, Supilo povjerljivo saznao na Foreign Officeu da je Pašić podnio saveznicima predstavku s geografskom kartom, da se Srbiji priznaju svi krajevi dokle se prostiru pravoslavni manastiri, Supilo je 5. lipnja 1916. istupio iz Jug. odbora, da se sam mogne boriti protiv velikosrpskih težnja i spasavati Hrvatsku[68].

3) *Svibanjska deklaracija 1917.*

Među uvjetima mira, koje su saveznici 11. siječnja 1917. dostavili predsjedniku SAD, W. Wilsonu, stajalo je da se imaju osloboditi Čeho-Slovaci, Poljaci, Srbi i Slaveni[69]. U to su u noći 15/16. ožujka 1917. bili u Rusiju zbačeni Romanovi, koji su dotle bili najjači oslon Pašićevih velikosrpskih težnja. Dne 6. travnja 1917. SAD stupile su u rat. Predsjednik Wilson naglasio je da će se Amerika boriti za slobodu i jednakost svih naroda, malih i velikih[70].

Potaknuti gornjim činjenicama, hrvatski i slovenski zastupnici u bečkom parlamentu, 30. svibnja 1917. izdali su slijedeću izjavu:

»Potpisani narodni zastupnici u jugoslavenskom klubu udruženi, izjavljuju, da na temelju narodnoga načela i hrvatskoga državnoga prava zahtijevaju ujedinjenje svih zemalja u monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno samostalno, od svakoga gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom habsburško-lorenske dinastije, te će se sa svom snagom zauzeti za ostvarenje ovoga zahtjeva svoga jednog te istog naroda«[71].

[67] MEŠTROVIĆ, n. dj., 67 sl.; PAULOVA, n. dj., 200-214 333.
[68] MEŠTROVIĆ, n. dj., 62-69; PAULOVA, n. dj., 31 sl.; MUŽIĆ n. dj., 328.
[69] PAULOVA, n. dj., 328.
[70] ŠIŠIĆ, n. dj., 111; ĆULINOVIĆ, n. dj., 58.
[71] ŠIŠIĆ, n. dj., 94.

4) *Krfski pakt između Jugoslavenskog odbora i srpske vlade*

Bojeći se da se pitanje prečanskih krajeva ne riješi na osnovi hrvatskoga državnog prava u državi Hrvatskoj, neovisno od kraljevine Srbije, mladi radikali prisilili su Pašića da povede pregovore s Jug. odborom, kako bi se s njegovom suradnjom postiglo ujedinjenje svih srpskih, hrvatskih i slovenskih zemalja pod vodstvom kraljevine Srbije. I tako su na poziv N. Pašića, predsjednika srpske vlade, stigli na Krf predstavnici Jugoslavenskoga odbora. Vijećanja su trajala od 15. lipnja do 20. srpnja 1917. Srbi su priznali da su Srbi, Hrvati i Slovenci »troimeni narod, jedan isti po krvi, po jeziku govornom i pisanom, po osjećajima svoga jedinstva, po kontinuitetu i celini teritorija«. Nadalje, da buduća država ne će biti proširenje ni nastavak dosadašnje srpske države, nego nova država, koja ima nastati »na osnovu načela slobodnog samoopredelenja naroda«, s novim državnim emblemima, koji će biti »sastavljeni iz naših sadanjih posebnih emblema«. Trumbić i predstavnici Jug. odbora pristali su da se država ne zove Jugoslavija, nego »Država Srba, Hrvata i Slovenaca«, koja će »biti ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija na čelu s dinastijom Karađorđevića«. U toj državi bit će jednaka i ravnopravna sva tri imena, sve tri zastave i tri vjere, pravoslavna, katolička i muhamedovska. Unutrašnje uređenje države donijet će ustavna skupština »brojno kvalifikovanom većinom«. Krfsku deklaraciju, 20. srpnja, potpisali su dr. Ante Trumbić, predsjednik Jug. odbora, i Nikola Pašić, predsjednik ministarskoga savjeta i ministar vanjskih poslova Kraljevine Srbije[72].

U poruci Kongresu, 8. siječnja 1918, predsjednik Wilson u 14 točaka iznio je američki program budućega uređenja svijeta. U 10. točci tražio je da se malim narodina u Austro-Ugarskoj osigura autonomija, a u 11. točci da se kraljevina Srbija uspostavi i da joj se osigura pristup na more[73]. Pod dojmom te poruke Pašić napušta zaključke Krfske deklaracije i kod saveznika nastoji osigurati za Srbiju Bosnu i Hercegovinu s izlazom na more[74].

5) *Stvaranje nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba*

Dne 17. rujna 1918. savezn̈ička vojska probila je solunski front[75]. Na 6. listopada osnovano je u Zagrebu Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, u koje su stuplili narodni predstavnici iz svih krajeva u habsburškoj monarhiji, gdje su živjeli ti narodi. Za predsjednika je izabran Slovenac Anton Korošec, a za potpredsjednika Srbin Sv. Pribićević i Hrvat Ante Pavelić, zubar[76]. 28.

[72] MEŠTROVIĆ, n. dj., 75 sl.; PAULOVA, n. dj., 331-50; ŠIŠIĆ, n. dj., 96-99; SMITH PAVELIĆ, n. dj., 73-83.
[73] ŠIŠIĆ, n. dj., 110-112; PAULOVA, n. dj., 384-87.
[74] PAULOVA, n. dj., 396-402; MUŽIĆ, n. dj., 119-121.
[75] PAULOVA, n. dj., 313 511-16.
[76] ŠIŠIĆ, n. dj., 172-76; ĆULINOVIĆ, n. dj., 68; HORVAT, *Politička povijest*, 84-88.

listopada Austro-Ugarska je zamolila mir[77]. Slijedeći dan Hrvatski sabor je jednoglasno donio slijedeći zaključak:

»Hrvatski državni sabor na temelju potpunoga prava narodnoga samoodređenja, koje je danas već priznato od svih zaraćenih vlasti, stvara ovaj zaključak:

I. Svi dosadašnji državno-pravni odnošaji i veze izmedu kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s jedne strane, te kraljevine Ugarske i carevine Austrije s druge strane, razrješavaju se. Ukida se dakle i ništetnom proglašuje napose hrvatsko-ugarska nagodba (zakonski članak I. od godine 1868), a isto se tako ukidaju i ništetnima proglašuju svi kasniji njeni dopunjci ili revizije, tako da od danas Dalmacija, Hrvatska i Slavonija ne ima s kraljevinom Ugarskom ni pravno ni faktično nikakvih zajedničkih državnih poslova.

II. Dalmacija, Hrvatska, Slavonija s Rijekom proglašuje se posve nezavisnom državom prema Ugarskoj i Austriji, te prema modernom načelu narodnosti, na temelju narodnoga jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba pristupa u zajedničku narodnu suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom etnografskom području toga naroda, bez obzira na ma koje teritorijalne i državne granice, u kojima narod Slovenaca, Hrvata i Srba danas živi.

Sveopća narodna ustavotvorna skupština svega ujedinjenoga naroda Slovenaca, Hrvata i Srba odlučit će unaprijed određenom kvalificiranom većinom, koja potpunoma zaštićuje od svakoga majoriziranja, konačno kao o formi vladavine, tako o unutrašnjem državnom ustrojstvu naše države, utemeljene na potpunoj ravnopravnosti Slovenaca, Hrvata i Srba«[78].

Na to je Hrvatski sabor priznao zagrebačkom »Narodnome Vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba vrhovnu vlast«[79]. Tim je bila ova svečana, historijska sjednica završena i zaključeno je, »naredna (sjednica) da se održi u vrijeme, kada to potrebe uzištu«[80]. Sa svečanom, dakle, sjednicom, 29. listopada 1918, hrvatski sabor nije prestao opstojati, nego je i dalje ostao predstavnikom i nosiocem hrvatske državnosti.

Na 31. listopada vlada Narodnoga vijeća u Zagrebu obavijestila je savezničke vlade da se konstituirala država Slovenaca, Hrvata i Srba na teritoriju južnih Slavena, koji je dotad pripadao u sastav bivše Austro-Ugarske monarhije, te da je voljna stupiti u zajedničku državu sa Srbijom i Crnom Gorom; ovlastila je Jug. odbor u Londonu »da zastupa interese države SHS«. Ujedno je najavila, da je austro-ugarska mornarica prešla u ruke narodnoga vijeća SHS i da je izvijesila hrvatsku narodnu zastavu[81].

Na 2. studenoga Austro-Ugarska je obavijestila saveznike da polaže oružje, na što su saveznici ovlastili Italiju da zaposjedne zemlje prema Londonskom ugovoru[82]. Slijedeći dan srpska vojska stigla je na bivšu granicu Austro-Ugarske i poslala u Zagreb potpukovnika Simovića kao svoga izaslanika[83].

[77] ŠIŠIĆ, n. dj., 189; ĆULINOVIĆ, n. dj., 74 sl.
[78] ŠIŠIĆ, n. dj., 159 sl.; ĆULINOVIĆ, n. dj., 76 sl.; HORVAT, n. dj., 103 sl.
[79] ŠIŠIĆ, n. dj., 201; ĆULINOVIĆ, n. dj., 77; HORVAT, n. dj., 109.
[80] ŠIŠIĆ, n. dj., 209.
[81] ŠIŠIĆ, n. dj., 216 sl i 220; PAULOVA, n. dj., 534 sl.; HORVAT, n. dj., 119 sl.

6) *Ženevski sporazum*

8. listopada srpska je vlada priznala vladu Narodnoga vijeća u Zagrebu i poduzela korake da i savezne vlade tu priznaju[84]. Od 6-9. studenoga u Ženevi su vijećali, posebno na želju Francuske, predstavnici srpske vlade, vlade Narodnoga vijeća u Zagrebu i Jug. odbor u Londonu. Sporazumno je donesen, 9. studenoga 1918, ovaj zaključak:

»Vlada Kraljevine Srbije i Narodno Vijeće u Zagrebu produžit će otpravljati poslove svaki u svom unutrašnjem pravnom i teritorijalnom djelokrugu na redovan način kakav gdje postoji, dok Velika Skupština, ujedinjenih Srba, Hrvata i Slovenaca (Konstituanta), izabrana općim jednakim, neposrednim i tajnim glasanjem svih građana, ustavom ne propiše definitivno ustrojstvo države«[85].

»Ovaj poredak može se promijeniti samo međusobnim sporazumom vlada kraljevine Srbije i Narodnoga Vijeća«[86].

Ženevski sporazum potpisali su Nikola Pašić, predsjednik srpske vlade, dr. Anton Korošec, predsjednik Narodnoga Vijeća u Zagrebu, te dr. Ante Trumbić, predsjednik Jugosl. odbora u Londonu. Supotpisali su i predstavnici srpskih skupštinskih grupa i nazočni članovi Narodnoga vijeća u Zagrebu i Jug. odbora u Londonu[86].

7) *Nezakonito ujedinjenje hrvatskih zemalja s Kraljevinom Srbijom (1. prosinca 1918)*

Nakon što je Austro-Ugarska položila oružje, Italija se odmah počela spremati da zauzme krajeve, koji su bili navedeni u Londonskom ugovoru, 1915. To je uvelike uznemirilo Slovence i Hrvate u Dalmaciji i Hrvatskom primorju. Dalmatinska vlada zatražila je najprije od vlade BiH, a zatim od Narodnoga vijeća u Zagrebu da se hitno provede ujedinjenje sa Srbijom, da bi zajednička država mogla braniti ugrožene krajeve od talijanskoga imperijalizma. O tome je Središnji odbor Narodnoga vijeća, koji se sastojao od 28 članova, raspravljao 23. i 24. studenoga[87]. Nakon odlaska dra Korošca u ino-

[82] ŠIŠIĆ, n. dj., 221-24; PAULOVA, n. dj., 535-40.
[83] MUŽIĆ, n. dj., 124-30; KRIZMAN, *Izvještaj D. Simovića*, 123-132.
[84] ŠIŠIĆ, n. dj., 233 sl.; PAULOVA, n. dj., 547-549; SMITH PAVELIĆ, n. dj., 176-178.
[85] ŠIŠIĆ, n. dj., 237 i 249; PAULOVA, n. dj., 551-64; SMITH PAVELIĆ, n. dj., 178 sl.; HORVAT, n. dj., 123-133.
[86] ŠIŠIĆ, n. dj., 241; SMITH PAVELIĆ, n. dj., 179-185; HORVAT, n. dj., 134 sl.
[87] ŠIŠIĆ, n. dj., 255 sl. 268-278; HORVAT, n. dj., 138-153.

zemstvo, Narodno vijeće vodio je potpredsjednik Sv. Pribićević. Iako je preko potpukovnika Simovića i svojih veza u Beogradu dobro znao za postignuti sporazum u Ženevi, Pribićević je to tajio na sjednicama Narodnoga vijeća i u suprotnosti s tim sporazumom radio za hitno i bezuvjetno ujedinjenje države Slovenaca, Hrvata i Srba sa Srbijom[88]. Na sjednici Izvršnoga odbora Narodnog vijeća, 24. studenoga 1918, Stjepan Radić održao je značajan govor, u kojemu je u ime hrvatskoga naroda, napose seljaštva, izjavio da se ne može »prijeći preko tisuću i više godina hrvatske povijesti i državnosti«. Tražio je da uvjete ujedinjenja utvrdi cijelo Narodno vijeće i da to odobri Hrvatski sabor. Rekao je: »Mi Hrvati ne ćemo druge državne uredbe nego saveznu federativnu republiku«, u kojoj će Hrvatska očuvati svoju tisućgodišnju državnost, narodnu i kulturnu samobitnost[89].

Pribićević se bojao hrvatske opozicije, koja se počela stvarati tih dana, pa je uredio da je Izvršni odbor Narodnog vijeća sam odlučio o ujedinjenju i uvjetima, pod kojima će se to izvesti, što odbor sam nije imao pravo učiniti, budući da se radilo o tako važnom općem državnom činu[90]. Izvršni odbor Nar. vijeća izradio je naputke u 11 točaka, kojih će se morati držati delegacija, koja će poći u Beograd u pitanju ujedinjenja. U prvoj točci određeno je da konačnu organizaciju zajedničke države donese Ustavotvorna skupština SHS »sa većinom od dvije trećine glasova«, čime će biti isključena svaka majorizacija i nasilje bilo s koje strane[91].

Izvršni odbor Nar. vijeća proglasio je sâm sebe delegacijom za ujedinjenje nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom, na što nije imao pravo po pravilniku Nar. vijeća, točka 2[92]. Pod vodstvom Sv. Pribićevića delegacija je stigla u Beograd 28. studenoga. U adresi, koju su konačno stilizirali Pribićevićevi ljudi u Beogradu u suradnji sa srpskim političarima, sve su bitne točke naputaka, koji je bio utvrdio Izvršni odbor Nar. vijeća u Zagrebu, bile samovoljno ispuštene, napose, da se državni ustav ima donijeti dvotrećinskom većinom[93]. Na 1. prosinca 1918, u 8 sati u noći, potpredsjednik Narodnoga vijeća dr. Ante Pavelić, Hrvat, pročitao je adresu pred srpskim prijestolonasljednikom i regentom Aleksandrom, koji je na to izjavio: »U ime Njegova Veličanstva kralja Petra I. proglašavam ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca«[94]. Ovaj čin se smatra rođenjem države

[88] MUŽIĆ, n. dj., 147-152; HORVAT, n. dj., 140-143.
[89] Govor St. Radića, 24. studenoga 1918, donosi u cijelosti MUŽIĆ, n. dj., 134-144.
[90] Pravilnik Narodnoga vijeća SHS, točka 2., određivao je: »Sva pitanja, koja su s tim temeljnim pitanjem ('ujedinjenje svih Slovenaca, Hrvata i Srba u narodnu, slobodnu i neovisnu državu SHS') u vezi, smatraju se bezuvjetno skupnim pitanjem narodnoga vijeća«, koja se imaju rješavati u cjelokupnoj skupštini Narodnoga vijeća, ŠIŠIĆ, n. dj., 174; ĆULINOVIĆ, n. dj., 68 sl. – O hrvatskoj opoziciji u N. V. protiv bezuvjetnog ujedinjenja, gl. MAČEK, *Nešto uspomena*, 39 sl.; JAREB, *Pola stoljeća*, 22.
[91] ŠIŠIĆ, n. dj., 274-76; ĆULINOVIĆ, n. dj., 89 sl.; HORVAT, n. dj., 154 sl.
[92] Gl. gore, b. 90, zatim Radićev govor, 24. XI. 1918, kod MUŽIĆ, n. dj., 133-44, te ŠIŠIĆ, n. dj., 275 i 278 sl.; HORVAT, n. dj., 158 sl.
[93] HORVAT, n. dj., 159 sl. Adresu delegacije donose: ŠIŠIĆ, n. dj., 280 sl.; HORVAT, n. dj., 161 sl.
[94] ŠIŠIĆ, n. dj., 282; HORVAT, n. dj., 162-164; ĆULINOVIĆ, n. dj., 99.

Stvaranje države SHS 1918. – sastavni dijelovi

Srba, Hrvata i Slovenaca. Srpska narodna skupština odobrila je taj čin ujedinjena 29. prosinca 1920.[95] Tvorci ujedinjenja nijesu se usuđivali sazvati Hrvatski sabor da to odobri, iako je taj postojao i bio raspušten tek 28. studenoga 1920.[96]

Navedeni čin ujedinjenja bio je neovlašten, samovoljan i prijevaran, prema tome nezakonit. Prema Ženevskom sporazumu, država Slovenaca, Hrvata i Srba sa sjedištem u Zagrebu imala je postojati dok Konstituanta u ustavu ne donese uređenje nove države. Delegacija Narodnoga vijeća SHS otišla je u Beograd bez ovlaštenja cjelokupnoga Narodnoga vijeća i bez odobrenja Hrvatskoga sabora; postupala je samovoljno, ne držeći se uvjeta, koje je Središnji odbor Nar. vijeća bio utvrdio. Ujedinjenje izvršeno je protiv duha samoodređenja naroda, jer je hrvatski narod tada u ogromnoj većini bio za daljnji opstanak države Hrvatske i protivan unitarnoj centralističkoj državi, kakva je stvorena 1. prosinca 1918. To ujedinjenje nije nigda odobrio Hrvatski sabor, niti ga je prihvatio hrvatski narod.

7. *Država SHS sa srpskom nadvladom*

Stvaraoci prvoprosinačke države SHS, N. Pašić, Sv. Pribićević i regent-prijestolonasljednik Aleksandar, nigda nijesu bili iskreni sljedbenici ideje narodnoga jedinstva Hrvata, Srba i Slovenaca. Oni su se smatrali predstavnicima srpskoga naroda i trajno su radili u smislu srpske državnosti. Naziv države SHS prihvatili su zbog vanjskoga svijeta, posebno da pod tim imenom dalje prošire srpsku državu. Oni su već od početka imali namjeru: uništiti državnost hrvatsku i crnogorsku; ojačati Srbe u prečanskim krajevima; Hrvate i Slovence tako oslabiti gospodarstveno i kulturno da postanu beznačajni privjesak u državi SRBA, Hrvata i Slovenaca.

Da će državu SHS moći voditi i održati u srpskom duhu i prema srpskim probitcima, vođe Srba računali su na ove čimbenike:

1) *Brojčana snaga Srba*

Stvarno, tada Srbi nijesu brojčano nego samo malo jači od Hrvata, ali je srpsko vodstvo računalo, da svi pravoslavni u državi imaju biti Srbi, napose Makedonci i Crnogorci[97]. Zato su Makedoniju proglasili Južnom ili Starom Srbijom, Vojvodinu Sjevernom Srbijom, a Crnu Goru Primorskom Srbijom.

[95] Zapisnik srpske Narodne skupštine, 29. (16). decembra 1920, donosi ŠIŠIĆ, n. dj., 293-298.
[96] MUŽIĆ, n. dj., 169.
[97] God. 1921. bilo je u SHS: Srba (pravoslavnih) u bivšoj kraljevini Srbiji 2.612.296 i u prečanskim krajevima 1.981.923, svega 4. 594.219; Hrvata, katolika i muslimana, 3.641.413; Crnogoraca 199.227; Makedonaca 476.747. *Popis stanovništva kraljevine Jugoslavije od 31. januara 1921. god.*, Sarajevo 1932, str. 2 i 86; DRAGANOVIĆ, *Croatian*, 355-391.

U Makedoniji, gdje stvarno nije bilo Srba, nitko nije mogao biti činovnik, učitelj ili narodni zastupnik, ako se nije priznavao Srbinom. Bilo je, dapače, zabranjeno i smatrano je zločinom nazivati se Makedoncem ili Bugarinom.

2) *Dinastija Karadordevića*

Ona je potjecala od srednjovjekovnih romanskih Vlaha, koja se posrbila u 18. st.[98] Neofitskim žarom Karađorđevići su radili za srpstvo, kada su došli na vlast u Srbiji. Regent, pa kralj Aleksandar I. bio je odgojen u velikosrpskom duhu u roditeljskoj kući[99] i u školi Nikole Pašića, i velikosrbinom je ostao cijeloga života. U Vidovdanskom ustavu 1921. Srbi su kralju dali vanredne ovlasti, po kojima je kralj postao glavni i odlučni politički čimbenik u državi.

3) *Vojska*

Srpska vojska bila je uvijek odgajana u osvajalačkom velikosrpskom duhu. U tom duhu održavala se i u državi SHS. Mnogobrojni časnici Hrvati i Slovenci nijesu primljeni u vojsku, iako su se izjavili za novu državu, jer su, tobože, izišli iz strane, austrijske škole. Primali su se samo mladi gojenci, koji su bili u vojničkim školama odgajani u starom duhu srpske vojske. Istom g. 1939. uspjela su dva Hrvata doći do generalskoga čina[1].

4) *Diplomacija*

Srpski diplomatski kor, koji je za vrijeme rata zastupao srpsku državu, nastavio je diplomatsku službu i u državi SHS. Taj se kor u daljnjim godinama obnavljao i popunjavao samo Srbima i rijetkim Hrvatima i pripadnicima drugih naroda, koji bi prihvatili srpsku nadvladu u državi i u stranim državama pobijali i u krivom svjetlu prikazivali borbu nesrpskih naroda za slobodom i ravnopravnosti[2].

5) *Državni upravni stroj*

U državi SHS glavna ministarstva, ključne položaje u svim državnim ustanovama (ministarsko vijeće, vrhovni državni savjet, narodna banka, uprava monopola, itd.) trajno su držali Srbi. Oni su sav rad u svim državnim

[98] Gl. gore, s. 275.
[99] PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura kralja Aleksandra*, 90.
[1] BIĆANIĆ, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, 100-105.
[2] N. dj., 47-71.

ustanovama udešavali onako kako je tražio interes srpkoga naroda. Tako: novčarstvo, monopole, poreze, investicije, trgovačku i carinsku politiku. Ako je koji Nesrbin došao na neki važniji položaj, tada su stvarno taj resor vodili njegov pomoćnik Srbin ili načelnik odjeljenja Srbin. Sâm se St. Radić tužio, kad je g. 1925. postao ministar prosvjete, da on nije u vladi, nego »pri vladi« SHS[3].

6) *Srpska pravoslavna crkva*

Kod istočnih pravoslavnih naroda crkve su bile nacionalne, i pravoslavno kršćanstvo bilo je tijesno spojeno, gotovo istovjetno s pojedinim narodima i državama. Tijekom povijesti Srpska pravoslavna crkva stekla je velikih zasluga za očuvanje i širenje srpskoga naroda. Tu je ulogu srpsko narodno vodstvo namijenilo Srpskoj pravoslavnoj crkvi i u novoj državi SHS. Naime, prije g. 1918. pravoslavni u Hrvatskoj i Vojvodini imali su samostalnu patrijaršiju u Srijemskim Karlovcima. Pravoslavni u BiH i u Makedoniji priznavali su vlast carigradskoga patrijarha. I pravoslavna crkva u Crnoj Gori uživala je samoupravu. Međutim, vlada SHS prenijela je sjedište Karlovačke patrijaršije u Beograd i dekretom 26. svibnja 1919. provela administrativno ujedinjenje svih pravoslavnih Crkava u SHS u jedinstvenu Srpsku pravoslavnu crkvu na čelu s patrijarhom u Beogradu. Tim su svi pravoslavni u SHS proglašeni Srbima i Srpska pravoslavna crkva preuzela je zadaću da ih u srpskom duhu odgaja i vodi. Carigradskom patrijarhu plaćena je veća svota da prizna ujedinjenje s Beogradskom patrijaršijom pravoslavnih eparhija u BiH i Makedoniji[4].

8. *Srpsko iskorištavanje države SHS*

Državnička mudrost i nedavni živi primjer Austro-Ugarske, koja je propala zbog nejednakosti i nepravda prema slavenskim narodina, savjetovali su da se takve pogreške izbjegavaju u državi SHS, koja je bila višenarodna, kako joj je i ime glasilo. Međutim, srpsko političko vodstvo, koje je većim dijelom potjecalo iz vlaških čaršijsko-cincarskih krugova, htjelo je da se Srbi, koji su za vrijeme rata bili osiromašili, preko noći obogate na račun države i prečanskih bogatijih krajeva. Spomenimo slijedeće:

Iako je u prečanskim krajevima kupovna vrijednost krune i dinara bila u jeseni g. 1918. jednaka, beogradska je vlada SHS kod žigosanja kruna 31. I. 1919. oduzela 20% njihove vrijednosti, a kasnije zamijenila 1 dinar za 4 krune[5]. Tim su imaoci kruna bili uvelike oštećeni, i Srbijancima je dana mogućnost da su znatan dio pokretnih dobara u prečanskim krajevima mogli kupiti i prenijeti u Srbiju.

[3] N. dj., 50-71 85-99 131-178.
[4] MUŽIĆ, n. dj., 176-179.
[5] BIĆANIĆ, n. dj., 32.

Poreska nejednakost bio je drugi način, kojim su se hrvatske i druge prečanske zemlje iscrpljivale u korist Srbijanaca. U zemljama, naime, bivše habsburške monarhije postojali su točno izrađeni zemljišni katastri i teški porezi bili su uređeni do u sitnice. U Srbiji prije rata nije bilo katastralnih knjiga, nego su poreze određivali seoski i općinski odbori prema prihodima zemlje, uvijek štedeći i zaštićujući posjednike. Tako je u Hrvatkoj vlasnik kuće, koji je ubirao godišnju rentu od 50.000 dinara, plaćao državi poreza 34.000 dinara, dok se u Srbiji na isti prihod plaćalo samo 7.594 dinara[6].

Ukidanje kmetstva i kolonata, agrarna reforma, te unutrašnja kolonizacija bile su mjere, kojima je nova država uvelike oštetila Hrvate i ojačala Srbe. Kmetova (tj. zakupnika zemlje), u BiH, koji su vlasnicima zemlje plaćali četvrtinu, a negdje i trećinu godišnjih prihoda, najviše je bilo Srba pravoslavnih[7]. Država SHS ukinula je kmetstvo i kmetove oslobodila od svih obveza, ali nije istovremeno uredila pravednu odštetu vlasnicima zemlje. Na taj je način u BiH uništen muslimanski vodeći stalež, begovski i aginski[8].

Po agrarnoj reformi nitko ubuduće nije mogao posjedovati zemlje više od 50 hektara. Sav višak imao je pripasti onima, koji su zemlju obrađivali neprekidno zadnjih 10 godina, ili državi. Zemljišta, koja je država dobila, bila su razdijeljena u 90% Srbima pod imenom »solunskih dobrovoljaca«[9]. I na dobrima, koja su bila oduzeta katoličkim biskupijama, samostanima i župama, bili su od reda naseljeni pravoslavni Srbi. Hrvatskim seljacima iz krševitih krajeva Hercegovine, zagorske Dalmacije i zapadne Bosne nije se dodjeljivalo zemljište za unutrašnju kolonizaciju, jer nijesu bili »Solunci«. Oni su bili prisiljeni da se u velikom broju iseljuju iz SHS u prekomorske zemlje na veliku štetu hrvatskoga narodnoga bitka[10].

Država SHS primila je g. 1921-1925. od likvidacije austro-ugarske banke na račun prečanskih krajeva 34,400.000 zlatnih kruna, te 400 milijuna dinara u zapadnim valutama. I u ime ratne odštete primljene su znatne svote od Austrije i Ugarske. Njemačka je g. 1921-1931. isplatila odštetu od 66 milijuna zlatnih maraka. To je gotovo sve bilo utrošeno putem državnih investicija u Srbiju, pa i ono, što je bilo dobiveno na račun prečanskih krajeva[11].

Posebni način, kojim su se mnogi Srbi, osobito pripadnici srpske čaršije, bogatili, bile su izvoznice, naime državna ovlaštenja da netko može stalnu

[6] N. dj., 40.
[7] God. 1910. bilo je u BiH kmetova (kmetovskih obiteljskih zajednica): pravoslavnih 58.895 (73,92%), katolika 17.116 (21,49%), muslimana 3.657 (4,58%), ostalih 13(0,01%), *Rezultati popisa žitelja BiH od 10. X. 1910*, Sarajevo 1912, 58-60.
[8] Gl. MANDIĆ, *BiH*, III.
[9] »Solunskih« korisnika bilo je dvostruko više, nego je stvarno bilo dobrovoljaca na Solunu. Svakomu, tko je doveo dva zakleta svjedoka, priznavale su se pogodnosti solunskih dobrovoljaca. U predvorju ministarstva za agrarnu reformu u Beogradu uvijek su čekali Beograđani, koji su bili pripravni, uz nagradu, svakome pomoći zakletvom da je bio solunski dobrovoljac.
[10] Gl. LORKOVIĆ, *Narod*, 207-215; HOLJEVAC, *Hrvati*, 36-60.
[11] BIĆANIĆ, n. dj., 20 29 i 34.

domaću robu izvoziti i stranu uvoziti. U tim prijelaznim vremenima izgradnje Europe nakon prvoga svjetskoga rata te su izvoznice imaocima donosile dobit od 50-100%. Do ovih izvoznica i drugih osobnih pogodnosti dolazilo se putem podmićivanja i opće korupcije državnih organa, a korisnici su redovito bili samo Srbi[12].

9. *Borba Hrvata za hrvatsku državnost i narodni opstanak*

Osim maloga broja zanesenih jugoslavenskih naprednjaka, koji nijesu činili ni 1% hrvatskoga naroda, nitko od Hrvata nije prihvaćao ideju narodnoga jedinstva sa Srbima, niti je bio voljan da se umanji ili uništi hrvatska državnost, koju su Hrvati bili dotle sačuvali u teškim borbama s Madžarima i Habsburgovcima. Kada su Srbi 1. prosinca 1918. prijevarnim i nezakonitim načinom stvorili jedinstvenu državu SHS i počeli je izgrađivati u srpskom duhu i sa srpskom prevlasti, to je po zakonu narodnoga samoodržanja kod Hrvata proizvelo jak otpor i samoobranu.

Stjepan Radić, koji je imao genijalnu sposobnost osjetiti bilo hrvatske narodne duše, 2. veljače 1919. sazvao je u zagrebačkoj Streljani veliku narodnu skupštinu, na kojoj je donesena rezolucija da Hrvati na osnovi samoodređenja naroda traže, da Hrvatska bude neutralna seljačka republika, koja će na hrvatskoj Ustavotvornoj skupštini odrediti svoje unutarnje uređenje. S tim u vezi Središnji odbor HPSS 8. ožujka 1919. donio je zaključak, da Hrvati ne priznaju državu SHS pod Karađorđevićima, jer je stvorena bez mandata hrvatskoga naroda i odobrenja Hrvatskoga sabora. Zbog toga je 25. ožujka Radić s vodstvom stranke bio zatvoren, te u zatvoru ostao 11 mjeseci[13].

U novoj državi SHS prvi opći izbori održani su 28. studenoga 1920. za Ustavotvornu skupštinu. Tada je HPSS postavila svoju listu samo u banskoj Hrvatskoj i dobila 230.000 glasova i 50 zastupnika[14]. Dne 7. prosinca 1929. HPSS proglasila se je republikanskom (HRSS). Njezini izabrani zastupnici odbili su sudjelovati u Ustavotvornoj skupštini u Beogradu. Kao hrvatsko narodno zastupstavo, oni su 26. lipnja 1921. u Zagrebu donijeli Ustav neutralne hrvatske seljačke republike kao samostalne i suverene države Hrvatske[15]. Taj Ustav postao je programom HRSS.

Dva dana kasnije, 28. lipnja 1921, beogradska Konstituanta donijela je centralistički Vidovdanski ustav unitarne države SHS. Prije konačnoga gla-

[12] BIĆANIĆ, n. dj., 67-71; KULUNDŽIĆ, *Politika*; ĆULINOVIĆ, *Slom stare Jugoslavije*.

[13] HORVAT, n. dj., 187 sl.; MAČEK, *In the struggle*, 81-89; MUŽIĆ, n. dj., 168 sl. – Na skupštini 2. II. 1919. Stjepan Radić je ovako formulirao svoj stav prema jugoslavenskoj državnoj zajednici: »Hoćemo da budemo sa Srbijom, ali ne pod Srbijom; hoćemo Srbina za brata, a ne za gospodara; tražimo pravo jugoslavensko jedinstvo, koje ne može biti bez Bugara«, HORVAT, *Politička povijest*, 188.

[14] HORVAT, n. dj., 517; MAČEK, n. dj., 89 sl.

[15] MAČEK, n. dj., 90; JAREB, *Pola stoljeća*, 26 sl.; MUŽIĆ, n. dj., 168.

sanja Skupštinu su napustili zastupnici narodnoga kluba hrvatskih pravaša i jugoslavenskoga kluba (Slovenska ljudska stranka i Hrvatska pučka stranka). I tako je u skupštini od 419 izabranih zastupnika samo njih 223 glasalo za Vidovdanski ustav, koji je prema tome donesen bez zakonitih predstavnika hrvatskoga i slovenskoga naroda; bez kvalificirane većine, koja je bila određena u Krfskom ugovoru i na sjednici Hrvatskoga sabora, 29. listopada 1918; s majorizacijom neznatne srpske većine, što je isključivano u svim dogovorima i zaključcima o stvaranju zajedničke države Hrvata, Srba i Slovenaca[16].

Drugi opći izbori održani su 18. ožujka 1923. HRSS s Radićem na čelu istupila je protiv Vidovdanskoga ustava za slobodnu, suverenu republiku Hrvatsku. Za taj program Hrvati su listom glasali. HRSS dobila je 473.733 glasa i 70 zastupnika. I male hrvatske stranke (35.181 glasova), koje su istupile s posebnim kulturnim i socijalnim programima, bile su protiv Vidovdanskoga ustava, za federativno preuređenje države[17]. Na skupštini u Borongaju kod Zagreba Radić je 14. travnja 1923. rekao: »Nikad više ne će se naći čovjek u našim redovima, koji će reći da smo mi i Srbi jedan narod. Krvnik i njegova žrtva nisu jedno«[18].

Odlučni i jedinstveni nastup Hrvata za svoju hrvatsku državnost i narodnu posebnost učinio je velik utisak na svu javnost. Malo poslije izbora HRSS, jugoslavenski klub A. Korošca i JOM Mehmeda Spahe stvorili su federalistički blok[19]. I uviđavniji radikali vidjeli su da će doći do propasti države ako se s Hrvatima ne napravi pravedan sporazum. I tako je došlo 13. travnja 1923. do »Markova protokola«, kojim je bilo predviđeno da se Vidovdanski ustav ne će primjenjivati na Hrvatsku i da će se dogovorno urediti stvari u državi[20]. Budući da to nijesu htjeli prihvatiti stvaraoci Vidovdanskoga ustava, Pašić, Pribićević i kralj Aleksandar, Radić je 21. srpnja 1923. pošao u inozemstvo, da traži vanjsku pomoć i posredovanje. Posjetio je London, Beč i Moskvu. Tu je Radić 1. srpnja 1924. HRSS učlanio u Seljačku internacionalu, s pridržajem da stranka i dalje zadržava svoj dosadašnji narodni i socijalni program. U inozemstvu je Radić dobio savjet da unutarnje stvari sporazumno uredi sa Srbima[21].

U zemlji je raslo nezadovoljstvo, i stvoren je opozicioni blok Demokratske stranke Ljube Davidovića, SLS dra Korošca i JOM M. Spahe u sporazumu s HRSS (29. V. 1924). Da bi primirio duhove, kralj Aleksandar, 27. srpnja 1924. povjerio je Davidoviću da sastavi opozicionu vladu. U to se Radić povratio u državu i na javnim skupštinama tražio preuređenje države s

[16] MAČEK, n. dj., 91; MEŠTROVIĆ, *The elections*, 44; TUDMAN, *Velike ideje*, 301 sl.

[17] HORVAT, n. dj., 517; MEŠTROVIĆ, n. dj., 44-52.

[18] HORVAT, 321.

[19] MAČEK, n. dj., 92-95; JAREB, n. dj., 27 sl.; TUDMAN, n. dj., 304.

[20] HORVAT, n. dj., 313 sl.; MAČEK, n. dj., 95 sl.; JAREB, n. dj., 28; TUDMAN, n. dj., 304.

[21] HORVAT, n. dj., 330-349; MAČEK, n. dj., 97 sl.; JAREB, n. dj., 29 sl.; TUDMAN, n. dj., 304; MUŽIĆ, n. dj., 172.

punom ravnopravnosti Hrvata[22]. Kada vlada nije poduzela nikakvih koraka protiv toga, Aleksandar je prisilio Davidovića na ostavku i 16. studenoga 1924. povjerio N. Pašiću da sastavi novu vladu. Tu je on sastavio sa Sv. Pribićevićem, koji se 26. ožujka 1924. sa 14 prečanskih zastupnika odcijepio od Davidovićevih demokrata i osnovao Samostalnu demokratsku stranku (SDS) da čuva »narodno i državno jedinstvo«. Pašić-Pribićevićeva vlada u svom prvom sastavu (27. II - 27. VII. 1924) bila je zabranila sve radničke organizacije i sindikate (12. VII. 1924). Nova vlada Pašić-Pribićevićeva odlučila je silom obračunati i s HRSS. Dne 23. prosinca 1924. Zakon o zaštiti države (»Obznanu«) protegla je na HRSS, raspustila je i zabranila svaki politički rad njezinim organizacijama. Stjepan Radić sa cijelim vodstvom stranke i stotinama istaknutijih članova bili su zatvoreni[23]. Zavladao je opći teror i nasilje. Ali to je hrvatski otpor samo ojačalo. U izborima 8. veljače 1925. koji su se provodili s nečuvenim nasiljem zatvorima i krvoprolićem, HRSS dobila je 532.872 glasa i 67 zastupnika. To je prisililo radikale i kralja da pregovaraju s Radićem, koji se nalazio u zatvoru. U nemogućnosti da se sporazumi s vodstvom stranke, koje se još uvijek nalazilo u zatvorima, Stj. Radić odlučio je na svoju ruku popuštanjem doći do boljega stanja hrvatskoga naroda. Poslao je svoga sinovca Pavla Radića, koji je 27. ožujka 1925. u beogradskoj skupštini dao izjavu da HRSS priznaje dinastiju i Vidovdanski ustav i da će za njegovu reviziju raditi putem sporazuma triju naroda. I tako je 18. srpnja 1925. došlo do radikalsko-radićevske (R.-R.) vlade. U vladi je Stjepan Radić preuzeo ministarstvo prosvjete[24].

Budući da radikali i kralj nisu zbiljno bili voljni da se provede revizija Vidovdanskoga ustava, niti da ublaže prevlast Srba u državi, u R.-R. vladi dolazilo je često do razmimoilaženja i kriza, dok nije 1. veljače 1927. Radićeva stranka (HSS) istupila iz vlade[25].

Hrvati općenito nijesu bili zadovoljni što je Radić priznao Vidovdanski ustav i sudjelovao u vladi. Većina je ipak mislila da je to bila samo taktika iz nužde. U izborima 11. rujna 1927. mnogi su se Hrvati ustegli od glasanja, tako da je HSS dobila samo 381.371 glas i 6 mandata izgubila, među njima obadva u Zagrebu, gdje su A. Trumbić, bivši predsjednik Jug. Odbora u Londonu, i Ante Pavelić, budući poglavnik NDH, nastupili s radikalnim programom za hrvatsku nacionalnu slobodu[26].

Za vrijeme vlade R.-R., kada radikali i dvor nijesu više trebali Sv. Pribićevića i njegovu zastupničku grupu, taj je iz opozicije mogao hladnije razmotriti sve ubitačne posljedice, koje je Vidovdanski ustav i centralističko

[22] HORVAT, n. dj., 350-355; MAČEK, n. dj., 99-102; JAREB, n. dj., 30 sl.; TUDMAN, n. dj., 304 sl.

[23] HORVAT, n. dj., 335 354-367; MAČEK, n. dj., 99 102-105; JAREB, n. dj., 32; TUDMAN, n. dj., 305 sl.

[24] HORVAT, n. dj., 367-396; MAČEK, n. dj., 105 sl.; JAREB, n. dj., 32 sl.; TUDMAN, n. dj., 305 sl.

[25] HORVAT, n. dj., 399-405; MAČEK, n. dj., 106; JAREB, n. dj., 33 sl.; TUDMAN, n. dj., 306.

[26] HORVAT, n. dj., 408; JAREB, n. dj., 33 sl. 73; MUŽIĆ, n. dj., 172 sl.

uređenje države nanosilo ne samo Hrvatima, nego i prečanskim Srbima. To je Pribićevića potaklo da je 10. studenoga 1927. s Radićem stvorio Seljačko-demokratsku koaliciju (SDK). Od sada Pribičević postaje žestoki protivnik unitarne centralističke države i Vidovdanskoga ustava, u stvaranju kojega je sâm imao bitni udio[27].

10. *Umorstvo Stjepana Radića i vodstva HSS u beogradskoj skupštini*

Kada je dvorska vlada Velje Vukićevića pokušala da zakonski porezno jače optereti prečanske zemlje i privredno nepravedno pogoduje srpskim krajevima, SDK povela je žestoku borbu u narodu i u Skupštini. Da skrše hrvatsku narodnu oporbu, dvorski i vojnički krugovi odlučili su se na skrajnju bezakonitu silu. Dne 20. lipnja 1928. za vrijeme skupštinske debate radikalski zastupnik Puniša Račić, po prethodnom dogovoru s dvorskim krugovima, u beogradskoj skupštini revolverskim hitcima ubio je Pavla Radića i Đuru Basaričeka, a smrtno ranio Stjepana Radića, Ivana Pernara i Ivana Grandu[28].

Ubojstvo vođa hrvatskoga naroda usred beogradske Narodne skupštine bilo je vrhunac velikosrpskoga nasilja nad Hrvatima, ali i konac Vidovdanskoga ustava i države. Zastupnici HSS i Pribićevićeve SDS ostavili su Beograd i na zasjedanju u Zagrebu, 1. kolovoza 1928, donijeli zaključak da ne priznaju Vidovdanski ustav, ni postojeće uređenje države SHS; uz to su proglasili ništetnim za prečanske krajeve, napose za Hrvatsku, sve odluke koje se donesu bez njihovih pravih narodnih predstavnika[29].

Da se ublaži sablažnjivi dojam u cijelom svijetu zbog ubojstva u narodnoj skupštini, kralj Aleksandar 27. srpnja 1928. povjerio je vladu katoličkom svećeniku A. Korošcu, Slovencu.

U nedavnim mirovnim ugovorima bilo je više od trećine Slovenaca uključeno u strane države i izvrgnuto odnarođenju. Sada se u vojničkim krugovima u Beogradu ozbiljno pomišljalo na »amputaciju« Hrvatske, čim bi i ostatak Slovenaca bio izvrgnut neizvjesnosti i narodnoj propasti. A i hrvatske zemlje bile bi kod »amputacije« rastrgane. Zbog toga je Korošec primio sastav vlade, nadajući se da će moći postići preuređenje države na osnovi jednakosti i ravnopravnosti naroda u njoj[30].

[27] MAČEK, n. dj., 107-110; PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura*, 59-66; TUDMAN, n. dj., 306 sl.; HORVAT, n. dj., 410-416.

[28] PRIBIĆEVIĆ, n. dj., 67-75; MAČEK, n. dj., 108-114; HORVAT, n. dj., 417-432; JAREB, n. dj., 34-36; KULUNDŽIĆ, *Atentat*.

[29] MAČEK, n. dj., 114-118; PRIBIĆEVIĆ, n. dj., 76-80 98-101; HORVAT, n. dj., 436-438; JAREB, n. dj., 35 sl.; TUDMAN, n. dj. 306-308.

[30] Iz osobnih uspomena.

11. *Diktatura kralja Aleksandra*

Nakon ubojstva u beogradskoj skupštini, a posebno nakon smrti Stjepana Radića od zadobivenih rana (8. kol. 1928), među Hrvatima je zavladala velika ogorčenost. Nemali broj bio ih je da se na silu odgovori silom. Jedan od tih bio je zagrebački narodni zastupnik dr. Ante Pavelić. On je 7. siječnja 1929. u Zagrebu stvorio mali krug hrvatskih revolucionara i dva dana poslije toga (9. I. 1929) pobjegao u inozemstvo. Pavelić je 17. srpnja 1929. bio osuđen na smrt od beogradskoga diktatorskoga režima, što mu je stvorilo simpatije i pristaše među hrvatskom borbenom omladinom, osobito među sveučilištarcima. U kolovozu g. 1929. emigrirali su dr. J. Krnjević i ing. Košutić, predstavnici HSS[31].

Za novoga predsjednika HSS bio je izabran, 13. kolovoza 1928, dr. Vladko Maček, hladan i miroljubiv čovjek. On je htio da državna zajednica i dalje ostane, ali da se pravedno preuredi tako da hrvatska država bude u svemu jednaka i ravnopravna sa srpskom državom[32]. To pak nijesu htjeli nosioci srpske nadmoći u državi na čelu s kraljem Aleksandrom. Oni su odlučili da silom podržavaju postojeće stanje i privilegirani položaj Srba.

Dne 6. siječnja 1929. kralj Aleksandar ukinuo je Vidovdanski ustav i raspustio Narodnu skupštinu; zabranio je rad svih političkih stranaka i udruženja i zaveo osobnu apsolutističku vladavinu. Predsjednikom vlade imenovao je zapovjednika dvorske garde, generala Petra Živkovića, jednoga od negdašnjih učesnika u umorstvu srpskoga kralja Aleksandra Obrenovića (1903)[33]. Zakonom od 3. listopada 1929. kralj je državi dao naziv »Kraljevina Jugoslavija«, da pod jugoslavenskim nacionalnim unitarizmom opravda i učvrsti svoj apsolutizam i nadvladu Srba u državi. Istim zakonom državu je razdijelio na devet administrativno-upravnih jedinica, koje je nazvao banovinama. Državni teritorij tako je raskomadao i složio, da je stvorio jednu banovinu sa slovenskom većinom (Dravska banovina); dvije s hrvatskom većinom (Savska i Primorska banovina), a šest ih sa srpskom većinom. Zabranjena su sva narodna imena i obilježja, ali se to stvarno i surovo primjenjivalo samo na nesrpske narode[34].

U prvim godinama diktature (1929-1931) bilo je ubijeno oko 400 osoba, zatvoreno i zlostavljeno oko 10.000 osoba, osuđeno na dugogodišnju robiju oko 1.500 pojedinaca. Sv. Pribićević bio je 17. svibnja 1929. interniran, a zatim pušten u Čeho-Slovačku posredovanjem predsjednika T. Masaryka. Vodstvo HSS izvedeno je pred Sud za zaštitu države, na kojemu je predsjednik Maček bio osuđen i zatvoren 22. prosinca 1929, ali je sudskom odlukom 14. lipnja 1930. bio pušten na slobodu[35].

Za vrijeme svjetske ekonomske krize, diktatorski režim uskratio je potrebne kredite narodne banke Prvoj hrvatskoj štedionici u Zagrebu, koja je dotle bila najjači novčani zavod u državi, pa je njezinom propasti hrvatska privreda bila uvelike oštećena i upropaštene velike svote uloženoga novca hrvatskih iseljenika iz SAD i drugih strana svijeta. Od tada Beograd postaje i novčano središte u državi putem državnih i privilegiranih banaka[36].

Prisiljen općim unutrašnjim nezadovoljstvom i pritiskom međunarodne javnosti, kralj Aleksandar je 3. rujna 1931. dao oktroirani ustav zemlji s dvodomnim sustavom Senata i Skupštine. U senatu kralj imenuje polovicu članova, a većinska lista na izborima dobiva dvije trećine mandata u narodnoj skupštini[37]. Pod plaštem, dakle, parlamentarizma Aleksandar je i dalje osigurao svoju apsolutističku vlast i nadvladu Srba u državi.

U »Zagrebačkim punktacijama« 7. studenoga 1932. vodstvo SDK osudilo je apsolutistički režim i nacionalni unitarizam i zatražilo da se Jugoslavija preuredi u slobodnu federativnu državu. Slijedile su slovenske, novosadske i sarajevske »punktacije«. Zbog toga je predsjednik Maček bio osuđen na tri godine robije (31. I. 1933. – 22. XII. 1935), A. Korošec interniran na Hvaru, a potpisnici novosadskih i sarajevskih punktacija policijski kažnjeni. U pritisku na Hrvate i opoziciju kralja su pomagale srpske stranke i čaršija[38].

12. *Ubojstvo kralja Aleksandra i agonija unitarne Jugoslavije*

Uviđajući da se Hrvati ni na kakav način ne dadu slomiti i bojeći se za budućnost države, kralj Aleksandar odlučio je poći u Francusku da tamo traži savjet i pomoć, pa da nakon toga s Mačekom dogovorno riješi hrvatsko pitanje[39]. Međutim, na putu u Francusku bio je 9. listopada 1934. ubijen u Marseillu, zajedno s Barthouom, francuskim ministrom vanjskih poslova, od Vlade Georgijeva Černozemskoga, člana makedonske revolucionarne organizacije (VMRO) u suradnji s hrvatskom emigrantskom ustaškom organizacijom[40].

Ubojstvom kralja Aleksandra zadan je smrtni udarac srpskoj nadvladi i unitarnoj jugoslavenskoj državi. Međutim, kraljevsko namjesništvo na čelu

[31] MAČEK, n. dj., 128; JAREB, n. dj., 40-46; MUŽIĆ, n. dj., 225 sl.
[32] MAČEK, n. dj., 118-124; JAREB, n. dj., 35 78-81; MUŽIĆ, n. dj., 214-24 te 241, b. 258; HORVAT, n. dj., 438-449.
[33] PRIBIĆEVIĆ, n. dj., 105-113; MAČEK, n. dj., 124-126; HORVAT, n. dj., 449-452.
[34] MAČEK, n. dj., 128 sl.; JAREB, n. dj., 44 sl.; TUDMAN, n. dj., 308; VRČINAC, *Naša najnovija istorija*, 87-91 101.

[35] MAČEK, n. dj., 129-136; JAREB, n. dj., 47; TUDMAN, n. dj., 308-310; VRČINAC, n. dj., 97-99 103-105.
[36] BIĆANIĆ, *Ekonomska podloga*, 157 sl. 176-178.
[37] MAČEK, n. dj., 136; PRIBIĆEVIĆ, n. dj., 127-137; JAREB, n. dj., 47 sl.; TUDMAN, n. dj., 310.
[38] MAČEK, n. dj., 137-157; JAREB, n. dj., 48 sl.; TUDMAN, n. dj., 310 sl.
[39] MAČEK, n. dj., 154; MEŠTROVIĆ, *Uspomene*, 263-269.
[40] MEŠTROVIĆ, n. dj., 269-272; JAREB, n. dj., 51 sl.; TUDMAN, n. dj., 311 sl.

s knezom Pavlom Karađorđevićem mislilo je da mora zadržati staro stanje do punoljetnosti malodobnoga kralja Petra. B. Jevtić, predsjednik nove vlade (20. prosinca 1934) nastavlja s terorom. Surovo guši studentske i radničke demonstracije u Zagrebu, Ljubljani i Beogradu; krvavo suzbija zahtjeve hrvatskih seljaka za slobodom u Senju, Sibinju, Primoštenu, Klanjcu, Selnici i drugdje[41].

U lipnju 1935. Jevtića je zamijenio Milan Stojadinović, koji je osnovao režimsku stranku, Jugoslavensku radikalnu zajednicu (JRZ) po uzoru fašističke stranke u Italiji. Da pred vanjskim svijetom pokaže da režim ne progoni katolike Hrvate i Slovence, Stojadinović je pokušao g. 1937. u Skupštini i Senatu ratificirati konkordat sa Sv. stolicom. Ali to nije uspio, jer je protiv konkordata žestoko ustala Srpska pravoslavna crkva, koja je htjela i dalje zadržati povlašteni položaj u državi. Za konkordat se nije zalagala ni HSS, a ni katolički episkopat, ne želeći da time bude udaljen od borbe hrvatskoga naroda za ravnopravnošću i slobodom[42].

U to je 8. listopada 1937. opozicija prečanskih stranaka (HSS i SDS) i srbijanskih (Demokratska stranka Lj. Davidovića, Zemljoradnička stranka J. Jovanovića, demokratsko krilo Radikalne stranke na čelu s A. Stanojevićem) stvorila »Blok narodnoga sporazuma«. Taj se izjavio za demokraciju i narodnu suverenost, te zatražio ukidanje postojećega ustava i saziv nove konstituante, u kojoj će Srbi, Hrvati i Slovenci sporazumno urediti svoju državnu zajednicu. U izborima, 11. prosinca 1938, lista Bloka narodnoga sporazuma, na čelu s Vl. Mačekom, dobila je u krajevima, koji su većinom naseljeni Hrvatima (gornja Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, srednja i zapadna BiH), 934.964 glasa prema 429.332 za vladu[43].

13. *Stvaranje Banovine Hrvatske*

Nakon sloma politike münchenskoga sporazuma, europske su se prilike naglo zaoštravale i približavale oružanom sukobu. Želeći imati na svojoj strani jedinstvenu Jugoslaviju, i sporazumske i osovinske sile savjetovale su namjesniku Pavlu da što prije riješi hrvatsko pitanje. Nova vlada Dragiše Cvetkovića u nastupnoj izjavi, 16. veljače 1939, izjavila je u skupštini da joj je glavni cilj riješiti hrvatsko pitanje i tim državu unutra učvrstiti. Nakon duljih pregovora s predsjednikom Mačekom, 26. kolovoza 1939, neposredno pred početak drugoga svjetskog rata, potpisan je sporazum o stvaranju Banovine Hrvatske. U sporazumu predviđeno je da će Cvetković i Maček stvoriti zajedničku vladu, koja će nakon novih i slobodnih izbora provesti pot-

[41] MAČEK, n. dj., 158-161; BIĆANIĆ, n. dj., 103; TUĐMAN, n. dj., 312.
[42] STOJADINOVIĆ, *Ni rat ni pakt*, 519-537; TUĐMAN, n. dj., 312-314; MUŽIĆ, n. dj., 204 sl.
[43] MAČEK, n. dj., 177-86; JAREB, n. dj., 60; TUĐMAN, n. dj., 314.

Banovina Hrvatska 1939-1941. i druge banovine prve Jugoslavije

puno preuređenje države, stvorivši srpsku i slovensku banovinu, a eventualno i bosansku i vojvođansku[44].

Stvaranje Banovine Hrvatske bio je kompromis, koji nije zadovoljavao ni jednu ni drugu stranu. Hrvati su bili nezadovoljni, što je autonomija Banovine bila ograničena, te što su Bosna i Hercegovina bile raskomadane, a Boka Kotorska i Srijem nijesu ušli u banovinu Hrvatsku. Velikosrpska čaršija, vojska i Srpska pravoslavna crkva zvali su na uzbunu, da je sporazumom ugroženo srpstvo i opstanak same države. Na Mačekov zahtjev, Skupština je bila raspuštena, ali se predviđeni izbori nijesu održali, niti je došlo do daljnjega preuređenja države zbog ratnih prilika i navedenoga otpora Srba[45].

Stvaranje Banovine Hrvatske Maček je smatrao početkom razbijanja unitarističke Jugoslavije i prvim stepenom k punoj ravnopravnosti, samoupravi i slobodi Hrvatske u složenoj državnoj zajednici južnih slavenskih naroda. Vodstvo HSS disciplinirano je prihvatilo stanovište svoga predsjednika i živo otpočelo liječiti rane, koje je centralistička Jugoslavija bila zadala hrvatskom narodu. Organizacija stranke provedena je gotovo po svim selima. Svukuda se osnivale »Seljačke sloge« i »Gospodarstvene sloge« za pomaganje i podizanje seljaštva. Za odgoj trgovačkoga i obrtnoga podmlatka osnivale su se podružnice »Hrvatskoga radiše«, za koju su ustanovu Hrvati iz SAD podigli veleban dom u Zagrebu. U gradovima i industrijskim središtima za pomaganje i zaštitu radnika osnivale su se podružnice »Hrvatskoga radničkog saveza«. Budući da je žandarmerija i dalje ostala u sastavu jugoslavenske vojske, HSS osnivala je posvuda »Hrvatske seljačke« i »Hrvatske građanske zaštite« za obranu hrvatskoga naroda protiv nasilja bilo s koje strane. Hrvatski se duh svukuda jačao i ispoljavao. Članovi stare Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti zaključili su dvotrećinskom većinom da se ta znanstvena ustanova nazove »Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti«. Provođenje toga zaključka ban Šubašić odgodio je do odobrenja Hrvatskoga sabora[46].

Hrvatska borbena omladina nije bila zadovoljna s postignućem Banovine Hrvatske i njezinom samoupravom. Omladina je tražila potpunu samostalnost i neovisnost Hrvatske od Beograda. Nakon povratka Mile Budaka iz emigracije, provedena je tajna organizacija ustaškoga pokreta. Početkom g. 1940. osnovan je na hrvatskom sveučilištu u Zagrebu »ustaški sveučilišni stožer« (USS). Ban Šubašić, koji je bio dvorski čovjek i odviše jugoslavenski raspoložen, htio je silom ugušiti revolucionarni pokret u Hrvatskoj. Zabranio je sve listove toga pokreta i 25. veljače 1940. zatvorio književnika Milu Budaka, vođu domovinskih ustaša. Uveo je komesarijat u Maticu hrvatsku.

[44] MAČEK, n. dj., 186-95; JAREB, n. dj., 63-71; TUDMAN, n. dj., 314 sl.
[45] MAČEK, n. dj., 196-202; JAREB, n. dj., 71 sl.
[46] JAREB, n. dj., 71 sl.; MUŽIĆ, n. dj., 218 sl.

Raspad Jugoslavije 1941. i stvaranje novih država

Usprkos tomu, ustaški se revolucionarni duh sve više širio u hrvatskim zemljama[47].

14. *Raspad Jugoslavije*

Brzim zahvatom Hitlerova Njemačka pregazila je Poljsku, Belgiju i Francusku; unišla je u Madžarsku, Rumunjsku i Bugarsku; i Jugoslaviji je stavila zahtjev da pristupi Trojnom ugovoru. Da izbjegnu sudbinu zaposjednutih zemalja, Namjesništvo, Krunsko vijeće i vlada Cvetković-Mačekova odlučili su pristupiti Trojnom savezu. Protokol o tome potpisan je 25. ožujka 1941. u Beču. Međutim, u noći 26/27. istoga mjeseca u Beogradu je izvršen državni udar. Oborena je vlada, svrgnuto je Namjesništvo i kraljem je proglašen maloljetni Petar II. Karađorđević. Vladu je preuzeo zrakoplovni general D. Simović, vođa prevrata[48].

Pristup Trojnom ugovoru bio je samo vanjski povod državnom udaru, jer je i Simovićeva vlada priznala potpisani pakt. Glavni je razlog prevratu bio sporazum o davanju samouprave Hrvatskoj i odstupanje od centralističkoga uređenja i nadvlade Srba u državi. Vojnički i velikosrpski krugovi udar su spremali još od konca 1939[49].

Ranim jutrom 6. travnja 1941. Njemačka je otpočela rat protiv Jugoslavije zračnim napadajem na Beograd. Jugoslavenska vojska, koja je u većini bila sastavljena od vojnika nezadovoljnih naroda, raspala se sama od sebe, a da nije bila sposobna dati ma kakav ozbiljan otpor. Simovićeva vlada s kraljem Petrom II. i glavnim predstavnicima velikosrpske čaršije 14. i 15. travnja zrakoplovima je napustila zemlju i prebjegla u Grčku. Na to je vojno zapovjedništvo, 17. travnja 1941, potpisalo bezuvjetnu kapitulaciju[50].

Time je stvarno prestala opstojati višenarodna kraljevina Jugoslavija, koju su Hrvati smatrali, i to je stvarno bila »tamnicom hrvatskoga naroda«[51]. Za opstanak takve države i za njezinu obnovu Hrvati se nijesu mogli boriti. Iako su uslijed drugoga svjetskog rata prilike bile veoma teške i zamršene, Hrvatima kao starome državnom narodu nije preostalo drugo, nego da osnuju svoju nezavisnu državu Hrvatsku (NDH). I drugi su se narodi snalazili, kako su mogli bolje. Srbija pod generalom Nedićem bila je svedena na stare granice prije balkanskih ratova.

[47] JAREB, n. dj., 72 sl.; MUŽIĆ, n. dj., 291 sl. 225-227.
[48] MAČEK, n. dj., 209-223; MEŠTROVIĆ, n. dj., 300-302; JAREB, n. dj., 74-96; TUDMAN, n. dj., 317; SMITH PAVELIĆ, *Jugoslavija i Trojni pakt*, 65-108.
[49] MEŠTROVIĆ, n. dj., 302-304; TUDMAN, n. dj., 317 sl.; MUŽIĆ, n. dj., 220-222.
[50] MAČEK, n. dj., 224-231; MEŠTROVIĆ, n. dj., 307; TUDMAN, n. dj., 318 sl.
[51] Izraz, koji je nastao na osnovi tvrdnje zagrebačkoga nadbiskupa Alojzija Stepinca na komunističkom sudu u Zagrebu, 3. X. 1946, da je »hrvatski narod bio rob u bivšoj Jugoslaviji«, BELUHAN, *Stepinac govori*, 128; PATTEE, *The case*, 239; [BENIGAR, *Stepinac*, 584].

ZAKLJUČAK

POVIJESNI PREGLED, IZVORI I POGOVOR

Sve ono što smo dosada napisali o povijesti i državnom životu Hrvata i Srba dokazuje da oni nijesu jedan narod, nego dva stara, različita naroda. Da se to vidnije i jasnije uoči, korisno je i potrebno sva povijesna istraživanja svesti na slijedeće osnovne žarišne činjenice, po kojima se svi narodi, pa i Hrvati i Srbi, razlikuju između sebe. Te stvarne i bitne razlike jesu ove:

1. *Razlika u etničkom postanku i razvoju Hrvata i Srba*

1) *Etnički postanak i razvoj Hrvata*

Najstarije povijesne vijesti, staro hrvatsko društveno uređenje, vjera, narodni običaji i umjetnost govore da su Hrvati iranskoga podrijetla. Grčki i rimski pisci, a napose dva kamena natpisa iz Tanaisa, svjedoče da su Hrvati od sredine prvoga do trećega stoljeća po Kr. živjeli na području donjega Dona i bili jedan od medijskih sarmatsko-iranskih naroda u tom kraju. Za provale Huna (g. 375. po Kr.) jedan dio donskih Hrvata povučen je na sjeverozapad do iznad Karpata, gdje su se prozvali Bijeli [= zapadni] Hrvati prema Crvenim [= južnim] Hrvatima, koji su ostali na Donu. Tu su se Bijeli Hrvati izmiješali sa Slavenima središnjega slavenskoga prostora i primili njihov jezik. Nakon propasti hunske države Hrvati su koncem 5. st. organizirali svoju narodnu državu, zvanu Bijela ili Velika Hrvatska, između Odre i Dnjestra s glavnim gradom Hrvatom na mjestu današnjega Krakova u južnoj Poljskoj[1].

God. 626. po Kr. jedan dio Bijelih Hrvata, na poziv bizantskoga cara Heraklija I, zaputio se je na jug. Tu su, prema svjedočanstvu cara ljetopisca K. Porfirogeneta, naselili Dalmaciju, Ilirik i Panoniju, tj. sve zemlje od Dra-

[1] Gore, s. 15-22.

ve, Dunava i Drine do Jadrana, te od Snježnika u Istri do Valone u današnjoj Albaniji[2]. Bilo ih je oko 300.000.

U svojoj novoj domovini Hrvati su našli u ravničkim predjelima Slavene prve selidbe, a u planinama, te u jadranskom primorju i na otocima romanizirane Ilire, koji su potjecali od istoimenoga indoeuropskoga naroda, pomiješanoga s brojnim ostacima pretpovijesnih Dinaraca i Mediteranaca.

Slaveni prve selidbe, koje su Hrvati našli u svojoj novoj domovini, bili su Slaveni kajkavci i štokavci ikavci. Kajkavci su bili južni ogranak starih Slavena i živjeli su više stoljeća prije Krista u potkarpatskim nizinama istočno od Dunava. Na zapadnu stranu te rijeke prešli su za hunskoga, gotskoga i avarskoga gospodstva u tim krajevima (376-626. po Kr.) i naselili panonske nizine i alpske zemlje od Dunava do Bavarske i od Blatnoga jezera do bosanskih planina. Slaveni štokavski ikavci potjecali su iz današnje Ukrajine. U današnju Vojvodinu došli su s germanskim Gepidima u 3. st. po Kr. Dunav i Savu su prešli za hunskih provala (g. 376. po Kr.) i naselili su se južno od kajkavaca od Drine do Jadranskoga mora i od Istre do Valone u Albaniji.

Odmah od svoga dolaska na jug Hrvati su se ženidbama počeli miješati sa Slavenima prve selidbe i s ostacima ilirskih Dinaraca i Mediteranaca. Tim su nastala tri tipa Hrvata: Hrvati Dinarci u planinskim predjelima Like, srednje i zapadne Bosne, u današnjoj zagorskoj Dalmaciji, Hercegovini i Crnoj Gori; Hrvati Mediteranci u jadranskom primorju na otocima i u Istri; Hrvati Panonci u bosanskoj Posavini, te između Save, Dunava, Drave i Mure. Budući da su u panonskim nizinama za seobe naroda bili iščezli ostaci starih naroda, tip Hrvata Panonaca, koji je nastao isključivo miješanjem Hrvata sa Slavenima kajkavcima, po tjelesnim osobinama najbliži je općem tipu Slavena.

Tijekom stoljeća Hrvati su u jadranskom području pohrvatili stalan broj srednjovjekovnih Romana, potomaka romaniziranih Ilira, i mali broj doseljenih Talijana; u posavskim nizinama bio je pohrvaćen veći broj Nijemaca, Madžara i Slovenaca, a u svim krajevima mali broj Maurovlaha i doseljenih pripadnika drugih naroda.

Od 15. do 18. st., za turskih provala i pod pritiskom Venecije, dio starih Hrvata Mediteranaca preselio se u pokupske i posavske krajeve. U isto vrijeme i zbog istih uzroka znatan broj Hrvata Dinaraca iz bivše Crvene Hrvatske (današnja Crna Gora i Hercegovina) i sredovječnoga kraljevstva bosanskoga preselio se je u jadransku Hrvatsku, a napose u zemlje između Save i Dunava. Uza sve to, stari tip Hrvata Mediteranaca očuvao se u bitnosti nepromijenjen sve do danas u jadranskim krajevima, a tako i tip Hrvata Panonaca sjeverno od Save[3].

[2] Gore, s. 45-51.
[3] Gore, s. 52-61.

2) *Etnički postanak i razvoj Srba*

Srbi etnički nijesu Indoeuropejci kao Hrvati. Prema najstarijim povijesnim vijestima, pradomovina Srba bila je u Maloj Aziji na području starih Sarda. U prvom i drugom stoljeću po Kr. Srbe nalazimo na sjeverozapadnim padinama kavkaškoga gorja. Odatle se jedan dio Srba preselio, nošen hunskim vihorom, i koncem 4. st. naselio na krajnjoj granici zapadnih Slavena između rijeke Labe i Sale, sjeverozapadno od današnje Češke. Tu su se krvno pomiješali sa zapadnim Slavenima i ostacima starih nordijskih naroda. Tu su Srbi primili slavenski jezik zapadnoga tipa[4].

Oko g. 635. po Kr. jedan dio polapskih Srba doselio se je na Balkan i bio je od bizantskoga cara Heraklija I. naseljen u »Srbištu« u Tesaliji. Domalo jedan dio tih, najviše 3-4.000 duša, bio je od Bizantinaca naseljen između Ibra i Drine u srednjovjekovnoj Raškoj. Tu su Srbi našli Slavene štokavce ekavskoga govora, koji su potjecali iz današnje srednje Rusije. Tim Slavenima Srbi su dali državno uređenje i svoje narodno ime, ali su se etnički i jezično u njima utopili kao neznatna brojčana manjina. Kod dolaska Srba u raškim planinama bio je znatan broj ostataka romaniziranih starih Makedonaca i Tračana, s kojima su se Srbi tijekom srednjega vijeka stopili ženidbama[5]. U Raškoj i okolnim planinama živio je velik broj neslavenskih Vlaha, potomaka negdašnjih rimskih vojničkih veterana iz Mauretanije u sjevernoj Africi. Budući su su ti imali vidne crnačke tjelesne osobine, balkanski bijelci, grčki Bizantinci i slavenski narodi, nijesu s njima u istim naseljima stanovali, niti se obiteljski miješali. U Srbiji je za Nemanjića bilo zakonom zabranjeno ženiti se Vlahinjama. Na području bizantske patrijaršije, istočno od Drine, Vlasi su bili pravoslavne vjere[6].

Kada su Turci u 14. st. došli na Balkan, Vlasi su stupili u njihovu vojničku službu. Takvima bi Turci dali seljačka naselja u pograničnim krajevima i posebne gospodarstvene povlastice. Tim su Vlasi dolazili u bolji ekonomski i društveni položaj nego srpska i hrvatska kršćanska raja. To je Vlasima otvorilo put da su se stali obiteljski miješati s istovjernim Slavenima na Balkanu.

Stalna vojnička naselja neslavenskih Vlaha stvarala su se po Srbiji, kako su Turci osvajali srpske zemlje, počevši od bitke na Marici g. 1371. Kada je padom srpske despotije, 1459, i slijedećih stoljeća, znatan dio srpskih seljaka iselio u južnu Ugarsku, Turci su stali naseljavati planinske nomadske Vlahe i kao zemljoradnike s kmetskim odnosima. I ovima su Turci priznavali posebna prava i vlašku samoupravu. Budući da se srpsko etničko pučanstvo znatno umanjilo koncem 17. i početkom 18. st. uslijed ratova, pošasnih bolesti, glada i iseljavanja, od polovice 18. st. u Srbiju dolazi novi val doseljeni-

[4] Gore, s. 23-27.
[5] Gore, s. 62-68.
[6] Gore, s. 245-251.

ka, većinom neslavenskih Vlaha iz Staroga Vlaha u Raškoj, iz planina durmitorskoga spleta, iz albanskih i makedonskih gora, te iz zapadnoga Balkana u današnjoj Bugarskoj. Dobra trećina današnjega seljačkog svijeta u Srbiji potječe od neslavenskih Vlaha, koji su se tijekom stoljeća naselili po srpskim selima kao zemljoradnici[7].

Pod pritiskom Turaka etnički Srbi povlačili su se preko Dunava u južnu Ugarsku. Na zapad preko Drine išli su samo neslavenski Vlasi pravoslavne vjere u vojničkoj službi Turske. Preko polovica Srba u današnjim republikama Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj potječe od tih neslavenskih Vlaha pravoslavne vjere. Daljnja trećina Srba u navedenim zemljama potječe od onih Hrvata katolika, koji su prešli na pravoslavlje tijekom stoljeća, uslijed manjka katoličkih svećenika i pritiska pravoslavne crkve i bili posrbljeni u 19. i 20 st. U hrvatskim zemljama zapadno od Drine nema ni 10% Srba, koji stvarno potječu od pravih etničkih Srba. Većina tih etničkih Srba doselila se je u hrvatske zemlje u drugoj polovici 19. st. za Austro-Ugarske monarhije i u 20. st. za prve i druge Jugoslavije[8].

Kada je koncem 16. st. zaustavljen daljnji napredak Turaka u Europi i prestalo naseljavanje neslavenskih pravoslavnih Vlaha u hrvatskim zemljama, balkanski nomadski Vlasi, koji su se jako množili, počeli su se naseljavati po varošima i gradskim mjestima, baveći se zanatima, obrtom i trgovinom. Takvi varoški Vlasi nazivali su se Cincarima. Obogaćeni zanatima i trgovinom Vlasi Cincari postali su posebno utjecajni sloj u srpskom društvenom životu. Kada su početkom 19. st. među balkanskim narodima nastali narodni pokreti, Vlasi Cincari u Srbiji priznali su se Srbima i bitno su pridonijeli oslobođenju i izgradnji nove srpske države. Oni su prvi počeli slati svoje sinove u domaće i strane škole i time stvorili političko i kulturno vodstvo Srba, koje je davalo duh i vodilo javni i politički život u predratnoj Srbiji te u prvoj i drugoj Jugoslaviji. Sudbonosno je bilo, za te države, što je to srpsko političko vodstvo unosilo u njihov javni i državni život vlaško-cincarske baštinjene mane: nasrtanje na tuđe, prijevaru, podvalu i osobno korištenje državnim i društvenim dobrima: »snalaziti se!«[9].

2. *Različit državni i povijesni život*

Otkada iz povijesnih izvora poznajemo Hrvate na Donu, a Srbe na Kavkazu, oni su živjeli jedni od drugih u neovisnim državnim tvorevinama. Koncem 5. st. Hrvati su za Karpatima između Odre i Dnjestra organizirali svoju vlastitu državu, Bijelu (zapadnu) ili Veliku Hrvatsku. I Srbi su na Labi

[7] Gore, s. 255-262.
[8] Gore, s. 210-213 252-273.
[9] Gore, s. 285-290.

stvorili svoju srpsku državu, koja je u početku bila podložna Francima, ali se g. 631. pridružila velikoj slavenskoj državi Samonovoj[10].

God. 626. jedan dio zakarpatskih Hrvata pod vodstvom petorice braće i dviju sestara, na čelu s najstarijim bratom Klukasom, došli su na Jadran kao organiziran vojnički narod. Prema pismenom ugovoru s Bizantom, Hrvati su naselili sve zemlje od Mure i Drave do Jadranskoga mora, koje su, boreći se oko deset godina, oslobodili od Avara. Na cijelom tom prostoru Hrvati su organizirali svoju narodnu hrvatsku državu, uređenu na osnovi plemenskih samouprava. Iako su Bizantinci prema svojim državnim poimanjima smatrali bizantskim državnim prostorom sve zemlje, kojima su negda vladali Rimljani i bizantski carevi, Hrvati su uvijek svoj odnos prema Bizantu smatrali savezničkim i prijateljskim, a nikada podaničkim[11].

God. 803. Hrvati su priznali vrhovništvo zapadnoga cara Karla Velikoga. U međunarodnim ugovorima između Istočnoga i Zapadnoga carstva g. 810, 812. i 817. Bizantinci su se odrekli suverenosti nad hrvatskim zemljama. God. 878. hrvatski vladar Zdeslav prekinuo je veze s franačkom državom i priznao bizantsku suverenost. Njegov nasljednik Branimir (879-892) potpuno je osamostalio hrvatsku državu i prekinuo veze i s Bizantom i Francima[12].

Vrhovni vladar Hrvata od starine se u narodnom jeziku zvao »kral'«. Bizantinci su ga grčki zvali »arhon«, a latinski »dux« [= vojvoda]. Taj su latinski naziv upotrebljavali i hrvatski vladari u latinskim poveljama i natpisima[13]. God. 923. bizantski car Roman Lakapen darovao je hrvatskom vojvodi Tomislavu kraljevsku krunu, što je značilo međunarodno priznanje potpune nezavisnosti Hrvatske. I nosilac vrhovne crkvene vlasti, papa Ivan X. g. 924. Tomislava zove »kraljem Hrvata« (Rex Chroatorum), čime je istakao da je Hrvatska potpuno neovisna država po tadašnjim međunarodnim poimanjima[14].

Hrvatski kraljevi, i vojvode prije njih, nijesu nigda bili samovoljni vladari (»samodršci«), kao bizantski carevi i srpski kraljevi. Vlast hrvatskih vladara bila je ograničena hrvatskim saborima. Kao demokratski narod, Hrvati su od najstarijih vremena sve javne i državne poslove rješavali dogovorno na svojim saborima. Prema donesenim zaključcima vladari su morali upravljati hrvatskom državom[15].

Hrvatska narodna kraljevska obitelj Trpimirovića izumrla je g. 1090, nakon što su narodni kraljevi vladali Hrvatskom 167 godina. Tada su hrvatski velikaši na državnom saboru zaključili da hrvatsku krunu dadnu ugarskim kraljevima Arpadovićima, osiguravši posebnim ugovorom (Pacta con-

[10] Gore, s. 18-22 25 sl.
[11] Gore, s. 45-51 72 sl.
[12] Gore, s. 79-81.
[13] RP 195-201.
[14] Gore, s. 81-87.
[15] Gore, s. 73-76 114 s. 207-210.

venta) potpunu nezavisnost i suverenost države Hrvatske prema Ugarskoj. Istina, ugarsko-hrvatski kraljevi Arpadovići, a napose Anžuvinci, kušali su hrvatsku suverenost ograničavati, ali su se Hrvati tome trajno opirali. Pavao Šubić (1272-1312) kraljevinu Hrvatsku i Dalmaciju bio je gotovo potpuno osamostalio, a Tvrtko I. (1353-1391), bosanski kralj iz domaće hrvatske obitelji Kotromanića, nastojao je prekinuti svaku vezu s Ugarskom i oko Bosne okupiti sve hrvatske zemlje[16].

Kada je g. 1526. poginuo ugarsko-hrvatski kralj Ludovik II, Hrvati su 1. siječnja 1527. na saboru u Cetingradu izabrali Ferdinanda I. Habsburškoga za hrvatskoga kralja, neovisno od Madžara kao suveren narod[17].

Da se zaštite od centralizma, koji su Habsburgovci počeli već ispočetka uvoditi, i da se uspješnije brane od Turaka, Hrvati su se domalo ponovno oslonili na ugarsku krunu, ali su se trajno borili i s Habsburgovcima i s Madžarima da sačuvaju hrvatsku samostalnost i vlastitu samoupravu. Budući da Habsburgovci nijesu vodili dovoljnu brigu za hrvatsku državu i hrvatski narod, hrvatski banovi Nikola i Petar Zrinski pokušali su g. 1664-1671. potpuno odcijepiti Hrvatsku od Austrije (Zrinsko-Frankopanska urota). Ali kada su Habsburgovci za bečkih ratova (1683-1699) pomogli Hrvatima da oslobode od Turaka široke krajeve hrvatskih zemalja, Hrvati su ponovno državu Hrvatsku povezali s Habsburgovcima Pragmatičkom sankcijom g. 1712, koju su donijeli neovisno od Madžara i 11 godina prije njih[18].

Međutim, kada je Josip II. pokušao uvesti jedinstvenu upravu s njemačkim jezikom u svim zemljama kojima je vladao, Hrvatski sabor je g. 1790. zaključio da s Madžarima stvori zajedničku vladu za obranu od centralizma i germanizacije. Ali kako su Madžari nastojali da hrvatsku državnu samoupravu krnje i u Hrvatskoj zavedu madžarski jezik, Hrvatski sabor je g. 1848. prekinuo svaku vezu s Madžarima i hrvatski ban Jelačić unišao je s hrvatskom vojskom u Ugarsku[19]. Za 20 godina Hrvatska nije imala nikakvih državnih veza s Ugarskom. Hrvati su općenito tražili, da Hrvatska trajno ostane neovisna od Ugarske u habsburškoj monarhiji, koja bi se imala preurediti u saveznu državu ravnopravnih naroda u njoj.

Kada su, međutim, g. 1867. austrijski Nijemci s Madžarima napravili sporazum i državu podijelili između sebe, određeno je da se Hrvati nagode s Madžarima o međusobnom državnom odnosu. God. 1869. Hrvatski sabor, u koji su došli u većini hrvatski unionisti, izabrani na osnovi oktroiranoga zakona i korupcije, napravio je nagodbu s Ugarskom. U toj Nagodbi, koja je imala ustavnu vrijednost, iako su hrvatska državna prava bila znatno okrnjena, Hrvati su priznati kao politički državni narod sa svojim vlastitim

[16] Gore, s. 109-114 116-118.
[17] Gore, s. 195-202.
[18] Gore, s. 213-217 222 s.
[19] Gore, s. 224-231.
[20] Gore, s. 231-235.

državnim prostorom, sa svojim hrvatskim saborom i vladom. U Nagodbi je kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji priznata potpuna neovisnost od Ugarske, u zakonodavstvu i upravi: u svim unutarnjim poslovima, bogoštovlju, nastavi i pravosudu. I tako su Hrvati od svih slavenskih naroda u habsburškoj monarhiji sačuvali svoju hrvatsku državnost i dosta znatnu samoupravu sve do propasti Austro-Ugarske g. 1918.[20]

U državnoj povijesti Hrvata valja posebno istaći da su uvijek bili demokratski narod, koji je svoje javne i državne poslove rješavao dogovorno na svojim plemenskim i državnim saborima. I kao takvi Hrvati nijesu nigda osvajali tuđe zemlje, niti su svoju volju silom nametali drugima, pa ni svojim plemenskim jedinicama, kada bi se previše osamostalile.

Srbi, kada su od Bizantinaca bili naseljeni u Raškoj, oko g. 639, živjeli su pod svojim županama samoupravno, ali su priznavali bizantsko vrhovništvo. U prvoj polovici 8. st., kada su Avari ponovno ojačali i Bugari počeli provaljivati u srednji Balkan, Srbi su se stavili pod zaštitu Hrvatske države, koja je na Duvanjskom saboru g. 753. stvorila posebnu jedinicu hrvatske države za zaštitu Srba od vanjskih neprijatelja. To je jedini slučaj do g. 1918. da su Srbi kao narod bili u istoj državi s Hrvatima. Ta je veza prekinuta početkom 9. st., kada su se Srbi u borbama između Istočnoga i Zapadnoga carstva opredijelili za Bizant[21].

Polovicom 9. st. Srbi dolaze do jače državne samostalnosti. Konstantin Porfirogenet, glavni i gotovo jedini izvor za povijest Srba u prva tri stoljeća njihova života na Balkanu, poimence spominje srpske velike župane Višeslaviće, koji su nastojali Rašku osamostaliti, otimljući se prevlasti sada Bugarâ, a sada Bizantinaca, oslanjajući se na susjednu Hrvatsku. Bugarski car Samuel (976-1014), oko g. 990. potpuno je uništio staru srpsku velikožupansku obitelj i Srbiju podložio Bugarskoj. Kada je g. 1018. bizantski car Vasilije II. srušio drugo bugarsko carstvo, preuzeo je vlast i nad Srbijom. Vladari južne hrvatske države, Crvene Hrvatske, Stjepan Vojislav i njegov sin kralj Mihala, borili su se s Bizantincima da oslobode i Srbe. Mihalin sin, kralj Bodin, uspostavio je srpsku samoupravu u Raškoj, osnovavši novu srpsku velikožupansku dinastiju, kojoj su bili početnici braća Vuk i Marko, dva hrvatska plemića iz Ribnice kod grada Podgorice u srednjovjekovnoj hrvatskoj Duklji[22]. Stefan Nemanja, praunuk spomenutoga Marka, srpsku je državu potpuno osamostalio g. 1180, nakon smrti bizantskoga cara Emanuela Komnenca. Njegov sin i nasljednik Stefan Prvovjenčani dobio je g. 1217. kraljevski vijenac od pape Honorija III, čime je Srbija bila međunarodno priznata kao potpuno neovisna, suverena država[23].

[21] Gore, s. 6-68 169 sl.
[22] Gore, s. 169-178.
[23] Gore, s. 179-185.

Stefan Nemanja unio je osvajalački duh u srpsku državnu povijest. On i njegovi nasljednici srpsku su državu proširivali na susjedne nesrpske zemlje od Zahumlja u današnjoj Hercegovini do Tesalije u Grčkoj. Tim je srpska država postala višenarodna. To je najveći srpski vladar, Stefan Dušan, izrazio i u svom vladarskom naslovu, kada se g. 1345. okrunio za »cara Srbljem i Grkom«. Budući da nije imao etničko, narodno jedinstvo, Dušanovo se carstvo raspalo odmah poslije njegove smrti. Srpska država, uglavnom ograničena na srpske etničke krajeve u Raškoj, i dalje je živjela pod imenom kneževine, a kasnije despotije, dok Turci nijesu tu uništili g. 1459.[24] Od te godine za punih 358 godina Srbi nijesu imali svoje srpske države. Uspomenu na negdašnju srpsku državu i misao za njezinu obnovu čuvali su i u narodu održavali Srpska pravoslavna crkva u žićima srpskih svetitelja, većinom srpskih kraljeva Nemanjića, narodni guslari u junačkim pjesmama o srpskim kraljevima i bitci na Kosovu, a napose brojna i bogata srpska emigracija u južnoj Ugarskoj. Radom navedenih došlo je g. 1804. do prvoga i g. 1817. do drugoga srpskoga ustanka, u kojemu je srpska država bila ponovno uspostavljena, najprije kao poluslobodna kneževina, ovisna od Turske, a od g. 1882. kao potpuno samostalna kraljevina Srbija[25].

3. *Razlike u kulturnoj podlozi i kulturnom oblikovanju*

Osnovna početno-narodna kultura Hrvata i Srba bila je potpuno različita. Vjerske pojmove, obiteljsko i društveno uređenje, narodno običajno pravo, narodni jezik, odijelo i narodnu umjetnost Hrvati su baštinili od stare i iranske kulture iz srednje Azije, a Srbi iz sardske kulture u Maloj Aziji. Za dvjestogodišnjega boravka u sjevernoj Europi Hrvati su svoju iransku kulturu obogatili i djelomično preinačili starom kulturom Slavena središnjega slavenskog prostora, a Srbi svoju kulturu staroslavenskom kulturom najzapadnijega dijela zapadnih Slavena.

Kada su u drugoj četvrti 7. st. došli na jug, Hrvati i Srbi su svoju, staru narodnu kulturu i dalje izrađivali različito pod utjecajem kršćanstva, koje je već bilo duhovno podijeljeno, i raznih kultura, na području kojih su se naselili. Hrvati su se g. 626. naselili u bivše rimske pokrajine Dalmaciju, Panoniju i Ilirik, dakle na području Zapadnoga rimskog carstva i zapadne rimske patrijaršije[26]. Pod utjecajem zapadne crkve i zapadnih europskih naroda, s kojima su živjeli u crkvenom jedinstvu i u državnom susjedstvu ili zajedništvu, Hrvati su svoju narodnu kulturu trajno izgrađivali u zapadnom duhu i time postali narod europske zapadne kulture[27].

[24] Gore, s. 185-190.
[25] Gore, s. 273-280.
[26] MANDIĆ, *BiH*, I, 422-36.
[27] Gore, s. 87-89.

Na Hrvate islamske vjere izvršila je znatan utjecaj islamska kultura, koja je stvorena na osnovi arapsko-perzijske kulture. U toj kulturi vjera je jak čimbenik pripadnosti i okupljanja.

Raška, kada su se oko g. 639. Srbi u nju doselili, državno je pripadala Istočnom rimskom carstvu, a crkveno Rimskoj patrijaršiji[28]. Ali već g. 732. Bizantska patrijaršija je protegla svoju vlast do Drine, i ta je rijeka cijeli srednji vijek ostala granica između istočne i zapadne crkve. Kod crkvenoga raskola g. 1054. Srbi su slijedili istočnu crkvu. U tom ih je konačno utvrdio Sava Nemanjić, kada je g. 1219. osnovao srpsku samoupravnu istočnu crkvu pod Carigradskom patrijaršijom[29]. Od tada su se sav srpski vjerski i kulturni život, crkveno i državno zakonodavstvo, srpska književnost i umjetnost razvijali pod jakim utjecajem istočne crkve i bizantske kulture, tako da su Srbi po svojoj kulturi i duhu postali izrazito istočni narod bizantskog tipa[30].

U kulturnom razvoju na Srbe su značajan utjecaj izvršili neslavenski Vlasi svojom starodrevnom maurskom kulturom i posebnim moralnim poimanjima[31].

Uz različitost etničkog postanka, razlike u vjerskom, moralnom i pravnom poimanju, koje su nastale utjecajem raznih kultura, čine najdublje i nepremostive razlike između Hrvata i Srba, između njihova duha i mentaliteta.

4. *Različita narodna i državna svijest*

Hrvati i Srbi, otkada povijest za njih zna, uvijek su se osjećali kao dva različita naroda; imali su različito narodno ime i trajno su težili da svaki ima svoju vlastitu državu, koju su imali, ukoliko to nijesu sprečavale jače vanjske sile.

Da bi stvorili širu osnovu u borbi protiv germanizacije i Madžara te da bi za domovinski rad pridobili i pripadnike pravoslavne vjere, koji su dotle surađivali s tuđincima na štetu Hrvatske, više je uglednih i dobronamjernih Hrvata, na čelu s Ljudevitom Gajem, biskupom Strossmayerom, Franom Supilom i Antom Trumbićem, preko stotinu godina nastojalo da se stvori kulturno, državno i narodno jedinstvo svih južnih naroda, a napose Hrvata i Srba[32]. Uslijed toga rada, za narodno jedinstvo Hrvata i Srba zagrijavao se je znatan dio hrvatske inteligencije i građanskoga svijeta. Ali, kada se na osnovi te fiktivne ideje g. 1918. stvorila država SHS, pokazalo se u svoj suštini da Hrvati i Srbi nijesu jedan narod, nego dva različita naroda, s oprečnim kulturnim, pravnim i moralnim poimanjima. Srbi su preko noći potpuno uništili hrvatsku državu, koju su Hrvati u 800-godišnjoj borbi s Ma-

[28] Gore, s. 169-72.
[29] MANDIĆ, *BiH*, I, 494-508.
[30] Gore, s. 192 sl.
[31] Gore, s. 245-51 285-90.
[32] Gore, s. 291-308.

džarima i Habsburgovcima bili održali uz velike žrtve. Hrvatsko ime i hrvatske narodne osobine sustavno su potiskivane i hrvatske ustanove uništavane. Srpski vodeći sloj, vlaško-cincarskoga podrijetla i morala, požudno se bacio na hrvatske zemlje, koje su gospodarstveno i kulturno bile bolje razvijene, da ih iscrpljuje i time izgrađuje srpske krajeve i sam sebe osobno obogaćuje. Umjesto slobode i ravnopravnosti, zavladala je sila i diktatura[33].

U obranu hrvatske narodne samobitnosti i hrvatske državnosti ustao je hrvatski seljak, čuvar hrvatske grude i hrvatske predaje. Hrvatsko seljaštvo, koje je g. 1918. činilo preko 75% hrvatskoga življa, nije nigda prihvatilo fiktivnu ideju narodnoga jedinstva Hrvata i Srba. Čim su hrvatske zemlje 1. prosinca 1918. bile nezakonito ujedinjene sa Srbijom i stvorena unitaristička država SHS, hrvatsko je seljaštvo otpočelo borbu. Njima su se pridružili i drugi Hrvati, kako su uviđali da Srbi novu državu ne izgrađuju kao slobodnu, ravnopravnu i demokratsku zajednicu svih državljana, nego kao izrazito i jedino srpsku državu. Uza sav pritisak i progone režima, Hrvati su u svim izborima za prve Jugoslavije davali gotovo jednodušno svoje glasove hrvatskoj seljačkoj stranci pod vodstvom Stjepana Radića i Vladka Mačeka, jer je ta nosila zastavu hrvatske samobitnosti i hrvatske državnosti[34]. I kada je g. 1941. Jugoslavija unišla u rat, Hrvati nijesu mogli braniti tu nenaravnu tvorevinu, koju su smatrali »tamnicom hrvatskoga naroda«, nego su osnovali svoju nezavisnu državu Hrvatsku. Da tu obrane i održe, Hrvati su pridonijeli nadčovječne žrtve[35].

Videći opću i neuništivu volju Hrvata za svojom hrvatskom državom, jugoslavenski su komunisti, koji su spletom međunarodnih prilika došli na vlast u drugoj Jugoslaviji, ustavom priznali da su Hrvati samobitan politički narod, pa su federativnoj republici Hrvatskoj priznali punu suverenost s pravom da može istupiti iz jugoslavenske federativne zajednice, ako to zatraži[36]. Istina, i u drugoj Jugoslaviji srpski komunisti putem centralističkoga uređenja Komunističke partije Jugoslavije, u kojoj čine većinu, suverenost i samoupravu republike Hrvatske trajno krše, svoju volju Hrvatima nameću i Hrvatsku gospodarstveno iscrpljuju. Trajno nezadovoljstvo i otpor Hrvata protiv nadvlade Srba i temeljna odredba jugoslavenskoga ustava vidno svjedoče da su Hrvati različit narod od Srba, da su svijesni svoje narodne samobitnosti i da hoće i traže punu suverenost i državnu samoupravu, u kojoj im drugi ne će nametati svoju volju, niti ih izrabljivati u svoju korist.

[33] Gore, s. 320-329.
[34] Gore, s. 329-340.
[35] Gore, s. 342 sl.
[36] Glava I, čl 1. Ustava Federativne narodne republike Jugoslavije, koji je donijela Ustavotvorna skupština u Beogradu, 31. I. 1946, glasi: »Federativna Narodna Republika Jugoslavija je savezna narodna država republikanskog oblika, zajednica ravnopravnih naroda, koji su na temelju prava na samoodredenje uključujući pravo na odcjepljenje, izrazili svoju volju da žive zajedno u federativnoj državi«, ČULINOVIĆ, *Dokumenti* 557. - Slično u Ustavu Socijalističke federativne republike Jugoslavije, od 7. travnja 1963, osnovna načela, točka 1, ĆULINOVIĆ, n. dj., 580.

Druga Jugoslavija: Federativne republike i pokrajine 1945.

Ukratko: Hrvati i Srbi su dva stara, različita naroda:

- Svojim različitim etničkim postankom i razvojem,
- Svojim različitim državnim i povijesnim životom,
- Različitom kulturom i mentalitetom,
- Različitom narodnom i državnom sviješću.

Budući da svaki narod može doći do svoje punine i savršenstva samo u svojoj vlastitoj suverenoj državi, koju uredi i vodi sâm prema svom narodnom duhu i potrebama, Hrvati i Srbi, kao dva stara, različita i državno svijesna naroda, imaju naravno pravo svaki na svoju vlastitu suverenu državu. To im pravo pripada i po međunarodnoj povelji o samoodređenju naroda, koja svakomu narodu priznaje pravo da svoj državni život i odnos prema drugima uredi svojom vlastitom voljom i odlukom. Svako forsiranje narodnoga jedinstva i zajedničke unitarne države, bilo pod kojim imenom i oblikom, samo produbljuje narodnu odbojnost jednih prema drugima.

Hrvati i Srbi mogu i moraju biti dobri susjedi i prijatelji, ali nikada jedan narod u jednoj jedinstvenoj unitarnoj državi. Suverena država Hrvatska i suverena država Srbija, u kojoj će svaki narod po svojim narodnim predstavnicima, demokratskim načinom izabranima, sâm upravljati i vladati, bez miješanja i utjecaja drugoga naroda, jedino je rješenje kojim se može doći do mira, sloge i prijateljske suradnje među Hrvatima i Srbima.

BIBLIOGRAFIJA

KRATICE

AA = *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, izd. L. Thallóczy, C. Jireček i E. Šufflay, I-II (Wien 1913-1918).
AB = *Acta Bosnae*, izd. E. Fermendžin u MSM (Zagreb 1892).
AFH = *Archivum franciscanum historicum*, 1. sl. (Quaracchi, Firence 1908 sl.).
AFHerc = *Acta franciscana Hercegovinae*, I (1463-1699), izd. D. Mandić (Mostar 1934).
AfSPh = *Archiv für slavische Philologie*, 1. sl. (Berlin 1976 sl.).
AHID = *Anali historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 1. sl. (Dubrovnik 1952).
b. = bilješka, biskup.
BASD = *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 1-42 (Split 1878-1922).
BiH = Bosna i Hercegovina.
br. = broj.
BS = *Bogoslovska smotra* (Zagreb).
Byz = *Byzantion*, 1. sl. (Paris-Liège 1924 s.).
BZ = *Byzantinische Zeitschrift*, 1. sl. (Leipzig 1892 sl.).
CDA = *Codex diplomaticus arpadianus continuatus*, 1-12, izd. G. Wenzel (Budapest 1960-74).
CDC = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, izd. T. Smičiklas, 1-15 (Zagreb 1904-34).
CDH = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*, izd. G. Fejér, 1-42 (Buda 1829-44).
CDK = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, izd. I. Kukuljević, 1-3 (Zagreb 1874).
CDKo = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, izd. M. Kostrenčić, 1. (Zagreb 1967).
CIL = *Corpus inscriptionum latinarum*, 1-16 (Berlin 1864 sl.).
CN = *The Croatian Nation in its struggle for freedom and independence* (Chicago 1955).
CS = *Croatia sacra*, 1-14 (Zagreb 1931-44).
DC = *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustratia*, izd. FL. Rački u MSM 7 (Zagreb 1877).
DR = *Diplomatarium relationum reipublicae Regusinae cum regno Hungariae*, izd. Gelcich-Thallózy (Budapest 1887).
EJ = *Enciklopedija Jugoslavije*, 1-8 (Zagreb 1955 sl.).
g. = godina.
gl. = gledaj.
GIDBiH = *Godišnjak Istoriskog društva BiH*, 1. sl. (Sarajevo 1949).
GSA = *Glas Srpske kraljevske akademije*, 1. sl. (Beograd 1887 sl.).

GZM = *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH*, 1-55 (Sarajevo 1890-1944); ns = nova serija, 1. sl. (1946 sl.).
HE = *Hrvatska enciklopedija*, 1-5 (Zagreb 1942-45).
HNJ = *Historija naroda Jugoslavije*, 1 (Zagreb 1953).
HP = *Historijski pregled* (Zagreb).
HR = *Hrvatska revija*, 1. sl. (Buenos Aires, München, Barcelona 1951 sl.).
HZ = *Historijski zbornik*, 1 sl. (Zagreb 1948).
HZb = *Hoffillerov zbornik* (Zagreb 1940).
IsI = *Istorički institut* (Beograd).
izd. = izdanje, izdao.
Listine = *Listine o odnošajih izmedu južnoga slavenstva i mletačke republike*, izd. Š. Ljubić, 1-10 (Zagreb 1886-91).
MGH = *Monumenta Germaniae historica*: Ep = Epistolae; SS = Scriptores renum germanicarum etc.; AA = Auctores antiqui (Hannover 1826 sl.).
MHEZ = *Monumenta historica episcopatus zagrabiensis*, izd. J. Tkalčić, 1-10 (Zagreb 1889-1904).
MHI = *Monumenta historico-juridica Slavorum medionalium* (Zagreb).
MS = *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, izd. F. Miklosich (Beč 1858).
MSM = *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* (Zagreb 1868).
MVH = *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae ilustrantia* (Budapest 1884).
N. dj. = navedeno djelo.
N. mj. = navedeno mjesto.
NS = *Narodne starine*, 1 (Zagreb 1922 sl.).
NSe = *Naše starine*, 1 (Sarajevo 1954 sl.).
NSt = *Narodne starine* (Beograd 1930).
OCP = *Orientalia christiana periodica* (Roma).
OSpom = *Odabrani spomenici srpskoga prava od XII do kraja XV veka*, izd. A. V. Solovjev (Beograd 1926).
PG = *Patrologia graeca*, 1-161, izd. J. P. Migne (Paris 1857-1865).
PL = *Patrologia latina*, 1-221, izd. J. P. Migne (Paris 1844-1864).
pogl. = poglavlje.
Priručnik = *Priručnik izvora hrvatske historije*, I/1, izd. F. Šišić (Zagreb 1914).
Rad = *Rad JAZU* (Zagreb 1867 sl.).
RE = *Realencyclopaedie der klassischen Wissenschaften*, izd. Pauly-Wissowa (Stuttgart 1893).
RegPont = *Regesta pontificum romanorum*, izd. P. Jaffé, 1-2 (Leipzig 1885-86).
RIZ = *Radovi instituta JAZU u Zadru* (Zadar).
RND = *Radovi naučnog društva BiH* (Sarajevo 1954 sl.).
RP = D. Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti* (Rim 1963).
RSI = *Radovi Staroslavenskih instituta* (Zagreb 1955 sl.).
RZ = *Rešetarov zbornik* (Dubrovnik 1931).
s. = stranica.
SP = *Starohrvatska prosvjeta* (Zagreb).
st. = stoljeće.
StPov = *Stare srpske povelje i pisma*, I/1-2, izd. Lj. Stojanović (Beograd-Srijemski Karlovci 1929-34).
sv. = sveti, svezak.
ŠZ = *Šišićev zbornik* (Zagreb 1929).
VAHD = *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (Split 1921 sl.).
VHAD = *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* (Zagreb).
VHZA = *Vjesnik Hrvatskog zemaljskog arhiva* (Zagreb 1899 sl.).
VIz = *Vizantinski izvori* (Beograd 1955-66).
VMH = *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, izd. A. Theiner, I-II, (Roma 1859 1862).

VMSM = *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, izd. A. Theiner, I-II (Roma-Zagreb 1863).
WM = *Wissenschaftliche Mittelungen aus Bosniem und Herzegovina*, 1-12 (Beč 1893-1916)
zb. = zbornik.
ZIHN = *Zbornik Instituta za historijske nauke* (Zadar).
ZT = *Zbornik kralja Tomislava* (Zagreb 1925).

KAZALO NAVEDENIH SPISA

ADAMOVIĆ, V., *O trešnjama grada Dubrovnika* (Dubrovnik 1883).
– –, *Građa za historiju dubrovačke pedagogije*, I-II (Zagreb 1885-92).
ALEKSIĆ Lj., *Odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom 1903-1914* (Beograd 1966).
ANTOLDY G., *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien* (Budapest 1965)
AMARI M. A. - SCHIAPARELLI C., *L'Italia descritta nel »Libro del re Ruggero« Compilato da Idrisi* (Roma 1883).
ANDERSEN W., *Verfassungsgeschichte von Ragusa*, u *Zeit. r. vergl. Rechtswiss.* 50 (1936)
ANNA COMNENA, *Alexias* (Bonn 1839).

BARABAS M., *Codex epistolaris et diplomaticus comitis Nicolai a Zrinio* (Budapest 1899).
BARAC A., *Ilirska knjiga* (Beograd 1931).
BARADA M., *Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI. stoljeća*, u VAHD 50 (1928/29) 157-199.
– –, *Vrijeme smrti i obiteljski odnošaji bana Mladena II*, u ŠZ (1929) 161-171.
– –, *Episcopus chroatensis*, u CS 1 (1931) 161-215.
– –, *Hrvatski vlasteoski feudalizam* (Zagreb 1952).
BARIŠIĆ F., *Le siège de Constantinople par les Avares et le Slaves en 626*, u Byz 24 (1954) 371-95.
BARKAN O. L., *Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman* u *Rev. Fac. Sc. éc. Univ. d'Istambul* 11 (Istambul 1949/50).
BAŠAGIĆ S., *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini* (Zagreb 1931).
BAŠIĆ M., *Stare srpske biografije* (Beograd 1924).
BATINIĆ M. V., *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini*, I-III (Zagreb 1881-87).
BATOVIĆ Š., *Stariji neolit u Dalmaciji* (Zadar 1965).
BAUER A., *Griechische Kolonien in Dalmatien*, u *Arch.-epigr. Mitteil.* 18 (Wien 1895) 128--150.
BAUER E., *Hrvati u Tridesetgodišnjem ratu* (Zagreb 1941).
BEJTIĆ A., *Povijest i umjetnost Foče na Drini*, u NSe 3 (1956) 23-73.
BELIĆ A., *Učešće sv. Save u stvaranju nove redakcije srpskih ćirilskih spomenika* (Beograd 1936).
BELUHAN E., *Stepinac govori* (Valencia 1967).
BENAC A., *Studije o kamenom i bakrenom dobu u sjeverozapadnom Balkanu* (Srajevo 1964).
– –, *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba* (Sarajevo 1964).
BENAC A.-ĆOVIĆ B., *Glasinac*, I-II (Sarajevo 1956-57).
BENAC A. i DRUGI, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine* (Sarajevo 1966).
BENIGAR A., *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal* (Rim 1974).
BIĆANIĆ R., *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja* (Zagreb 1938).

BJELOVUČIĆ Z., *Crvena Hrvatska i Dubrovnik* (Zagreb 1929).
BOGDAN I., *La cuestión de Bosnia y la primera guerra mundial*, u zb. *Bosnia y Hercegovina* (Buenos Aires 1965) 21-133.
BOGDANOV V., *Starčević i stranka prava prema Srbina i jedinstvu južnoslavenskih naroda* (Zagreb 1951).
– –, *O životu i radu Frana Supila* (Zagreb 1935).
– –, *Historijsko značenje urote Zrinskih i Frankopana*, u *Likovi i pokreti* (Zagreb 1957) 7-46.
– –, *Hrvatski narodni pokret 1903/4* (Zagreb 1961).
BOGIĆEVIĆ V., *Mlada Bosna* (Sarajevo 1954).
– –, *Sarajevski atentat* (Sarajevo 1965).
BOGIŠIĆ V., *Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nadasdy illutrantia (1663-1671)*, u MSM 19 (Zagreb 1888).
BOJNIČIĆ I., *Zakoni o ugarsko-hrvatskoj nagodbi* (Zagreb 1911).
BOSWORTH J., *A literal translation of King Alfred's Anglo-Saxon version of the Compedious History of the World by Orosius* (London 1855).
BOŠNJAK M., *Sačuvani primjerci prve hrvatske tiskane knjige*, u *Slovo* 6-8 (Zagreb 1957) 297-310
BOŠNJANIN H., *Hrvati i Herceg-Bosna* (Sarajevo 1940).
BOŽIĆ I., *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, IsI (1952).
BRAUN M., *Kosovo. Die Schlacht auf dem Amselfeld in geschichtlicher und epischer Überlieferung* (Leipzig 1937).
BREYER M., *Odraz pobjede kod Siska (1593) u domaćoj i stranoj književnosti*, u *Časopis za hrv. pov.* (Zagreb 1943) 244-59.
BRYENNIUS N., *Commentarii* (Bonn 1836).
BUJAS G., *Rezultati u proučavanju dijela stare hrvatske poezije*, u RIZ 6-7 (1960) 509-537.
BULIĆ F., *Sull'anno della distruzione di Salona*, u BASD 29 (1906) 268-314; 33 (1910) 136--140.

CAPUDAN TH., *Die Macedo-Rumänen* (Bucarest 1941).
CECAUMENOS, *Strategicon* (Petrograd 1896).
CEDRENUS GEORGIUS, *Excerpta ex Breviario historiae J. Scylitzae* (Bonn 1839).
– –, *Historiarum compendium*, I-II (Bonn 1839).
CELLESI P., *La vita del Servo di Dio padre Giulio Mancinelli* (Roma 1668).
CHLUMECKY L., *Erzherzog Ferdinand* (Graz 1953).
CHONIATA N., *Historia* (Bonn 1835).
– –, *De Isaacio Angelo* (Bonn 1835).
Chronicon paschale, izd. Dindorf (Bonn 1832).
CINNAMUS JOANNES, *Epitome rerum* (Bonn 1836).
CLISSOLD S., *A short history of Yugoslavia* (Cambridge 1968).
CONS H., *La province romaine de Dalmatie* (Paris 1881).
COSMAS PRAGENSIS, *Chronicae Boemorum*, MGH SS, nova series II (Berlin 1923).
CRONIA A., *L'enigma del glagolismo in Dalmazia dalle origini all'epoca presente* (Zara 1922).
CUVAJ A., *Građa za povijest školstva kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, I-XI, 2. izd. (Zagreb 1910-1913).
CVIJIĆ J., *Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva*, u *Srp. etn. zb.* 1 (Beograd 1902).
– –, *Naselja i poreklo stanovništva. Srpski etnografski zbornik*, 1-29 (Beograd 1902-1926).
– –, *La péninsule Balkanique. Géographie humaine* (Paris 1918).
CVJETKOVIĆ B., *Dubrovnik i Leopold I*, u *Ljetopis* (1921).
CZEKANOWSKI J., *Wstep do historiji Slawian* (Lwow 1927).

ČREMOŠNIK G., *Prodaja bosanskog primorja Dubrovniku god. 1399. i kralj Ostoja*, u GZM 40 (1928).
– –, *Dubrovačka kancelarija do god. 1300. i najstarije knjige dubrovačke arhive*, u GZM 39 (1927).

––, *Spisi Dubrovačke kancelarije (Mon. hi. ragusina)*, I (Zagreb 1951).
––, *Postanak srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku*, u AHID 1 (1952) 73-84.
ĆUBRILOVIĆ V., *Srpska pravoslavna crkva pod Turcima od XV do XIX veka*, u *Zb. Fil. fak.* (Beograd 1960).
ĆULINOVIĆ F., *Slom stare Jugoslavije* (Zagreb 1958).
––, *Dokumenti o Jugoslaviji* (Zagreb 1968).

ĆIRKOVIĆ S., *Istorija srednjovekovne bosanske države* (Beograd 1964).
ĆOROVIĆ V., *Spisi sv. Save*, u *Zb. IJK.* (Beograd-Sremski Karlovci 1928).
––, *Dubrovnik u srpskim rodoslovima i letopisima*, u RZ (Dubrovnik 1931).
––, *Karađorđe i prvi ustanak* (Beograd 1939).
––, *Historija Bosne*, I (Beograd 1940).

DABINOVIĆ A., *Hrvatska državna i pravna povijest*, I (Zagreb 1940).
DABO-PERANIĆ M., *Iranska Hrvatska* (Paris 1962).
DANDOLO A., *Chronicon venetum*, u Muratori, *Rerum it. scriptores* 12 (1728) 9-416; 2. izd. E. Pastorello (Bologna 1938-1958).
DANIČIĆ Đ., *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih* (Beograd 1866).
––, *Poslovice* (Zagreb 1871).
DANILO, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih;* gl. DANIČIĆ.
DAYRE J., *Marc Bruère Desrivaux*, u *Hrv. kolo* (Zagreb 1941) 48-63.
DEANOVIĆ M., *O Gundulićevom jezičnom osjećaju*, u *Hrv. rev.* 11 (Zagreb 1928) 635-640.
––, *Anciens contacts entre la France et Raguse* (Zagreb 1950).
DEDIJER V., *Planovi nadvojvode Franje Ferdinanda o reorganizaciji Habsburške monarhije*, u *Jug. narodi pred prvi svetski rat* (Beograd 1967).
––, *Sarajevo 1914* (Beograd 1966).
DE DIVERSIS PH., *Situs aedificiorum, politiae et laudabilium consuetudinum civitatais Ragusii*, u *Programma del r. ginn.* (Zara 1880/82).
DEÉR J., *Die dalmatinische Munizipalverfassung unter den ungarischen Herrschaft bis zur Mitte XII Jahrh.*, u *Ung. Jahrb.* 12 (Berlin 1831).
––, *Die Anfänge der ungarisch-croatischen Staatsgemeinschaft*, u *Ostmitteleuropäische Bibliothek* 4 (Budapest 1936).
DEMOUGET E., *De l'unité à la division de l'empire romaine au IVe siècle 395-410* (Paris 1951).
DEROKO A., *Srednjevekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji* (Beograd 1950).
––, *Monumentalna arhitektura u srednjevekovnoj Srbiji* (Beograd 1962).
DEROKO A.-ZDRAVKOVIĆ I., *Još o kamenu sa natpisom iz Drenove kod Prijepolja*, u *Starinar* 1 (Beograd 1950).
DEŽELIĆ V., *Pisma pisana dru Lj. Gaju i neki njegovi sastavci (1828-1850)* (Zagreb 1909).
DIMITRIJEVIĆ D., *Građa za srpsku istoriju iz ruskih arhiva i biblioteka*, u *Spomenik* 53 (1922).
DINIĆ M., *O Nikoli Altomanoviću* (Beograd 1932).
––, *Dubrovački tributi*, u GSA 168 (1935).
––, *Zemlje Hercega sv. Save*, u GSA 182 (1940).
––, *Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni* (Beograd 1955).
––, *Srpska vladarska titula za vreme carstva*, u *Vizant. inst.* 5 (Beograd 1958).
DIODORUS SICULUS, *Bibliotheca historica.*
DIONIZIJE HALIKARNIJSKI, *Archaeologia romana.*
DOLGER F., *Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert*, u *Sitz. Bay. Akad. Wiss.* 1.(195).
DRAGANOVIĆ K., *Massenübertritte von Katholiken zur »Orthodoxie« im kroatisch Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft*, u OCP 3 (1937).
––, *Izvješće vizitatora Petra Masarechija o prilikama katoličkog naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni god. 1623 i 1624*, u *Starine* 39 (1938).
––, *Croatian lands in the light of statistics*, u CN (1955) 355-391.
DRAGIĆEVIĆ R.J., *Hrvat-Baša*, u *Zapisi* 22 (Cetinje 1939) 334-41.

DRAŠKOVIĆ J., *Disertacija iliti Razgovor darovan gospodi poklisarom* (Karlovac 1832).
DUCHESNE L., *L'Illyricum écclésiastique*, u BZ 1 (1892) 531-559.
DÜMMLER E., *Über die älteste Geschichte der Slaven in Dalmatien*, u *Sitz. Wien. Akad., Phil.-hist. Kl.* 20 (1856) 357-68.
DUJČEV I., *Avvisi di Ragusa*, u *Orient. christ. analecta* 101 (Roma 1935).
DURMAN M., *Hrvatska seljačka buna godine 1573* (Zagreb 1936).
DVORNIK F., *Les Slaves, Bysance et Rome au IXe siècle* (Paris 1926).
––, *The Making of Central and Eastern Europe* (London 1949).
––, *The Slavs. Their early history and civilization* (Boston 1956).
––, *Const. Porphyr.... Commentary*, gl. PORPHYROGENITUS.

DORĐEVIĆ Đ., *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906-1911* (Beograd 1962).

EINHARDUS, *Annales fuldenses*, u MGH SS I (Hannover 1826).
––, *Vita Karoli Magni*, u MGH SS II (Hannover 1826)
––, *Annales (741-829)* u MGH SS I (Hannover 1826)
EISEMANN L., *Le compromis austro-hongrois de 1867* (Paris 1904).
EITELBERGER R., *Die mittelalterliche Kunstdenkmale Dalmatiens* (Wien 1884).
EMMLER J., *Fontes rerum bohemicarum* (Prag 1871).
ENSSLIN, *Slaven Einfälle*, u RE, 2 Reihe, 3 (1927) 697-706.
ERCEG I., *Konfiskacija zrinsko-frankopanskih imanja*, u *Jadranski zb.* 5 (1964) 36-82.
EVLIJA ČELEBIJA, *Sejahatname-Putopis*, I-II, preveo H. Šabanović (Sarajevo 1957), gl. SPAHO.

FABRE-DUCHESNE, *Le Liber censuum de l'Église romaine*, I (Paris 1910).
FANCEV F., *Dokumenti za podrijetlo Hrvatskog preporoda (1790-1832)*, u *Građa* 12 (1933).
––, *Vatikanski hrvatski molitvenik i Dubrovački psaltir* (Zagreb 1938).
––, *Dubrovnik u razvitku hrvatske književnosti*, u *Ljetopis* 52 (1940) 104-139.
FARLATI D., *Illyricum sacrum*, I-VIII (Venezia 1751-1819).
FERLUGA F., *Vizantinska uprava u Dalmaciji* (Beograd 1957).
FESSLER K., *Geschichte von Ungarn* (Leipzig 1867).
FILIPOV M. M., *Horvati* (Petrograd 1890).
FILIPOVIĆ M., *Cincari u Bosni* (Beograd 1952).
––, *Cincari (Aromani)*, u EJ 2 (1956) 378-80.
FISKOVIĆ C., *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku* (Zagreb 1947).
––, *Naši primorski umjetnici od IX. do XIX. stoljeća*, u *Arhitektura* (1949) br. 13-17.
––, *Zadarski sredovječni majstori* (Split 1959).
FLAKER A., *Pravaštvo i Rusija*, u HZ 11-12 (1958-9) 105-119.
FORETIĆ V., *Iz arhiva obitelji Vickovića u Zupcima kod Bara*, u AHID 4-5 (1956).
––, *Dubrovački arhiv u srednjem vijeku*, u AHID 6-7 (1959) 315-336.
FORTIS A., *Viaggio in Dalmazia*, I-II (Venezia 1774).
FRAKNÓI V., *Szent László levele a Montecassinói apáthoz* (Budapest 1901).
FRANKOVIĆ D., *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj* (Zagreb 1958).
FREDEGARUS, *Chronicon*, u MGH SS rerum meroving. II, 1-193 (Hannover 1888).
FRIEDRICH G., *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*, I (Prag 1904-1907).

GAHS A., *Krapinski čovjek i njegovi suvremenici* (Zagreb 1928).
GAJ Lj., *Die Schlösser bei Krapina* (Karlovac 1826).
GAVRILOVIĆ S., *Prilog istoriji seljačkih nemira u Pokuplju od kraja XVII do kraja XVIII stoljeća*, u HZ 16 (1963) 57-130.
GELCICH G., *La Zedda e la dinastia di Balšidi* (Split 1899).
––, *Delle istituzioni maritime e sanitarie della Republica di Ragusa* (Trieste 1899).
GELČIĆ J., *Dubrovački arhiv*, u GZM 22 (1910)
GELZER H., *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, u BZ 1 (1892) 245-82; 2 (1893) 22-72.
––, *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatuum*, u *Abh. Beyer. Akad. Wiss.*, I Kl., 21 (1901)

GIUSTINIANO G., *Itinerarium in Dalmatia* (1553).
GLAVINICH F., *Origine della provincia Bosna Croatia* (Udine 1648).
GLUNČIĆ P., *Iz prošlosti grada Stona XIV-XV v.*, u *Spomenik* 111 (1961).
GOLUBOVICH G., *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano*, II (Quaracchi-Firenze 1913).
GORJANOVIĆ-KRAMBERGER D., *Život i kultura diluvijalnog čovjeka iz Krapine u Hrvatskoj* (Zagreb 1913).
GRAFENAUER B., *Prilog kritici izvještaja K. Porfirogeneta o doseljenju Hrvata*, u HZ 5 (1952).
GRÉGOIRE H., *L'origine et le nom des Croates et des Serbes*, u Byz 17 (1944-5) 88-118.
GREGORIUS MAGNUS, *Epistolae*, u MHG, Ep. II.
GREKOV B. D., *Die altkroatische Republik Poljica* (Berlin 1961).
GRGIĆ I., *Buntovni pokret dalmatinskih težaka 1736-1740*, u RIZ 6-7 (1960) 551-603.
GROSS M., *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906-1907* (Beograd 1960).
– –, *Die ideen der nationalistischen Jugend in Kroatien vor dem I. Weltkrieg*, u *Österr. Osthefte* 2 (Wien 1968) 63-86.
GROSSE R., *Römische Militärgeschichte von Gallenius bis zum Beginn der byzant. Themenverfassung* (Berlin 1920).
GRUBER D., *Borba Ludovika I. s Mlečanima za Dalmaciju (1348-1358)*, u *Rad* 152 (1903) 32-161.
– –, *Dalmacija za Ludovika I. (1358-1382)*, u *Rad* 166 (1906) 164-215; 168 (1907) 163-240; 170 (1097) 1-75.
GUIDO, *Geographica*, izd. M. Pender-G. Parthey (Berlin 1860).
GRUMEL V., *L'Illyricum de la mort de Valentinien Ier à la mort de Stilicon*, u *Revue des études byz. 9* (Paris 1951).
GUNJAČA S., *Kako je i gdje svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir*, u *Rad* 288 (1952) 205-324.
GUŠIĆ B., *Kako je Mljet pripao Dubrovačkoj republici*, u RZ (1931) 47-54.
GYÓNI M., *L'évêché vlaque de l'archévêché; bulgare d'Achris aux XI-XIIe. siècles*, u *Études slaves et romaines* 1 (Budapest 1948) 155-9, 224-33.

HADROVICH L., *Le peuple Serbe et son Église sous la domination turque* (Paris 1947).
HAJDARHODŽIĆ H. I DRUGI, *Korespondencija Frana Supila iz periode 1891-1914*, u *Arhiv vj.* 6 (1963) 7-229.
HALECKI O., *The Crusade of Varna* (1943).
HALER A., *Novija dubrovačka književnost* (Zagreb 1945).
HAMM J., *Datiranje glagoljskih tekstova*, u RSI 1 (1952).
HAMMER-PURGSTALL J., *Geschichte des Osmanischen Reiches* (Pest 1834-36).
HANSEL W., *Die Aufgänge des polnischen Staates* (Warschau 1960).
HAUPTMANN F., *Banus Jelačić und Feldmarschall Fürst Windisch-Grätz*, u *Südost-Forschungen* 15 (1965) 372-402.
HAUPTMANN L., *Dolazak Hrvata*, u ZT.
– –, *Koje su sile hrvatske povijesti odlučivale u vrijeme narodne dinastije*, u ZT.
– –, *Kroaten, Goten und Sarmaten*, u *Germanoslavica* 3 (Prag 1935).
HEINZEL R., *Über die Hervarasage*, u *Sitz. Wien. Akad., Hist. Phil.* 114 (1887).
HELMREICH E. CH., *The diplomacy of the Balkan wars 1912-1913* (Cambridge 1938).
HENZEL W., *Etnogeneza Slowian* (Warszawa 1956).
HERKALOVIĆ T., *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Herzegovina* (Zagreb 1906).
HIERONYMUS, *Epistolae* (PL 22).
Historici graeci minores, I-II (Leipzig 1870-71).
HOLJEVAC V., *Hrvati izvan Domovine* (Zagreb 1967).
HONY H. C., *A Turkish-English Dictionary* (Oxford 1957).
HORN G., *Le compromis de 1868 entre la Hongrie et la Croatie et celui de 1867 entre l'Autriche et la Hongrie* (Paris 1907).
HORVAT J., *Politička povijest Hrvatske* (Zagreb 1936).

– –, *Politička povijest Hrvatske (1918-1929)* (Zagreb 1938).
– –, *Ante Starčević* (Zagreb 1940).
– –, *Frano Supilo* (Beograd 1961).
HORVAT J.-RAVLIĆ J., *Pisma Ljudevitu Gaju* (Zagreb 1956).
HORVAT K., *Monumenta historiam uscoccorum illustrantia (1550-1620)*, I-II MSM 32 i 34 (Zagreb 1910, 1913).
HORVAT R., *Seljačka buna godine 1573.* (Sarajevo 1897).
HRABAK B., *O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dživana Pripčinovića (1456-1479)*, u GZMns 11 (1956) 23-39.
Hrvatski pisani zakoni, u MHI IV (1890).
HUBER A., *Die Kriege zwischen Ungarn und Türken 1440-1444*, u *Archiv f. öster. Gesch.* 68 (Wien 1886).

IBLER J., *Hrvatska politika 1903* (Zagreb 1914).
IBN AL FAQIH, *Kitâb al-buldân*, u *Bibl. geogr. araborum*, V (Leyden 1885).
IRANYI-CHASSIN, *Histoire politique de la revolution de Hongrie 1847-1849.*
ISIDORUS HISPALENSIS, *Chronica maiora* (PL 83, 1017-58); MGH AA, XI (Berlin 1894) 391-488.
– –, *Etymologiae* (PL 82).
IVEKOVIĆ C.M., *Bau- und Kunstdenkmale in Dalmatien*, I-V (Beč 1927).
IVIĆ A., *Dokumenti o ustanku srpskom pod Karađorđem* (Zagreb 1920).
– –, *Migracije Srba u Hrvatsku tokom XVI, XVII i XVIII stoleća* (Subotica 1923).
– –, *Migracije Srba u Slavoniju tokom XVI, XVII i XVIII stoleća* (Subotica 1926).
– –, *Istorija Srba u Vojvodini*, I (Novi Sad 1957).
IVIĆ P., *Die serbo-kroatische Dialekte*, I (S. Gravenhagen 1958).
IVŠIĆ M., *Razvitak hrvatskog društva u drugoj polovici XIX. stoljeća* (Zagreb 1936).

JABA M.A., *Dictionnaire kurde-français* (St.-Petersbourg 1879).
JADRIJEVIĆ A., *Smrt hrvatskih kraljeva Miroslava i Zvonimira*, u *Crkva u svijetu* 1 (Split 1967) 45-59; 2 (1967) 31-42.
JAGIĆ V., *Historija književnosti naroda hrvatskog i srpskog*, I: *Staro doba* (Zagreb 1867).
– –, *Statut Poljički*, u MHI 4/1 (1890).
– –, *Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen*, u AfSPh 17 (1895) 47-98.
JAKŠIĆ G., *Rakovačka buna*, u ŠZ (1929).
JAREB J., *Pola stoljeća hrvatske politike* (Buenos Aires 1960).
JASZI O., *The dissolution of the Habsburg Monarchy* (Chicago 1929).
JELAVIĆ V., *Turska i Francuska u XVI stoljeću*, u GZM 14 (1902).
JELENIĆ J., *Spomenici*, u *Starine* 36.
– –, *Kultura i bosanski franjevci*, I-II (Sarajevo 1912-1915).
JELIĆ L., *Fontes historici liturgiae glagolitico-romanae* (Krk 1906).
JEREMIĆ R. - TADIĆ J., *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, I-III (Beograd 1938-1940).
JEŽIĆ S., *Hrvatska književnost od početka do danas* (Zagreb 1944).
– –, *Život i rad Frana Krste Frankopana* (Zagreb 1921).
– –, *Hrvatski preporod u prvoj polovici XIX stoljeća* (Zagreb 1944).
JIREČEK K., *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien*, u *Denk. k. Akad., Phil.-hist. Kl.*, I-IV (Beč 1912-1919).
– –, *Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan*, u AfSPh 22 (1900) 144-214.
– –, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, u *Denk. k. Akad.* 48-49 (Beč 1901-1903).
– –, *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*, u AfSPh 25 (1903) 501-521; 26 (1904) 161-214.
JIREČEK-RADONIĆ, *Istorija Srba*, I-IV (Beograd 1922-1923).
JOANNES DIACONUS, *Chronicon venetum et gradense*, u G. Monticolo, *Cronache veneziane antichissime*, I (Roma 1890); MGH SS, VII (Hannover 1846) 4-47.
JOANNES VIII, *Registrum*, u MGH Ep., VII.
JORDANES, *Getica*, u Mommsen, *Auctores antiqui*, V/1.

JORGA J., *Histoire de Roumains et de leur civilisation*, I-II (Bucarest 1937).
JOVANOVIĆ LJ., *Ratovanje hercega Stjepana s Dubrovnikom god. 1451-1454*, u *God. N. Čupića* 10 (Beograd 1888).
JOVANOVIĆ P.S., *Jovan Cvijić i značaj njegova rada*, u *Glasnik Srp. geo. dr.* (Beograd 1949)
JOVANOVIĆ S., *Karađorđe i njegove vojvode* (Beograd 1939).
– –, *Druga vlada Miloša i Mihajla* (Beograd 1933).
– –, *Vlada Milana Obrenovića*, I-III (Beograd 1934).
JURIĆ J., *Pokušaj zbora za širenje vjere god. 1627. da kod južnih Slavena uvede zajedničko pismo*, u CS 4 (1934) 143-174.
JURIŠIĆ B., *Izabrani spisi Ante Starčevića* (Zagreb 1943).

KADLEC K., *Valaši a valaške právo* (Prag 1916).
– –, *Introduction à l'étude comparative de l'istoire du droit public des peuples slaves* (Paris 1933).
Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak, u *Mon. turcica* 1 (Sarajevo 1957).
KAPETANOVIĆ M., *Narodno blago* (Sarajevo 1888).
KARADŽIĆ ST. V., *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* (Beč 1849).
KARAMAN I., *Prilog velikoj buni križevačkih seljaka godine 1755*, u *Starine* 52 (1962) 273-307.
KARAMAN Lj., *Iskopine u Sv. Stiepanu u Dubrovniku*, u ŠIŠIĆ, *O hrv. kraljici Margareti*.
– –, *Umjetnost u Dalmaciji XV i XVI vijeka* (Zagreb 1933).
– –, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji od doseljenja Hrvata do pada Mletaka* (Zagreb 1952).
– –, *O nekim pitanjima hrvatske povijesti do XII stoljeća*, u HZ 15 (1962) 257-289.
KARANOVIĆ M., *Pounje u Bosanskoj Krajini*, u *Etnografski zb.* 35 (Beograd 1925).
KAŠIĆ D. Lj., *Prilozi za historiju Statuta Valachorum*, u *Spomenik* 106 (1956).
KATANČIĆ M. P., *Indagatio philologica in veterum Croatorum patriam* (Zagreb 1790).
– –, *De Istro eiusque adcolis commentatio* (Budim 1792).
KATIĆ L., *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira* (Zagreb 1932).
KERCHELICH B.A., *De regnis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae notitiae praeliminares* (Zagreb 1770).
KISZLING R., *Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848-1849* (Beč 1948).
KLAIĆ N., *O historijskom značenju Zrinsko-frankopanske urote*, u HP 4 (1958) 115-126.
– –, *O autentičnosti privilegija trogirskoga tipa*, u ZIHN 2 (1958) 77-87.
– –, *Problem Slavca i neretljanske kneževine*, u *Zgod. časopis* 14 (1960) 96-136.
– –, *Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću*, u HZ 13-15 (1960-62).
– –, *Tzv. »pacta conventa« ili tobožnji ugovor plemstva 12-ero plemena i kralja Kolomana 1102*, u HP 7 (1960).
– –, *Izvori za hrvatsku povijest*, I (Zagreb 1955).
– –, *Problem Zvonimirove smrti u novijoj literaturi*, u *Hist. zapisi* 16 (1963) 229-270.
– –, *Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u X i XI stoljeću*, u *Slovo* 15-16 (1965) 225-281.
– –, *Historia salonitana maior* (Beograd 1967).
KLAIĆ V., *Poviest Bosne do propasti kraljevstva* (Zagreb 1882).
– –, *Povjest Hvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, I-III (Zagreb 1889-1911).
– –, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića (1652-1713)*, (Zagreb 1914).
– –, *Bribirski knezovi od plemena Šubića do god. 1347.* (Zagreb 1897).
– –, *O hercegu Andriji (1197-1204)*, u *Rad* 136 (1898) 200-222.
– –, *Rodoslovlje kneza Nelipića*, u VHAD 3 (1898).
– –, *Hrvatski bani za Arpadovića*, u VHZA (1899).
– –, *Hrvatski hercezi i bani za Karla Roberta i Ljudevita I (1301-1382)*, u *Rad* 142 (1900) 126-128.
– –, *Regnum Croatiae et Dalmatiae*, u VHZA 13 (1911).
– –, *O krunisanju ugarskih Arpadovića za kraljeve Dalmacije i Hrvatske*, u VHAD 8 (1905).
– –, *Regnum regno non praescribit leges, Crtice iz hrvatske povijesti* (Zagreb 1928).
– –, *Hrvatski sabori do god. 1790*, u *Zb. Matice hrv.* (Zagreb 1925).

KMIETOWIZ A., *Typ fyziczny Slowian wg Ibn Al-Faqiha*, u *Slavonia antiqua* 6 (1957-59) 369-373.
KOMBOL M., *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda* (Zagreb 1945).
KÖNIG F.W., *Relief und Inschrift des Königs Dareios I. am Felsen von Bagistan* (Leiden 1938).
KÖRBLER D., *Četiri priloga Gundulića i njegovu »Osmanu«. Učitelji pjesnikovi*, u *Rad* 205 (1914) 135-220.
– –, *Isusovci i javne škole dubrovačke*, u *Rad* 212 (1916).
– –, *Djela Diva Frana Gundulića*, 2. izd. (Zagreb 1919).
KOS M., *Pet istarskih razvoda iz XV stoljeća*, u *Jadranski zb.* (1956) 189-202.
KOSTIĆ M., *Ustanak Srba i Arbanasa u Staroj Srbiji protiv Turaka 1737-1739 i seoba u Ugarsku*, u *Glasnik Skop. n.d.* 7-8 (1930).
KOSTRENČIĆ M., *Slobode dalmatinskih gradova po tipu trogirskomu*, u *Rad* 239 (1939) 56-150.
KOVAČEVIĆ D., *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni* (Sarajevo 1961).
KOZLOWSKI L., *Kultura lužycka a problem pochodzenia Slowian* (Lwow 1925).
Kraljevstvo Hrvata, g. Pop Dukljanin; Mošin.
KREKIĆ B., *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen âge* (Paris 1961).
KRIZMAN B., *Izvještaj D. Simovića, delegata srpske vrhovne komande kod vlade Narodnog vijeća SHS g. 1918*, u HZ 8 (1955) 123-132.
– –, *Diplomati i konzuli u starom Dubrovniku* (Zagreb 1957).
KUKULJEVIĆ I., *Bibliografija hrvatska*, I (Zagreb 1860).
– –, *Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, I-III (Zagreb 1860-62).
KULUNDŽIĆ Z., *Problem najstarije štamparije na slavenskom jugu (u Kosinju 1482-1493)*, u *Narodna knjižica* 3 (Zagreb 1959).
– –, *Kosinj. Kolijevka štamparstva slavenskog juga* (Zagreb 1960).
– –, *Atentat na Stjepana Radića* (Zagreb 1967).
– –, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji* (Zagreb 1968).
– –, *Stjepan Radić, Politički spisi* (Zagreb 1971).
KUSTIĆ LJ., *Kvaternik i ustanak u Rakovici 1871 godine*, u HP 1 (1954).

LABUDA G., *Pierwsze panstwo slawianskie. Panstwo Samona* (Poznań 1949).
LAMB H., *Suleiman the Magnificent* (Garden City, NJ. 1957).
LANOVIĆ M., *Ustavno pravo Hrvatske narodne države*, u *Rad* 265 (1938) 167-242.
LASZOWSKI E., *Monumenta habsburgica. Habsburški spomenici*, I-III (Zagreb 1914-1917).
– –, *Razgrabljene stvari grofa Petra Zrinskoga i Frana Krste Frankopana i njihovih pristaša*, u *Starine* 41 (1948).
– –, *Izbor isprava velikih feuda Zrinskih i Frankopana*, u *Grada za gosp. pov. Hrvatske* 1 (Zagreb 1951).
LATYSCHEV B., *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Auximi*, I-II (Petrograd 1890).
Liber pontificalis, izd. L. Duchesne, I-II, 2. izd. (Paris 1957); MGH Gesta pont. rom. I.(Berlin 1898).
Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272, cum legibus aetate posteriore insertis, u MHI 9 (1904).
LIHAČEV D.S., *Povest' vremennyh let'*, I (Moskva-Leningrad 1950).
LILEK E., *Kritische Darstellung der ungarisch-kroatischen Verschwörung und Rebellion (1663-1671)*, I-IV (Celje 1928-1930).
LISIČAR P., *Crna Korkira* (Skoplje 1951).
LOPAŠIĆ R., *Spomenici Hrvatske krajine*, I-III (Zagreb 1884-89).
– –, *Bihać i bihaćka krajina* (Zagreb 1890).
– –, *Hrvatski urbari*, u MHI 5 (1894).
LORKOVIĆ M., *Narod i zemlja Hrvata* (Zagreb 1939)
LOSERTH J., *Der Sturtz des Hauses Slavnik*, u *Abhandl. f. österr. Geschichte*.
LUCIANOVIĆ M., *Lastovo u sklopu Dubrovačke republike*, u AHID 3 (1954) 253-95.

LUCIUS I., *De regno Dalmatiae et Croatiae*, 2. izd. u J. G. Schwandtner, *Scriptores rerum hungaricarum, dalmaticarum, chroaticarum et sclavonicarum*, III (Beč 1748) 476-509.
LUČIĆ J., *Razvoj zemljopisnog vlasništva u republici Ragusa (Dubrovnik) krajem 13. i u 14. stoljeću*, u *Dubrovnik* 8 (1965) 101-104.
LUETIĆ J., *Mornarica Dubrovačke republike* (Dubrovnik 1962).

LJUBIĆ Š., *O odnošajih dubrovačke sa mletačkom republikom do g. 1358*, u *Rad* 5 (1868) 44-122.
– –, *Commissiones et relationes venetae*, I-III (Zagreb 1876-1891).

MAČEK V., *Nešto uspomena na Stjepana Radića*, u *Kalendar Hrv. glasa za g. 1954* (Winnipeg, Man., Kanada).
– –, *In the struggle for freedom* (New York 1957).
MAHNEKEN I., *Dubrovački patricijat u XIV veku* (Beograd 1960).
MAMUZIĆ I., *Ilirizam i Srbi*, u *Rad* 247 (1933) 1-91.
– –, *Srpsko-hrvatski odnosi u prošlosti*, u *Glas Matice srp.* 78 (Novi Sad 1937).
MANDIĆ D., *Hercegovački spomenici*, I (Mostar 1934).
– –, *Sredovječna Bosna bez Srba*, u HR 5 (1955) 450-60.
– –, *Kako su govorili Hrvati i Srbi kod svoga dolaska na jug?*, u *Hrv. misao* 25 (Buenos Aires 1958) 91-99.
– –, *Migrations of the Slavs into the Danube basin and the Balkans*, u *Croatian review 2* (Chicago 1959) 46-64.
– –, *Dalmatia in the Exarchate of Ravenna*, u Byz 34 (1964) 347-374.
– –, *Grgur VII i mletačko zaposjednuće Dalmacije god. 1076*, u HR 18 (1968).
– –, *Franjevačka Bosna* (Rim 1968).
– –, *Hrvatski kockasti grb*, u HR 20 (1970) 639-52.
– –, *Crvena Hrvatska u svjetlu povijesnih izvora*,3. izd., Chicago-Rim, ZIRAL, 1973.
– –, *Bosna i Hercegovina*, I: *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, 2. izd., Chicago-Rim, ZIRAL, 1979.
– –, *Bosna i Hercegovina*, III: *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 1. izd., Rim 1967.
MANDIĆ O., *Pacta conventa i »dvanaest« hrvatskih bratstva*, u HZ 11-12 (1958-59); 13 (1960) 303-320.
MANSI D., *Conciliorum amplissima collectio*, I-XXXI (Firenze 1959 sl.).
MARINI G., *I papiri diplomatici* (Roma 1805)
MARKOTIĆ V., *Archeology (of Croatia)*, u zb. *Croatia*, I (Toronto 1964) 20-75.
MARKOVIĆ I., *Dukliansko-barska metropolija* (Zagreb 1902).
MARQUART J., *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Leipzig).
MASLEŠA V., *Mlada Bosna* (Sarajevo 1964).
MAŠURAN I., *Turska osvajanja u Slavoniji (1526-1552)*, u *Osječki zb.* 6 (1958) 93-132.
MATAS-POSEDEL, *Poviest gimnazije u Dubrovniku* (Dubrovnik 1901-1903).
MATASOVIĆ J., *Fojnička regesta*, u *Spomenik* 67 (1930).
MATKOVIĆ P., *Putovanja po balkanskom poluotoku*, u *Rad* 62 (1882).
MAY A.J., *The Habsburg Monarchy 1867-1914* (Cambridge, Mass. 1936).
MAYER A., *De Japodibus, populo Illyrico Celtis commixto*, u HZ (1940) 189-199.
MAZURA Š.-DERENČIN M., *Programi oporbenih stranaka* (Zagreb 1894).
MEDINI M., *Povjest hrvatske književnosti u Dalmaciji i Dubrovniku* (Zagreb 1892).
– –, *Starine dubrovačke* (Dubrovnik 1935).
MENANDER, *Fragmenta*, u L. Dindorf, *Historici graeci minores*, II (Leipzig 1871); (PG 113).
MENČETIĆ V., *Trublja slovinska* (Ancona 1665).
MEŠTROVIĆ I., *Uspomene na Frana Supila*, u HR 7 (1957) 317-34.
– –, *Uspomene na političke ljude i događaje* (Buenos Aires 1961).
MEŠTROVIĆ M., *The election of 1923*, u *Journal of Croatian St.* 1 (New York 1960).
MIKLOUŠIĆ T., *Izbor dugovanj vsakovrstneh ...* (Zagreb 1821).
MILČETIĆ I., *Hrvatska glagoljska bibliografija*, u *Starine* 33 (1911).

MILLER V., *Žurnal ministerztva narodnago prosveštenja* (1886).
MILET G., *Ancien art serbe* (Paris 1915).
– –, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie*, I-II (Paris 1955-1957).
MINORSKY V., *The regions of the World* (London 1937).
MINUCCI M., *Historia degli uschocci coi progressi di quella gente sino all'a 1602.*
Miracula s. Demetrii, u VIz 1 (Beograd 1955).
MIRKOVIĆ M., *Pravni položaj i karakter srpske crkve pod turskom vlašću* (Beograd 1965).
MITIS S., *Crown prince Rudolf and the Croats*, u *Slavonic rewiew* 5 (1927).
MITROFANOFF P., *Joseph II*, I (Wien-Leipzig 1910).
MOCZY A., *Pannonia*, u RE, Suppl. 9. (1962) 516-776.
MORAVCSIK G., *Bizantinoturcica 2* (Berlin 1958).
MORAVCSIK-JENKINS, *C. Porphyrogenitus... Commentary;* gl. Porphyrogenitus.
MORIN G., *Gottschalk retrouve*, u *Revue bénédictine* 42 (1931).
MOŠIN V., *Ljetopis Popa Dukljanina. Latinski tekst s hrvatskim prijevodom i »Hrvatskom kronikom«)* (=Kraljevstvo Hrvata) (Zagreb 1950).
MURKO M., *Geschichte der älteren südslavischen Literatur* (Leipzig 1908).
– –, *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistliche Leben der Südslaven* (Prag-Heidelberg 1927).
MURVAR V., *Hrvatska i Hrvati* (Chicago 1953).
MUŽIĆ I., *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja* (Split 1969).

NACK E., *Das Deutschtum in Bosnien* (Berlin 1911).
NAHTIGAL R., *Donesek k zgodovini vprašanja o imenu Hrvat*, u *Etnolog* 10-11 (Ljubljana 1937-39).
NAKŠ-RUSTAM, *Inscriptions of Darius*, u *Journal of the Ling. Soc. of. Am.* 15 (1939).
Naselja i poreklo stanovništva. Srpski etnografski zb., 1-24 (Beograd 1902-1926)
NEHAJEV M., *Rakovica* (Zagreb 1932).
NEIMAROVIĆ A., *Iz mojih uspomena*, u *Dobri pastir* 1-4 (Sarajevo 1966).
NENADOVIĆ L.P., *O Crnogorcima. Pisma sa Cetinja 1878 godine* (Novi Sad 1929).
NEUSTÄDTER J., *Le ban Jelačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848*, I-II (Zagreb 1940-1942)
NICEPHORUS CONSTANTINOPOLITANUS, *Opuscula historica* (Leipzig 1883).
NIEDERLE L., *Slovanské starožitnosti*, I (Prag 1902).
NIGER VENETUS, *Geographiae commentariorum libri XI* (Basel 1557)
Notitia dignitatum. Accedunt: Notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum (Berlin 1876).
NOVAK G., *Pučki prevrat na Hvaru god. 1510-1514* (Split 1918).
– –, *Pokret za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom (1797-1814)*, u *Rad* 269 (1940) 1-110.
– –, *Kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijeg na Jadranu*, u HZ (Zagreb 1940) 111-128.
– –, *Prošlost Dalmacije*, I-II (Zagreb 1944).
– –, *Prethistorijski Hvar. Grapčeva špilja* (Zagreb 1955).
– –, *Povijest Splita*, I (Split 1957).
– –, *Nepoznati dokumenti za povijest »pučkog prevrata na Hvaru 1510-1514«*, u *Starine* 48 (1958) 387-429.
NOVAK V., *Neiskorišćavana kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VIII. do XII. stoljeća*, u RIZ 3 (1957).
– –, *Zadarski kartular samostana Sv. Marije* (Zagreb 1959).
NOVAKOVIĆ S., *Istorija srpske književnosti*, 2. izd. (Beograd 1871).
– –, *Zakonik Stefana Dušana* (Beograd 1898).
– –, *Ustanak na dahije* (Beograd 1904).

NJEGOŠ P., *Gorski vienac* (Beč 1847); jubilarno izdanje: Beograd 1947.

OBAD S., *Stanovništvo Dubrovnika u doba pada Republike*, u *Beritićev zb.* (1960) 241-256.
OČAK I., *Građa za povijest hrvatsko-ruskih veza u drugoj polovini XIX stoljeća*, u HZ 19-20 (1966-67) 369-91.

OKUNEV N.L., *Monumenta artis serbicae*, I-IV (Prag 1928-31).
OLESNICKI A., *Bezimeni turski ljetopisac o bojevima Turske sa Hrvatima god. 1491 i 1493*, u *Rad* 245 (1933) 210-19.
– –, *Bošnjak Hadum Jakub, pobjednik na Krbavskom polju g. 1493*, u *Rad* 264 (1938) 123-160.
OSTOJIĆ I., *Benediktinci u Hrvatskoj*, I-II (Split 1959-62).
OSTROGORSKY G., *Porfirogenetova hronika srpskih vladara i njeni hronološki podaci*, u *Ist. čas. 1* (Beograd 1948) 24-29.
– –, *History of the Byzantine State* (New Brunswick, N.J. 1957).

PANDŽIĆ B., *Annales minorum ad an. 1667*, 31 (Roma 1956).
– –, *De dioecesi tribuniensi et mercanensi* (Roma 1959)
– –, *De Donato Jelić, O.F.M.*, u AFH 56 (1963).
PANTELIĆ D., *Beogradski pašaluk pred prvi srpski ustanak* (Beograd 1949).
PATTEE R., *The case of cardinal Aloysius Stepinac* (Mikwaukee, Wisc. 1953).
PAULOVA M., *Jugoslavenski odbor* (Zagreb 1925).
PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum*, u MGH SS rer. lang. (Hannover 1878).
PAVIČIĆ S., *Seobe i naselja u Lici* (Zagreb 1962).
PAVIĆ-PFAUENTHAL A., *Prinosi povijesti Poljica*, u GZM 15 (1903).
PAVLOVIĆ D., *Srbija za vremene poslednjeg austro-turskoga rata 1788-1791* (Beograd 1910).
PEISKER J., *Koje su vjere bili stari Slaveni prije krštenja*, u SP 2 (1928) 53-88.
PEROJEVIĆ M,, *Petar Kružić, kapetan i knez grada Klisa* (Zagreb 1931).
PETIT L., *Les évêques de Thessalonique*, u *Échos d'Orient* 4 (1901-1902).
PETRE F., *Poiskus ilirizama pri Slovenci (1835-1849)*Ljubljana 1939).
PETROVIĆ L., *Kršćani bosanske crkve* (Sarajevo 1953).
PHRANTZES GEORGIUS, *Chronicon* (Bonn 1838).
PIGAFETTA A., *Itinerario* (London 1585).
PILAR I., *O dualizmu u vjeri starih Slavena i o njegovu podrijetlu i značenju*, u *Zb. za nar. život i ob.*, 28/1 (Zagreb 1931) 1-86.
PISANI P., *Mletački posjedi Dalmacije od XVI do XVIII vijeka*, u BASD (1891).
PISIDA GEORGIUS, *Bellum avaricum* (Bon 1836).
– –, *Restitutio crucis*, u VIz 1 (Beograd 1955).
PIVČEVIĆ I., *Povijest Poljica* (Split 1921).
PLINIUS C. SECUNDUS, *Naturalis historia*, I-IV (Leipzig 1933).
POLASCHEK E., *Notitia dignitatum*, u RE 16 (1937) 1081-1101.
POLIĆ M., *Parlamentarna povijest kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, I-II (Zagreb 1899-1900).
POLITEO D., *Srpsko-hrvatsko pitanje u Dalmaciji* (Split 1889).
Poljički zbornik, I (Zagreb 1968).
POP DUKLJANIN, *Ljetopis*, izd V. Mošin (Zagreb 1950); F. Šišić (Beograd-Zagreb 1928).
POPOVIĆ B., *Povijest senjskih uskoka* (Zagreb 1936).
POPOVIĆ D., *O Cincarima. Prilozi pitanju postanka naše čaršije* (Beograd 1927, 2. izd. 1937).
– –, *Srbija i Beograd od požarevačkog do beogradskog mira 1718-1739* (Beograd 1950).
POPOVIĆ J., *Velika seoba Srba 1690* (Beograd 1954).
POPOVIĆ M., *Vuk Stefan Karadžić* (Paris 1964).
POPPE P., *La Croatie militaire* (Paris 1900).
PORPHYROGENITUS C., *De caeremoniis* (Bonn 1829).
– – , *De aministrando imperio*, izd. G. Moravcsik-R.J.H. Jenkins (Budapest 1949).
– –, *De thematibus*, izd. A. Pertusi (Città del Vaticano 1952).
Povest' vremennyh let' gl. Lihačev.
PRAGA G., *Storia di Dalmazia* (Padova 1954).
PRIBIĆEVIĆ S., *Diktatura kralja Aleksandra* (Beograd 1952).
PRIBOJEVIĆ V., *O podrijetlu i zgodama Slavena*. Na hrvatski preveo V. Gortan, uvod i bilješke napisao G. Novak (Zagreb 1951).
– –, *De origine successionibusque Slavorum* (Venecija 1532).

PROCOPIUS, *De aedificiis* (Bonn 1838).
– –, *De bello gothico* (Bonn 1838).
PROKIĆ B., *Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes* (München 1906).
Provinciale vetus (PL 98).
PRPIĆ G., *French rule in Croatia 1806-1813*, u *Balkan Studies*, 5/2 (Solun 1964) 221-276.
PSEUDO-CAESARIUS, *Dialogus* (PG 28).
PTOLOMAEUS, *Geographia* (Paris 1883).
PUHIERA S., *O postanku Dubrovnika* (Split 1963).

RAČKI F., *O obrani hrvatsko-slavonske granice u XVI. i XVII. vieku s gledišta državnopravnoga*, u *Književnik 3* (Zagreb 1866).
– –, *Rijeka prema Hrvatskoj* (Zagreb 1867).
– –, *Isprave o uroti bana Petra Zrinskoga* (Zagreb 1873).
– –, *Građa za poviest hrvatsko-slavonske seljačke bune god. 1573*, u *Starine 7* (1875) 164-322.
– –, *Prilog za poviest hrvatskih uskoka*, u *Starine* 9 (1877) 172-256.
– –, *Biela Hrvatska i Biela Srbija*, u *Rad* 52 (1880) 141-189.
– –, *Hrvatska prije XII. vieka*, u *Rad* 56 (1881) 63-140; 57 (1881) 102-149.
– –, *Izvještaj barskog nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610 po Arbanaskoj i staroj Srbiji*, u *Starine* 20 (1888) 50-156.
– –, *Boj na Kosovu*, u *Rad* 97 (1889) 1-68.
RADICA B., *Dr. Ante Trumbić (1864-1938)*, u HR 18 (1968) 407-26.
RADIĆ P., *Isprave o bitci kod Siska dne 22. lipnja 1593. godine*, u *Starine* 19 (1887) 171-92.
RADIĆ S., *Hrvatski pokret 1903* (Allegheny, Pa. 1903).
RADOJČIĆ N., *Počeci istoriske kritike kod Srba*, u *Spomenica S. Lozanića* (Beograd 1922).
– –, *Legenda o smrti hrvatskog kralja Dimitrija Zvonimira*, u GSA (1936).
– –, *Podloga Rajićeve istorije*, u *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, II (Beograd 1921) 177-189.
– –, *Srpski istoričar Jovan Rajić* (Beograd 1952).
– –, *Zakonik cara Stefana Dušana* (Beograd 1960).
RADOJIČIĆ G.S., *La date de la conversion des Serbes*, u Byz 12 (1952) 253-6.
RADONIĆ J., *Der Grossvojvoda von Bosnien, Sandalj Hranić-Kosača*, u AfSPh 19 380-465.
RADONIĆ J., *Prilozi za istoriju Srba u Vojvodini XVI, XVII i XVIII veka* (Novi Sad 1909).
– – , *Grof Đorđe Branković i njegovo vreme* (Beograd 1929).
– –, *Rimska kurija i južnoslavenske zemlje od XVI do XIX veka* (Beograd 1950).
RADONIĆ-KOSTIĆ, *Srpske privilegije od 1690 do 1792* (Beograd 1954).
RATH-RÓMER, *Györi és régészeti füzetek*, II (Györ 1863).
RAVENNAS ANONYMUS, *Cosmographia* (Berlin 1860).
RENĐEO I., *Prvi hrvatski novci*, u *Hrv. nar. kal. Napredak* (Sarajevo 1936).
REŠETAR M., *Dva izvještaja o velikoj dubrovačkoj trešnji*, u *Starine* (1893) 27-32.
RÉTHY C., *Corpus nummorum Hungariae*, I
RIBAR I., *Iz moje političke suradnje 1901-1963* (Zagreb 1965).
RISMONDO L., *Kronika Tome Arcidakona* (Split 1960).
RITIG S., *Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku*, I (Zagreb 1910).
RÖSSLER R., *Über den Zeitpunkt der slavischen Ansiedlung auf der unteren Donau*, u *Sitz. Wien. Akad., Phil.-hist. Kl.* 73 (1873).
ROGOŠIĆ R., *Veliki Ilirik (284-395) i njegova konačna dioba (396-437)* (Zagreb 1962).
ROMAN M.J., *L'Organisation militaire de l'Empire romain* (Paris 1867).
ROSTOVTZEFF M.I., *Iranians and Greeks in South Russia* (Oxford 1922).
ROTHENBERG G.E., *The Origins of the Austrian Military Frontier in Croatia*, u *The Slavonic and East European Review* 38 (1960) 493-498.
RUGE, *Gordion*, u RE VII (912).
RUS J., *Kralji dinastije Svevladičev* (Ljubljana 1931).

SACERDOTEANU A., *Considérations sur l'istoire des Roumains au moyen âge*, u *Mélanges de l'École roumaine en France* (1928).

SADNIK L., *Die Religion der Slawen*, u *Blick nach Osten*, I/1 (1948) 38-45.
SAKAČ S., *Iranische Herkunft des kroatischen Volksnamens*, u OCP 15 (1949) 313-340.
–, *The Iranian origins of the Croats*, u CN (1955) 40-46.
SANUDO M., *Le vite dei dogi*, izd. Monticolo (Città di Castelo 1900).
SARIA B., *Dalmatia*, u RE, Suppl 8 (1965) 22-59.
SAULIĆ N., *Prvi srpski ustanak i narodne pjesme* (Beograd 1954).
SAUSSURE L., *Le système cosmologique siro-iranien*, u *Journal asiatique* 202 (1923) 235-297.
–, *L'Origine des noms de mer Rouge, mer Noire et mer Blanche*, u *Le globe* 63 (Genève 1924).
SCHMID H.F., *Die Burgbezirksverfassung bei den slavischen Völkern*, u *Jahrb. KGS 2* (Breslau 1927).
SCHWICKER J.M., *Geschichte der österreichischen Militärgrenze* (Beč 1883).
SEECK O., *Notitia dignitatum...* (Berlin 1876).
SETON-WATSON R.W., *The Southern Slav question and the Habsburg monarchy* (London 1911).
– –, *Sarajevo* (Zagreb 1962).
SIMON DE KÉZA *Gesta Hungarorum*, u E. Szentpétery, *Scriptores rerum hungaricarum*, I (Budapest 1937).
SINCHELUS TH., *Homiliae*, u L. Sternbach, *Analecta avarica* (Krakov 1900).
SIROTKOVIĆ H., *Pravni i politički aspekti procesa »Reichspost« i Friedjung*, u *Starine* 52 (1962).
SKARIĆ V., *Sarajevo i njegova okolina* (Sarajevo 1937).
SKARIĆ V.-NURIHADŽIĆ O.-STANOJEVIĆ N., *Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom*, u *Srpski narod u XIX veku* (Beograd s. a.).
SKERL L., *Sava, primo arcivescovo serbo di rito bizantino slavo (1173-1235)* (Trieste 1946).
SKERLIĆ J,. *Pisci i knjige* (Beograd 1955).
SKOK P., *Zum Balkanlatein*, u *Zeit. f. romanische Phil.* 54.
– –, *Dolazak Slovena na Mediteran* (Split 1934).
– –, *Les origines de Raguse*, u *Slavia* 10 (Prag 1931) 449-500.
– –, *Konstantinova Srbica*, u GSA 176 (1938).
– –, *Novi prilozi proučavanju govora žumberačkih čakavaca*, u *Hrv. dial. zb.* 1 (Zagreb 1956) 215-278.
SKRIVANIĆ G., *Turski pohod na Siget 1566*, u *Vesnik Vojnog muzeja* 4 (Beograd 1957) 183--214.
SMIČIKLAS T., *Die legitimen und historischen Rechte Croatiens und der Ausgleich mit Ungarn* (Beč 1871).
– –, *Obrana i razvitak hrvatske narodne ideje od 1790 do 1835*, u *Rad* 80 (1885) 11-72.
– –, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije* 1 (Zagreb 1891).
– –, *Nacrt života i djela biskupa J.J. Strossmayera* (Zagreb 1906).
SMITH PAVELIĆ A., *Jugoslavija i Trojni pakt*, u HR 6 (1956) 65-118.
– –, *Dr. Ante Trumbić* (München 1959).
SMRŽIK S., *The glagolic or romano-slavic liturgy* (Rome 1959).
SOLDO J., *Cetina - srednjovjekovna županija i kneštvo Nelipića*, u *Sinjska spomenica* (Sinj 1965) 63-101.
SOLOVJEV A., *Le patriciat de Raguse au XVe siècle*, u RZ (1931) 59-66.
– –, *Svetosavski nomokanon i njegovi novi prepisi*, u *Bratstvo* 26 (Beograd 1932).
SOLOVJEV - MOŠIN, *Grčke povelje srpskih vladara*, u *Zb. IJK* (Beograd 1936).
SPAHO F., *Hrvati u Evlija Ćelebijinu putopisu*, u *Hrv. kolo* 12 (Zagreb 1932).
SPALAIKOVITCH M.J., *La Bosnie et l'Herzegovine* (Paris 1899).
SPILETAK A., *Biskup J.J. Strossmayer i pravoslavlje*, u BS 21 (1935).
STANOJEVIĆ G., *Prilozi za istoriju senjskih uskoka* (Beograd 1960-1961).
STANOJEVIĆ S., *Die Ermordung des Erzherzogs Franz Ferdinand* (Frankfurt/M 1923).
– –, *Hronologija borbe izmedu Stevana i Vukana*, u GSA 153 (1933).
– –, *Sveti Sava i nezavisnost srpske crkve*, u GSA 161 (1934).
STANOYEVICH M.S., *Early jugoslav literature (1000-1800)*, u *Columbia Unive. Slavonic Studies* 1 (New York 1922).

STARČEVIĆ A., *Djela*, I-III (Zagreb 1893-94).
– –, *Izabrani spisi*, priredio B. Jurišić (Zagreb 1943).
STARČEVIĆ M., *Dr. Ante Starčević i Srbi* (Zagreb 1936).
STEFAN PRVOVJENČANI, *Žiće sv. Simeona (Stefana Nemanje)*, preveo L. Mirković, *Spisi sv. Save i Stevana Prvovjenčanog* (Beograd 1939).
STEPHANUS BYZANTIUS, *Ethnicorum quae supersunt* (Berlin 1849).
STOJADINOVIĆ M., *Ni rat ni pakt* (Buenos Aires 1963).
STOJANČEVIĆ V., *Knez Miloš i njegovo doba* (Beograd 1966).
STOJANOVIĆ Lj., *Život i rad Vuka Stef. Karadžića* (Beograd 1924)
– –, *Stari srpski rodoslovi i letopisi* (Beograd-Sremski Karlovci 1927).
STOJANOVIĆ N., *Jugoslavenski odbor* (Zagreb 1927).
STOJKOVIĆ M., *Oko hrvatskog jezika*, u *Hrv. rev.* 13 (Zagreb 1940).
STRABO, *Geographica* (Leipzig 1866).
STRANJAKOVIĆ D., *Kako je postalo Garašaninovo »Načertanije«*, u *Spomenik* 91 (1939) 65-115.
– –, *Politička propaganda Srbije u jugoslavenskim pokrajinama 1844-1858 godine* (Beograd 1936).
STROHAL I., *Statuti primorskih gradova i općina* (Zagreb 1911).
STROSSMAYER J.J., članci o Strossmayerovu radu i jugoslavenstvu, u *Obzor Spomen knjiga 1860-1935* (Zagreb 1935).
STRZYGOWSKI J., *Starohrvatska umjetnost* (Zagreb 1927).
STULLI B., *Prilaz pitanju o redakciji Statuta grada Dubrovnika*, u AHID 3 (1954) 85-118.
Supetarski kartular, izd. V. Novak i P. Skok, u *Djela JA* 43 (Zagreb 1952).
SUPILO F., *Politika u Hrvatskoj* (Rijeka 1911, 2. izd. Zagreb 1953).
SZENTPÉTERY E., *Scriptores rerum hungaricarum*, I-II (Budapest 1937).

ŠABANOVIĆ H., *Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća*, u *Istorisko-pravni zb. 2* (Sarajevo 1949).
– –, *Evlija Ćelebija, Putopis, I-II* (Sarajevo 1957).
– –, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela* (Sarajevo 1959).
ŠAFARIK P.J., *Slovanské starožitnosti* (Prag 1837).
ŠEGVIĆ K., *Dr. Ante Starčević. Njegov život i njegova djela* (Zagreb 1911).
ŠEPIĆ D., *Supilo diplomat* (Zagreb 1961).
ŠIDAK J., *Hrvati*, u EJ 4 (1960)
– –, *Jelačić Josip*, u EJ 4 (1960) 478-80.
– –, *Hrvatsko pitanje u Habsburškoj monarhiji*, u HP 9 (1963) 101-21.
ŠIDAK I DRUGI, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914* (Zagreb 1968).
ŠIMRAK J., *De relationibus Slavorum meridionalium cum S. romana Sede apostolica saec. XVII et XVIII*, I: *De rebus gestis in confiniis Croatiae ab episcopo Simone Vratanja usque ad Sabbam Stanislavić 1611-1661* (Zagreb 1926).
– –, *Povijest marčansko-svidničke eparhije i crkvene unije u jugoslavenskim zemljama*, u BS (1924. i 1925).
– –, *Marčanska eparhija*, u BS 18 (1930).
ŠIŠIĆ F., *Bitka kod Nikopolja (25.IX 1396)*, u GZM 8 (1896).
– –, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350-1416)* (Zagreb 1902).
– –, *Hrvatski saborski spisi*, I-V (Zagreb 1912-1918).
– –, *Abrégé de l'histoire politique de Rieka* (Paris 1919).
– –, *Biskup Strossmayer i jugoslavenska misao* (Novi Sad 1922).
– –, *Dokumenti o stvaranju kraljevine S.H.S. 1914-1919* (Zagreb 1925).
– –, *Jugoslavenska misao* (Beograd 1938).
– –, *Korespondencija Rački – Strossmayer*, I-IV (Zagreb 1928-1931).
– –, *La formation du terme géographique actual de Dalmatie*, u NSt (1930).
– –, *Letopis Popa Dukljanina* (Beograd-Zagreb 1928).
– –, *O hrvatskoj kraljici Margareti* (Dubrovnik 1930).
–, *O stogodišnjici Ilirskog pokreta*, u *Ljetopis* 49 (1937) 99-130.
–, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (Zagreb 1925).

– –, *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1301)*, I (Zagreb 1944).
– –, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, 3. izd. (Zagreb 1962).
– –, *Strossmayer J.J., Dokumenti i korespondencija*, I (Zagreb 1933).
ŠITOVIĆ L., *Grammatica latino-illyrica...* (Venecija 1742).
ŠTEDIMLIJA S.M., *Crnogorski Hrvat-Baša*, u *Obzor* 77 (Zagreb, 15. I. 1937).
– –, *Crvena Hrvatska* (Zagreb 1937).
– –, *Tragom popa Dukljanina* (Zagreb 1941).
– –, *Prilozi za nacinalnu... povijest Crnogoraca* (Zagreb 1969).
ŠTEFANIĆ V., *Opatija Sv. Lucije u Baški*, u CS 6 (1936) 1-24.
– –, *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, u *Djela* 51 (1960).
ŠUĆEVIĆ B., *Razvitak »vlaških prava« u varaždinskom generalatu*, u HZ 6 (1953) 33-70.
ŠUFFLAY M., *Hrvatska i zadnja pregnuća istočne imperije pod žezlom triju Komnena* (Zagreb 1901).
– –, *Zaratuštra u Crvenoj Hrvatskoj*, u CS 1 (1931) 109-114.
ŠULEK B., *Naše pravice*, II (Zagreb 1868).
ŠUNDRICA Z., *Popis stanovništva Dubrovačke republike iz 1673-74 god.*, u *Arhiv. vjesnik* 2 (1959) 419-456.
ŠURMIN Đ., *Hrvatski preporod*, I-II (Zagreb 1903-1904).

Tabula Peutingeriana, izd. K. Miller, *Die Weltkarte des Castorius gennant die Peutingerische Tafel* (Ravensburg 1887).
TADIĆ J., *Promet putnika u starom Dubrovniku* (Dubrovnik 1939).
– –, *Dubrovačka republika i zapadne evropske države*, u *Rad* 214 (1916) 165-252.
TADIN M., *La Glagolite (»Glagoljica«) in Istrie, Croatie et Dalmatie*, u *Theologiki sholi* (Thessalonike 1966) 293-329.
TAFEL G.L.F.-THOMAS G.M., *Unkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, I (Wien 1856).
TARANOVSKI T., *Istorija srpskoga prava u Nemanjića državi*, I-IV (Beograd 1931-1935).
THALLÓCZY L., *Illyrisch-albanische Forschungen*, I-II (Wien 1916).
THALLÓCZY-ŠUFFLAY, *Povijest Jajca, banovine, grada i varoši* (Zagreb 1916).
THEOPHANES, *Chronographia*, I (Leipzig 1883).
THEOPHANES CONTINUATUS, *Vita Basilii* (Bonn 1838).
THOMAS ARCHIDIACONUS, *Historia salonitana*, u MSM 26 (Zagreb 1894).
THOMSON M.S., *The nomads od the Balkans* (London 1914).
THUROCZ J., *Chronica Hungarorum*, u J.G. Schwandtner, *Scriptores rerum hungaricarum*, I (Beč 1748).
TKALČIĆ I., *Chronicon breve regni Croatiae*, izd. I. Kukuljević, u *Arhiv* 9 (Zagreb 1859).
TOMAŠIĆ N., *Fundamente des Staatsrechts des Königreiches Kroatien. Pacta conventa* (Zagreb 1918).
TOMIĆ J., *Novi podaci o bici kod Siska*, u *Spomenik* 31 (Beograd 1898).
– –, *Crnojevići i Crna Gora (1479-1528)*, u GSA 58 60 63 (1900-1901).
TROGRANČIĆ F., *Storia della letteratura croata* (Roma 1953).
TRUHELKA Ć., *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive*, u GZM 23 (1911).
TRUMBIĆ A., *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija* (Zagreb 1936).
TUĐMAN F., *Velike ideje i mali narodi* (Zagreb 1969).
TURKOVIĆ M., *Geschichte der ehemaligen croatisch-slavonischen Militär-Grenze* (Sušak 1936).

UDALJCOV A.D., *Proishoždenije Slavjan. Voprosi istorii* (Moskva 1947).
U.S.SENATE: *Reports of the Immigration Commission. Dictionary of Races or Peoples* (Washington, D.C. 1911).

VALENTIĆ M., *Koncepcija Garašaninova »Načertanija«*, u HP 7 (1961) 123-137.
VAN DEN BERK C.A., *Y a-t-il un substrat čakavien dans le dialecte de Dubrovnik?* (S. Gravenhage 1959).

VANINO M., *Predlozi Bartola Kašića Svetoj stolici za spas i procvat katoličanstva u Turskoj (1613 i 1614)*, u CS 4 (1934) 217-254.
– –, *Ljetopis dubrovačkog kolegija. Vrela i prinosi 7* (Zagreb 1937).
– –, *Isusovci i Hrvatski narod*, I (Zagreb 1969).
VAŠIĆ M., *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji* (Beograd 1922).
VASILIEV A., *The Goths in Crimea* (Cambridge, Mss. 1926).
VASMER M., *Untersuchungen über älteste Südrussland* (Leipzig 1923).
– –, *Die Slaven in Griechenland*, u *Abb. d. Preuss. Akad. Phil.-hist. Kl.* 12 (Berlin 1941) 1-350.
VEBER A., *Put u Carigrad* (Zagreb 1886).
VEGETUS RENATUS FL., *Epitome rei militaris* (Leipzig 1885).
VEGO M., *Naselja bosanske srednjevjekovne države* (Sarajevo 1957).
VERNADSKY G., *Goten und Anten in Südrussland*, u *Südostdeutsche Forsch.* 3 (Leipzig 1938).
VINAVER V., *Senjski uskoci i Venecija do kiparskog rata*, u *Istoriski gl.* (Beograd 1953).
VOIGT H.G., *Adalbert von Prag* (Berlin 1898).
VOJNOVIĆ I., *Dubrovnik i Osmansko carstvo* (Beograd 1898).
– –, *Pad Dubrovnika*, I-II (Zagreb 1908).
VOJNOVIĆ K.,*O državnom ustrojstvu republike dubrovačke*, u *Rad* 103 105 108 114 sl. (1891-1893).
VOJNOVIĆ L., *Četiri Strossmayerova pisma*, u *Novo doba* (Split, 31.III.1934).
– –, *La monarchie française dans l'Adriatique* (Paris 1918).
VOJNOVIĆ V., *Histoire de Dalmatie*, I (Paris 1934).
VOJVODIĆ V., *Rad Srbije na političkoj propagandi u Bosni i Hercegovini 1868-1873*, u *Istoriski gl.* (Beograd 1960).
VRČINAC J., *Naša najnovija istorija. Pregled (1919-1945)* (Beograd 1967).
VUČKOVIĆ V., *Politička akcija Srbije u južnoslavenskim pokrajinama Habsburške monarhije 1859-1874* (Beograd 1965).
VULOVIĆ S., *Hrvat-Baša*, u *Vijenac*, br. 41 (Zagreb 1892).

WASSILIEWSKY-JARNSTEDT, *Cecaumeni Strategicon* (Petrograd 1893).
WEIGAND G., *Die Aromunen*, I-II (Leipzig 1894).
WÜRTHLE F., *Die Spur führt nach Belgrad. Die Hintergründe des Dramas von Sarajevo 1914* (Wien-München-Zürich 1975).

ZAČEK V., *Češko i poljsko učešće u postanku Garašaninova »Načertanija« (1844)*, u HZ 16 (1963) 35-56.
Zakonik cara Stefana Dušana, izd. S. Novaković (Beograd 1898); N. Radojčić (Beograd 1960).
ZANINOVIĆ V., *Mlada Hrvatska uoči I. svjetskog rata*, u HZ 11-12 (1958-1959) 65-104.
Zakonik cara Stefana Dušana, izd. S. Novaković (Beograd 1898).
ZIPPEL G., *Die römische Herrschaft in Illyrien bis Augustus* (Leipzig 1877).
ZLATARSKI V.N., *Istorija na B'lgarskata d'ržava prez' srednie vekove*, I, 1-2 (Sofija 1918-1927).
– –, *Die Besiedlung der Balkaninsel durch Slaven*, u *Revue intern. des études balcaniques* 2 (1936) 358-375.
Zlatna bula Andrije II, g. 1222, u *Corpus iuris hungarici*, I (Budapest 1899).
ZLATOVIĆ S., *Franovci države Presv. Otkupitelja i hrvatski puk* (Zagreb 1888).

ŽIVANOVIĆ M., *Politička istorija Srbije u drugoj polovini XIX veka* (Beograd 1933).
– –, *Solunski proces 1917* (Beograd 1955).
ŽUPANIĆ N., *Bela Srbija*, u NS 1 (1922) 107-118.
– –, *Srbi Plinija i Ptolomeja*, u *Zb. J. Cvijića* (Beograd 1924).

KAZALO
MJESNIH IMENA

Absara (Absura) 44
Ad Mauros 192
Aegyptus 40
Afganistan 18
Afrika 48, 118, 192, 193, 271
Ahaja 40, 44
Aheloj 136
Albanija 43, 45, 49, 58, 71, 83, 101, 105, 118, 144, 191, 218, 223, 224, 270
Albis 24
Al-Firag (Prag) 19
Alkarnanija 194
Alpe 29, 31, 44, 48, 192, 193
Alpe furlanske 32
Alpes Juliae 31
Aluta 31, 32
Alžir 192
Amalfi 85
Amerika 126, 242, 243
Ancona 129
Ankara 146
Antofagasta 243
Apeninski poluotok 48
Apolonija 46, 106
Apostolska stolica 64, 132
Arbe 51
Argentina 243
Armenija 48
Arvati 105
Arvatovići 105
Aspalaton 51
Atos 148
Aulona 44
Austrija 32, 126, 127, 157, 161, 172, 178, 179, 200, 213, 214, 216, 231, 235, 236, 238, 239, 248, 255, 274
Austro-Ugarska 180, 217, 218. 239-241, 243, 247-249, 254, 272, 275
Azija 48, 276
Azovsko more 17, 23

Bačka 31, 87, 116, 235
Bakar 160, 174
Balkan 23, 29, 30, 32-34, 42, 44, 48, 55-59, 80, 108, 122, 125, 133, 134, 138, 139, 146, 149, 186, 191-194, 197, 200, 208, 209, 214, 216, 220, 223, 226, 234, 271, 272, 274
Balkanski poluotok 35, 145, 238
Bambalona 45, 66
Bandalona 45
Banat 189, 235
Banija 210
Banja Luka 156
Banjska 148
Bar 43, 44, 56, 102, 107
Bari 80, 118
Basan (Basanius) 106
Baška 86
Bavarska 29, 32, 43, 270
Beč 43, 48, 49, 155, 157, 166, 167, 174, 176, 180, 201, 235, 240, 257, 266
Bečko Novo Mjesto 167
Belgija 266
Belgradum supra mare 91
Beludžistan 18
Benkovac 201, 207
Beograd 55, 56, 126, 147, 185, 187, 189, 209, 214-217, 224, 240, 250, 252, 254-256, 259, 261, 262, 264, 266, 278
Berat 144
Besarabija 192
Bihać 49, 154, 160, 163, 167, 201, 206
Bileća 205
Bilino polje 109
Biograd na moru 83, 86, 90, 94
Biograd, Stolni 154, 157
Bistrica 23, 37, 56, 58, 149
Bitinija 23
Bizant 18, 23, 29, 40, 41, 44, 50, 52, 56, 57, 65, 69, 70, 71, 73, 75-77, 79, 80, 90, 101, 103, 118, 119, 133, 137-140, 142, 144, 145, 272
Blatno jezero 75, 270
Blizna 97
Bohemia 24
Bojana 104
Bojki (Bohemia) 24
Boka kotorska 94, 71, 103, 124, 126, 127, 141, 210, 244, 264
Borja-planina 43, 49, 106
Borongaj 257
Borova planina 66
Bosanska Gradiška 22
Bosanski Brod 204, 244
Bosna 43, 45, 46, 48, 50, 51, 57, 65, 66, 68, 72, 79, 80, 82, 83, 96-99, 102, 105-112, 114, 116, 117, 119, 121, 127, 137, 142,

144-146, 161, 167-172, 174, 175, 177, 179, 188, 197, 198, 200-211, 214, 217, 220, 221, 224, 229, 231, 233, 234, 235, 237, 240, 247, 255, 264, 270, 272, 274
Bosna, rijeka 106, 205, 206, 244
Bosna Hrvatska, franjev. prov. 115, 170
Bosna Srebrenička, franjev. prov. 111, 170
Bospor 48
Bosut 33, 41, 168
Božjakovina 160
Brač 153, 243
Braničevo 142
Bregalnica 142
Brekovica 201
Brinje 203
Brlog 202
Budim 157, 175, 178, 189, 190, 229
Budimpešta 96
Budva 44, 45, 49, 72, 104
Bug 29
Bugarska 72, 78, 102, 122, 135-138, 194, 218, 223, 245, 266, 272, 275
Bukurešt 215, 218

Carigrad 73, 98, 105, 106, 114, 116, 121, 126, 134, 140, 153, 186, 204, 205, 218, 226
Carinthia 172
Carniola 172
Cavtat 48, 117, 124
Cernavuskej 57
Cetin (Cetin-grad) 154, 156, 168, 214
Cetina 30, 37, 56-58, 63, 69, 83, 101, 102, 107, 110, 145, 153, 197-199
Chelum 156
Chicago 20, 243
Chile 243
Chordat 19
Chroatia – mjestimice
Chulma 95
Cipar 214
Cimpe 145
Cleveland 243
Constantinopolis 73, 89
Coruatia 98, 99
Cres 51, 69, 84
Creta 40
Crna Gora 44, 51, 57, 104, 105, 117, 192, 198, 216, 218, 219, 221, 223, 235, 243, 244, 252, 254, 270
Crno more 31, 32, 79, 107, 136, 193, 194, 218, 248
Croazia 20, 82, 85, 98
Cyclades 40

Čačak 215
Čajniče 266
Čakovec 157, 177
Čapljina 244
Čazma 156, 157, 160, 202
Čeho-Slovačka 19, 218, 260
Češka 19, 20, 24, 28, 154, 156, 178, 271

Dabar 202, 203, 209
Dabrovnik 142
Dacija 19, 32, 33, 192-194
Dalma 45
Dalmacija 18, 30, 33, 38-45, 48-50, 52, 57, 58, 63, 64, 68, 70, 71, 74, 75, 77, 80, 82, 83, 85, 86, 90-93, 95, 97-101, 106, 111, 116-118, 122, 126, 127, 141, 153-155, 158, 161, 162, 167-171, 175-179, 192, 193, 197, 198, 203, 207, 209, 210, 214, 229, 234, 235, 237-240, 242-244, 248, 249, 255, 269, 274, 276
Dalmacija, Donja 45, 66, 68, 83
Dalmacija, Donja i Gornja 119
Dalmacija, Gornja 45, 66, 68, 83
Danilovo 48
Danubium 31, 72
Danj 140
Dardanija 44
Debar 142
Dečani 148
Delijovan 223
Deliminion 49
Dendra 139
Destinik 57
Diadora 51
Dinara 52, 199, 102
Dioklitija 58, 96
Dnjepar 33, 34
Dnjestar 21, 24, 269, 272
Dolje 56
Don 21, 23, 33, 37, 269, 272
Destinik 136
Drač 34, 43-45, 66, 80, 83, 98, 133
Drava 19, 37, 43, 65, 72, 77, 89, 91, 93-96, 98, 164-166, 176, 177, 270, 272
Drenovo 134
Dresnik 57
Drežnik 168
Drim 49, 71, 83, 96, 101, 119
Drina 33, 43, 44, 49, 56, 58, 66, 68, 72, 73, 75, 97, 107, 108, 149, 186, 188, 194, 200, 205, 223, 236, 270-272, 277
Drinopolje 126, 146, 218
Drinjača 43
Drivast 140
Držvab 19
Dubrava 118, 120, 156
Dubrave 202, 205
Dubrovačka republika 197
Dubrovnik 48, 50, 56, 64, 65, 96-98, 117-130, 134, 140, 142, 145, 194, 200, 238, 243
Dugi zid 40
Duklja 51, 58, 71, 72, 80, 84, 85, 101-104, 119, 137, 139-141, 144, 197, 198, 200, 204, 211, 220, 275
Dunav 29-34, 41, 53, 55-58, 66, 72, 75, 77, 93, 94, 98, 142, 147, 160, 185, 188, 189, 190, 192-194, 215, 270, 272
Duracium 98
Durmitor 56, 223
Duvanjsko polje 77
Duvno 45, 49, 50, 65, 66, 110, 201
Dyrracchium 45

Džarawat 19

Đakovo 201

Egejsko more 29, 218
Egipat 40, 215
Ellas 40
Engleska 110, 126
Enos 218
Epidauros 48
Epidaurum 117
Epir 41, 44, 45, 140, 145, 194
Epir, Novi 34, 40, 44, 45
Epir, Stari 40, 45
Etolija 194
Europa 19-21, 23, 29, 31, 46, 72, 72, 106, 110, 126, 127, 129, 146, 157, 158, 166, 167, 169, 170, 181, 190, 191, 194, 214, 224, 229, 235, 245, 272, 276

Foča 200, 206
Franačka 18, 24, 70, 71
Francuska 110, 126, 161, 166, 171, 178, 192, 249, 261, 266
Frigija 23

Gacko polje 203, 205
Galija 192
Galipolje 145
Gazecha 97
Glamoč 65, 110, 116, 201
Glina 159, 172, 239
Golgota 243
Golija 194
Gomirje 202, 204
Gorje Hrvata 21
Gozd 90
Gordan 23
Gordoserbon 23
Gračanica 148
Graecia 41
Grčka 40, 41, 45, 48, 194, 218, 219, 266, 276
Griechenland 314
Grimani linija 168
Grmeč 43
Gvozd 65, 89, 90, 96, 97, 108
Gvozdenski 159

Harauvatiš 18
Harvata gorje 21
Helada 40, 44, 194
Herceg-Bosna 104
Hercegovina 48, 51, 104, 106, 111, 112, 114, 116, 117, 169-171, 175, 179, 197, 198, 200-205, 207, 209-211, 214, 217, 220, 221, 223, 224, 229, 233-235, 237, 240, 244, 247, 255, 264, 270, 272, 276
Hervarasage 23
Hilandar 58, 140, 148
Himara 44, 45, 101
Histria 32, 70
Hlib 49
Hlivno 57, 58, 65, 75, 110
Hrausin 51
Hrausion 117, 118
Hrvacka 105
Hrvačići 105
Hrvat, grad 19
Hrvati 105
Hrvatska – mjestimice
Hrvatska, Bijela 18-20, 24, 30, 34, 45, 64, 66, 68, 79, 80, 82, 101, 137, 269, 272
Hrvatska, Crvena 37, 43, 45, 57, 58, 65, 66, 68, 80, 82, 84, 101-105, 107, 118, 119, 121, 127, 134, 137, 140, 145, 270, 275
Hrvatska, Velika 18-20, 24, 269, 272
Hrvatska, Zelena 18
Hrvatsko Brdo 105
Hrvatsko primorje 82, 87, 203, 244, 249
Hrvatsko zagorje 158
Hrve 105
Hrvići 105
Hum 37, 142
Humska zemlja 141
Hungaria 89, 108
Hu-urvata 17
Hvar 48, 128, 153, 159, 170, 261

Ibar 48, 49, 139, 148, 188, 271
Ilava 37
Ilirija 45, 106, 230-232
Ilirik 34, 43-45, 49, 57, 101, 106, 149, 192, 269, 276
Ilirik Donji 49
Ilirik Gornji 49
Ilirik Zapadni 44
Illyricum 45
Imotski 168
Inn 43, 48, 49
Iran 18
Irvab 19
Irvt 19
Issa 48
Istra 32, 33, 40, 43, 49, 52, 64, 70-72, 83, 101, 168, 175, 177, 178, 191, 236, 244, 270
Italija 31, 32, 39, 48, 53, 68, 71, 80, 85, 110, 160, 244, 245, 262
Ivan-planina 244
Ivanić 202

Jadera 70, 95, 98
Jadra 98
Jadran 18, 20, 21, 37-40, 42-44, 48, 52, 63, 68-70, 73, 74, 76, 80, 85, 87, 90, 93, 94, 121, 164, 165, 169, 177, 192, 236, 270, 272
Jadransko more 29, 43, 44, 48, 49, 74, 77, 79, 83, 90, 93, 98, 101, 140, 199, 218, 270
Jajce 99, 112, 156, 206
Jassy 214
Jezerina 49
Jugoslavija – mjestimice
Julijske Alpe 31
Južna Amerika 243

Kačanik 189
Kansas City 242
Karlobag 160
Karlovac 29, 159, 180, 204
Karpati 18-21, 30, 37, 38, 48, 63, 177, 193, 208, 269, 272
Kavkaz 23, 24, 26, 272
Kerbava 230
Kičevo 142, 143
Kikladi 44
Kikladski otoci 40
Kiseg 157
Kladuša, Gornja i Donja 159, 201
Klanjec 262
Klek 126
Klis 72, 75, 97, 153, 159, 161
Ključ 156
Knin 153, 168, 199, 201, 207
Kolubara 33, 188, 223
Komarom 160, 189
Konavlje 145, 198
Konjuh-planina 106, 107
Kopaonik 186, 194
Korana 159
Korčula 48, 153, 168, 170
Kordiljeri 243
Kordun 210
Korenica 203
Korkira 49
Koruška 157
Kosinj 99
Kosovo (polje) 58, 98, 140, 146, 185, 189, 201, 213, 218, 223, 276
Kostajnica 157, 167
Košutnjak 217
Kotor 44, 50, 51, 56, 64, 65, 98, 101, 140, 153
Kotur 142

Kragujevac 215
Krakov 19, 20, 180, 269
Kraljevica 174
Kraljevo 215
Kranjska 100, 155, 157, 201, 230
Krapina 29, 46
Krbava 100, 156, 168, 235, 244
Krbavsko polje 100
Kreta 40, 214
Krf 245, 247
Križevci 156, 202
Krivaja 43
Krk 51, 63, 64, 69, 74, 84, 86
Krka 86, 90, 153, 154, 186, 244
Krušedol 204
Kruševac 185, 187
Kupa 53, 154, 159-161, 203
Kupres 201
Kustendil 145
Kvadar 192
Kvarner 98
Kvarnerski otoci 51, 69, 83, 87

Lab 58, 68, 140
Laba 21, 24, 26, 55, 56, 58, 59, 220, 271, 272
Lapia 59
Lastovo 122
Lenovo 148
Lepoglava 180
Lesnik 57
Levant 203
Libija 192
Liburnija 70
Lič 202
Lika 48, 51, 99, 117, 156, 168, 199, 201-203, 210, 221, 235, 242, 244
Lipanj 68
Lipljan 58, 140
Lisa 37
Lisičići 48
Lissum 44
Lombardija 32
London 218, 241, 243-245, 248, 249, 257, 258
Lošinj 51, 69
Luca 80

Lješ 44, 56
Ljubljana 262
Ljubuški 116, 198

Mačva 33, 72, 142, 144, 146, 205
Madrid 161
Madžarska – mjestimice
Maglaj 200
Makar 56
Makedonija 40, 44, 83, 140, 142, 144-147, 189, 193, 208, 218-224, 245, 252, 253, 256
Mala Azija 23, 24, 46, 107
Manasija 148
Manjača 43
Marica 146, 185, 271
Maroko 192
Maroš 31-33
Maroš-Kerestur 192
Marseille 261
Matis 43, 44
Mauni 84
Mauretanija 191, 193, 271
Mauretanija Cezarska 192
Maurocastrum 192
Medija 218
Medimurje 157, 177
Meguretus 57
Mesta 144
Metković 48, 244
Metohija 189, 218, 223
Mezija 192
Milano 245
Mile 111
Mileševo 111, 209
Miljacka 50
Miroč-planina 223
Mišar-planina 214
Mitrovica 135
Mizija 44
Mletačka republika 97, 126
Mleci 69, 121, 129, 133, 199
Mljet 50, 124, 141
Mocenigo linija 168
Modrussia 97
Modruš 97, 202
Mohač 126
Mohačko polje 154
Morača 56, 104
Morava 30, 139, 142, 185, 188, 214, 223
Moravska 19, 20, 46, 74
Moreja 214
Morlaški kanal 199
Morovlaška 199
Moskopolje 203, 224
Moskva 257
Moslavina 160
Mosor 52
Mostar 48, 126, 204, 205, 244

Mrežnica 159
Mrkan 127
Mursia 31
Mursijsko jezero 31, 33, 41
Mura 236, 270, 272

Napulj 96, 98, 128, 154
Naron 49
Narona 49
Narrentis 69
Neretva, oblast 56-58, 63, 79, 80, 85, 101, 136
Neretva, otok 69
Neretva, rijeka 56, 69, 96, 97, 110, 120, 126, 127, 133, 168, 198, 244
New York 242, 243
Nigerija 231
Nikeja 141
Nikopolje 98, 99
Nikšić 198, 223
Nin 73, 74, 78, 80, 83
Niš 139, 217, 241, 244
Nona 98
Norik 31-34
Nova Gradiška 201
Novi Dvor 157
Novigrad 153, 201
Noviodun 33
Novi Sad 190, 204, 234
Novi svijet 154
Novo Brdo 206
Nutjak 199, 201

Njemačka 19, 110, 255, 266

Obrovac 153, 156, 168, 199, 201, 207
Odisa (Odyssos) 194
Odra 29, 269, 272
Ogulin 202, 204
Ohrid 135, 144, 149, 151
Oltii 31
Omiš 153
Onogošće 198
Opsara 51
Orahovica 157, 201, 202
Osijek 31, 33, 166, 167, 180, 204
Osor 51, 63, 64, 69, 74, 87, 170
Ostrovica 153, 157, 201
Ostrožac 159
Oštarije 202

Otočac 161, 166, 203
Ovče polje 142

Padova 128, 180
Pag 98, 153, 170
Paganija 56
Pakrac 157, 201, 204
Panonija 22, 23, 31, 38, 41, 43, 45, 49, 50, 52, 53, 57, 70, 75, 101, 106, 192, 193, 197, 269, 276
Panonija Donja 31, 33, 43, 44, 49, 53, 109
Panonija Druga 43, 44
Panonija Gornja 31, 32, 42-44, 49
Panonija Prva 43, 49
Panonija Valerija 43, 49
Papua (Popovo polje) 205
Papuk-planina 201
Paris 128, 180, 244
Parkanj 167
Pazarište 203
Peć 204, 206, 209
Peloponez 34, 40
Pelješac 124, 125, 142
Perija 18
Pesaro 231
Pešta 176, 235
Petrinja 160
Petrograd 244, 245
Petrova Gora 43, 49
Petrovaradin 168
Pind 193, 194
Pilot 58, 140
Pirot 217
Pisa 121, 122
Pitomača 160
Pittsburgh 242
Piva, oblast 105, 116
Pivske planine 56
Plaško 203, 204
Pleva 97
Plistum 44
Plišt 44
Podgorica 103, 138, 275
Podravina 160
Podrinje 111, 112, 206
Pokuplje 155, 157, 167, 168, 172, 203
Polani 46
Polina 46
Polog Gornji i Donji 142
Polonija 45, 46, 106
Poljica 153, 168, 169
Poljice 169
Poljska 19, 20, 38, 111, 129, 166, 266, 269
Poljska, Mala 20
Ponticum mare 31
Popovo 205
Popovo polje 121, 124, 142, 205
Poreč 142
Posavina 33, 43, 46, 99, 106, 204, 270
Pounje 167, 168, 201
Požarevac 214, 215
Požega 157, 172, 180, 201, 215
Požun 162, 164, 172, 176
Prača 50
Praevalis 34, 41, 49, 134
Prag 19, 236
Predolje 42, 44, 45, 49, 58, 134
Prevlaka 103, 141
Prijepolje 134, 206
Prilip 142, 144, 145, 148
Primorje 66, 172, 177
Primošten 262
Pripet 29
Priština 146
Prizren 146, 148
Prosek 142
Pruska 178
Psunj 201
Putalo 87

Quarnerium 98
Quinque ecclesiae 38

Rab 51, 63, 64, 69, 74
Raba 166
Ragusa (Ragusium) 98, 117-124, 126, 127
Ragusi 205
Rajna 189
Rakitnica 37
Rakovačko polje 203
Rakovica 210
Rama 171
Ras 149
Rasina 139
Rassa 57, 97, 102
Raška 30, 56, 58, 59, 68, 83, 102, 103, 108, 133-141, 144-146, 149, 223, 271, 272, 275-277
Rastok 56
Rat 122, 124, 142, 144
Ravena 124
Ravni Kotari 168
Recari 192
Regensburg 70
Reke 139
Ribić 49
Ribnica 103, 138-140, 140, 275
Rijeka 22, 174, 177, 180, 238, 244, 248
Ripač 160
Ripče 201
Rim 40, 48, 64, 70, 73, 75, 77, 78, 104, 126, 129, 134, 170, 205, 241-244
Rižinice 72
Rodope 134
Rodopsko gorje 44
Roma 205
Romanija 107
Rudnik 145, 194, 215
Rumunjska 31, 192, 194, 208, 218, 266
Rupotin 72
Rusija 205, 213-217, 236, 243-246, 271

Sadova 178
Sala 24, 271
Salines 57
Salona 38, 48-50, 63, 64
Sana 37, 156
Sandžak 105
San Francisco 242
Sangarios 23
Sarajevo 125, 204, 209, 229, 240, 244, 252, 255
Sard 23
Sarsiteron 48
Saska 108
Sava 22, 29, 33, 38, 42, 43, 90, 95, 108, 168, 174, 188-190, 204, 270
Savija 31-33, 49, 53
Scardona 98
Schwechat 177
Sclavonia 77, 89, 154
Segnia 99
Selnica 262
Senj 159, 161, 199, 262
Seres 144, 146, 148
Servia 141
Servitium 22
SHS (država Srba, Hrvata i Slovenaca) – mjestimice
Sibenicum 98
Sibinj 262
Sicilija 47

Siget 157, 165, 166
Sinj 168, 199
Sipont 39, 86
Sirija 24, 40
Sirmium 33, 41
Sisak 130, 160, 163, 202
Siscia 134
Sjedinjene Američke Države 221, 225, 242, 243, 246, 261, 264
Sjeverna Amerika 242
Skadar (Scodra) 134, 140
Skadarsko jezero 48
Skakava 206
Sklavinija 34
Skoplje 125, 126, 138, 142, 145, 146, 148, 185, 224
Skradin 153, 168, 201
Slano 196
Slavonija 41, 84, 90, 94, 96, 97, 99, 100, 116, 117, 154, 156-159, 162-168, 172, 174, 176-179, 189, 198, 201-204, 207, 210, 211, 229, 235, 244, 245, 248, 275
Slivnica 217
Slovačka 19, 20
Slovenija 32
Slovinje 65, 83, 89, 90, 93, 96, 154
Smederevo 147, 148, 186, 214
Snježnik 43, 270
Soča 161
Sokolovac 210
Solferin 178
Soli 56, 108
Solin 64
Solinsko polje 86
Solun 23, 42, 56, 134, 144, 149, 224, 255
Sopoćani 148
Split 50, 52, 64, 74, 77, 78, 83-86, 92, 128, 134, 153, 168, 170
Srbica 30
Srbija – mjestimice
Srbija, Bijela 30
Srbija, Velika 241
Srbište 23, 55-58, 271
Srebrenica 146, 190, 200, 205, 206, 254
Sredozemno more 48, 121, 127
Srijem 33, 41-43, 55, 72, 172, 174, 203, 204, 235, 264
Srijemski Karlovci 190, 205, 206
Srijemski otok 41, 42
Srpska planina 194
Stari Vlah 194, 208, 228, 272
Starigrad 48
Stolac 198, 205
Ston 103, 122, 129, 141, 142, 144
Strumica 144
Stubica 158
Studenica 148
Styria 172
Subotica 33
Sulejmanov most 166
Surbija 66, 68
Susjedgrad 158
Sutjeska 111
Sutorina 126
Svač 140
Sv. Bogorodica, samostan 148
Sv. Lucija, samostan 84, 87
Sv. Marija, crkva 128
Sv. Marija, samostan 91, 96, 141
Sv. Stolica 263
Sv. Arhanđel, samostan 148
Sv. Bartolomej, samostan 85
Sv. Dujam, crkva 170
Sv. Gothard 166
Sv. Georgius, crkva 87
Sv. Krševan, samostan 82, 86, 96
Sv. Nikola, samostan 148
S. Petrus, crkva 86
Sv. Srđ, brdo 117
Sv. Stjepan, crkva 118
Sv. Vlaho, crkva 128, 130
Svištvo 214
Syllodoxia 194
Syria 40

Šabac 213
Šar-planina 49, 140, 186, 193
Šćip 189
Šibenik 95, 153, 170
Široka Kula 203
Široki Brijeg 198
Śleska 48
Španjolska 40, 110, 126, 154, 157
Štajerska 157, 280
Šumadija 24, 214-216, 223
Šumet 127
Švicarska 218

Takovo 215
Tanais 17, 269
Tanais, rijeka 23
Templana 38
Tenen 89
Terra templorum 38
Tesalija 23, 55-57, 145, 194, 223, 224, 271, 276
Tešanj 200
Tetragurium 51
Thessalia 40
Tihi ocean 243
Tirol 157
Tisa 42, 189
Tisovac 43
Titograd 103
Tivat 141
Tokaj 156
Tomi 194
Toplica 139, 148
Topusko 203
Toringia 24
Tracija 80, 194
Tragurion (Tragurium) 48, 98
Trajanova vrata 80, 137
Transilvanija 100
Travunja 56-58, 79, 80, 101, 103, 111, 118, 122, 140-145, 197, 198, 200, 204, 220
Trebinje 194
Tripolis 192
Trogir 48, 51, 74, 83, 86, 91, 153, 168
Tropolje 110
Trsat 69
Trst 70, 235
Turkestan 18
Turn-Severin 192
Turska 18, 19, 24, 112, 117, 126, 127, 147, 153, 159, 161-167, 189, 190, 201, 202, 204, 207-209, 213-219, 220, 224, 272, 276
Turska Hrvatska 167, 168, 201, 206

Udbina 100, 156
Ugarska – mjestimice
Ukrajina 32, 48, 270
Ukrina 33, 46
Ulcinj 56, 140
Ulog 200
Una 115, 154, 160, 168, 202-204, 206
Unac 201
Ungaria – mjestimice
Uskoplje 90, 201
Usora 33, 46, 108, 201, 205
Užice 214

Vag 30, 32, 41
Valdemija 46, 106
Valdemium 45
Valdevinum 46
Valerija 31, 49, 175
Valona 44-46, 49, 57, 58, 101, 144, 270
Valpovo 157, 201
Varaždin 156, 174, 180, 207
Vardar 48, 140, 142, 145
Varna 99
Vašvar 165
Vekla 51
Velbužd 144
Veles 189
Venecija 32, 62, 71, 73, 83, 98, 101, 104, 119, 121, 126, 153, 161, 166-170, 200, 214, 231, 270
Vid 56
Vilagoš 177
Vinkovci 33
Vinodol 45, 46, 66, 199
Virovitica 157, 167, 172-174
Vis 48
Visla 19, 20, 29
Visoko 110
Višegrad 116, 200
Vlk 186
Vlasi Donji 194
Vlaška Donja 223
Vlaška Gornja 194
Vlaška Mala 194, 201
Vlaška Velika 194
Voćin 201
Vojuša 43, 44
Vojvodina 237, 254, 270
Vrana 98, 153, 170
Vrbanje 201
Vrbas 65, 107, 108, 168, 173, 197, 204, 206
Vrbovac 160
Vrgorac 168
Vrhbosna 83
Vrla Draga 201
Vrlika 168, 199, 201, 207
Vučitrn 185, 187
Vuka 41

Washington, D.C. 20, 221

Zadar 51, 63, 64, 74, 80, 83, 85, 86, 92, 96, 98, 153, 168, 169, 238
Zagora 51
Zagorje 66
Zagreb 29, 90, 94, 99, 160, 163, 171, 174, 176, 180, 181, 204, 235-237, 239, 240, 247-250, 252, 257, 259-262, 264, 266
Zahumlje 57, 58, 65, 79, 80, 96, 101, 103, 110, 118, 122, 145, 197, 198, 200, 220, 276
Zapolje 154
Zaton 124, 144
Zdenci 99
Zelena pećina 48
Zemun 204
Zenica 109
Zeta 58, 104, 140, 142-147
Zeta, rijeka 104
Zlatibor 186
Zrin 157, 159
Zrmanja 30, 63, 64, 86, 153, 156, 160, 168, 200
Zupci 105, 198
Zvornik 200, 206

Ženeva 250
Žiča 148
Žitva 160
Žumberak 161, 208

KAZALO
OSOBNIH IMENA

Adalbert 20
Adamović, V. 126, 127
Akoncije 109
Albgarius 71
Aleksandar II, papa 83-85
Aleksandar Veliki 149
Aleksić, Lj. 220
Aleksije, car 138
Alfred 19, 24
Allodi 20
Al-Mas'udi 19
Almoš 90
Alogobotur 79, 137
Altöldy, G. 32
Altomanović, N. 122, 145, 146
Amari, M. A. 45
Amiko 85, 86
Andersen, W. 125
Andrassy, J. 178
Andrija, herceg 96, 97
Andrija II. 95, 167
Andrija Mlečanin 96, 97
Andrijaš, b. 205
Andrijaš Dominik 205
Anžuvinac Ladislav 98
Anžuvinci 96-100, 274
Arnulf 75
Arpadović, Bela 96
Arpadović, Bela II. 107, 138, 139
Arpadović, Bela III. 93, 96, 142
Arpadović, Gejza II. 107
Arpadović, Katarina 142
Arpadović, Koloman 90-98
Arpadović, Stjepan 154, 175
Arpadović, Stjepan I. 87, 88, 101, 107, 119
Arpadović, Stjepan II. 88, 89, 95
Arpadović, Stjepan V. 94
Arpadovići 94-97, 107, 138, 161, 273, 274
Arsenije IV. Šakabente 190, 204; v. i: Jovanović
Atila 31, 33
Attila 77
Auersperg 160
August, car 49
Aurelije, car 32

Babonić, I. 97
Babonići, 97, 155
Baburica, P. 243
Bach, A. 177
Baćan, F. 160
Badenski, Lj. 167, 189
Bajazid I. 146
Bajazid II. 206
Baličević, b. 206
Balšići 104, 145
Banffy 236
Banjanin, J. 242
Barac, A. 229
Barada, M. 73, 82, 83, 95, 97
Barišić, F. 40
Barkan, O. L. 112, 115, 187
Barthou 261
Bartul II. 93
Basariček, Đ. 259
Basilius 23
Basilius, car 82
Bašić, M. 148
Batović, Š. 48
Bauman 86
Bazilije, b. 86
Bauer, A. 48
Bauer, E. 164
Bejtić, A. 206
Belić, A. 147, 244
Beloš 138, 139
Beluhan, E. 266
Benac, A. 46, 48, 49
Benigar, A. 266
Berislavić, Ivaniš 188, 189
Berislavić, Petar 162
Berislavić, Stjepan 189
Beritić, L. 117
Bernard, nadb. 103
Bertić, Ž. 237
Bethlen, G. 164
Beust, F. 178
Biankini, A. 243
Bičanić, R. 253-256, 261, 262
Bjelopavlovići 104
Bjelovučić 120
Blagajski Stjepan 155
Bodin 103, 119, 138, 139, 275
Bogdan, I. 221
Bogdanov, V. 167, 235, 237, 238
Bogičević, V. 240
Bogišić, V. 167
Bogomil, pop 108
Bojničić, I. 179
Boleslav Hrabri 20
Boljuni 198
Bonifacije IX. 111
Borić, ban 107, 108
Boris Mihajlo 65, 72
Borković, b. 167
Borković, Martin b. 203
Borna, vladar 70, 71
Borojević, general 210
Bosworth, J. 19
Bošnjak, K. 99
Bošnjanin, H. 104
Božić, I. 126
Bran, župan 136
Branimir, vladar 73-75, 272
Branković, Đorđe 188, 213
Branković, Đurad 147, 185, 188, 205
Branković, Jelena 188, 189
Branković, Jovan 188
Branković, Lazar 197
Branković, Pavao 137
Branković, Vuk 146, 147, 188
Brankovići 188
Braslav 75
Bratonožići 104
Braun, M. 146
Brenamir 73
Breyer, M. 160
Brienij Nikefor 44, 102, 119
Brienij Nikifor, car 102
Brienij Nikifor, strateg 138
Budak, M. 264
Buga, Prahrvatica 43
Bujas, G. 128
Bukovački 166
Bulić, F. 38
Burgio, A. 116
Burmazi 198

Cadolenus 70
Capudan, Th. 208
Carolus Magnus 70
Cedrenus, G. 40, 83
Cellesi, P. 205
Chassin 177
Chlumecky, L. 221
Cimisk, Ivan, car 137
Clissold, S. 104, 176, 178, 188, 215, 216, 220
Collomannus 92, 96
Colomanus 92
Cons, H. 49
Cosmas Pragensis 20
Cresimirus 80, 83, 84
Crnići 198
Cronia, A. 170
Crnojević Arsenije III. 189, 204, 223
Crnojević Skender-beg 104
Crnojevići 104
Cuvaj, A. 181
Cvetković, D. 262, 263, 266
Cvijić, J. 223
Cvjetković, B. 126
Czekanowski, J. 29

Časlav 57, 79, 80, 107
Čelebija Evlija 105, 116, 206
Čengić, Ali-paša 166
Černozemski, G. V. 261
Čović, B. 98
Čremošnik, G. 124, 127
Čubrilović, V. 186
Čulinović, F. 242, 245-248, 250, 256, 278
Čulinović, Juraj (G. Schiavone) 170

Ćiril 76, 128
Ćirković, S. 108, 110, 111
Ćorović, V. 30, 103, 122, 130, 134, 147, 153, 215
Ćuprilić, vezir 166
Ćuprilić Mustafa-paša 189

Dabinović, A. 94, 95, 163
Dabo-Peranić, M. 17, 18
Dabro 86
Dalmatinac Juraj (G. Dalmata) 170
Dandolo, A. 83, 90, 91, 96, 161
Daničić, Đ. 108, 213
Danilo 148
Danilo II. 105
Darije I. 18
Davidović, Lj. 257, 258, 262
Dayre, J. 130
Deanović, M. 126, 129
Deanovići 145, 146
Dedijer, V. 221, 240
De Diversis Ph. 169
Deér, J. 91, 95
Demetrius Suinimir 86
Demouget, E. 149
Derenčin, E. 100
Derenčin, M. 234
Desrivaux-Bruerović, M. 130
Derkos, I. 229
Deroko, A. 134, 140, 148
Dervan 24, 56
Dezislava 140
Deželić, V. 176
Dežman, M. 237
Dimitrije, 42, 86
Dimitrijević-Apis, D. 209, 217, 221, 240
Dinić, M. 108, 122, 144, 145
Diodorus Siculus 22
Dioklecijan 43, 44, 49, 106
Dionizije Halikarnijski 48
Dircislaus 80
Dmitar Zvonimir 85-87
Dobroslav Dukljanski 92, 102, 119, 137, 138
Dobrovski, J. 220, 230, 234
Dokmanović, N. 203
Dolger, F. 29
Domentijan 147
Dominik 75
Dominik Silvije 85
Domagoj, vladar 72, 73, 90
Domagor 73
Donat, b. 70
Draganović, K. 104, 114, 203, 252
Dragičević, R. J. 105
Drago 90
Dragomir 102
Drašković, I. 202
Drašković, J. 229, 230
Drašković, Juraj, b. 158, 180
Drosaicus 69
Držak 69
Držiha 84
Držislav 118
Držislav Stjepan 80, 83, 102
Duchesne, L. 86, 134
Dümler, E. 30
Dujam, b. 64
Dujčev, I. 126
Durman, M. 158
Dušan, car 147, 235
Dvornik, F. 18-20, 22, 24, 29, 30

Đorđević, Đ. 218
Đurđević, Lazar 149
Đurinić, J. 130
Đuro, kralj duklj. 103, 138

Eggenberg 160
Einhard(us) 24, 70, 71, 133
Eisemann, L. 178
Eitelberger, R. 128
Emler, J. 20
Ensslin 34
Epifanije 23

Eraclius 40
Erceg, I. 167
Erdedi-Bakač, P. 158
Erdedi, Nikola 167, 168
Erdedi, Šimun, b. 156
Erdedi, Toma 160, 175
Erik 70
Eudoksija 141

Fabre 86
Fancev, F. 128, 130, 175, 176, 229-231
Farlati, D. 102
Ferić 130
Ferluga, F. 49, 119
Fessler, K. 99
Filipov, M. M. 105
Filipović 224
Firmin, b. 86
Fisković, C. 128, 170
Flaker, A. 236
Focije 73, 149
Foka, car 34
Foretić, V. 105, 127
Fortis, A. 169
Fraknói, V. 90
Frances, G. 194, 226
Frankopan Franjo 158
Frankopan Juraj 155
Frankopan Krsto 156, 158, 167
Frankopan Vuk 155
Frankopani 99, 167, 168, 172
Franković, D. 181
Fredegar(us) 24, 26, 41
Fridrik III. 111
Friedjung 240
Friedrich, G. 20
Fulkoin, b. 86

Gahs, A. 46
Gaj, Lj. 29, 175, 176, 229-234
Garašanin, I. 105, 209, 216, 218, 220, 221, 232, 235, 240
Gavrilović, M. 216
Gavrilović, S. 159
Gebizon 86
Geicha 91
Gelcich, G. 104, 127
Gelčić, J. 127
Gelzer, H. 23, 56, 135, 194
Gerard, b. 119
Gerard, legat 86
German, b. 50
Gervazije, knez dubr. 124
Giustiniano, G. 169
Gjurinić, J. 130
Glavinić, F. 116
Glunčić, P. 124
Goduni 198
Gojislav 83
Gojnik 136, 137
Gojniković, Petar 136, 137
Golubovich, G. 192
Gorjanović-Kramberger D. 46
Gottschalk Saksonac 68
Grabovac, F. 170
Grafenauer, B. 30
Granđa, I. 259
Grégoire, H. 30
Gregorić, I. 158
Gregorin, G. 244
Gregorius Magnus 32
Grekov, B. D. 169
Grey, E. 245, 246
Grgić, I. 159
Grgur, b. 78, 79
Grgur V, papa 118, 134
Grgur VII, papa 86, 87, 102, 103, 171
Grgur IX, papa 109, 110
Grgur Veliki 32, 134
Grigorij 103
Gross, M. 237, 239
Grosse, R. 192
Gršković, N. 242, 243
Gruber, D. 122
Gubec, Matija 158
Guido 118
Guidoto, V. 162
Gumel, V. 149
Gundulić, I. 127, 129
Gunter, b. 226
Gunjača, S. 87
Gusići 155
Gušić, B. 123
Gyóni, M. 191, 194

Habsburgovci 96, 154, 155, 161-163, 167-174, 176-178, 190, 201, 207, 216, 256, 274, 277
Habsburška Ana 155
Habsburška Sofija 240
Habsburški Albert 99
Habsburški Ferdinand I. 154-159, 162, 176, 180, 274
Habsburški Ferdinand II. 164, 165
Habsburški Ferdinand III. 207
Habsburški Ferdinand V. 177
Habsburški Franjo Ferdinand 221, 240
Habsburški Franjo Josip I. 177-179, 204, 229, 236, 274
Habsburški Josip I. 171
Habsburški Josip II. 174, 214, 274
Habsburški Leopold 166, 167, 171, 180, 189
Habsburški Maksimilijan II. 158, 162
Habsburški Rudolf II. 159-161, 202
Hadrovics, L. 186, 204, 209
Hadum Jakub 100
Hajdarhodžić, H. 237
Halecki, O. 98, 99
Haler, A. 128
Hamm, J. 84
Hansel, W. 20
Hardomilići 198
Hauptmann, F. 177
Hauptmann, Lj. 17, 19, 20, 30, 84
Heinzel, R. 21
Hektorović, P. 169
Helmreich, E. Ch. 220
Henzel, W. 29
Heraklije I. 34, 38, 40-42, 55-58, 63-65, 133, 134, 149, 269, 270
Heraklijevci 21, 134
Herbert 226
Herkalović, T. 210
Hieronymus 31
Hinković, H. 241
Hitler, A. 266
Hludovicus 71
Hodaverdi Čauš 116
Holjevac, V. 180, 242, 243, 255
Honorije 66
Honorije III, papa 109, 141, 275
Hony, H. C. 23
Horn 179
Horvat-Choroáthos 17
Horvat, J. 176-180, 235-237, 247-250, 256-260
Horvat, K. 161
Horvat, R. 158
Horvat Sandarzijev 17
Horvati 97
Hrabak, B. 194
Hranić Sandalj III, 124
Hrebljanović, Lazar, 145, 147
Hrebljanović, Milica 145
Hrobatos, Prahrvat 43
Hrvatinić, Hrvoje 98
Huber, A. 98, 99
Hunjadi, Janko 99, 147, 185
Husrev-beg 153, 156

Ibler, J. 237
Ibn Al-Faqih 52
Ibn Idris 45, 121
Ibn Rustah 19
Iljak 73
Inocencije II, papa 123
Inocencije III, papa 109
Iranyi 177
Ivan, arhiepiskop ohridski 194
Ivan, b. 77
Ivan, b. solunski 134
Ivan, b. trogirski 86
Ivan, nadb. splitski 77, 78
Ivan, opat 86
Ivan IV, papa 39, 40, 63, 64
Ivan VIII, papa 73, 74, 135
Ivan X, papa 52, 69, 77
Ivan de Casamare 109
Ivan Duka 108
Ivan Dakon 73
Ivan Kinamos 107
Ivan iz Ravene 63, 64
Ivan Ravenjanin 63-65
Ivan Šutnik 66
Ivana, opatica 38
Iveković, C. M. 128, 170
Ivić, A. 105, 163, 190, 215
Ivšić, M. 235
Izacije 63
Izidor Seviljski 40, 41, 45

Jaba M. A. 23
Jadrijević, A. 87
Jagelovići 154
Jagić, V. 30, 147, 169
Jakšić, G. 210
Jakub-paša 100
Jareb, J. 250, 256-266
Jarnstedt 194
Jaszi, O. 180
Jelačić, Josip 176, 177, 235, 237
Jelavić, V. 126
Jelena, kraljica 89
Jelena Uroša I. 142
Jelenić, J. 114, 168, 171, 206, 231
Jelić, Donat 104
Jelisava, kći Sigismunda 99
Jelisava, kneginja 111
Jenkins, R. J. H. 30
Jeremić, R. 127
Jeronim 31
Jevtić, B. 262
Ježić, S. 167, 176, 230
Jireček, K. 120, 127, 148, 149, 167, 194
Jiriček-Radonić 96, 103, 119, 120, 128, 134, 135, 137-142, 144-149, 185, 188, 189, 194
Joanikije 144
Joannes Diaconus 69, 73, 74, 83
Jordanes 33
Jorga, J. 208
Jovan Crni 189
Jovanović Arsenije IV. 190, 204, 210, 223
Jovanović, J. 262
Jovanović, Lj. 122
Jovanović, P. S. 223
Jovanović, S. 209, 215, 217
Jurić, J. 129
Jurišić, B. 235-236
Jurišić, Nikola 157
Justin I. 34
Justin II. 42
Justinijan I. 31, 34, 50
Justinijan II. 23, 25

Kadlec, K. 95, 191, 208
Kačić-Miošić, A. 170
Kačići 121
Kalikst II, papa 119
Kalikst III, papa 205
Kalinik 32
Kalomannus 90
Kapetanović, M. 108
Kapistran, Ivan 205
Kara Đorđe (Crni Đorđe) 214-216, 224
Karađorđević, Aleksandar 241, 250, 252, 253, 257-261
Karađorđević, Aleksandar I. 216, 217, 235, 253
Karađorđević, Pavle 262, 263
Karađorđević, Petar I. 217, 250
Karađorđević, Petar II. 262, 266
Karađorđevići 215, 216, 225, 240, 247, 252, 256
Karadžić, St. Vuk 105, 216, 220, 235
Karaman, I. 159
Karaman, Lj. 85, 120, 170
Kara-Mustafa 167
Karanović, M. 201, 207
Kardizi 19
Karlo Lotarinški 167
Karlo Martel 96
Karlo Robert 97, 142, 144
Karlo Štajerski 159
Karlo Veliki 24, 70, 133, 273
Karlo I. 97
Karlo II. Drački 98
Karlo Napuljski 96
Karlo III. 171, 172
Karlo V. 154
Karlović, Ivan 155
Kašić, B. 129, 170
Kašić, D. Lj. 165
Katakuzen, Ivan 145
Katančić, P. 231
Katarina II. 214
Katić, L. 72
Krčelić, B. 207
Kekaumenos 194, 225, 226
Khuen-Héderváry 180, 210, 223, 236-238
Kinamos, I. 107, 108
Kisel, Vid 202
Kiszling, R. 177
Klaić, N. 64, 74, 77-79, 85, 87, 91, 92, 159, 167, 170
Klaić, V. 30, 94-100, 108, 153, 154, 156-158, 160-163, 171, 172, 174
Klaudije 192
Klement III. Vibert, papa 85, 90, 103, 107
Klement VI, papa 103
Klonimir Strojimirović 136, 137
Klonimirović, Časlav 106, 136-138
Klović, J. 170
Klukas, Prahrvat 43, 273
Kmietowiz, A. 52
Kobilić Miloš 146
Kombol, M. 128
Komnena, Ana 44, 138, 220
Komnenac, Emanuel 96, 107, 108, 119, 139, 140, 275
Koniates, N. 140, 194, 226
König, F. W. 18
Körbler, D. 126-129
Konstancije, car 44
Konstantin-Ćiril 128
Konstantin IV, car 133
Konstantin V, car 66
Konstantin VIII, car 80
Konstantin Veliki, car 44
Kontarini, D. 83

Kopitar, J. B. 234
Korošec, A. 249-251, 257, 259, 261
Korvin, Matija 147, 188
Kos, M. 95
Kosača, Stjepan 122, 153
Kosences, Prahrvat 43
Kossuth, L. 177
Kostić, M. 190
Kostrenčić, M. 92
Košutić 260
Kotroman 110
Kotromanić, Stjepan 109
Kotromanić, Stjepan II. 98, 110, 111, 145
Kotromanići 110-113, 120, 274
Kovačević, D. 108
Kovačević, Lj. 138
Kozlowski, L. 29
»Kraljević Marko« 146, 148, 213
Krekić, B. 121
Krešimir I. 79, 80
Krešimir II. 79, 80, 107
Krešimir III. 83
Krešimir IV. 83; v. Petar Krešimir
Krizman, B. 126, 249
Krnjević, J. 260
Kružić, Petar 154, 161
Kuće 104
Kukuljević, I. 99, 100, 129, 163-167, 172, 174, 176, 180, 188
Kukurići 198
Kulin-ban 108, 109, 120
Kulundžić, Z. 99, 236, 256, 259
Kustić, Lj. 210
Kuver (Kuber) 42
Kvaternik, Eugen 210

Labuda, G. 41
Ladislav 107
Ladislav I. 89, 90
Ladislav IV. Kumanac 96, 142
Ladislav V. 98
Lakapen Roman, car 77, 136, 273
Lamb, A. 115
Lanović 95
Laszowski, E. 157, 159, 160, 167
Latyschev, B. 17
Laurentius, nadb. splitski 87
Lav V. Armenac 71
Lazar, knez 146
Lazarević, Jelena 147
Lazarević, Lazar 146, 205
Lazarević, Stefan 146-148
Lazarevići 188
Lenković, 101, 102
Leo III, papa 70
Leo VI, papa 79
Leo X, papa 162
Leon, b. 77
Leon, car 136
Leon Carski 66
»Leonida, novi« 157
Lihačev, D. S. 194, 226
Lilek, E. 167
Lippay, Đ. 166
Lisičar, P. 48
Lobelos, Prahrvat 43
Lopašić, R. 95, 134, 159, 160, 164, 201-203, 207
Lorković, I. 237
Lorković, M. 237, 242, 243, 255
Loserth, J. 20
Lotar 71
Lovro, nadb. splitski 86
Lucianović, M. 122
Lucić, H. 169
Lučić, I. (J. Lucius) 124, 170, 207
Ludmila 20
Ludovik I. 98, 111, 122, 124, 142, 157
Ludovik II. 118, 154, 162, 274
Ludovik Veliki 198
Luetić, J. 121
Lusthaler 157

Ljubić, Š. 98, 121
Ljudevit Pobožni 71
Ljudevit II. 160
Ljudevit XIV. 166
Ljutomir 138

Maček, V. 250, 256-262, 264, 266, 278
Madalbert 78, 79
Mahneken, I. 125
Mahmud paša Hrvat 116
Maksim, b. 32
Mamuzić, I. 176, 231
Mancinelli, J. 205
Mandić, D. 18, 30, 32, 34, 41, 48, 49, 53, 74, 79, 83-85, 87, 91, 96, 98-100, 102-112, 114, 116, 117, 119, 121, 122, 124, 126, 128, 129, 133, 134, 138, 140, 142, 145-147, 149, 161, 168, 171, 176, 185, 186, 189, 191, 192, 194, 197, 200, 201, 203-207, 209, 210, 220, 221, 230, 231, 255, 276, 277
Mandić, O. 91
Manes 108
Mansi, D. 44, 102
Marija, kraljica 98
Marija, kr. napuljska 97
Marija Terezija 172, 174, 175, 180
Marini, G. 50, 64, 118
Marko, dvorjanin 103, 138, 139, 275
Marko, evanđelist 168
Marko Justinijan 125
Markotić, V. 46, 48
Marković (F?) 234
Marković, I. 103
Martin, opat 39
Martinac, pop 100
Marquart 20, 24
Marulić, M. 169
Masarechi, P. 202
Masaryk, T. G. 237, 238, 260
Masleša, V. 237, 240
Mašin, Draga 217, 218
Matas 127
Matasović, J. 206
Matej, ban 94
Matija II. 161, 164
Matijaš Korvin 99, 185
Matković, P. 226
May, A. Y. 180
Mayer, A. 48
Mazura, Š. 234
Mažuran, I. 156, 157
Medini, M. 128
Medulić, A. 170
Medvjedović, B. 205
Mehmed II. Osvajač 112, 125, 186, 200
Menander 31
Menčetić, V. 129
Meštrović, I. 238, 241, 242, 244-274, 259, 261, 266
Meštrović, M. 256
Metod 74, 76, 78, 135
Mihajlo Dukljanski 84, 85
Mihajlo, ban 86
Mihajlo, knez 209
Mihajlo, kralj 209
Mihajlo, vojvoda 77
Mihajlo Asen 124, 142
Mihajlo Boris 107, 136
Mihajlo IV. Paflagonac 82
Mihajlo VI. Strationik 83
Mihala Dukljanski 102, 103, 119, 138, 272
Mihaljević, M. 210
Mihanović, A. 230, 231
Mihovil, Zahumski 136
Mikalja, J. 129
Mikloušić, T. 231
Mikulić, b. 203
Milčetić, I. 74
Miller, V. 17
Millet, G. 148
Minorsky, V. 19
Minucci, M. 161
Mirilovići 198
Mirković, M. 186
Miroslav, Humski 120, 121
Miroslav, kralj 57
Miroslav Krešimirović 79, 103
Mislav, vladar 71-73
Mitis, S. 221
Mitrofanoff, P. 175
Mocsy, A. 49
Montecuccoli 166
Morin, G. 72
Moravcsik, G. 29, 30
Mošin, V. 147
Muhlo, Prahrvat 43
Muncimirus 75
Murad-paša Hrvat 116
Murat I. 146
Murat II. 125, 160
Murat III. 160
Murko, M. 129, 147
Murvar, V. 235
Muslim 19
Mutimir 72, 75, 77, 135, 136
Mutimirović, Bran 135, 136
Mutimirović, Pribislav 135, 136
Mutimirović, Stefan 135
Mužić, I. 234, 236, 239, 247, 249, 250, 252, 254, 257, 258, 260, 262, 264, 266

Nack, E. 108
Nahtigal, R. 17
Nakš 18
Nalješkoviđ, N. 128
Nani, F. 116
Napoleon 126, 215, 231
Napuljski Ladislav 153
Nedić, M. 266
Negri, D. 208
Nehajev, M. 210
Neimarović, A. 240
Nelipić, Ivan 198
Nelipići 97, 98
Nemanja Stefan 59, 103, 119, 120, 122, 124, 139-141, 144, 147, 148, 275, 276
Nemanjić Dragutin 11, 142
Nemanjić Dušan 103, 104, 111, 140, 144-148, 234, 276
Nemanjić Đuro 103, 141, 142
Nemanjić Radoslav 141
Nemanjić Rastko-Sava 103, 140, 141, 147, 149, 277
Nemanjić Siniša Uroš 145
Nemanjić Stefan (Prvovjenčani) 59, 139, 141, 147, 148, 275
Nemanjić Teodora 145
Nemanjić Uroš I. 103, 139, 141, 142, 148
Nemanjić Uroš II. Milutin 103, 139, 142, 148
Nemanjić Uroš III. Dečanski 142, 144, 148
Nemanjić Uroš IV. 144, 145
Nemanjić Vladislav 141
Nemanjić Vratko 145
Nemanjić Vukan 103, 141, 142, 145
Nemanjići 140, 189, 204, 271, 276
Nenadović, Lj. P. 105
Nestor 29, 226, 231
Neustädter, J. 177
Nicefor I, car 71, 133
Nicephorus 40
Nicephorus Constantinopolitanus 133
Niceta, patricij 71
Niceta Choniata 140, 194, 226
Niederle, L. 17, 19-22, 26, 29, 33
Niger Venetus 208
Nikefor 44
Nikola, knez bug. 137
Nikola I, papa 44, 73
Nikšići 198
Ninoslav 109, 110, 197
Novak, G. 48, 98, 153, 159, 169, 210
Novaković, S. 147, 148, 214
Nuri-Hadžić, O. 240

Njegoš Danilo I. 104
Njegoš Petar II. Petrović 105, 216
Njegoši-Petrovići 104, 105

Obad, S. 127
Obrenović, Aleksandar I. 217, 218, 260
Obrenović, Jevrem 217
Obrenović, Mihajlo 216, 217
Obrenović, Milan 216, 217
Obrenović, Miloš 215-218, 224
Obrenović, Natalija 217
Obrenovići 215-218, 225
Očak, I. 236
Oderizije 90
Ogramić, b. 206
Olesnicki, A. 100
Okunev, N. I. 148
Orešković, A. 235
Orbini, M. 129, 231
Orozije 19
Orseolo 83
Ostoja Stjepan 122, 124, 198
Ostojić, I. 72, 127
Ostrogorsky, G. 23, 119, 124, 137, 145, 149
Otmić, G. 155

Paližane 98
Pandžić, B. 104, 126, 205
Pantelić, D. 214
Pasanac, Ivan 158
Pašić, N. 218, 241, 244-247, 249, 252, 253, 257, 258
Patsch, K. 134
Pattee, R. 266
Paulova, M. 341-349
Paulus Diaconus 32, 39
Pavao, vojvoda 70
Pavao, svećenik 194
Pavao, sin Branov 136, 137
Pavao Đakon 39
Pavelić, A. 247, 250, 258, 260
Pavelić, A., zubar 250
Pavičić, S. 163
Pavić-Pfauenthal, A. 169
Pavlović, B. 129
Pavlović, D. 214
Pavlović, Radoslav 122, 124
Peisker, J. 18
Pelegrinović, M. 169
Pernar, I. 259
Perojević, M. 154
Petar, b. 86

Petar, apostol 69, 74, 102, 109
Petar, župan 135, 136
Petar, bizant. car 79
Petar, bug. car 108
Petar Damianus 83
Petar Krešimir IV. 83-87, 94, 102, 107, 119, 120
Petar II. Orseolo 82
Petar Snačić, kralj 90
Petar Tradonik 69
Petar Trpimirović 72, 73
Petranović, B. 209
Petre, F. 231
Petričić, b. 207
Petrinović, F. 243
Petrislav 138, 139
Petrović, Đ. 214
Petrović, L. 109
Petit, L. 134
Peutinger 22
Phrantzes 194
Piccolomini 198
Pigafetta, A. 116
Pilar, I. 18
Piperi 104
Pisani, P. 126
Pisida, G. 39-41, 55
Pivčević, I. 169
Plinije II. 23
Plinije Stariji 17, 22, 23
Plinius Secundus 22
Pocrnje 198
Polaschek 192
Polić, M. 232
Politeo, D. 210
Pomazanić, B. 205
Pop Dukljanin 45, 46, 52, 58, 66, 68, 77, 80, 83, 105, 119, 121, 128, 134, 138, 193, 197
Poparić, B. 101
Popović, D. J. 190, 224, 226
Popović, J. 189
Popović, M. 216, 220
Popović, P. 159
Poppe, P. 159
Porfirogenet, K. 18, 19, 23, 24, 37-40, 42-46, 50, 55-58, 64--66, 69, 72, 74, 77, 79, 80, 101, 106, 107, 117, 118, 120, 122, 133-137, 269, 275
Porga, vladar 63-65
Posavski Ljudevit 71, 133
Posedel 127
Posilović, J. 234
Potočnjak, F. 242
Praga, G. 169
Predimir 80
Predojević, Džafer-beg 160
Predojević, Hasan-paša 160, 201
Predojevići 198, 201
Preradović, P. 210
Presjam 135, 136
Prestancije, b. 86
Pribičević, S. 225, 239, 247, 250, 252, 253, 257-261
Pribina 79
Pribinovići 198
Pribislav 136
Pribislavović, Zaharija 136, 137
Pribojević, V. 129, 231
Prijezda Veliki 110
Prokić, B. 102
Prokopije 34, 50
Prpić, G. 171
Pseudo-Cezarije 29
Ptolomej 22, 23
Puhiera, S. 117
Pupin M., srpski konzul 242, 243

Račić, P. 259
Rački, F. 30, 104, 146, 158, 159, 161, 174, 234
Radić, S. 237-239, 250, 254, 256-260, 278
Radić, P. 160, 258, 259
Radivojevići 198
Radojčić, N. 87, 148, 213
Radojičić, G. S. 135
Radonić, J. 111, 213
Radoslav, b. 202
Radoslav, Humski 142
Rajačić, J. 204
Rajić, J. 213
Rath-Rómer 165
Rathenberg 159
Rauch, L. 178
Ravenatski Anonim 22, 44, 118
Ravenjanin Ivan 117
Ravlić, J. 176
Rendeo, I. 95
Reskuporid, car 17
Rešetar, M. 126
Réthy, C. 95
Ribar, I. 240
Rismondo, L. 38, 89, 91, 141
Ristić, J. 217
Ritter-Vitezović, P. 171
Ritig, S. 74, 170
Rössler, R. 32
Rogošić, R. 134, 149
Roman, sin Porfirogenetov 65
Roman, M. J. 192
Roman III. Argir 102
Romanovi 246
Rostovtzeff, M. I. 17
Rothenberg, G. E. 159
Ručić, I. 165
Ruge 23
Rus, J. 20
Rustam 18
Rustem-paša Hrvat 116
Ruvarac, H. 226

Sacerdoteanu, A. 191
Sadnik, I. 18
Sakač, S. 17, 18
Samon 24, 40, 56, 273
Samuel, car 80, 83, 107, 118, 119, 134, 137, 275
Samuel II. 106, 135
Sanko, župan 198
Sanudo, M. 83
Saria, B. 49
Satanael 109
Saulić, N. 214
Sauromates 17
Saussure, L. 18
Sazonov 243, 244
Schiaparelli, C. 45
Schmid, H. F. 95
Schwicker, J. M. 159
Scipio P. K. Nazika 49
Scylitza, J. 102
Seč, N. 199
Sedesclavus 73
Seeck, O. 192
Selim III. 214
Seton-Watson, R. W. 240, 244
Sigismund Luksemburški 96-99, 146, 188, 205
Sijavuš-paša Hrvat 116
Simeon Veliki 65, 77, 79, 107, 135-137
Simon de Kéza 90
Simović, potpuk. 249, 250
Simović, D. 266
Sinchelius 40
Sirotković, H. 240
Skarić, V. 210, 240
Skerl, L. 147
Skerlić, J. 226
Skok, P. 30, 45, 46, 117, 194, 208
Skrivanić, G. 166
Slavac 85, 86, 89, 102
Slavnik, Bjelohrvat 20
Smičiklas, T. 167, 175, 179, 232
Smith Pavelić, A. 237, 242, 247, 249, 266
Smržik, S. 170
Sobieski, Jan 167
Sokolović Mehmed-paša 100
Soldo, J. 199
Solovjev, A. 125, 147
Spaho, F. 105
Spaho, M. 257
Spalajković, M. J. 220
Sphetopelek 52
Spiletak, A. 234
Stacije Prisko 192
Srškić, M. 242
Stanojević, A. 262
Stanojević, G. 161
Stanojević, N. 240
Stanojević, S. 141, 221
Stanoyevich, M. S. 147, 148
Starčević, A. 234-237, 242, 243
Starčević, M. 235
Steed, W. 244
Stefan 136
Stepinac, A. 266
Stjepan, b. 86
Stjepan Trpimirović 83
Stjepan Bizantski 44
Stjepan II, papa 66
Stjepan V, papa 75
Stjepan I. 82, 83, 102, 107, 119
Stjepan II. 87, 89
Stjepan Vojislav 82, 102, 137, 275
Stjepan Vuk 138
Stojadinović, M. 262, 263
Stojančević, V. 216
Stojanović, Lj. 136, 139, 151, 216, 244
Stojanović, N. 242, 245
Stojković, M. 129
Strabo 48
Stracimir 103
Stranjaković, D. 209
Strohal, I. 95
Stroil 45
Strojimir 136
Strossmayer J. J. 181, 232-234, 236, 277
Strzygowski, J. 18
Stulli, B. 125
Sučević, 165
Suinimir 86
Sula 49
Sulejman II. 116, 154, 157, 189
Sulejman Veličanstveni 116, 187
Supilo, F. 237-239, 241-246, 277
Surigna 83
Svatopluk 75
Svet Malik 19
Svetoslav Suronja 83
Sviolad 45
Szentpétery, E. 194

Šabanović, H. 114, 146, 153, 154, 157, 160, 185, 194, 206
Šafarik, P. J. 22, 220, 234
Šegvić, K. 235
Šepić, D. 237
Šidak, J. 160, 177, 179, 180, 210, 233, 234, 236-240
Šimrak, J. 202, 207
Šišić, F. 17, 29, 30, 34, 37, 38, 45, 46, 48, 71, 73, 75, 80, 83, 84, 87, 96-99, 106, 107, 120, 127, 134, 137-139, 153-157, 159-169, 172, 174-181, 202, 214, 232, 234, 242, 243, 246-250, 252
Šitović, Lovro 116
Štajerski Karlo 159
Štedimlija, S. M. 102, 105
Štefanić, V. 74, 84
Šubašić, I. 264
Šubić, Juraj 97
Šubić, Mladen II. 97, 110, 198
Šubić, Pavao I. 96, 97, 142, 198, 274
Šubić, Pavao II. 97
Šubići 97, 155, 157
Šučević, B. 164
Šufflay, M. 18, 96, 99
Šulek, b. 100
Šundrica, Z. 126
Šurmin, Đ. 175

Tadić, J. 120, 127
Tadić, M. 74
Tafel, G. L. F. 86
Tahy, Franjo 158
Talovac, Matko 199
Talovci 99
Tamerlan (Timurlenko) 146
Tamisclaus 78, 79
Taranovski, T. 144
Tasilo 32
Teodora 83
Teodora-Kosara 80, 83, 102
Teodozije, b. 74
Teodozije, pisac 147
Teuzo 84, 90
Thallóczy, L. 48, 99
Theophanes 40, 133
Theophanes Constinuatus 135
Thomas Archidiaconus 51, 52, 80, 83, 84
Thomas, G. M. 86
Thomislavus 78
Thomson M. S. 208
Thurocz, J. 89
Tibimirus 74
Tito 103
Tkalčić, J. 94
Toma Arhiđakon 38, 39, 50, 64, 84, 89, 90, 91
Tomaš, Stjepan 147
Tomašević, Stjepan, 112, 147, 202
Tomašić, I. 100
Tomašić, N. 91
Tomić, J. N. 104, 160
Tomislav 77-79, 83, 101, 107, 118, 120, 272
Totila 38
Tripemirus 72
Trogrančić, F. 128, 170
Trpimir 72-75, 107
Trpimir II. 79
Trpimirović Mutimir 72, 75, 77
Trpimirovići 82, 273
Truhelka, Ć. 112, 116, 125
Trumbić, A. 238, 241, 243-245, 247, 249, 258, 277
Tuđman, F. 238, 257-262, 264, 266, 278
Tuga, Prahrvatica 43
Turković, M. 159
Tuškanić, A. 155
Tvrtko I. 98, 106, 111, 146, 274
Tvrtko II. 198

Udaljcov, A. D. 29
Uglješa 146
Ugrin, nadb. 109
Uladislaus 90
Unrochus 70
Urban II, papa 90, 91
Uroš 138
Urošević, Beloš 138
Urošević, Desa 138, 139
Urošević, Jelena 138, 139
Urošević, Marija 138
Urso Particijak 73
Utišenović-Martinušević, J. 188

Valentić, M. 209
Van der Berk 105
Vanino, M. 128, 129, 181
Vanutelli, S. 234
Vasić, M. 128, 170
Vasilije, vladika 202
Vasilije II. 80, 82, 102, 107, 119, 135, 137, 149, 194
Vasilije I. 69, 74, 134-137, 149
Vasiljev, A. 32
Vasmer, M. 17, 18, 34
Veber, A. 105
Vacelin 87
Većenega, opatica 95
Vegetus Renatus Fl. 192
Vego, M. 190, 198
Vernadsky G. 32
Vetranović-Čavić M. 128
Vibius Sequester 26
Vicković, D. 105
Vidali, I. 128
Vinaver, V. 161
Višeslav 135, 136
Viševići 275
Vital Falier 90
Vital Mikieli 119
Vitalis Phaledro 91
Vitkovići 198
Vladimir Dukljanski 80, 83, 102, 138
Vladimir Bugarski 136
Vladimir, sv. 102
Vladislav 71, 72
Vladislav V. 99
Vladislav I. Jagelović 99
Vladislav II. Jagelović 99, 188
Vladislavus Bugarski 83
Vlahovići 198
Voigt, H. G. 20
Vojinović, V. 122
Vojnići 198
Vojnović, I. 126, 127
Vojnović, K. 125
Vojinović, V. 169
Vojnovići 198
Vojvodić, V. 210
Vošnjak, B. 244
Vranjanin, Franjo (F. Laurana) 170
Vratanja, S. 202
Vraz, S. 231
Vrčinac, J. 260, 261
Vrhbosanski Anđeo 112
Vučković, V. 233
Vuk, dvorjanin 275
Vukan, dvorjanin 103, 138, 139
Vukan, Zavidin 143
Vukanović, Đuro 141, 143
Vukašin 145, 146
Vukčić Kosača, Stjepan 111
Vukčić Hrvatinić, Hrvoje 111
Vukičević, V. 259
Vuković, Vlatko 146
Vuševukčić, Mihajlo 101
Vulović, S. 105

Wassilievsky 194
Weigand, G. 208
Wenceslav, sv. 20
Wesselényi, F. 166
Wilson, W. 246, 247
Würthle, F. 221

Začek, V. 209
Zaninović, V. 237
Zapoljski, pleme 154
Zapoljski, Emerik 154
Zapoljski, Ivan 154, 156, 157, 189
Zarnik, B. 48
Zavida 103
Zavida Urošević 138, 139
Zavidić Miroslav 103, 104, 119, 124, 140
Zavidić Stracimir 140
Zavidić Tihomir 139
Zdeslav 72, 73, 273
Zdravković, I. 134
Zippel, G. 48
Zlatarski, V. N. 24, 80, 135, 137
Zlatović, S. 171
Zodan 70
Zolomerus 89
Zoranić, P. 169
Zrinski, pleme 167-169, 172
Zrinski Nikola Mlađi 155, 157, 165-167, 174
Zrinski Nikola Stariji 166
Zrinski Petar 129, 166, 167, 274
Zrinski-Frankopani 165-167, 274
Zupci 198
Zurovići 198
Zvonimir 83-86, 89, 90, 94, 107, 156

Živanović, M. 220
Živanović, Ž. 209, 216, 218
Živanović, P. 260
Županić, N. 17, 22, 23, 244

KAZALO

DOMINIK MANDIĆ I NJEGOVO DJELO (Neven Budak) 5

I.
NAJSTARIJE VIJESTI O HRVATIMA I SRBIMA

A. – Istočna i sjeverna pradomovina Hrvata 17
1. Donska Hrvatska 17
2. Zakarpatska Velika ili Bijela Hrvatska 18
3. Odnos zakarpatskih i donskih Hrvata 21
B. – Istočna i zapadna pradomovina Srba 22
1. Kavkaški i maloazijski Srbi 22
2. Srbi na rijeci Labi 24

II.
PRVO DOSELJENJE SLAVENA U PODUNAVLJE I NA BALKAN

1. Postanak i pradomovina Slavena 29
2. Dvije selidbe Slavena u Podunavlje i na Balkan 29
3. Potkarpatski Slaveni kajkavci 30
4. Dolazak Slavena štokavskih ikavaca na Balkan 32
5. Dolazak Slavena štokavskih ekavaca na Balkan 33

III.
DOLAZAK HRVATA I SRBA NA JUG

A. – Dolazak Hrvata na Jadran 37
1. Kada su Hrvati došli na Jadran? 38
2. Zemlje koje su Hrvati naselili kod svoga dolaska na jug 42
3. Negdašnji stanovnici u zemljama koje su Hrvati naselili (g. 626) 46
4. Ostaci starih naroda u novoj domovini Hrvata 49
5. Stvaranje hrvatskih tipova: 51
1) Hrvati Dinarci, 2) Hrvati Mediteranci i 3) Hrvati Panonci
B. – Dolazak Srba na Balkan 55
1. Kada su Srbi došli na Balkan? 55
2. Koje su zemlje naselili Srbi kod svoga dolaska na Balkan? 56
3. Stvaranje tipa srednjovjekovnih Srba 59

IV.
PREGLED HRVATSKE POVIJESTI U SREDNJEM VIJEKU

I) – Hrvatska za narodnih vladara 63
1. Pokrštenje Hrvata i osnutak splitske metropolije 63
2. Hrvati i Bizant u 7. i 8. st. 65
3. Duvanjski sabor g. 753. 66
4. Borba Hrvata za Jadran 68
5. Hrvati priznaju vrhovništvo Karla Velikoga 70
6. Uspon i potpuna neovisnost Hrvatske 71
7. Stvaranje hrvatske kulture zapadnoga smjera 75
8. Hrvatska postaje kraljevinom (g. 923) 77
9. Prvi nasljednici kralja Tomislava 79
10. Hrvatska u vrtlogu bizantsko-bugarskih borba na Balkanu 80
11. Posljednji hrvatski narodni kraljevi 83

II) – Hrvatska za stranih vladara 89
1. Mali ljudi u velikim vremenima 89
2. Dogovorna nagodba. Drugarska kraljevstva 90
3. Hrvatski sabori nosioci i čuvari hrvatske državnosti 94
4. Hrvatski kraljevi Arpadovići (1102-1301) 95
5. Hrvatska za Anžuvinaca i Sigismunda Luksemburškoga (1301-1437) 96
6. Kraljevi iz raznih dinastija u Hrvatskoj (1437-1526) 98

III) – Samostalne hrvatske države 101
1. Crvena ili južna Hrvatska 101
2. Bosna: banovina i kraljevina 106
1) Hrvati su naselili Bosnu i Hercegovinu g. 626. 106
2) Povijest Bosne do 12. st. 107
3) Bogomilstvo u Bosni 108
4) Kotromanići u Bosni 110
5) Franjevci obraćaju bogomile na katoličku vjeru 110
6) Bosna postaje kraljevinom 111
7) Islamizacija Bosne i Hercegovine 112
8) Narodna svijest u BiH za turskih vremena 114
9) BiH od bečkih ratova (1683-1699) do austro-ugarskog zaposjednuća (1878) . 117
3. Dubrovnik i njegova republika 117
1) Prvi počeci dalmatinskoga grada Ragusa 117
2) Ragusa-Dubrovnik pod bizantskom vlasti 118
3) Pohrvaćenje Raguse-Dubrovnika 120
4) Dubrovnik pod mletačkim vrhovništvom (1205-1358) 121
5) Dubrovnik pod zaštitom ugarsko-hrvatskih kraljeva (1358-1526) 122
6) Širenje državnoga prostora Dubrovačke republike 122
7) Državno ustrojstvo Dubrovačke republike 124
8) Dubrovnik pod zaštitom Turske (1526-1806) 125
9) Kulturne tekovine i hrvatska književnost u Dubrovniku 127

V.
POVIJEST SRBA U SREDNJEM VIJEKU

1. Povijest Srba u prva dva stoljeća u Raškoj 133
2. Pokrštenje Srba 134
3. Prvi počeci srpske samostalnosti 135
4. Srbi u borbama Bizanta i drugoga bugarskog carstva 137
5. Stefan Nemanja stvara samostalnu srpsku državu 139
6. Srbija postaje kraljevinom (1217) 141

7. Stefan Dušan »car Srbljem i Grkom« 144
8. Raspad Dušanova carstva 145
9. Posvemašnja propast srpske države 146
10. Pismenost i umjetnost Srba u srednjem vijeku 147
11. U srednjem vijeku Srbi su izričito istočni narod 148

VI.
HRVATI ZA KRALJEVA HABSBURGOVACA

1. Cijepanje hrvatskoga državnog i narodnog prostora 153
2. Hrvati biraju Habsburgovce za hrvatske kraljeve (g. 1527) 154
3. Seljačka buna Matije Gupca (g. 1573) 158
4. Postanak Vojne krajine 159
5. Uskočki ratovi 161
6. Hrvatski sabori i ban Hrvata 161
7. Doseljenje pravoslavnih Vlaha u Hrvatsku i borba Hrvata za svoju samoupravu 163
8. Zrinsko-Frankopanska urota (1664-1671) 165
9. Ratovi za oslobođenje od Turaka 167
10. Hrvati jadranske Hrvatske pod Venecijom 168
11. Hrvatska pragmatička sankcija (g. 1712) 171
12. Dvorski i madžarski centralizam 172
13. Borba s Madžarima za hrvatsku državnost i prekid međusobnih odnosa 175
14. Prosvjetni i kulturni razvoj u Hrvatskoj 180

VII.
POVIJEST SRBA U NOVOM VIJEKU

I) – Etničko održanje Srba nakon propasti srpske države 185
1. Srbi pod turskom vlasti u starim srpskim etničkim zemljama 185
2. Prve selidbe Srba u Ugarsku 189
3. Daljnje selidbe Srba u Ugarsku 191
II) – Vlasi u povijesti Srba 191
1. Etnički Vlasi su potomci rimskih veterana iz Mauretanije 193
2. Mauro-Vlasi u srednjovjekovnoj Srbiji 197
III) – Postanak Srba u hrvatskim zemljama 197
1. Srednjovjekovno doseljenje Vlaha u hrvatske zemlje 200
2. Tursko naseljenje pravoslavnih Vlaha u hrvatskim zemljama 204
3. Prijelaz Hrvata katolika na pravoslavlje 208
4. Posrbljenje neslavenskih Vlaha i pravoslavnih Hrvata 213
IV) – Obnova srpske države (1817-1918) 214
1. Prvi i drugi srpski ustanak (1804-1817) 215
2. Srpska samoupravna kneževina pod turskim vrhovništvom 217
3. Srbija postaje kraljevinom (1882) 218
4. Balkanski ratovi (g. 1912-1913) 223
V) – Uloga Vlaha u obnovljenoj srpskoj državi 224
1. Postanak Vlaha Cincara u Srbiji 225
2. Odlike i mane Vlaha, posebno Cincara 225

VIII.
NEUSPJELI POKUŠAJI STAPANJA HRVATA I SRBA U JEDAN NAROD SA ZAJEDNIČKOM DRŽAVNOM MISLI

1. Ilirski pokret (1836-1843) 231
2. Jugoslavenstvo biskupa Strossmayera 232
3. Velikosrpstvo i starčevićanstvo 234
4. Narodno jedinstvo »napredne omladine« 236

5. Novi kurs i hrvatsko-srpska koalicija 237
6. Rad jugoslavenskog odbora u Londonu i stvaranje države SHS 241
1) Rad jugoslavenskog odbora među iseljenicima u Americi 242
2) Borba između jugoslavenske, hrvatske i srpske državne misli 243
3) Svibanjska deklaracija 1917. 246
4) Krfski pakt između jugoslavenskog odbora i srpske vlade 247
5) Stvaranje nezavizne države Slovenaca, Hrvata i Srba 247
6) Ženevski sporazum 249
7) Nezakonito ujedinjenje hrvatskih zemalja s kraljevinom Srbijom (1. prosinca 1918) 249
7. Država SHS sa srpskom nadvladom 252
1) Brojčana snaga Srba 252
2) Dinastija Karađorđevića 253
3) Vojska 253
4) Diplomacija 253
5) Državni upravni stroj 253
6) Srpska pravoslavna crkva 254
8. Srpsko iskorištavanje države SHS 254
9. Borba Hrvata za hrvatsku državnost i narodni opstanak 256
10. Umorstvo Stjepana Radića i vodstva HSS u beogradskoj skupštini 259
11. Diktatura kralja Aleksandra 260
12. Ubojstvo kralja Aleksandra i agonija unitarne Jugoslavije 261
13. Stvaranje banovine Hrvatske 262
14. Raspad Jugoslavije 266

ZAKLJUČAK
POVIJESNI PREGLED, IZVORI I POGOVOR

1. Razlika u etničkom postanku i razvoju Hrvata i Srba 269
1) Etnički postanak i razvoj Hrvata 269
2) Etnički postanak i razvoj Srba 271
2. Različit državni i povijesni život 272
3. Razlike u kulturnoj podlozi i kulturnom oblikovanju 276
4. Različita narodna i državna svijest 277
Bibliografija – Kratice 281
Kazalo navedenih spisa 284
Kazalo mjesnih imena 301
Kazalo osobnih imena 308

Izdavač *Nakladni zavod Matice hrvatske* – Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2 – Za izdavača *Marija Peakić-Mikuljan* – Likovna oprema *Alfred Pal* – Tehnički urednik *Franjo Maričić* – Korektor *Nada Anić* – Naklada 5.000 primjeraka

ISBN 86-401-0081-0
Tisak: NIŠP »Varaždin«, Varaždin 1990.

29 -01- 2011

02 -01- 2026

URIHO - Tisak, Zagreb

U ISTOJ BIBLIOTECI

Vjekoslav Klaić
POVIJEST HRVATA
I-V

Ferdo Šišić
POVIJEST HRVATA U VRIJEME
NARODNIH VLADARA

Vinko Foretić
POVIJEST DUBROVNIKA
DO 1808.
I-II

Zlatko Vince
PUTOVIMA HRVATSKOGA
KNJIŽEVNOG JEZIKA

Ivan Mužić
PODRIJETLO HRVATA

Ivan Mužić
STJEPAN RADIĆ U KRALJEVINI
SHS

Trpimir Macan
POVIJEST HRVATSKOGA
NARODA

Antun Dabinović
HRVATSKA DRŽAVNA
I PRAVNA POVIJEST
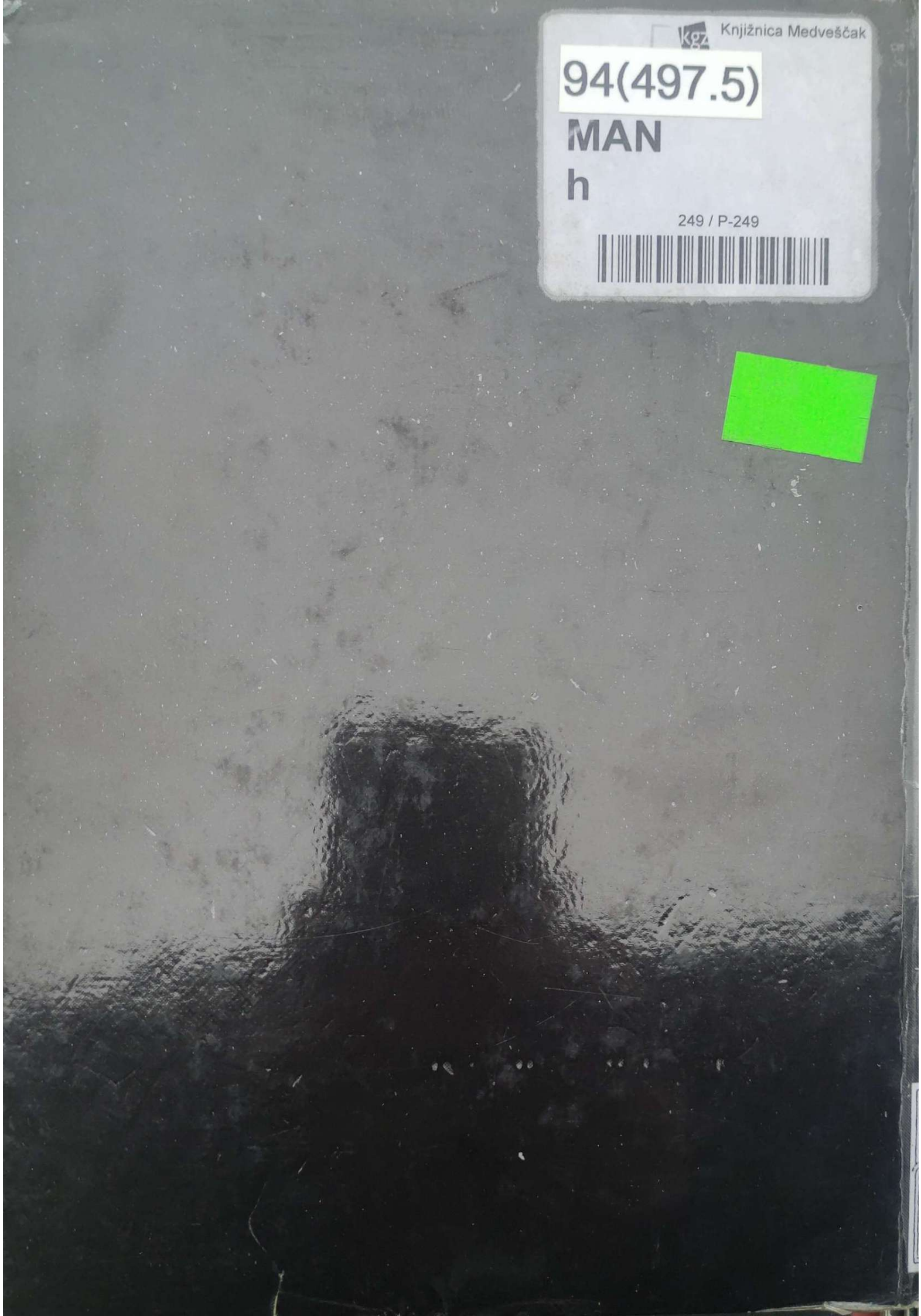
Knjižnica Medveščak
94(497.5)
MAN
h
249 / P-249